Ивайло Знеполски

БЪЛГАРСКИЯТ КОМУНИЗЪМ

Социокултурни черти и властова траектория

4939

ИИБМ

Институт за изследване на близкото минало

ciela

Ивайло Знеполски

БЪЛГАРСКИЯТ КОМУНИЗЪМ
Социокултурни черти и властова траектория

ciela

© Ивайло Знеполски, автор
© Веселин Праматоров, корица

Институт за изследване на близкото минало, 2008
Институт „Отворено общество“, 2008

На корицата: ремсисти – 40-те години, фотография от семеен албум

ISBN 978-954-28-0236-5

Ивайло Знеполски

БЪЛГАРСКИЯТ КОМУНИЗЪМ

Социокултурни черти и властова траектория

Институт за изследване на близкото минало

Институт Отворено общество София

2008

ИСТ

4939

1-0000163323

813

Да се напише историята на даден период, означава да се направят изказвания, които никога не е можело да бъдат направени през самия този период. Да се напише историята с оглед на икономическите условия, означава да се направи опит за факторни анализи, които не могат да се изведат непосредствено от никой извор.

Райнхарт Козелек,
Пластовете на времето

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

ЗА ХАРАКТЕРА И ЦЕЛИТЕ НА КНИГАТА 19

ПЪРВА ЧАСТ

УСТАНОВЯВАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ. „НАРОДНА ДЕМОКРАЦИЯ“ И ТОТАЛИТАРНО ГОСПОДСТВО

I. Властова траектория на комунистическия режим в България 31

II. Началото: преврат, народно въстание, окупация или революция? 41

Комунистическата съпротива – днешната война на цифри и техните интерпретации 42

Реторики на героизиране и стратегии на виктимизиране 47

Контекстите на българското и югославското съпротивителни движения 52

Девети септември – един предизвестен разпад 56

За смисъла на понятията 57

III. Курс към мобилизиране на масите 65

Партията от нов тип – основно оръжие на комунистическата хегемония 65

Курс към масовизиране на комунистическата партия и национализиране на масите 70

Социален деконструктивизъм и дълбока криза на идентичността 74

Съблазняване и ентусиазиране на масите 76

Политическа употреба на егалитарните нагласи 79

Неизбежният данък на идеализма 81

Социалният миметизъм – оръжие за оцеляване 84

Интелектуалците и комунистическата власт 89

Двата антифашизма и днешните опити за пресемантизиране на „деня на победата“ 93

IV. Революционно насилие и тоталитарен произвол 97

Дивото правосъдие и неговите мишени 98

Културни предпоставки за насилието 103
Колко са действителните жертви 105
Народният съд – продължение на дивото правосъдие с други средства 107
Народният съд и Нюрнбергският процес 113
Фашист – една генерализираща метафора 116
Експроприацията – символна форма на класов геноцид 121

V. Димитров и Сталин. Тоталитарната личност и „народната демокрация“ 125
Дневникът на Георги Димитров 128
Георги Димитров – творение на Сталин 129
Две родини, два дълга 131
За природата на *народната демокрация* 135
Последният урок на Сталин 138
Семантичната двойственост на понятието народ 140

VI. Аграризъм, комунизъм, аграркомунизъм 147
БЗНС и БРП (к). Из история на отношенията – прилики, отлики, съперничество 148
Александър Стамболийски и идеологията на аграризма 151
Борба за селските маси. Опити за реанимиране на аграризма в границите на Отечествения фронт 154
Разединение и разгром на земеделското движение 159
Новата роля на *сдружените земеделци* в комунистическата стратегия 162
Аграркомунизмът – български вариант на комунизма 164

VII. Съветизацията на България – основен ресурс на комунистическата власт 167
Обективни и субективни предпоставки за бързата съветизация на страната 171

VIII. Изплитане на тоталитарната мрежа 177
Разрушаване на социалната структура и алениране на обществото 177
Народна демокрация и тоталитаризъм 180
Малките страни и тоталитаризмът 186
Имитативността на режима като фактор за смекчаването му 191

ВТОРА ЧАСТ

РЕАЛНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ ИЛИ КРАЯТ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО МЕЧТАЕНЕ

IX. Форсирана индустриализация и социално инженерство 197

Насилствено акумулиране на финансови ресурси 198

Един важен ресурс – *националзирането* на масите 202

Човешката цена на комунистическия растеж 205

Процесите на миграция и акултурация в призмата на изкуството 208

Комунизмът – хитрост на Историята? 213

„Ние построихме две Българии": зад кулисите на пропагандната реторика 216

X. Консенсус около нормите на режима през 60-те години: корумпиране на обществото 221

Групови и индивидуални стратегии за включване в консенсуса 225

Социална политика в „служба на народа" 229

Корумпиране на масите 234

Купуване на политическата лоялност на „новите елити" 235

Общество на генерализираната корупция 242

Природата на политическите режими и характерът на социалната политика 245

Социалните придобивки от времето на комунизма в изпитанията на прехода 250

XI. Посланията на понятието „реален социализъм" 255

Археология на понятието 255

Прочити „отгоре" и „отдолу" на понятието „реален социализъм" 257

Контекстуални значения на понятието „реален социализъм" .. 260

Краят на комунистическото мечтаене 264

XII. Социална структура на „реалния социализъм" 269

Работниците и селяните – две „дружески класи" 270

Номенклатурата – една нова класа? 275

Комунистическата собственост – ничия собственост 282

Социални страти или социални роли 289

Комунистическото общество – аморфен агрегат от индивиди 297

XIII. Масовизиране и бюрократизиране на комунистическата партия и обществените последици от това 303

Синдромът „Галилео Галилей“ 305

Разцепване на партийните елити. Увеличаваща се пропаст между ръководния апарат и партийната база 311

Апаратчици и технократи. Кадровите рокади и социалните им последици 313

XIV. Граници на комунистическата политическа модернизация 319

Разминаване на процесите на индустриализация и модернизация 320

Имитативната модернизация 323

Липсващият субект на реформите 331

ЕПИЛОГ

ЕДИН ПРЕДИЗВЕСТЕН КРАЙ – КОМУНИЗМЪТ ПРЕД НЕРАЗРЕШИМА ДИЛЕМА 337

Резюме на английски 343

Резюме на френски 351

CONTENTS

PREFACE:
About the Character and Purposes of This Book 19

PART ONE:

THE ESTABLISHMENT OF THE COMMUNIST REGIME
IN BULGARIA. „PEOPLE'S DEMOCRACY"
AND TOTALITARIAN RULE

I. Power Trajectory of the Communist Regime in Bulgaria 31

II. The Beginning: Coup d'Etat, Popular Uprising, Occupation or Revolution 41

The Communist Resistance: Today's War of Figures and Their Interpretations 42

Rhetorics of Heroization and Strategies of Victimization 47

Contexts of the Bulgarian and Yugoslav Resistance Movements 52

September the Ninth: A Collapse Foretold 56

On the Meaning of Key Concepts 57

III. The Course Towards Mobilization of the Masses 65

A Party of a New Type: The Main Tool of Communist Hegemony 65

The Course Towards Massification of the Communist Party and Nationalization of the Masses 70

Social Deconstructivism and a Deep Crisis of Identity 74

Seducing and Enthusing the Masses 76

Political Use of Egalitarian Attitudes 79

The Inevitable Toll of Idealism 81

Social Mimicry: A Tool for Survival 84

Intellectuals and the Communist Regime 89

The Two Antifascisms and Today's Attempts at Resemanticizing „Victory Day" 93

IV. Revolutionary Violence and Totalitarian Arbitrariness 97

Wild Justice and Its Targets 98

Cultural Prerequisites for Violence 103

What Is the Real Number of Victims? 106

The People's Court: A Continuation of Wild Justice by Other Means 107
The People's Court and the Nuremberg Trial 113
Fascist: A Generalizing Metaphor 116
Expropriation: A Symbolic Form of Class Genocide 121

V. Dimitrov and Stalin. The Totalitarian Personality and „People's Democracy“ 125
Georgi Dimitrov's Diary 128
Georgi Dimitrov: A Creation of Stalin 129
Two Homelands, Two Duties 131
On the Nature of People's Democracy 135
Stalin's Last Lesson 138
The Semantic Ambiguity of the Concept of "People" 140

VI. Agrarianism, Communism, Agrarian Communism 147
The Bulgarian Agrarian National Union and the Bulgarian Workers' Party (Communists). Excerpts from the History of Their Relations: Similarities, Differences, Rivalries 148
Alexander Stamboliiski and the Ideology of Agrarianism 151
The Struggle for the Peasant Masses. Attempts at Reviving Agrarianism Within the Fatherland Front 154
Division and Defeat of the Agrarian Movement 159
The New Role of United Agrarians with Communist Strategy 162
Agrarian Communism: A Bulgarian Variant of Communism 164

VII. The Sovietization of Bulgaria: A Key Resource of Communist Power 167
Objective and Subjective Prerequisites for the Country's Rapid Sovietization 171

VIII. Weaving the Totalitarian Web 177
Destruction of the Social Structure and Alienation of Society 177
People's Democracy and Totalitarianism 180
Small Countries and Totalitarianism 186
The Imitative Nature of the Regime as a Factor for Its Softening 191

PART TWO:

„REAL SOCIALISM", OR THE END
OF THE COMMUNIST DREAM

IX. Forced Industrialization and Social Engineering 197
Forced Accumulation of Financial Resources 198
A Key Resource: The Nationalization of the Masses 202
The Human Cost of Communist Growth 205
The Processes of Migration and Acculturation in the Prism of Art ... 208
Communism: A Trick of History? 213
„We've Built Two Bulgarias": Behind the Scenes of Propaganda Rhetoric 216

X. Consensus on the Norms of the Regime in the Sixties: Corrupting Society 221
Group and Individual Strategies for Inclusion in the Consensus 225
Social Policy „in Service of the People" 229
Corrupting the Masses 234
Buying Political Loyalty of the „New Elites" 235
A Society of Total Corruption 242
The Nature of Regimes and the Character of Its Social Policy 245
Social Gains from Communist Times in the Trials of the Transition 250

XI. The Concept of „Real Socialism" and Its Message 255
Archaeology of the Concept 255
„Top-Down" and „Bottom-Up" Readings of the Concept of „Real Socialism" 257
Contextual Meanings of the Concept of „Real Socialism" 260
The End of the Communist Dream 264

XII. The Social Structure of „Real Socialism" 269
Workers and Peasants: Two „Friendly Classes" 270
The Nomenklatura: A New Class? 275
Communist Property: Nobody's Property 282
Social Strata or Social Roles 289
Communist Society: An Amorphous Aggregate of Individuals 297

XIII. Massification and Bureaucratization of the Communist Party, and the Social Consequences Thereof 303

The Galileo Syndrome 305

The Split of Party Elites. The Growing Divide Between the Ruling Apparatus and the Party Base 311

Apparatchiks and Technocrats. Cadre Reshuffles and Their Social Consequences 313

XIV. The Limits of Communist Political Modernization 319

Divergence of the Processes of Industrialization and Modernization 320

Imitative Modernization 323

The Missing Agent of Reforms 331

EPILOGUE:

AN END FORETOLD: COMMUNISM FACED WITH AN INSOLUBLE DILEMMA 337

TABLE

PREFACE:
Sur le caractère et les objectifs du livre 19

PREMIERE PARTIE:

L'ETABLISSEMENT DU REGIME COMMUNISTE
EN BULGARIE.
LA «DEMOCRATIE POPULAIRE»
ET LA DOMINATION TOTALITAIRE

I. La trajectoire du pouvoir du régime communiste en Bulgarie 31

II. Le début : coup d'Etat, insurrection populaire, occupation ou révolution? 41

La résistance communiste – la guerre des chiffres d'aujourd'hui et leurs interprétations 42

Rhétoriques de l'héroïsation et stratégies de la victimisation 47

Les contextes des mouvements de résistance bulgare et yougoslave 52

Le 9 septembre – un délitement annoncé 56

Sur le sens des notions 57

III. Vers la mobilisation des masses 65

Le parti de type nouveau – l'arme principale de l'hégémonie communiste 65

Vers la massification du parti communiste et la nationalisation des masses 70

Déconstructivisme social et crise profonde de l'identité 74

Séduction et mise en enthousiasme des masses 76

Usage politique des attentes égalitaires 79

L'inévitable tribut de l'idéalisme 81

Le mimétisme social comme une arme de survie 84

Les intellectuels et le pouvoir communiste 89

Les deux antifascismes et les tentatives actuelles de resémantisation du «jour de la victoire» 93

IV. La violence révolutionnaire et les exactions totalitaires 97

La justice sauvage et ses cibles 98

Les préalables culturels de la violence 103
Quel est le nombre véritable des victimes? 105
Le Tribunal du peuple – continuation de la justice sauvage par d'autres moyens 107
Le Tribunal du peuple et le procès de Nuremberg 113
«Le fasciste» – une métaphore généralisante 116
L'expropriation comme une forme symbolique de génocide de classe 121

V. Dimitrov et Staline. La personnalité totalitaire et la «démocratie populaire» 125
Le journal de Gueorgui Dimitrov 128
Gueorgui Dimitrov comme une créature de Staline 129
Deux patries, deux devoirs 131
De la nature de la démocratie populaire 135
La dernière leçon de Staline 138
L'ambivalence sémantique de la notion de peuple 140

VI. Agrarisme, communisme, communisme agraire 147
L'Union populaire des agriculteurs bulgares et le Parti ouvrier bulgare (communistes). Histoire des relations – ressemblances, différences, rivalité 148
Alexander Stamboliyski et l'idéologie de l'agrarisme 151
Lutte pour les masses rurales. Tentatives de réanimation de l'agrarisme dans le cadre du Front de la patrie 154
Désunion et défaite du mouvement agraire 159
Le nouveau rôle des agriculteurs associés avec la stratégie communiste 162
Le communisme agraire – variante bulgare du communisme 164

VII. La soviétisation de la Bulgarie – ressource principale du pouvoir communiste 167
Préalables objectifs et subjectifs de la soviétisation rapide du pays 171

VIII. La mise en place du réseau totalitaire 177
Destruction de la structure sociale et aliénation de la société 177
Démocratie populaire et totalitarisme 180
Les petits pays et le totalitarisme 186
Le caractère imitatif du régime en tant que facteur palliatif 191

DEUXIEME PARTIE:

LE SOCIALISME REEL
OU LA FIN DU REVERIE COMMUNISTE

IX. Industrialisation forcée et ingénierie sociale 197
Accumulation forcée de ressources financières 198
Une ressource importante – la nationalisation des masses 202
Le prix humain de la croissance communiste 205
Les processus de migration et d'acculturation dans l'optique de l'art 208
Le communisme – une ruse de l'histoire ? 213
«Nous avons bâti deux Bulgaries» - derrière les coulisses de la rhétorique de propagande 216
X. Le consensus autour des normes du régime aux années 60: la corruption de la société 221
Stratégies de groupe et stratégies individuelles d'adhésion au consensus 225
Politique sociale «au service du peuple» 229
Corruption des masses 234
Achat de la loyauté politique des «nouvelles élites» 235
Une société de la corruption généralisée 242
La nature des régimes politiques et le caractère de la politique sociale 245
Les acquis sociaux du temps du communisme à l'épreuve de la transition 250
XI. Les messages de la notion de «socialisme réel» 255
Archéologie de la notion 255
Lectures «par le haut» et «par le bas» de la notion de «socialisme réel» 257
Significations contextuelles de la notion de «socialisme réel» 260
La fin de la rêverie communiste 264
XII. La structure sociale du «socialisme réel» 269
Les travailleurs et les paysans – deux «classes amicales» 270
La nomenklatura – une nouvelle classe? 275
La propriété communiste – propriété de personne 282
Strates sociales ou rôles sociaux 289
La société communiste – un agrégé amorphe d'individus 297

XIII. Massification et bureaucratisation du parti communiste et leurs conséquences sociales 303
Le syndrome de Galilée 305
La division des élites du parti. Un gouffre grandissant entre l'appareil dirigeant et la base du parti 311
Apparatchiks et technocrates. Le tournoiement des cadres et ses conséquences sociales. 313
XIV. Limites de la modernisation politique communiste 319
Déphasage des processus d'industrialisation et de modernisation 320
La modernisation imitative 323
Le sujet absent des réformes 331

EPILOGUE:
UNE FIN ANNONCEE – LE COMMUNISME FACE A UN DILEMME INSOLUBLE 337

ПРЕДГОВОР

За характера и целите на книгата

Всеки от източно- или централноевропейските комунистически режими, облягайки се на предложените от Макс Вебер понятия, може да бъде разглеждан по два начина: като изразител на идеалния тип и като исторически индивид, конкретен вариант на рода, притежаващ свои специфични особености. В първия случай неговата оценка изцяло би зависила от характеристиката и историята на феномена като такъв и поради това всеки един от националните комунизми по принцип носи отговорността за всички престъпления, извършени в името на идеологията му, от победата на болшевишката революция до слизането на комунизма от съвременната историческа сцена. Вторият подход предполага разглеждането на всеки отделен комунистически режим да допълва анализа, базиран върху идеологическата му платформа, с познаването на специфично националния му контекст, с отчитане на историческите, социалните, културните и дори народопсихологическите предпоставки. Този подход, бидейки по-конкретен, обогатява познанието за общия феномен, независимо че привидно представлява стесняване на изследователското поле. Подобно на фашизма [1], и комунизмът се представя като една констелация от движения и режими, в чийто център се явява парадигматичният комунизъм – болшевизмът. Той е заобиколен от множество минорни комунизми, схващани като антиципации, имитации или нелегитимни деривати (които можем да наречем протокомунизъм, комунизоидни движения и режими). Панорамата, очертана от режимите в страните от Източна и Централна Европа, Китай, Камбоджа, Северна Корея, Виетнам, Куба, Конго, Мозамбик, Чили, Ангола, Никарагуа и пр., е илюстрация за това.

Досега в литературата преобладава първият подход. На Запад бяха публикувани томове и томове върху тоталитаризма и неговия комунистически вариант, но почти без изключение те бяха фокусирани върху реферативния модел – болшевишката партия и историята на Съветския съюз, с подчертан акцент върху най-радикалния му период – сталинизма. По-рядко се засяга периодът от XX конгрес на КПСС до края на съветския режим, прецизирането на политическата му природа и тео-

[1] Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*, Gallimard – Folio histoire, Paris, 2004, p. 76–77. Първо издание с оригинално заглавие: *Fascismo. Storia e interpretazione*, Giuseppe Laterza & Filgi Spa., Rome-Bari, 2002.

ретичната реконструкция на историческата му траектория. Това в още по-голяма степен е в сила за изследването на „народните демокрации" от същия период [2]. Въпреки констатацията, до която ни води изследването, че българският комунизъм представлява вносно, имитативно явление, на което международното експониране фигурата на един изтъкнат комунистически ръководител (Георги Димитров) се опитваше да придаде известна автентичност, неговата история показва специфични черти и моменти на разгръщане, осветяването на които може да помогне да разберем по-добре проявленията на рецидиви и носталгия, съществуващи под различни форми във всички бивши съветски сателити. Комунистическото минало не е престанало да бъде част от настоящето, доколкото хората все още го носят в себе си, а отношението към него продължава да бъде свързано с проблема за ценностната ориентация. Няма съмнение, че занапред, с постепенното нормализиране на демократичното всекидневие, силно белязано от интегрирането в Европейската общност, необходимостта от равносметка и оценка на комунистическия режим и на комунистическото всекидневие все повече ще се налагат. Все по-настойчиво ще се търсят отговори на въпроси като: Как по-точно се установи комунистическият режим в страните от Източна Европа? Защо мнозина активно го подкрепяха, а останалите лесно се примириха? Защо експериментът продължи толкова дълго, след като беше ясно, че е неуспешен? и т. н. Без да предложим отговори на подобни въпроси, миналото ще продължи да бъде забулено в мълчание, ще облъчва с илюзиите и демагогията си неизбежно трудното всекидне-

---

[2] По-голямо внимание е обърнато на конкретни, маркиращи периодите на криза в съветската система, епизоди като унгарската революция от 1956 г., Пражката пролет от 1968 г. и дейността на профсъюза „Солидарност" в Полша от 80-те години. Появиха се и изследвания, насочени към социалната история на един или друг от комунистическите режими в Източна Европа. Ето някои от публикуваните след падането на комунизма: Ulf Brunnbauer, *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Sudosteuropa.* Cologne, Weimar, Viena, Boehlau, 2007; Ulf Brunnbauer, *Die Sozialistische Lebensweise. Ideologie, Gesellschaft, Famillie und Politik in Bulgarian (1944–1989).* Wien, Köln, Weimar: Boehlau Werlag, 2007; Françoise Mayer, *Les tchèques et leur communisme.* Paris, Ed. EHESS, 2004; Alf Lüdtke, *La république démocratique Allemande comme histoire. Réflexions historiographiques.* Paris, Annales ESC, № 1, 1998; Gerald W. Creed, *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village.* Pennsylvania State University Press, 2006; Sandrin Kott (sous la dir.), *Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe communiste.* Paris, Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, 2002, vol. 43, № 2; Lucia Dragomir, *L'Union des Ecrivains. Une institution transnationale á l'exemple roumain.* Paris, Ed. Belini, 2007; François Fejto, *La Fin des démocraties populaires.* Paris, Seuil, 1992; Искра Баева и Евгения Калинова, *Българските преходи 1939–2002*, София, 2002.

вие и ще заплашва да деформира отключения процес на промяна на обществото.

Още в началото искам да отбележа какво не е тази книга и какво се стреми да бъде. Българският комунизъм и комунистическият режим в България, макар и тясно свързани, се третират като различни предмети на изследване. По своя характер книгата няма амбицията и не трябва да бъде разглеждана като история на българския комунизъм (или на Българската комунистическа партия като негова организационна форма) в цялата му историческа траектория, от момента на възникването му в началото на XX век до падането му от власт през 1989 г. Комунизмът в България има по-дълга история от режима, възцарил се в негово име (предшества появяването и продължава да съществува след провала му). Макар породилите го импулси да изглеждат изчерпани, те не са затихнали напълно. Той включва в себе си, извън програмните намерения и визии за обществото, още и идеали, подбуди, надежди, заблуди, разочарования, колебания... – все неща, свързани с конкретни индивиди и групи. Фактичността на факта, както отбелязва Гадамер, никога не може да се сравнява по значимост с фактичността, която всеки от нас познава като своя собствена фактичност, а и всички от дадена група познават като своя собствена фактичност. [3] Така че пълният образ на българския комунизъм би могъл да се реконструира чрез обединяването в едно изследване на двата полюса – на реалния поток на събитията и на неговите рецепции, зависещи от индивидуалните мотиви за приобщаване към социалната утопия или за излизане от нея. Това е важна изследователска задача, поставяща големия методологически въпрос за начините, по които може да се артикулира макро- и микроисторията, но обектът на книгата е друг. Обектът е българският комунизъм от момента, в който се слива с установения от него политически режим, тоест комунистическата идея в процеса на реалното ѝ въплъщаване в конкретни политически, административни, социални, икономически, културни и прочее практики.

Въпреки стремежа ми да държа в полезрението съществените за изследването събития и достъпни архивни източници, могат да възникнат упреци, че под внимание не е взето това или онова. Те не биха били основателни, тъй като, макар че обект на книгата е комунистическият режим в България, частично припокриващ се, частично разминаващ се с комунистическата идея, тя не е негова история, в смисъл че не разглежда явлението хронологично и в неговата относителна факто-

[3] Ханс-Георг Гадамер, „Теория и история на езика", в Райнхарт Козелек, *Пластовете на времето*, Дом на науките за човека и обществото, София, 2002, с. 159. Първо издание: Reinhart Koselleck, *Zeitschichten Studien zur Historik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2000.

логична изчерпателност. За да се напише една вдъхваща доверие история на комунистическото движение в България, на комунистическата партия и на комунистическия режим, трябва преди това да се направят много неща. И макар вече да са налице редица успешни стъпки в тази посока, те очертават по-скоро една разпокъсана и хаотична картина. И до днес, въпреки многобройните трудове от платени апологети, зад които стоеше многолюдният Институт за история на Българската комунистическа партия, както и на яростните антикомунистически филипики след слизането ѝ от власт, липсва история на БКП, която в някаква степен да отчита реалностите на историческата ѝ траектория. Неистините около тази история се трупаха и продължават да се трупат лавинообразно в качеството им на основен ресурс, легитимиращ властта на партията, а по-късно, след падането на режима, амнистиращ управлението ѝ. Колкото повече истинската легитимност бе в дефицит, толкова повече набъбваше всяко ново издание на История на БКП, до степен че през 1986 г. с решение на Политбюро се замисля нова грандиозна рамка на украсената грамада от раздути реални факти и псевдофакти под формата на нова многотомна история. [4] За истинската история ще знаем много повече, когато се отворят всички архиви, не само българските, но също и съветските (партийни, държавни, на разузнаването, на армията), архивите на Коминтерна, архивите на Коминформ бюро. Веднъж нашите изследователи пропуснаха този шанс – краткия епизод с отварянето им по време на първия президентски мандат на Елцин, – за което, разбира се, има различни обективни причини, но между тях и късно събудена заинтересуваност. Все още очакваме и появяването на мемоари от политически и обществени фигури, играли някаква роля в предишния период, които няма да имат (както почти всички появили се досега) характер на самооневиняване и замитане на следите. Липсват също така истории на социалния живот и на менталитетите по време на комунистическия режим. Липсват и отговарящи на съвременните стандарти на историографията изследвания върху дейността и историческа оценка на основните фигури на режима: Георги Димитров, Трайчо Костов, Вълко Червенков, Антон Югов, Тодор Живков [5]... Всичко това би допринесло решително за преодоляване на различ-

---

[4] „Основни насоки за написване на многотомна история на Българската комунистическа партия", придружено с докладна записка на отдел Идеологическа политика. Решение № 724 на ПБ на ЦК на БКП от 30 юли 1985 г. ЦДА, Ф. 1б, оп. 68, а. е. 724, л. 1–3, 6–19.

[5] Обяснимо личността на Тодор Живков е най-коментираната: Илияна Марчева, *Тодор Живков, пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г.*, Институт по история – БАН, София, 2000; Искра Баева, *Тодор Живков*, София, Кама, 2006; Костадин Чакъров, *Вторият етаж*, София, 1990; Нико Яхиел, *Тодор Живков и личната власт*, Изд. М–8-М, София, 1997.

но оцветената реторика на днешното общо говорене за комунистическия период. Надявам се, че засилващият се напоследък интерес на изследователите към тези теми ще бъде продуктивен. Всичко това е важно, за да може историческите изследвания да излязат от показната война на произволни количествени показатели и аргументации от типа на: „повече от...", „около..." или „все повече..." (отнасящи се за броя на партийната членска маса, на партизаните или на симпатизантите, на жертвите на комунистическите репресии, за резултатите от форсираната индустриализация, за икономическия прираст или за която и да е друга статистически трудно установима величина).

Но и акумулирането на нови, неизвестни факти и данни само по себе си не са решаваща гаранция за успешността на историографското изследване. И сега разполагаме с немалко натрупан фактологичен материал, който стои в една или друга степен необработен или неизползван пълноценно. Новите факти ще потвърдят или ще отхвърлят изградените върху тях разкази, но не могат да заместят липсата на подходящите за интерпретацията им инструменти. Нито един разказ за събитията, колкото и изчерпателен да претендира че е, не е в състояние да предаде това, което се е случило. А ние се сблъскваме не с един, а с постоянно умножаващи се разкази. Разказ се изправя срещу разказ и въпросът за избора в тази ситуация на противопоставяне и сблъсък става все по-актуален. Ето защо в работата си съм се ръководил от убеждението за належащата нужда от обогатяване на изследователските перспективи, от свързване постиженията на досега преобладаващата позитивистка историография с обновяването на методологическия апарат. Така че, опирайки се на увеличаващия се поток от изследвания върху различни аспекти на комунистическия режим в България, тази книга представлява надстройващ опит за теоретична реконструкция на някои от големите теми, които изграждат скелета на все още ненаписаната му история. Работих с ясното съзнание, че без да се постигне методологическо обновяване на историята по посока на свързването ѝ със социалните науки, ще бъде трудно да се оправим в паяжината на емпирическите факти и рисковете да останем при събитийната история, която по правило се свежда до това, върху което пишещият реши да спре погледа си, са големи.

Книгата предлага поредица от проблемни полета, извлечени от специфичния социален и исторически контекст и разгледани в светлината на поредица основни за случая понятия. Първото и главното между тях – тоталитаризмът, е свързано с типологията на политическите режими, такава, каквато е установена от съвременната политическа наука. То е поставено в центъра на грил от други понятия, които го предшестват или произтичат от него и чрез които режимът се мисли или е мислен. Двете части на книгата приблизително покриват, без да може

да се говори за някаква строго очертана граница, двата големи периода, съставляващи разгръщането на комунистическия режим: периода на класическия сталинизъм и периода на постсталинизма, като всеки от тях на свой ред преминава през няколко етапа и притежава собствена динамика. Тази динамика е отразена в понятията, с чиято помощ се стремя да постигна историческата реконструкция на основните моменти и теми на комунистическата епоха в България. През първия период в центъра на вниманието се поставят понятията съпротива, фашизъм, въстание, революция, окупация, Отечествен фронт, дивo правосъдие, Народен съд, национализация, политически партии, концентрационни лагери... През втория период в центъра на вниманието са понятията форсирана индустриализация, миграция, консенсус, социални класи, социални придобивки, реален социализъм, реформа, корупция, икономическа криза...

Първият период е белязан от динамиката на установяване на комунистическия режим. Той обхваща времето от 1944 до 1956 г., но има късни рецидиви поне до 1962 г., тоест до окончателното закриване на лагерите и прекратяване практиката на административните арести, и е изпълнен с наситени с драматизъм събития. Съветска военна окупация, въоръжен преврат, овладяване на селищата в страната от партизански подразделения, актове на масово насилие и на прогресиращо разрушаване на съществуващия обществен ред, масовизиране на комунистическата партия, сломяване съпротивата на опозиционните сили, национализация, промяна на формата на собственост и разместване на социалните пластове, пречупване на стотици хиляди индивидуални съдби, формиране на нов политически елит, натоварен да осъществи постепенната съветизация на страната и да гарантира верността към Кремъл, създаване на концентрационните лагери... Наред с насилието и произвола трябва да отбележим и един непосредствен резултат от радикалната промяна, който осигурява обществената база на режима и прави възможна описаната динамика. Промяната раздвижва широките селски и градски бедни слоеве от все още силно традиционното българско общество и ги въвлича непосредствено в обществения и политическия живот. Чувството за „включеност“ известно време ще набавя легитимност на ставащото и ще оправдава неговата бруталност. Но за по-малко от десетилетие това чувство за „включеност“ ще се стопи, ще бъде ритуализирано и формализирано. Събудените от „революцията“ за активност пролетаризирани слоеве постепенно ще се превърнат в огромна инертна и пасивна послушна маса. Периодът завършва с установяването на пълен контрол върху обществото, с изграждането на тоталитарна система от класически тип. Всичко това е видимо, публично добре експонирано, резултат на физически осезаеми сблъсъци и се подрежда в отчетлив исторически разказ.

През втория период от разгръщането на комунистическия режим, който условно може да бъде наречен „мирен", насилието и натискът върху отделния индивид не изчезват, нито отслабва принципът на тоталната мобилизация на обществото, но се видоизменят, стават по-перфидни, настаняват се като един постоянен подфон на живота, поддържани от спомените за неотдавнашния терор и превърнати в психологическа реалност. Външният драматизъм намалява – лагерите са затворени, няма показни процеси, има все още политически затворници, но те не са много и вече не ги натрапват на вниманието на обществото, поскоро остават скрити. Но и това „безкръвно насилие" е достатъчно ефикасно, и то бележи вътрешния драматизъм на хората, които са принудени да надянат маската на верноподаничеството. Дори се създава привидност за преминаване от мобилизирано към администрирано общество. Установява се нещо като обществен консенсус (наричан в официалните документи на режима „единство между партия и народ"), макар и принудителен, около принципите и целите на режима. Този консенсус е свързан с чувството за предопределеност в едно общество с явно не особено големи съпротивителни способности. След десталинизацията, постепенното излизане от периода на Студената война и задълбочаването на процеса, наречен „мирно съвместно съществуване" между системите, загасват и последните надежди за някаква възможна промяна, наложена отвън. Вече никой не вярва, както беше през 50-те години, че „американците ще дойдат". Разгромяването на унгарската революция през 1956 г. и на Пражката пролет през 1968 г. окончателно утвърждават убеждението, че режимът е жизнен, непоклатим и вечен, доколкото представлява скачен съд с „могъщия Съветски съюз". Всичко това изкристализира в широко разветия лозунг: „Дружба от векове за векове!" И хората, изпълнени с ясното съзнание, че в този режим ще протече животът им, започват да търсят различни стратегии за вписване в определените от него рамки. Това е почти императивно положение за по-младите поколения, чийто съзнателен живот се оформя изцяло в условията на комунистическата реалност. Те нямат друг опит и други критерии за съдене затвореното общество и цензурата са се погрижили за това. С годините поданиците на чисто сегашното на режима прогресивно нарастват.

През този период режимът изглежда привидно вътрешно неподвижен. Отчетливо структурирано и уверено, изграденото общество е общество без събития, поне в смисъла, който социологията влага в понятието *събитие* – нещо неочаквано, непредвидимо, излизащо от обичайния ход на нещата, променящо перспективата на позициите и на интересите. Налице и от двете страни – и на управляващите, и на голяма част от поданиците – е истински страх от *събитието* (третирано като синоним на скандал), прави се всичко възможно да не се случи или да

се потули. Основните политически актьори на режима се задържат на сцената дълго време – въпреки постоянните рутинни рокади, те се въртят, но рядко отпадат от играта. Списъкът на номенклатурата е изграден и промените в него са грижливо пресмятани. Процесите се развиват в сянката на Тодор Живков, който, в продължение на 35 години безрезервно контролиращ комунистическата партия и държавата, се превръща в емблема на режима. Вътрешнопартийният живот и политиката се формализират и ритуализират (конгреси, тържествени честванията, празнични манифестации...). В същото време комунистическото всекидневие е влязло в предписаните му коловози, става монотонно и репетативно, придобива известна житейска рутина. Обществото става все по-затворено, активността и напредването в професията или администрацията (тоест промяната на статута) се канализират изключително през партийната кариера. Хората не само се приспособяват към установените условия на съществуване, но и се научават как да хитруват, как да отстояват собствените си намерения и интереси, без да се излагат на открита конфронтация. Това става под знака на една все по-генерализираща се корупция. Единственото реално събитие през този период е физическото преместване на големи потоци хора, предизвикано от поетия курс към форсирана индустриализация. Процесът е подчертано болезнен, неговият драматизъм е свързан вече и с масовата акултурация, съпровождаща амбициите за изграждане на индустриален тип общество. Миграционните процеси затихват към средата на 70-те години, макар да оставят траен отпечатък върху характера на обществото до самия му край, а и след това.

Ето защо във втората част на книгата изследователската задача се видоизменя. Напред излиза въпросът: Какъв е характерът на обществото, разположено еднакво далече както от обществото, което го предшества и което е разрушило (българския неразвит капитализъм), така и от обществото от комунистическия идеал, такъв, какъвто го намираме не само в трудовете на Маркс, но и в пропагандните клишета от годините на насилственото му утвърждаване във властта, и официално етикирано като „реален социализъм“? Стабилизираният комунистически режим може да бъде разбран не толкова чрез събитийния разказ, колкото чрез наблюдение и анализ на всекидневния живот и мотивите, ръководещи хората в това всекидневие. Но също така, и преди всичко – посредством начина, по който самият режим тематизира и теоретизира своето управление и своите практики: социалистическа индустриализация, социални права, егалитарно общество на трудовите класи (работници и селяни), стопански реформи и т. н. В стила на изложението събитийното повествование отстъпва на теоретизиращия дискурс, който отваря перспектива за разсейване на идеологическата мъгла. Резултатът от тази теоретична реконструкция пред-

ставлява опит за изграждане на теоретичен модел на историческата траектория на комунистическия режим в България.

Едва след Горбачовата перестройка и особено към 1987–1988 г. все по-ясно се очертават контурите на кризата, в която е навлязъл режимът. Криза икономическа, но също така и структурна, криза институционална и на легитимността, доколкото се е изчерпал потенциалът на личната власт на генералния секретар Тодор Живков и е станало много трудно да се отдели оспорването на неговото управление не само от оспорването на статуквото, но и от оспорването на самия режим. Тази все по-трудна за прикриване криза реабилитира отново *събитието* и е свързана с раздвижването на гражданския сектор и възникването на неформалните движения, но също така и с разцепването в комунистическия връх и оформянето на вътрешнопартийна опозиция. Така възникват и въпросите: Какво се случва през последното десетилетие? Какво се е променило и какво трябва да се промени? Какви са перспективите пред режима и пред обществото? Предлаганото изследване следва така описаната логика в разгръщането на комунистическия режим в България, търсейки необходимия синхрон между променящия се характер на обекта и необходимите методи за изследването му.

Но макар да има за цел структурна реконструкция на траекторията на комунистическия режим, книгата не представлява и чисто теоретично изследване. Стремежът ми бе да бъда близо да фактологията, да извличам тезите си и да ги подкрепям с архивни документи, свидетелски показания, статистически данни и посредничеството на други текстове. Но също така разчитах и на натрупания опит, на това, което Козелек нарича „слушането и говоренето“. Привлечените примери, частните случаи не претендират за изчерпателност, а за репрезентативност. Те не могат да заменят, но и нямат за цел да го правят, продължаващата работа в архивите или максималното обхващане на съществуващите свидетелствания, тъй като това не само е непосилно за една книга, но и би ме отклонило от профила на предприетото изследване. Комунистическият режим в България ме интересува като политически феномен, но също така и като цивилизационен феномен, плод на определена социална среда и политическа култура. Така че жанрът на книгата трябва да се търси във връзката между политическата история и политическата теория, подкрепена с подходи, идващи от антропологията, социологията, социалната психология, херменевтиката, езиковите практики...

В това начинание се съдържа и опасност, за която по време на работата ясно си давах сметка: всяка концептуализация надхвърля особеността на миналото, което се опитва да разбере, тъй като интерпретативно го надгражда. „Фактуалният характер на установените ex post събития никога не е идентичен на тоталността на миналите

феномени, мислени като реални. Всяко установено и исторически представено събитие живее от фикцията на своята фактуалност." Ето защо, продължава Козелек, изследователят е изправен пред избора между два вида фикция. „Негативно историкът е закачен за това, което носи свидетелство за миналата реалност. Позитивно – когато, интерпретирайки, изтръгва едно събитие от изворите, той се приближава до литературния разказвач, който не се колебае да прибягва до фикцията, ако чрез това може да направи по-убедителна своята история."[6] От една страна е фикцията на фактуалността – свеждане на историческата истина до фактите, които са селекционирани или които са просто конструирани. От друга страна е своеобразната теоретична фикция, посредством която фактите се подбират и подреждат. Историята на БКП и на комунистическия режим в периода 1944–1989 г. бе канонизирана от интерпретации, които първоначално конструираха подходящи за целта факти, а след това ги надграждаха с теоретични фикции. Днес предстои да се извърви обратният път – да изтръскаме събитията и фактите от полепналите по тях интерпретации и в същото време да предложим подходящи теоретични инструменти за тяхната реинтерпретация. Колкото и да е трудно, старал съм се да не попадам в капаните на фикцията на фактуалността и да контролирам теоретичната реконструкция чрез умножаване на гледните точки и диверсифициране на интерпретативните подходи, което да предотврати превръщането на самата интерпретация във фикция.

[6] Reinhart Koselleck, *Le future passé. Contribution á la sémantique des temps historiques.* Editions de l'Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris, 1990, p. 140.

ПЪРВА ЧАСТ

УСТАНОВЯВАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ. „НАРОДНА ДЕМОКРАЦИЯ“ И ТОТАЛИТАРНО ГОСПОДСТВО

I

ВЛАСТОВА ТРАЕКТОРИЯ НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ

За малко повече от четири десетилетия комунистическият режим в България сменя няколко лица и с всяко ново поколение образът му леко се измества. Процес, възможен поради пълната липса на свобода на информацията в обществото или по-скоро на целенасочено организираната дезинформация за предшестващите периоди, което прави невъзможна работата на паметта. Всяко ново поколение живее в чисто сегашното на режима, което в пропагандната си версия не е нищо друго освен виртуалното „близко" комунистическо бъдеще. Ето защо днес по-младите поколения познават предимно неговите маски и гримаси, предизвикващи по-скоро присмех или любопитство, отколкото осмислено осъждане. А тези, които навлизат в съзнателния живот десетина години след промяната от 1989 г., изобщо не разбират какъв им е проблемът на онези, продължаващи да призовават сенките на миналото. С оглед обекта на настоящото изследване ще се опитам схематично да очертая историческата траектория на комунистическия режим. Преминаващ през различни периоди, той запазва основните си характеристики, макар и да видоизменя някои от формите на тяхното осъществяване. Ето защо изясняването на периодите би ни спестило приблизителността на общото говорене.

Както вече отбелязах в предговора, след падането на Берлинската стена в социалните науки и политическите стратегии се разгръщат два типа дискурси за комунизма. Единият го разглежда като явление, протекло във вече затворен цикъл и позволяващо цялостна равносметка и историческа оценка. Тази оценка е неизбежно крайно негативна и не би могла да бъде друга, тъй като центърът на тежестта накланя равносметката към периода на сталинизма и класическия тоталитарен модел, изкристализирал в генерализираното насилие на съветската история. Отделните източноевропейски комунизми остават в неговата сянка като не особено интересни подражателни явления, което ги обрича на липса на специален изследователски интерес. Другият дискурс премества центъра на тежестта към годините на мирното слизане на комунизма от сцената, към неочакваното примирение с провала и оттеглянето от монопола на властта, но след делови пазарлък, внимателно подготвил и договорил условията, гарантиращи на посткомунистите място в политическия живот на демократичната система. Тук акцентът

е върху промяната, върху излизането от тоталитарния модел. Много лесно можем да открием проекциите на тези два дискурса във всички европейски страни от бившия съветски блок: първият принадлежи на възникващите антикомунистически формации, вторият – на реформиращите се наследници на комунистическата партия. На свой ред последният като че бе възприет спокойно и делово и от западните ни партньори в процеса на договаряне на геостратегическите реалности на посткомунизма.

Ако останем обаче само в границите на тези два взаимно изключващи се дискурса за комунистическия режим, трябва да приемем наличието на празнина между очертаните от тях реалности, която би направила неразбираема осъществената радикална обществена промяна от 1989 г. В тази празнина би изчезнал не само истинският обект на изследването – комунизмът, но и животът на няколко поколения, които в края на краищата направиха възможна промяната. Комунистическият режим в своята историческа протяжност запазва характера си и в същото време няма единен образ. Налице са редица трансформации на принципите и практиките му. За външния наблюдател те остават до голяма степен незабелязани, а може би и несъществени, вероятно поради липсата на конкретна основа за сравнение. Поради това не се превръщат и в обект на изследване, макар че има какво да заинтересува както историците, така и политолозите, социолозите или психолозите... Не така стоят нещата за хората вътре в системата, те са чувствителни и към най-малките промени, тъй като непосредствено се отразяват върху собственото им съществуване. „Сравнена с нормите на плуралистичните общества, психологическата (и изобщо социалната) промяна на комунизма изглежда малка и несъществена (...) Сравнена обаче с класическия период на ленинизма-сталинизма, настъпилите промени – както в реалността, така и в духовната сфера, все пак са невероятни" – това наблюдение ни е предложено от един политически емигрант от средата на 70-те години. [7] Ето защо, за да избегнем съмненията във валидността на равносметката на режима, свързани с една или друга едностранчивост, се нуждаем от по-детайлизирана периодизация, която позволява да се проследи и осмисли историята му.

Какви са критериите, които могат да залегнат в основата на такава периодизация? Доколкото промяната е многофакторна, периодизацията би трябвало да се съобрази с динамиката на различните аспекти на системата, както и с тяхната историческа последова-

[7] Асен Игнатов, *Психология на комунизма*, Изд. Агрес, София, 1991, с. 127. Първо издание: Assen Ignatow, *Psychologie des Kommunismus*, Johannes Bergmans Verlag, München, 1985.

телност и форми на съчетаване. Ще посоча някои от основните елементи, оказали се в основата на мутациите на режима: промени в социалната структура на обществото и в стила на господство, подмяна на основните актьори на политическата сцена, промени в съотношението публична – частна сфера и произтичащите от това промени в начина на живот, на консумативните стандарти, отслабване на натиска в духовната сфера, промени в психологическия климат на всекидневието...

Ето един конкретен пример. В края на Втората световна война и установяването на комунистическата власт България е преимуществено селскостопанска страна и в такъв смисъл с подчертано традиционна култура, независимо от наличието на разнородни, но малобройни елити с европейска ориентация. През 80-те години селското население е намаляло близо три пъти. По-голяма част от хората живеят вече в градовете, макар, както ще видим по-късно, да е пресилено да се твърди, че са се превърнали в градско население. Те пренасят тук своята традиционна култура и до голяма степен претопяват заварената градска култура на старите елити. Масите от мигранти налагат задълго своя облик върху набъбващите градове. И въпреки това, с всичките си уродливи страни и неуспехи, т. нар. социалистическа индустриализация и урбанизация способства за променяне манталитета на хората, макар невинаги към по-добро. В градски условия, в сравнение с живота в малките селски общности, където натискът е болезнено оголен и отношенията прекалено персонализирани, където човек е изцяло във властта на местните партийни наместници, комунистическият режим изглежда по-поносим. В големия град личността има повече шансове да намери ниши за укриване, да остане относително анонимна, да скрие миналото си, да се разтвори в тълпата. Тоталният контрол остава, но формите му са по-опосредени. Това е условието за отключването на един процес на негативен индивидуализъм. Селската култура започва да се разколебава, изграждайки различни хибриди с градската култура, генерирайки нови, подражателни, често карикатурни форми, едновременно съобразени и отклоняващи се от официалните предписания. Заедно с това основите на буржоазната градска култура ерозират безвъзвратно.

От друга страна, еволюцията на комунистическия режим в България, както и в цяла Източна Европа [8], до голяма степен е определена от

---

[8] По-натам в текста няма да следвам наложилото се след падането на Берлинската стена разграничение между Източна и Централна Европа, а ще се придържам към лексиката от предишния период, когато европейските комунистически страни бяха обозначавани с общото понятие Източна Европа или Източния блок.

външни фактори, силно зависима е от директивите, които още от времето на Сталин продължават да идват от центъра, както и от промените – кадрови или политически – в Москва, а по-късно и в „социалистическата общност" като цяло. При това процесите в периферията, в малките „братски" европейски комунистически страни, с времето придобиват все по-голям отзвук и значение, разколебавайки монопола на центъра, предизвиквайки отзвук, който се усеща и в самия център... През 1987 г. Михаил Горбачов търси аргументи, подкрепящи неговата перестройка, в промените в страните от Източна Европа, които сам всячески окуражава. И макар кризите в империята, предизвикани от събитията в Будапеща – 56, в Прага – 68 и в Гданск – 80, да разтърсват системата, не те са основни за определяне етапите в разгръщането на режима. Изобщо „етапите", през които преминава комунистическото господство, не са много ясно очертани и профилът им е доста условен. Практики от предишни етапи лесно се разпознават в това, което се определя като „нов стадий". Все пак известна периодизация е възможна и полезна за изследователската задача, която си поставям. Тя се обляга на появяването на нови тенденции или практики в политиката на режима, без да игнорира рецидивите, чието съществуване потвърждава непроменимата му природа, очертава неуспехите в опитите му за реформиране, както и задълбочаващата се криза. Принудителните повици за „реформи" – това е истинският образ на кризата.

Развитието на комунистическия режим в България от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г. условно може да бъде разгледано в пет периода, някои от които обособени по-отчетливо, други преливащи се и по-трудно различими.

Първи период: 9 септември 1944–1947 г.

На Девети септември под крилото на Червената армия, с военен преврат в столицата и въоръжени акции в страната комунистическата партия постепенно овладява основните държавни институти и лостовете на реалната власт. Зад реториката, разгърната около едно мъртво родено понятие – „народна демокрация", и призивите за справедливо възмездие за военнопрестъпниците, формално се установява многопартийният режим на Отечествения фронт, който помага външно и вътрешно да се легализира произволът и масовият терор. Революционното прочистване и Народният съд водят до ликвидацията на старите елити и до пълната парализа на обществото. Комунистите разгръщат ефективна пропаганда, с което поставят началото на масово движение и бързо увеличаване на членската си маса. В обществения живот

белезите на ентусиазъм и фанатизъм са съчетани със селска пресметливост и стремеж за социален реванш. Някои съвременни историци виждат в понятието „народна демокрация" нещо различно от съветския режим [9], но от предложената аргументация не става ясно по какво точно тя се различава от познатите вече исторически примери за преходен период в тоталитарното овладяване на обществото. Периодът по-скоро може да се разглежда като прикрита конспиративна фаза, наложена от външни (преговорите около подписването на мирния договор) и вътрешни (овладяването на обществото технологично изисква известно време) причини. Налице е партия, чийто профил все повече се очертава като тоталитарен, и политически режим, който все още не е от тоталитарен тип, но прогресивно придобива основни негови черти – елиминиране на политическата опозиция и нарастващ контрол върху медиите и частната собственост. Масовото бригадирско движение, първоначално израз на младежки ентусиазъм от „новото начало", генерира принципи, по-късно залегнали в курса към тотална мобилизация на обществото и форсирана индустриализация. Краят на този преходен период е белязан от екзекутирането на водача на антикомунистическата опозиция в Народното събрание – Никола Петков (23 септември 1947 г.) и забраняване дейността на политическите опоненти, както и от Петия конгрес (18 декември 1948 г.) на Българската работническа партия (комунисти), на който тя открито приема името Българска комунистическа партия.

Втори период: 1948–1956 г.

Край на политическите игри около „народната демокрация", сваляне на маските и издигане лозунга за „диктатура на пролетариата". Това е период на класическия сталинизъм, през който се проявяват всички черти на тоталитарното господство: установяване на еднопартиен режим, масов терор, пълна мобилизация и национализация на масите, информационен монопол и агресивна пропаганда, пълен икономически монопол на държавата, култ към вожда; местата за принудително въдворяване на „неблагонадеждните елементи" придобиват типичните характеристики на концлагер. Репресията се насочва и към членовете на компартията, тезите за „изостряне на класовата борба" и „врага с пар-

[9] Последни издания: Мито Исусов, *Политическите партии в България 1944–1948*, Академично издателство „Проф. Марин Дринов"/Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 2000; Евгения Калинова, Искра Баева, *История на България* (учебник за 11 клас), дял VI, Изд. Планета, София, 2001; Евгения Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1939–2002*, Изд. Парадигма, София, 2002.

тиен билет" намират израз в монтираните политически процеси по подобие на московските. Това е период на изграждане и укрепване на партийния бюрократичен апарат – номенклатурата, чийто модел не се променя до самия край на режима. Успоредно се разгръщат политики на съчетаване на принудата с прелъстяване на социалните низини. Изцяло е наложен съветският модел на икономическо развитие – форсирана индустриализация и стопанство, пригодено към условията на международна изолация.

Трети период: 1956–1968 г.

След XX конгрес на КПСС (март 1956 г.) и особено след априлския пленум на БКП през същата година започва колеблив процес към десталинизация. Свиването на физическите репресии води до закриване на концлагерите, които само след няколко месеца под влияние на унгарските събития временно отново са отворени, като изпитана превантивна мярка за изолиране на потенциално подривните елементи и за сплашване на останалата част от населението. Въпреки тази непоследователност в политиката, или точно поради нея, налице е процес на успешно проникване на принципите на режима във всекидневието – те започват да диктуват поведението на хората. Политиката едновременно на сплашване и съблазняване на масите отключва процес на установяване на известен, макар и принудителен, консенсус около ценностите на режима. Това е израз както на сломената съпротива на обществото, така и на новото самочувствие на режима. В периода между 1953 и 1962 г. режимът освобождава на порции от затвора „разкаялите се" останали живи опозиционни политически дейци – срещу подписване на декларация, че се отказват от политическа дейност. Този двоен символичен жест означава установения консенсус. Наблюдава се засилващият се ефект на житейска инерция.

Неуспешните опити за вътрешна либерализация на режима и еволюцията му по посока на по-големи граждански и човешки права са следствие от смазването на еманципаторските тенденции в съветските сателити от Източна Европа и изживяването на илюзиите, свързани с концепциите на еврокомунизма и конвергенцията. След инвазията в Чехословакия през август 1968 г. настъпва временно примиряване със съветската доктрина за ограничения суверенитет, която се превръща в основна рамка, поддържаща убедеността, че всеки опит за промяна на режима е обречен.

Успоредно се развива процесът на купуване на масите с определени социални придобивки – относително подобряване на бита и обръщане

към проблемите на консумацията. В символ на тази политика се превръща унгарският „гулаш социализъм", издигнат като алтернатива и компенсация на смазаната революция. Редуват се надежди за промяна и примирение със статуквото. Режимът частично отстъпва от политиката на изискване на активна подкрепа и се задоволява с пасивното подчинение. Лозунгът от времето на Сталин – „Който не е с нас, е против нас", е заменен с принципа, установен от Янош Кадър – „Който не е против нас, е с нас". Той може да се приеме и за емблема на постигнатия консенсус.

Четвърти период: 1969–1985 г.

Начало на подменяне на поколенията в управленския елит на режима. Малограмотните партизански командири постепенно са изтласкани от нови партийни кадри, които са получили висшето си образование в партийните школи в София и Москва и нямат нищо общо със завоюването на властта. На предна позиция излизат технократи и мениджъри. Изтласкани са и идеалистите неудачници, които се оказват пречка по пътя на консолидирането на новата властова конфигурация. Засилването на цинизма и кариеризма в обществото съпровожда опитите за „нормализиране" на живота и частично оттегляне на идеологията от пряко вмешателство в сферата на всекидневието при запазване на всички основни установени ограничения. Налице е бавен преход от мобилизирано към администрирано общество. Процесът на омиротворяване на обществото е свързан със затварянето на голяма част от населението в частния живот, търсенето на индивидуални ниши. Профилът на обществото може да бъде определен като общество на нишите. За това спомага и временното икономическо стабилизиране на страната.

Консенсусът около нормите, наложени от режима, не е съпроводен с особени илюзии относно възможната му демократизация или каквито и да било съществени промени в характера му. Очакванията се ограничават в надеждата за избягване на цикличните периоди на стагнация. Може да се говори за помръкване на комунистическия идеал, за окончателно изживяване на илюзиите на идеалистите, доколкото са останали такива, относно характера на режима и неговите програмни обещания. „Народната власт" постепенно придобива профила на власт на партийната бюрокрация, която е вкопчена в статуквото. Вътрешно деидеологизиране на поведенията, процес, обхващащ и все по-голяма част от партийните членове. Същността на този период може да бъде резюмирана от понятието „Брежневистко безвремие". В този период възниква и се утвърждава доктрината на „реалния социализъм".

Пети период: 1985–1989 г.

Този период е под знака на задълбочаващата се криза в Полша и успешната стратегия на профсъюза „Солидарност" в противопоставянето на натиска на режима, а по-късно и под силното влияние на гласността на Горбачов. Комунистическият режим навлиза в открито дефанзивна фаза, намираща израз и в чести краткотрайни периоди на стагнация, която спира временно започналите процеси, но е безпомощна да предотврати логиката на развитието им. [10] Намалява страхът и се активизират дисидентски поведения и движения. Гражданският сектор набира сили и изгражда платформата си около използването на наскоро конституционно провъзгласените нови граждански права и подписаните от режима международни конвенции за съблюдаването им. Тези процеси са свързани с разцепването на комунистическите елити пред ясно очертаващата се дилема: връщане към един репресивен политически режим от неосталинистки тип или задълбочаване на процесите на демократизация, които неминуемо водят към оспорване монопола на властта на единствената партия. Позицията на реформаторското крило в комунистическата партия е засилена и поощрена от отказването на Съветския съюз от доктрината Брежнев. Страните от Източна Европа се отърсват от съветската опека, тъй като самата империя е в тежка криза и не може повече да си позволи да властва чрез терор или икономически инжекции. Загубилият външна подкрепа комунистически режим в България губи все повече шансовете си да задържи статуквото. Берлинската стена пада в началото на ноември 1989 г. и с това бележи края на един исторически период. Това е времето на постепенното подкопаване на постигнатия консенсус около нормативността на режима. Този консенсус би могъл да се разглежда и като резултат на определено договаряне – еди-какви си промени на режима срещу еди-какво си поведение от страна на хората, – нещо, което от един момент нататък бе подложено на бавна ревизия. Кръглата маса от края на 1989 г. представлява един вид предоговаряне на консенсуса. Консенсусът на „реалния социализъм" бе заменен от консенсуса на прехода към демокрация и пазарно стопанство.

---

[10] В търсене на изход от кризата ръководството на БКП не се поколеба да заиграе с картата на национализма, надявайки се националкомунизмът да компенсира загубилата мобилизиращата си сила комунистическа идея. Живков и обкръжението му предприемат авантюрата с т. нар. възродителен процес, очаквайки той да доведе до патриотичен подем и да се превърне в нов източник за легитимиране на властта. Случва се точно обратното. Виж: Михаил Груев, Алексей Кальонски, *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, (под печат), Ciela/Институт за изследване на близкото минало, София, 2008.

От предложените характеристики на периодите, през които преминава комунистическият режим в България, се вижда, че в границите на основните си характеристики той търпи промени, които в края на краищата направиха възможен и процеса на мирното излизане на обществото от него. Но въпросът до каква степен и до кой момент тези промени имат решаващо обратно влияние върху характера на режима остава открит. Изправени сме пред нещо, което наподобява Зеноновата апория за купчината и житното зърно. Всяка една от посочените в различните периоди промени сама по себе си не е в състояние да доведе до промяна на характера на режима, но наслагващите се ефекти от тяхната последователност ни изправят пред настъпилата неоспорима промяна. Самият момент на преминаването на критичната точка обаче остава донякъде неуловим. Трудно е да посочим от кой момент нататък режимът престава да бъде онзи класически сноп от характеристики, който позволяваше безпогрешно да бъде идентифициран.

II

НАЧАЛОТО: ПРЕВРАТ, НАРОДНО ВЪСТАНИЕ, ОКУПАЦИЯ ИЛИ РЕВОЛЮЦИЯ?

Едва ли има по-обсъждана дата в съвременната ни история от 9 септември 1944 г. Въпреки това неясностите и двусмисленията около нея продължават да се трупат. Основните версии за характера на събитието са продиктувани от стремежа случилото се да се представи или като естествена кулминация на едно предшестващо го масово и силно съпротивително движение, или като външна намеса, променила естествения ход на развитието на страната и обясняваща всички сполетели я неблагополучия. По този начин самият ден, самият акт, маркиращ промяната, не само на властта, но и на състоянието на обществото, престава да бъде обект на собствено исторически интерес. Разбира се, отделянето на акта от породилите го обстоятелства и от последиците му е до голяма степен условна процедура, но без да се опитаме да ги разграничим, отваряме врата към различни форми на политическа митология. Изправени сме пред два различни въпроса: първо, доколко определенията (преврат, народно въстание, окупация или революция), които се дават на събитията от 9 септември, отговарят на характера на исторически случилото се и второ, доколко са несъвместими. Тези отговори не могат да бъдат математически точни, те предполагат интерпретация на фактите, с които разполагат изследователите или с които искат да разполагат.

Нека започнем проверка на твърдението, че овладяването на властта на 9 септември е станало чрез (все) народно въстание. [11] В първите дни след промяната тази версия се разтръбява от трибуните на многобройните митинги и демонстрации, свиквани в подкрепа на новия режим или просто честващи го. Две-три години по-късно е направено всичко необходимо, за да може тази версия да се наложи в масовото съзнание, и тя е официализирана в приетата на 4 декември 1947 г. „народнодемократична“ конституция (наречена Димитровска). Член първи на конституцията гласи: „България е народна република с представително управление, *създадена* и *утвърдена* (курсивът мой – И. З.) в резултат на героичната борба на българския народ против монархо-фашистката диктатура и на *победоносното Народно въстание* на 9 септември 1944 г.“[12]

---

[11] В някои статии на в. *Работническо дело* от септември 1944 г. се говори за „въоръжена революционна акция“.

[12] Веселин Методиев, Лъчезар Стоянов (съставители), *Български конституции и конституционни проекти*, Изд. „Д-р Петър Берон“, София, с. 37–38

Върховният закон изключва всички останали версии за случилото се на 9 септември. Въстанието не само е извикало на живот републиката, но е и дело на целия български народ. По такъв начин то не може да бъде нищо друго освен „народно“ и кулминация на масова, с дълбоки корени в народния живот борба.

Символната биография на бъдещото събитие е градена предвидливо отрано. През февруари 1943 г. с напътствието на задграничното бюро на БРП (к) се издава директива за въоръжено въстание, която е широко огласена, а дотогава действащите разпокъсани партизански формирования са обединени с общо ръководство и получават впечатляващото наименование Народоосвободителна въстаническа армия (НОВА). Самото понятие *армия* трябва да внуши идеята за количество, но също така и за наличието на фронт, на мащабен непосредствен сблъсък. Тази организационна промяна притежава безспорно призивна сила, но сама по себе се тя не променя реалното състояние на нещата, не прераства в количество. Тя се явява по-скоро пожелание, намерение, което се потвърждава и от достъпните източници, обсъждащи проблема за потенциала на комунистическата съпротива.

Комунистическата съпротива – днешната войната на цифри и техните интерпретации

При изясняване смисъла на събитията, източниците, на които ще се опра, могат да бъдат класифицирани в три групи на базата на времето, от което са извлечени, като всяка от тези групи на свой ред откроява различия, произтичащи от откровен стратегически интерес или от идеологическа позиция.

И така в първата група поставям източниците от времето преди събитията от 9 септември 1944 г.: полицейски справки, доклади на вътрешното министерство, вътрешнопартийни канали за информация, свързващи местните комунисти със задграничното бюро в Москва, доклади на чуждите разузнавания, оперирали в България – немско, английско, американско; липсват данни от докладите на може би най-активното и компетентно разузнаване в България по това време – съветското, но за тях можем да съдим косвено по реакциите на самия Сталин.

Във втората група поставям източниците от периода на комунистическия режим 1944–1989 г.: позоваванията на партийни документи, мемоари на участници в партизанското движение, но преди всичко официалната история на БКП, на която се гледа като на основен легитими-

ращ източник, написана от авторски колектив, излъчен от ръководството на самата комунистическа партия. Предвид на това може да гледаме на нея като на монополен източник.

В третата група, обхващаща периода след промяната от 1989 г., би трябвало да очакваме плурализъм на източниците, но по-скоро се очертава неформален и нерегламентиран квазимонопол на среди и личности, свързани с бившата Комунистическа партия и наследилата я Социалистическа партия. Трябва да прибавим и далеч не така активните изследователи на съвременната ни история, както и някои публицисти с лява или дясноцентристка ориентация. Всички те рядко се позовават на нови извори, по-скоро репродуцират вече известните цифри и аргументации.

Необходимо е да направя и друга принципна бележка: в първата група остава открит въпросът за точното идентифициране на източниците на информация, от чиито услуги се ползват един или друг от цитираните коментатори, тъй като елементарният анализ показва, че различните осведомители се позовават на едни и същи, директно афиширани или деликатно премълчани източници – официалните информации на властите или нерегламентираните контакти със среди от съпротивата и от политическия свят. И в двата случая трябва предпазливо да приемаме информацията, произхождаща от т. нар. „трети източник". И така, нека ги разгледаме последователно в сравнителна перспектива.

– По данни на полицията за противодържавна дейност през 1941 г. са били задържани 845 души и 36 души са убити; през 1942 г. са задържани 3663 души и 34 са убити; за първите четири месеца на 1943 г. цифрите са 1189 задържани и 52 убити. [13]

– По данни на Министерство на вътрешните работи от 18 ноември 1943 г. в планините се намират „кръгло 7000 бандити."[14]

– Радио Лондон съобщава, че на 13 декември 1943 г. министърът на вътрешните работи Дочо Христов докладва в парламента, че през последните три месеца в стълкновение с полицейските части са убити 404 и заловени 459 партизани. В страната имало не повече от 1000 партизани. В коментара си радиото изразява съмнение в достоверността на казаното. Смята, че в първия случай тези цифри са силно преувеличени, а във втория – силно принизени. [15]

---

[13] Иван Илчев, Налагане на социализъм от съветски тип в България, *История за 11 клас на средните образователни училища*, Анибус, София, 1999, с. 341

[14] Витка Тошкова, Николай Котев, Николай Стоименов, Румен Николов, Стилиян Нойков (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх*, Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец", София, 1992, с. 172.

[15] *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 179.

– Британски секретен източник от 31 декември 1943 г. съобщава, че „въоръжените отряди (...) всички, взети заедно, не надвишават повече от 5000 души. Не може да се очаква, че те ще бъдат твърде активни през зимните месеци, но следващата пролет биха могли да формират ядро на много по-силна съпротива."[16]

– На 4 февруари 1944 г. английското управление за специални операции докладва: „Понастоящем *вярваме*, че българските партизани наброяват около 12 000 души. Техният брой нараства с дезертьори от армията и с набиране на симпатизанти от градовете и селата."[17]

– На 23 февруари 1944 г. същото това управление неволно разкрива своя източник в почти идентично съобщение, в което думата *вярваме* е заменена с думата *претендират*: „Партизаните *претендират*, че имат 12 000 души под оръжие."[18]

– Американската разузнавателна служба на 16 май 1944 г. информира, че „според данни на полицията в момента партизаните наброяват 14 000–15 000 души."[19]

– На 26 юли 1944 г. американското разузнаване препредава твърдението на техен вътрешен източник, че „умиротворителната вътрешна политика на българското правителство постига успех и партизаните в България са вече по-малко от 2000. В същото време според други източници броят на партизаните възлиза на *около* 20 000, с тенденция за непрекъснато увеличаване."[20]

– През пролетта на 1944 г. Георги Димитров настоятелно иска сведение за „числения състав на партизанските отряди". На 12 март 1944 г. той получава отговор от ЦК на партията в шифрована телеграма, подписана с конспиративното име Петров, в която му се докладва, че „в 12 окръга има 26 отряда с обща численост 2320 човека". След което се привежда подробна разбивка по окръзи и се прави партиен и социален разрез на този корпус: „В партизанските отряди 25–30% са комунисти, толкова са комсомолците, останалите са безпартийни. По възрастов състав – в отрядите главно са младежи, от тях 70–75% са селски бедняци, около 20% са работници, останалите са от интелигенцията (...) За военни кадри изпитваме остра нужда."[21]

---

[16] Пак там, с. 182.

[17] Пак там, с. 201.

[18] Пак там, с. 218.

[19] Пак там, с. 253.

[20] Пак там, с. 273.

[21] Георги Димитров, *Дневник. 9 март 1933–6 февруари 1949*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 1997, с. 414

– Според отчета на организационния отдел на БРП (к) от 17 октомври 1945 г. броят на партизаните на 9 септември е бил 7000 души, а десет дни по-късно се отчита нарастването им на 50 000 души. [22]

Както виждаме, приведените данни са изключително противоречиви и често разликата между тях е десет или дори повече пъти, което дава основание да се съмняваме в достоверността им. С изключение на последния източник, в който става въпрос за вътрешнопартийна информация, циркулираща в много тесен кръг и предназначена за голямото началство, което, предполага се, малцина биха се осмелили да дезинформират. Още повече че тази информация е придружена и с впечатляващи детайли за броя на отрядите по окръзи и тяхната численост. Все пак и в това сведение прави впечатление закръглеността на числата, всички свършват на нула. Това показва огромната трудност да се изработи точна статистика и при най-добро намерение, и при най-близък контакт със съпротивата. Не само поради нарушените комуникации, но и поради непрекъснатата динамика на процесите. Освен това информацията е от март 1944 г. и въпросът, как се е развивала съпротивата през следващите пет месеца, остава открит.

Във втората група източници, обхващаща периода на комунистическия режим, монополна е версията на официалната *История на Българската комунистическа партия*. Ето какво пише в нейното последно, четвърто, издание от 1984 г.:

– „В навечерието на въоръженото въстание Народоосвободителната въстаническа армия се състоеше от една дивизия, 9 бригади, 36 отряда, няколко самостоятелни чети, стотици бойни групи и се подпомагаше от *над* 200 000 ятаци и сътрудници."[23]

Какво прави впечатление в тази късна версия за числеността на партизанското движение? Тя се ограничава в отрязъка от време, наречен *в навечерието*, който не е точно определен – той може да се разбира като последните месеци, последните седмици, последните дни или вечерта срещу щурмуването на властта. Но освен това предвидливо, защитавайки претенциите си за „научност", избягва въпроса за точното цифрово изражение на масовостта, подменяйки го с количествено неопределените величини *дивизия, бригади, чети, бойни групи*... Те трябва да носят впечатлението за концентрация, тъй като по време на война армейските понятия свързват най-очевидно идеите за маса и сила. Успоредно с това, за да се увеличи ефектът за „всенародния характер",

---

[22] Поля Мешкова, Диню Шарланов, *Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд*, Агенция „Демокрация", София, 1994, с. 17.

[23] *История на Българската комунистическа партия*, Партиздат, София, 1984, с. 431.

картината е подсилена с привеждане на внушителния брой на ятаците и сътрудниците – 200 000, каквото и да означава второто понятие.

Проблемът с други източници остава открит. Това са преди всичко сведенията, които можем да получим от мемоарите на партизанските командири или на членове на висшето ръководство на нелегалната компартия, а така също и от редица редови участници в съпротивата. В повечето случаи съдържащата се в тях информация е частична, касаеща определен отряд или регион, но едно сравнително изследване, обобщаващо всички тези извори, би могло да установи някакви поне приблизителни цифрови данни, без гаранция, че те, освен от изявленията с късна дата, могат да бъдат подкрепени и с документи – автентични дневници, книги със списъчния състав, отразяващи приливите и отливите, и т. н. Това е една голяма и трудна изследователска задача, която предстои да бъде извършена. За да илюстрирам и през този период циркулирането на версии, различни от официалната, ще приведа само един пример. В книга на служителя в Плавдивския музей на революционното движение е отбелязано, че по данни на полицията през 1942 г. са „установени действията на 27 чети с 381 партизани."[24]

Друг аспект на въпроса за масовостта и значимостта на съпротивата е свързан с броя на жертвите, дадени в борбата. В *История на Българската комунистическа партия* се отбелязва, че „в борбата са паднали 9000 убити партизани и над 20 000 ятаци и помагачи."[25] Впрочем проблемът за жертвите, дадени в борбата срещу „монархофашистката" режим, става особено актуален още в първите дни след 9 септември 1944 г. Това, наред с участието на България в последната фаза на войната, е един от основните активи, с които страната влиза в мирните преговори, търсейки смекчаващи вината обстоятелства: „По данни от Парижката мирна конференция нашият народ даде общо 29 210 жертви – антифашисти и ятаци, 900 от тях бяха избити като партизани, 3139 къщи бяха изгорени, без съд бяха избити 2470 души, фашистките военни съдилища издадоха 1590 смъртни присъди; в лагерите преминаха 31 250 души, а през затворите на царското правителство – 64 345."[26]

---

[24] Донко Дочев, *Монархофашизмът срещу народната съпротива*, Партиздат, София, 1983, с. 41. Цитира се по: Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, *Нова българска история* 1978–1944, т. III, Анибус, София, 1999, с. 607.

[25] *История на Българската комунистическа партия*, с. 431.

[26] Георги Мадолев, „Партизанското движение не беше хилаво", *в. Труд*, 8 февруари 2004.

Реторики на героизиране и стратегии на виктимизиране

Най-неочаквано проблемът за числеността на партизанското движение се актуализира 15 години след демократичната промяна в така обособената трета група източници и би могъл да се постави в рубрика „юбилейни разсъждения". Не случайно цитираните от предходните източници данни се появяват точно днес в един осъвременен контекст, сякаш се намираме пред второ издание на Парижката мирна конференция. Използвайки едно марксистко клише, можем да се запитаме дали не става въпрос за предоарии пред въображаем „съд на историята". Едва ли за такъв могат да се вземат някои пренебрежителни подмятания за ролята на партизанското движение, идващи от средите на така наречените либерални политолози или по погрешка изтървани реплики от леви политици. [27] Днес се наблюдава истински ренесанс на мита за могъщата всенародна съпротива. Колкото повече се отдалечаваме от времето на съпротивата, толкова повече се размиват критериите и се забравят архивните източници, толкова по-трудно става да се възстанови истинското състояние на нещата.

– „В края на август 1944 г. в НОВА има *над* 30 000 бойци и е подкрепена от 200 000 симпатизанти, укриватели и сътрудници."[28]

В това твърдение няма никакво указание как се появяват тези цифри, които далеч надхвърлят сведенията от всички известни досега източници. Но по-интересното е друго – появяването на тенденция за преместване на акцента от спора за масовостта на самата съпротива към количеството на жертвите, дадени в борбата.

– „В тази по същество гражданска война от 1941 до 1944 г. загиват *близо* 10 000 въстаници и са избити *над* 20 000 ятаци и противници на режима."[29]

– „През този период бяха убити 9140 партизани, без съд и присъда бяха разстреляни 20 700 ятаци и помагачи. Изгорени бяха 2139 партизански и яташки къщи. Над 10 000 бяха хвърлени в мрачните фашистки затвори. Повече от 31 000 бяха зад телените мрежи (...) През полицейските участъци преминаха 64 345 политически арестанти."[30]

---

[27] Божидар Димитров, „Войната срещу тероризма не се води с армии", *в. Труд*, 6 януари 2004.

[28] Димитър Иванов (съставител), *От девети до десети*, Фондация АРЕТЕ/ Университетско издателство „Св. Климент Охридски"/ Изд. „Захари Стоянов", София, 2004, с. 136.

[29] Пак там, с. 137.

[30] Пею Узунов, „Светлата памет на загиналите антифашисти", *в. Дума*, 9 септември 2004.

В нито една от горните публикации, дори когато се изявява претенция за прецизност до един човек, не се посочват ползваните източници. Но общото в тях е не само неназованият източник, но и подчертаването на тежестта и масовостта на съпротивата – чрез един вид негативна тежест, с прибавяне сенките на мъртвите към пушките на живите.

В търсене на точната картина нека се върнем към статистиката на полицията от преди 9 септември, която привежда Иван Илчев: полицията, очевидно силно заинтересована да покаже ефективността си в борбата с „комунистическата конспирация", посочва сумарно за две години и четири месеца (до април 1943 г.) общо 122 убити бойци и около 6000 задържани, чиято съдба не е ясна, тъй като може да са били осъдени на различен срок затвор, да са изпратени в лагер или интернирани в провинцията, да са освободени или екзекутирани. Но нека ги оставим настрани, след като няма сигурност по въпроса. Малко вероятно изглежда за оставащите 16 месеца до навлизането в страната на Червената армия да бъдат дадени оставащото число жертви до сочената цифра от порядъка на *около* 30 000, независимо от безспорния факт, че през последните месеци конфронтацията се ожесточава и действията и на полицията, и на партизаните са много по-брутални. Във вече цитирания коментар от Радио Лондон на доклад на министъра на вътрешните работи Дочо Христов пред парламента, в който се твърди, че през последните три месеца на 1943 г. „в стълкновение с полицейските части са убити 404 партизани", тези цифри се оспорват като силно завишени, по причини, които ще коментирам по-долу.

Подобни параметри на загубите на Съпротивата се потвърждават и от по-късни източници. Диню Шарланов привежда цифрите от едно проучване, поръчано от ЦК на БКП и осъществено от Музея на революционното движение в България, чиито резултати, макар и обнародвани в неговия годишник (*Победа*, София, 1969), не са широко известни: „Издирените и уточнени от нас лица (за периода юни 1923 г. – септември 1944 г.), както казахме, възлизат на 5639, в това число и по-видни дейци, починали наскоро след тежки полицейски инквизиции или в резултат на разклатеното им от инквизиция здраве." По-нататък се посочва, че в тази цифра са включени починалите в затворите, концлагерите, партизанските лагери, убитите в Гестапо, хитлеристките лагери в чужбина, загиналите в Отечествената война на СССР, в Испанската гражданска война. Само за времето 1941–1944 г. установените убити възлизат на 2740 души. [31]

[31] Диню Шарланов, *Тиранията: жертви и палачи*, ИК „Стрелец", София, 1997, с. 10.

Приемам, че спорът относно точния или дори приблизителния брой на жертвите по различни причини, обективни и субективни, не може да намери решение. Семантичните маркери на несигурността са представени във всяко от становищата, цифрите са предшествани от изрази като: *над, близо, повече от, претендират, вярваме* и т. н. Не може да не направят впечатление и съществените различия в обособените три групи източници. Но нека приемем, че цифрите за броя на партизаните и на жертвите, произхождащи от източници на комунистическата партия, са реалистични. Дори и в този случай те не са достатъчно убедителен аргумент за масовостта на съпротивата, а още повече за това, че могат да гарантират едно победоносно „народно въстание". Дори ако към тях се присъединят и появилите се 200 000 симпатизанти. Само по себе си понятието симпатизант е психологическа характеристика – тя отпраща към вътрешна нагласа, към съчувствие, дори подкрепа, придружена от стремеж да се избегне директният риск. Симпатизантът не е „въстаник" и поради това не може точно да се знае броят на симпатизантите. Може да е по-малък, но може и да е по-голям, особено съдейки от поведението на населението след 9 септември. Във всички случаи не може да издържи сравнението с приблизително седем милиона не-симпатизанти, ако населението трябва да се дели на две психологически категории. Безспорно след бомбардировките над София и други градове, и особено с приближаване на Източния фронт до границите на страната, комунистическото влияние и партизанската активност се увеличават значително. В последните дни се надига вълната на т. нар. осмосептемврийци, а след 9 септември ще се разлее неимоверно по-широката вълна на десетосептемврийците. Въпреки историческото познание за решаващата роля на добре организираните и действащи целенасочено малцинства, количествените аргументи в подкрепа на тезата за „победоносно народно въстание" не са убедителни, още повече като знаем, че правителството е разполагало с 400-хилядна армия, на която може да разчита, въпреки засилващата се комунистическа конспирация в редовете ѝ.

Прави впечатление и нещо друго – не само различните източници привеждат различни цифри, но едни и същи източници в зависимост от характера на реципиентите, привеждат различни цифри. По различни причини при всички източници на информация по въпроса е имало достатъчно основателни съображения за намаляване или преувеличаване на цифрите. Манипулирането с цифрите безспорно е целяло постигането на определено въздействие върху политиката на осведомяваната страна

В първата група източници полицията увеличава жертвите сред партизаните, за да покаже, че владее положението и осигурява стабилност. Полицията и правителството намаляват броя на партизаните,

за да демонстрират сила и да се покажат достатъчно надежден партньор в търсените преговори с англичаните за сключване на сепаративен мир. В същото време правителството силно завишава броя на партизаните в дипломатическите контакти с германците (в едно от твърденията им се говори за 22 000 действащи партизани). Това количество трябва да убеди събеседника в реалната заплаха от дестабилизиране на страната, което би попречило на ангажимента ѝ да пази германския тил от вероятна турска намеса във войната и би довело до необходимостта от директно ангажиране на немски части. Тези прозрачни мотиви на правителството да мотивира отказа си да изпрати войски на Източния фронт едва ли са заблудили германците относно двойната игра, която се опитва да играе.

Компартията и партизаните са заинтересовани да преувеличават своята численост с оглед стимулиране съпротивата на населението и склоняването му (често чрез заплахи) да им съдействат. В контактите си със западните разузнавателни централи те преувеличават тежестта си, водени от желанието да изглеждат значими партньори, нуждаещи се от оръжие и муниции и заслужаващи да ги получат. Както посочих вече, най-достоверен източник в случая се явява самата компартия във вътрешнопартийната секретна комуникация със задграничното ѝ бюро в Москва. Но точно този източник е пренебрегван досега от официалната комунистическа историография.

Непосредствено след 9 септември 1944 г. завишаването на броя на партизаните, ятаците и симпатизантите е инструмент на комунистите за легализирането им като законен хегемон в новата власт и директно обслужва тезата за пролетарската революция. Според Крамптън това преувеличение има и външнополитически причини: „Търсеха някаква форма на легитимност и един от начините да я постигнат, особено в очите на съветските им другари, бе да твърдят, че са се борили против нацизма.“[32] Другата външнополитическа причина, както вече посочих, е стремежът за постигане на възможно по-малко тежък мирен договор. Данните, представени на Парижката мирна конференция за многобройните жертви на българския народ с прогерманския „фашистки режим“, трябва да убедят съюзниците в справедливостта на българските претенции. Но въпреки всички старания и участието в последната фаза на войната срещу Германия, молбите на България да бъде призната за съвоюваща страна се отхвърлят от съюзниците, в това число и от Съветския съюз, който е силно заинтересован от запазването на

[32] Ричард Крамптън, Британски учен за българското партизанско движение (интервю), *Радио Би Би Си*, 11 октомври 1992. Цитат по Бюлетина на БТА – „Светът за България“.

влиянието си в региона и от осигуряване издръжката на войските си от победената страна. [33]

След 10 ноември 1989 г. формиращата се антикомунистическа опозиция поставя директно под въпрос приноса на комунистическата съпротива за промяната от 9 септември 1944 г., определяйки я като тероризъм в служба на чужда сила. Делегитимирането на половинвековния комунистически режим трябва да оспори новата легитимация, която търсят неговите реформиращи се елити, трансформиращи символните си капитали в икономическа мощ.

На свой ред бившите комунисти, в зависимост от поколенческите разлики, развиват два вида интерпретационни стратегии. Младите поколения, поели щафетата на властта в новите условия, с оглед изчистване биографията на родителите си, поставят акцента върху мащаба на съпротивата и връзките ѝ с антихитлеристката коалиция. Така 9 септември се превръща в ден на победата на демократичния алианс над хитлерофашизма и историческа дата с общонационално значение. Дори в парламента се поставя въпросът за обявяването му за национален празник. Като такъв в продължение на 50 години той възхваляваше пролетарската революция, днес се предлагат нови конотации да заменят старите.

По-възрастните, и особено активните още бивши партизани, поставят акцента върху дадените жертви в борбата, но главната цел този път не е да се защити тезата за самостоятелно извоюваната победа. Изреждайки всички понесени от съпротивата загуби, вече цитираната статия от в. Дума завършва по следния начин: „У нас имаше фашизъм, който беше по-жесток и кървав в сравнение с репресиите на т. нар. комунистически режим."[34] Без сигурна статистика е излишно да се оспорват и твърденията за понесените от страна на съпротивата жертви. По-важното за мен е, че очевидната тенденция към завишаване е израз на една стратегия на виктимизиране, която замества обичайната за режима реторика на героизиране на смъртта в „бой за свобода". Целта е не само да се определи „червеният терор" като реципрочен отговор на „фашистките зверства", но и да се минимализира в процедурата на сравняването, в която едната страна вместо с цифрови данни е представена с традиционното идеологическо клише. Ако в годините след 9 септември дискурсът за жертвите в борбата цели легити-

---

[33] Витка Тошкова, Николай Кочев, Румен Николов, Николай Стоименов, Жеко Кьосев, Йордан Баев (съставителство), *България, непризнатият противник на Третия Райх*, Издателство на МНО „Св. Георги Победоносец", София, 1995, документи № 117, 163; Ричард Крамптън, *Кратка история на България*, Фондация „Отворено общество", София, 1994, с. 225 (Първо издание R. J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, 1987).

[34] Пею Узунов, Светлата памет на загиналите антифашисти...

миране на комунистическата власт, то днес безспорно е насочен към оневиняване на терора, към амнистиране на революционните репресии в качеството им на по-малко „лошото".

Интерпретативните стратегии на всички разгледани страни могат да бъдат разбрани, но не могат да убедят непредубедения изследовател, че може да се довери на данните, върху които се градят.

Контекстите на българското и югославското съпротивителни движения

Независимо от войната на цифрите проблемът за характера и ролята на Съпротивата в борбата срещу военновременния режим в България е реален и не може да бъде загърбван. Затова трябва съвършено ясно да се отговори на въпроса какво е било във възможностите ѝ и какво е било извън тях. Наблюдателите неведнъж са отбелязвали, че в сравнение със страни като Югославия, Полша или Гърция българското партизанско движение е сравнително слабо и не е заплашвало устоите на режима. В този пункт съвпадат преценките на всички действащи в страната чуждестранни разузнавания.

– Преценка от 4 август 1942 г. на немския посланик Бекерле: „Вярно е, че в последно време непрекъснато се засилват комунистическите терористични саботажни акции, както и дейността на бандитите. Но в това отношение българската полиция е безскрупулна и отбелязва големи успехи, така че не може да се говори за заплаха за вътрешната сигурност на държавата от страна на комунистите."[35]

– Данни от 4 февруари 1944 г. на английското Управление за специални операции относно оперативните възможности за работа в България: „Понастоящем партизаните не са достатъчно силни, за да извършват важни разрушения (например моста през долината на Побит камък около Ихтиман). Те нямат възможност да предизвикат много катастрофи на влакове, да прекъсват релси."[36]

– На 1 март 1944 г. в поверителна германска информация се отбелязва, че комунистическата съпротива не е могла да се възползва от пълния хаос, предизвикан от масовите бомбардировки над София и от неблагоприятното обществено мнение. Това показвало, че „комунистическата организация в България още не е тъй силна и боеспособна, както комунистическата пропаганда твърди."[37]

---

[35] Витка Тошкова и др. *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 142.

[36] Пак там, с. 204.

[37] Пак там, с. 228.

– На 14 май 1944 г. в секретна докладна записка на американското Управление на стратегическите служби относно организацията и действията на Българската комунистическа партия в страната се казва: „Напоследък полицията успя да ограничи саботажните действия на комунистите. Тя обаче не е в състояние да ограничи разпространяването на комунистическата пропаганда.“[38]

Тези информации съвпадат по смисъл със сведенията, които ЦК на компартията изпраща в Москва. Във вече коментираната шифрограма за числеността на партизанското движение се очертават и параметрите на неговата дейност и възможности: „Дейността на тези отряди се състои в следното: временно превземане на населени пунктове, организиране на събрания, митинги и демонстрации, унищожаване на продукти и стоки, приготовлявани за немците и правителството, обезоръжаване и унищожаване на полицаи и други врагове. Извършени са няколко диверсии по железопътните линии и някои немски комуникации. Партизаните със своите бойни действия завоюваха големи симпатии сред всички слоеве на населението, особено сред селячеството.“[39] От същата информация, предлагаща детайлно описание на състоянието на съпротивата в различните окръзи, се вижда, че партизанските сили са разпръснати из цялата страна и са крайно неравномерно представени. Има окръзи с няколко десетки партизани – например Хасковски (20 души), Варненски (40 души), Старозагорски (50 души). А в Русенски, Бургаски и Търновски окръзи въобще не съществува партизанско движение.

Посочените източници показват, че дейността на съпротивата е съсредоточена предимно в планинските селски райони и по никакъв начин не застрашава централната власт. Битката за властта не е по силите ѝ, но в замяна на това комунистическата партия, която е неин основен организатор, печели видимо преимущество в разгръщането на психологическата война. Налице е растящо несъответствие между реалната и символната тежест на комунистическата съпротива.

В спора за обхвата и възможностите на комунистическата съпротива безспорен арбитър може да бъде Георги Димитров, човекът, който идейно я ръководи от Москва. За мнението му, директно или индиректно, може да се съди по това, което е записал или не е записал в дневника си. Изненадващо е, че в този изключително педантично поддържан и фактуално прецизен (по причини, които ще коментирам по-нататък) дневник толкова малко място е отделено на партизанското движение в България. Отбелязани са само няколко момента: „големия провал“ на ЦК през лятото на 1942 г., значението на радиопропагандата и мерките за подобряване на нейната дейност, изпращането от Съветския съюз в

---

[38] Пак там, с. 253.

[39] Георги Димитров, *Дневник – 9 март 1933–6 февруари 1949*, с. 414.

страната на групата на т. нар. „подводничари“ ... Тази пестеливост на коментарите по един толкова съществен за момента проблем говори, че в Москва не са очаквали важни събития в страната. Вождът не е вярвал достатъчно в силите на българската съпротива, факт, даващ му повод за дълбоко разочарование. В замяна на това в дневника голямо внимание е отделено на югославската съпротива и на преписката му с Тито, нещо, което отразява приоритетите на Сталин и Коминтерна – до разпускането му през 1943 г. Димитров през цялото време отправя призиви в България за по-тесни връзки с югославската съпротива, използването на нейния опит и приемането на нейни инструктори. В експанзията си на Балканите Сталин е разчитал изключително на мощната югославска съпротива, която устоява успешно на натиска на германците, и роденият в кремълските лаборатории проект за Българо-югославска федерация е целял очевидно заздравяването на по-слабия фланг. За скромните възможности на българската съпротива говори и фактът, че почти до края на войната тя няма пряка радиовръзка с центъра в Москва, комуникацията се осъществява през югославските канали. Всичко това определя високомерието на съседната компартия и донякъде наставническото ѝ поведение. Тито, който очаква засилването на българската съпротива да отслаби германския натиск върху хората му, остро критикува българската комунистическа партия по въпроса за способността ѝ да организира масите и да ги поведе към въстание. На 26 юли 1944 г. Димитров отговаря на писмото на Тито, приемайки упреците му за основателни: „Като цяло Вашите бележки са напълно правилни. Особено по въпроса за разгръщането на партизанското движение и неговото прерастване в общонародно въстание срещу немските окупатори.“[40] В края на 43-а и пролетта на 44 г. българската тема в дневника се засилва, което е свързано с обрата на Източния фронт, правещ актуален въпроса за завоюването на властта в страната. Но дори тогава на страниците му не откриваме нищо, което да отбелязва резултатите от партизанските действия. Тяхното естество е такова, че от Москва не са забележими. И до края Димитров не разчита особено на силите на партизанските отряди и неизменно съветва партията да удвои усилията си за работа в армията.

Но въпреки очевидната неравностойност при сравнението между българската и югославската съпротива, може да се каже, че не е поставено на вярна основа. Ситуацията в двете страни е много различна и това не е могло да не се отрази на характера и формите на партизанското движение. Югославия е окупирана страна, загубила териториалната си цялост – Хърватско, Словения, Македония са отцепени, държавните структури са разрушени и всекидневието на хората минава под знака на пълната неизвестност и несигурност. Широкото въвлича-

[40] Пак там, с. 431.

не на масите в съпротивата е на базата на традиционно силния национализъм. В България същият този национализъм действа точно в обратната посока – присъединяването на новите територии мнозинството българи възприема като поправяне на една историческа несправедливост и успех за правителството. Тоест на първо време национализмът укрепва властта. България не е окупирана страна и въпреки все по-голямата зависимост от Райха и наличието на ограничен контингент немски войски на територията ѝ, държавните институции функционират, армията е силна и за момента лоялна, така че до пролетта на 44-а, въпреки обичайните военновременни притеснения, в страната има ред и сигурност за обикновените хора, особено в сравнение с всички съседни страни. [41] Не може да се пренебрегне също така и „наличието на определена демократична фасада"[42], факт, поддържащ в част от прозападно настроената либерална опозиция илюзията за възможност за промяна на ориентацията на страната и режима по мирен път.

Заедно с всичко това не може да се отрече, че създаването на партизанското движение е безспорен успех за комунистическата партия, с който взима сериозна преднина пред другите опозиционни или демократично настроени формации. Тя се очертава като единствената и открито заявена антигерманска организация в страната. Традиционните десни партии до края плащат данък на национализма и на събудената мечта за Велика България, която може да се задържи само ако не се противопоставяме открито на Германия. „Въпросът не е колко на брой са партизаните (...) а че въобще ги е имало."[43] Тяхната активност като алтернатива на статуквото постепенно катализира натрупващото се с времето недоволство на най-различни части от населението и преди всичко на широки слоеве от селската беднота. Както вече казах, комунистическата партия отбелязва най-сериозния си успех именно на пропагандния фронт. Това я превръща в потенциално най-мощната сила в страната. Факт, установен своевременно и от прозорливата английска разузнавателна служба. Тя осведомява центъра, че комунистите „едва ли ще предадат позициите си, с които ще се сдобият след разпадането на сегашния български режим."[44] Това отчасти може да обясни и очевидната незаинтересованост на Лондон към събитията в страната ни – в Ялта Чърчил с лекота отстъпва нещо, за което е убеден, че вече предварително е загубено.

---

[41] „В икономическо отношение България е пострадала по-малко от, кажи-речи, коя да е друга европейска държава": Ричард Кръмптън, *Кратка история на България*, с. 213.

[42] Ричард Кръмптън, Британски учен за българското партизанско движение (интервю)...

[43] Евгения Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1939–2002*, с. 51.

[44] Витка Тошкова и др., *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 233.

Девети септември – един предизвестен разпад

Комунистическата съпротива разчита за успеха си на два фактора – на процесите, развиващи се в армията под натиска на приближаващите границата ни съветски части, и на самото навлизане в страната на Червената армия. Основната ѝ грижа е не да щурмува властта, а да удържи до идването на руснаците на неспиращия до последните месеци полицейски натиск. Както и става – когато властта е овакантена, те се явяват не само единствената организирана военна сила, която може да претендира за поемането на властта, но и единствената толерирана от окупационната армия сила. В една своя статия Петър Дертлиев привежда следните думи на Димо Казасов, човек от кухнята на събитията около 9 септември 1944 г.: „Партизанското движение не можеше да разруши държавната власт. Неговата цел бе, когато тази власт бъде разрушена от външни сили, да бъде единствената организирана военна сила, годна да поеме властта."[45] Тези думи напомнят много на една реплика на Хана Арент: „Революционерите не правят революцията! Революционерите са тези, които знаят кога властта се търкаля по улиците и кога могат да я вземат."[46] Пред мощта на съветската военна машина българското общество и завареният институции са напълно парализирани, всякаква съпротива не само изглежда обречена, но може да има фатални последици за страната. Това превръща датата 9 септември в един предизвестен разпад. В тази ситуация партизанските формирования (впрочем вече е провъзгласена амнистията им) слизат от планините, овладяват населените места и се саморазправят с местната власт (кметове, стражари, пъдари)... Превръщат се във фактически господари на терена. Така въпросът, пред който се изправя изследването, се видоизменя. Ако дебатът около броя на партизаните и капацитета на разрушителната им сила трябваше да определи дали станалото на 9 септември може да се назове народно въстание, както би желал да го види от Москва Георги Димитров, за да не се чувства неудобно в отношенията си с югославските другари и да не загуби тежестта си в Кремъл, то анализът на ситуацията извежда напред не помалко основателния въпрос, дали това изобщо може да бъде наречено въстание. Партизанските формирования действат на един по същество изпразнен терен. Тъи като става въпрос за въоръж ни акции, есте-

---

[45] Петър Дертлиев, „Превратът беше извършен оперетно леко", *в. Стандарт*, 9 септември 1993.

[46] Хана Арент *Насилие и политика*, Критика и хуманизъм София 2007, с. 132. Първо издание: Hannah Arendt, *Crisis of the Republic*, ed. Lotte Kohler, 1969.

ствено е да съществува някакъв минимален риск, доколкото индивидуалната реакция на заплашените е трудно предвидима, но нищо по-сериозно. Партизаните са въоръжени, но не срещат въоръжена съпротива. Режимът е загубил капацитета си да бъде противник. Полицията се разпада и служителите търсят спасение поотделно, армията е възприела поведение на ненамеса. Една безкръвна победа, предполагаща аналогия с нежните революции от 1989 г. Селищата посрещат партизаните не с картечен огън, а с цветя. Денят прилича по-скоро на празник, въздишка на облекчение след дълги дни на неизвестност. Ако може да се говори за нещо „всенародно", то се изразява точно в тази надежда, че лошото е отминало. Кинохрониката от това време е запечатала този празничен момент. Но празникът свършва с това, докато и аналогиите с нежните революции.

За смисъла на понятията

Най-точно би било да кажем, че в дебатите около характера на 9 септември цари пълно объркване на понятията. В речника на официалните биографи на Българската комунистическа партия понятията съпротива и въстание се явяват като синоними. Има въстание, защото е имало съпротива. Съпротивата е израз на въоръжено неподчинение, оспорване на установения ред, тя предполага въоръжени акции, но още не е въстание. Но дори да приемем възгледа за съпротивата като въстание в процес, трудно бихме могли да определим 9 септември като негова кулминация, той е по-скоро един очакван щастлив край.

От своя страна извършването на преврата на 9 септември до голяма степен изглежда като формален акт, тъй като руските войски не са далеч от София и падането на правителството е въпрос на часове. В известен смисъл властта вече е била овакантена в момента, в който, въпреки дипломатическите отношения и отказа на страната да изпрати войски на Източния фронт, СССР обявява война на България и войските му минават Дунава. Свидетелство за това е и оперетната лекота, с която е извършен самият преврат, което е тласнало и към опростената му интерпретация. Той не среща никакъв отпор, тъй като в страната не съществува център, който би поел отговорността за това. Преврат ът е очакван, ако ли не и желан от повечето играчи.

Не става въпрос за нещо повече от преврат, това е стратегическа сделка между основните политически субекти в страната, които са смятали, че имат бъдеще след промяната. Всеки от тях с различни аргументи се стреми да постигне инициатива, изпреварващ ход, с който да посрещне неизвестността на бъдещата окупация, но са били обединени от общ интерес Само най-проницателните са знаели, че поднасят власт-

та в ръцете на комунистическата партия, очаквайки срещу това определени дивиденти. Ето защо нека видим кой с какви аргументи взима участие в превратa.

В този момент в армията е ключът към съдбата на страната. Тя, за разлика от разпадащите се политически клики, запазва обществено доверие и притежава реални възможности да взима решения от общ интерес. Това е забелязано още в края на 1943 г. от американския генерален консул в Истанбул, който в доклад до Държавния департамент пише: „Българската армия счита себе си за главен отговорен страж на българската държава и на националната територия и когато тя в лицето на своите командири стигне до убеждението, че новосъздадената Велика България не може да бъде спасена, ще се опита с всички достъпни средства да спаси старата България. Времето за това може да наближава, но часът още не е настъпил. България ще бъде спасена или погубена от армията си.“[47] Тези оценки прозвучават пророчески. Самият Георги Димитров не е бил далече от тях. Той не се уморява в своите инструкции от Москва да напомня, че най-важният момент от борбата за власт е агитирането и проникването в армията. И комунистите имат определени успехи в тази насока: дезертирали войници подсилват партизанските отряди, снабдяват се чрез своите хора в армията с необходимото оръжие и т. н., но трудно достигат до висшите ешелони на войската. Това позволява в сделката да влязат части от старите антимонархически и антигермански настроени авантюристични елити от кръга Звено и Военния съюз, притежаващи влияние в армията. Тези посредници се оказват удачен ход, защото се явяват в известен смисъл и гаранти за характера на последствията.

Безспорно армията е основният мотор на превратa. Без нея нищо подобно не би могло да се случи и тя проявява наистина изключително чувство за съдбовността на момента. Между догматично разбираната чест и прагматизма тя избира прагматизма, което спестява на страната безсмислените жертви на една обречена съпротива на чуждите войски. И макар в технологията на превратa да са посветени група висши офицери, цялата армия приема резултата и спазва принципен неутралитет, запазвайки своето единство и боеспособност. Естествено армията не би участвала в подобна комбинация при друг геостратегически контекст. Въпросът е да се спаси това, което все още може да се спаси. В поведението на генералите се преплитат обществени и лични мотиви. С превратa те предпазват страната от евентуално авантюристично решение, което може да направи очерталата се катастрофа още по-зловеща. Избегнато е унижението на капитулацията, на преда-

[47] Витка Тошкова и др. (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 177.

ването в чужди ръце на покритите със слава „бойни знамена“. Спасявайки армията, те силно се надяват, че с този изкупителен жест спасяват и себе си. И тази перспектива изглежда реална поне в момента, в който армията без забавяне се включва в заключителната фаза на войната на страната на съюзниците. Но това се оказва временен ефект. Гарантите не притежават необходимите позиции, за да запазят постовете и дори живота на своите съзаклятници. [48] Прочистването на армията постепенно достига и до най-нисшите чинове. Не оцелява и голяма част от хората, непосредствено извършили превратa и ръководили армията в сраженията с германците. Поредното „разчистване на терена“ не оставя много автентични свидетели за случилото се през нощта на 9-ти септември. Версията за победоносното народно въстание трябва постепенно да изтласка истината за превратa. Но всичко това също е предмет за отделно изследване.

Комунистическата партия играе водеща роля в кухнята на подготвяния преврат, но в самото му осъществяване партизанските групи са по-скоро фигуранти, чието присъствие афишира договорености и поетите ангажименти. Уговорката е осигуряване на инициатива срещу гарантиране на сигурност, а евентуално и на позиции в новата властова ситуация. Участието на компартията в организирането на превратa и формирането на първото правителство на Отечествения фронт е един изпреварващ ход, акт на автономно действие от страна на вътрешните комунисти. Така те доказват своето влияние и възможности, излиза, че не Червената армия им дава властта, а ги заварва на власт. Георги Димитров не е бил в течение на ставащото и дни след това настойчиво търси информация кои партии влизат в правителството и кои са „нашите“ хора в кабинета. В същото време формираното в резултат на превратa коалиционно правителство разпъва демократичен параван пред домогването на компартията към монопола на властта.

Превратът в редица аспекти е и от стратегически интерес за Москва. По същество нейните войски окупират страната, но формално нещата изглеждат по друг начин – не срещат отпор и враждебност, по села и градове народът ги посреща като приятели. И въпреки факта, че в страната почти няма немски войски, а и скъсалото отношенията с Германия правителство на Константин Муравиев ги третира като военнопленници, реториката на верноподаничеството провъзгласява руснаците за освободители. Така се появява патетичното приветствие за

[48] Във военните поделения възникват „войнишки комитети“, които се заемат с прочистването на армията от „фашистки офицери и военнопрестъпници“. И макар след протестите от страна на некомунистическите партии в Отечествения фронт, за да ги успокои, Георги Димитров да нарежда дейността на комитетите да бъде прекратена, прочистването на армията не спира, просто се канализира чрез действията на държавните органи.

„двойните освободители". Но ако страната е окупирана от германците, ако се твърди, че властта е взета в резултат на народно въстание, и ако все пак е бил осъществен и военен преврат, то тогава възниква въпросът от кого Червената армия е освободила българите. Един добър въпрос. Излиза, че има някаква логика в това, да ги освободи от самите тях или поне да бъде гарант за успеха на част от тях...

Червената армия, прекосяваща Дунава, е фонът, на който се извършва и превратът, и завземането от партизаните на овакантената власт по места, без нея нито едното, нито другото би било възможно. В момента това е военната сила, която доминира абсолютно тази част на континента, факт, предопределил и съотношението на силите в страната. В друга геостратегическа ситуация, дори при реална гражданска война, земеделците и традиционните десни партии биха имали шанса да мобилизират ресурси, които да ги изведат във водеща позиция. Мощта и победата на Съветския съюз и неговата комунистическа партия прехвърлят символни стойности и върху българската комунистическа партия. Тя е силна със силата на „великата братска страна". Но съветските войски са решаващ фактор не само за вземането на властта, но и за задържането ѝ. Това Георги Димитров е осъзнавал много по-добре от опиянените от властта местни активисти, които напират да основават съвети и се държат враждебно към съюзниците от Отечествения фронт. Ето защо, следвайки тактическата схема, спусната от Сталин, той през цялото време критикува крайностите на тези, които нарича „безотговорни провинциални агитатори". Приканва ги да не забравят, „че ние далеч не сме така силни, за да можем да бъдем единственият решаващ фактор в страната и да диктуваме нашата воля на съюзниците. Ние не трябва да забравяме, че ако нашите съюзници отстъпват, то голяма роля за това трябва да се отнесе за сметка на присъствието на Червената армия в страната. Иначе ние бихме имали вече гражданска война. Според мен в нашата партия се проявява известно увлечение, има надценяване на нашите сили". И той ще формулира получилия широка популярност лозунг, който ще се превърне в политически катехизис за неговите наследници: „За нас дружбата със Съветския съюз е необходима като слънцето и въздуха за всяка живо същество!"[49] Макар и пропагандно да отстояват друга версия, комунистите знаят кой им е дал властта и ще го помнят докрай. На 31 октомври 1956 г. на заседание на ЦК на БКП, посветено на събитията в Унгария, остро се осъжда опитът на унгарските другари да „откъснат" страната си от Съветския съюз. Във връзка с това Димо Дичев заявява: „Ние сме със Съветския съюз. Без Съветския съюз не може да съществува никакъв

[49] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 452.

социализъм, немислимо е строителството на социализма в нашата страна."[50] Впрочем това бе потвърдено от събитията през есента на 1989 г. [51]

Сталин е знаел това по-добре от българските си сателити, чиито опити за легитимиране във властта, изглежда, са го забавлявали, макар никога да не си позволява публично да ги опровергае. Те следват неговите уроци с цинична убеденост в неизбежната утилитарност на политическото действие и поведение. Но в лични разговори с Георги Димитров той индиректно саркастично отхвърля героичните пози на българските комунисти. Сталин категорично оспорва мнението, че промяната от 9 септември е резултат на гражданска война, тъй като в такъв случай тя би предполагала установяването на власт под формата на *съвети*, но случаят не е такъв. „Капиталистите и помешчиците се бяха 4 години срещу нас през време на интервенцията, а у вас просто избягаха и се сдадоха без бой. Нямаше друга държава, която да помогне на нас, както сега ние помагаме на вас (...) Съветската форма е добра с това, че решава бързо – с кръв, но бързо, – а вие можете за минете без това, защото вашите капиталисти се сдадоха веднага. С една дума, на вас ви потръгна и виновни за това сме ние, в което се признаваме."[52] Съветското военно присъствие не е само рамка на събитията, а съвършено реално тяхно измерение – ставащото в страната е внимателно наблюдавано от щаба на окупационните сили. България де факто е била окупирана страна и съветските войски остават в нея до подписването на мирния договор в Париж, по силата на който е трябвало да се изтеглят. По същество тяхното осезаемо присъствие продължава под други форми – многобройните „съветници" във всички сфери на живота, чиято дума е тежала повече от тази на местните лидери. Но съветските войски не е имало и какво повече да правят в страната, тъй като за изтеклите три години комунистическата власт е достатъчно укрепнала. Сталин не пропуска да натяква на Димитров факта на подарената власт, не без цел да го уязви и да покаже силно зависимата му позиция. Напомнянето на кого дължи властта е част от стратегията за доминиране.

С времето речникът на официалните историци на Партията и на партийната пропаганда леко се модифицира и понятието *народно въстание* е изместено от понятието *пролетарска революция*, а впоследствие и от понятието *социалистическа революция*. При това двете понятия най-често се употребяват и възприемат като синоними, от които ед-

---

[50] ЦПА, ф. 1Б. оп. 5, а. е. 233.

[51] Пред сътрудници от кабинета си Тодор Живков „оценява обстановката в Съветския съюз като критична и казва, че ние не можем да се удържим сами тук в България": Константин Чакъров, *Вторият етаж*, Издателска компания К & М, София, 1990, с. 203.

[52] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 645.

ното се явява осъвременена версия на другото. Тук също се сблъскваме с обичайното смесване на понятията, което замъглява точното им съдържание. Понятието *пролетарска революция* визира един конкретен акт – този на социалната промяна. Властта е поверена в ръцете на пролетариата в качеството му на новата класа хегемон. От тази гледна точка промяната от 9 септември 1944 г., каквото и определение да приемем за адекватно (народно въстание, преврат, окупация), е промяна, извеждаща на авансцената на историята пролетариата.

Но по това време, с право ще възразят мнозина, в България работниците са незначителна част от населението и при това не става въпрос за квалифициран, промишлен пролетариат, а преди всичко за наемници в манифактурата или за работещи тежък физически труд. Това са селяни, дошли в града да припечелят нещо, но гледащи с едното око назад към селото, където обикновено продължават да живеят семействата им. Голяма част от тези работници не притежават никакви специални умения, а малкото истински квалифицирани (работници в мините, железниците, някои по-големи фабрики) и по-добре платени не са ентусиазирани от промяната. Тях марксисткият жаргон заклеймява като „работническа аристокрация" или „слуги на господарите". По-точно би било да кажем, че на 9-и бе извършена промяна в името на пролетариата, но не и промяна, извършена от пролетариата. Съставът на партизанското движение е силно доминиран от селяните, предимно младежи, лесно ентусиазиращи се, но без особен житейски опит. Няколко месеца след взимането на властта едва 28% от членуващите в българската комунистическа партия са определени като работници. [53] Това налага приемането на спешни мерки за подобряване класовия характер на членската маса. Впрочем тук е и една от причините за култа към форсираната индустриализация. Тя наред с всичко останало е и един вид социално инженерство. Един от най-популярните лозунги от това време беше: „Ние строим завода, заводът изгражда нас." А припевът на една популярна песен гласеше: „Да строим неуморно, другари..." и т. н. Но този процес на производство на пролетариат не се оказва толкова елементарна работа. Селянинът от големите „социалистически строежи" или от новопостроения завод не се превръща автоматично в пролетария, когото призоваваше Маркс. Той обикновено пренася в града своята традиционна култура, която за дълго време остава доминираща. Изобщо селската егалитарна общност оставя дълбок отпечатък (често погрешно определян като демократична нагласа) върху българската градска култура, който се усеща и до днес. Този манталитет не е изживян дори след вто-

[53] Резолюция на VIII разширен пленум на ЦК на БРП (к) по организационното състояние и задачите на партията, 27 януари 1945 г. ЦДА, ф. 1б, оп. 5, а. е. 2, л. 306–310.

рото поколение селяни в града. Това може да бъде видяно в наскоро появилото се изследване на една млада гръцка антроположка, озаглавен „Социални промени и идентичност в българското посткомунистическо общество". В него тя прави сравнителен анализ на влиянието на комунизма сред селското население на България, Гърция и Франция. На базата на наблюденията си в село Врабево, Ловешка област, тя заключава, че „... радикалните настроения към комунизъм не са изчезнали, а се поддържат в селския свят като опознавателен белег на конкретна общност. Комунизмът все още влияе върху начина, по който хората се държат и мислят. Той е специфична черта на българското село, за разлика например от Франция и от Гърция."[54]

Понятието *социалистическа революция* изглежда по-адекватно в своята употреба, тъй като не визира революцията единствено като акт на завоюване на властта, а по-скоро като процес на цялостна трансформация на обществото в съзвучие с теоретичните постулати на социалната утопия, такива, каквито ги е канонизирала съветската практика. Тази революция е процес на продължаваща промяна, постепенна, пълзяща, разгръщаща се във времето и както ще видим по-нататък, разширяваща се към цялата обществена сфера. Тя води до промяна на формите на собственост, радикална подмяна на елитите, максимална мобилизация на обществото, контрол на единствената партия над държавата, егалитарна програма за социална политика и т. н. Нейният завършен продукт ще бъде пуснат на идеологическия пазар под названието *реален социализъм.* От тази гледна точка може да се каже, че българската комунистическа партия е основна движеща сила и извършител на успешна *социалистическа революция.*

[54] Алики Ангелиду, Във Врабево още пеят партизански песни (интервю), *в. Труд*, 17 януари 2006. Виж по-подробно: Aliki Angelidou, „Communisme agraire et appartenance locale dans un village bulgare post-communiste", in *Divinatio*, vol. 25, Sofia, 2007, p. 139–160.

III

КУРС КЪМ МОБИЛИЗИРАНЕ НА МАСИТЕ

Извън споровете за това, какво точно се е случило на 9 септември, отчетливо се откроява фактът на ефикасността, с която комунистическата партия се налага във властта. Как да обясним този неин успех, след като в първите дни след промяната тя представлява малцинство, съставено с малки изключения от хора от градските покрайнини и главно от бедни селяни, без всякакъв управленски опит и образователен ценз. В тази картина не включвам някои леви интелектуални кръгове, това, което в речника от онова време се е наричано лумпенинтелигенция. Отговорът е, че комунистическата партия се опира върху опита на една изпитана конспиративна школа, а основният сценарист на предстоящия развой на събитията – Сталин, е определено добър. Георги Димитров и вътрешните дейци, макар и в някои случаи неохотно, следват стриктно предписаната от него тактика. Партията намира известна кадрова опора преди всичко в силовите сектори и завърналата се от Съветския съюз политическа емиграция. Сред нея преобладават офицерите от съветската армия и от КГБ, както и лектори от мрежата на партийната просвета или служители в Коминтерна. Това безспорно са съществени аргументи, но те не биха се задействали без наличието на основния фактор, а именно на партия от нов тип, болшевишка партия, въоръжена с ленинската концепция за революция, притежаваща идеология, изповядваща, по думите на Хана Арент, „законите на движението“ на обществото.

Партията от нов тип – основно оръжие на комунистическата хегемония

В генезиса на българската комунистическа партия се втъкават опитът, натрупан през годините на политическата емиграция в СССР и на съпротивителната борба вътре в страната, опитът на бюрократизираната и централизирана репресивна съветска система и на кадрите, формирани в екстрената ситуация на въоръжена борба и насилие. [55] За кадрите на тази партия, на която са чужди принципите на политическия живот, прекрачването на границите на легалността е по-скоро [illegible] нещо. Политическата култура на комунизма в Бълга-

[55] Комунистическата партия е в нелегалност след преврата от 9 юни 1923 г.

рия се развива извън традициите на парламентаризма и политическия прагматизъм, на базата на един активизъм, произтичащ от култа към Партията и духа на „братство" с обща цел, както и произтичащото от това доброволно подчиняване на желязната дисциплина. Това намира емблематичен израз в стихотворението „Към Партията" на младия по това време пролетарски поет Христо Радевски, което беше твърдо залегнало в училищните програми по литература до самата промяна от ноември 1989 г. Това стихотворение заклинателно призоваваше: „Води ни, Партийо, води ни под бойките си знамена (...) Аз знам, че ти си права, когато съгрешиш дори..."[56] Кадри на тази партия са хора с военен манталитет, оцелявали в сурови условия, познали ниската цена на човешкия живот на свой гръб, белязали с духовната си нагласа процесите на установяване на „новата власт", а след това и цялото общество. За проблемите, произтичащи от този факт, си дава сметка и самото ръководство на партията, което се затруднява да контролира отключената стихия. На Осмия разширен пленум на ЦК на БРП (к), проведен от 27 февруари до 1 март 1945 г., посветен на организационното състояние на партията, се приема следната резолюция: „От най-дълбоко подполие партията изведнъж излиза на широкото поле на откритата легална дейност. От преследвана по най-жесток начин, гонена, инквизирана, разстрелвана тя става управляваща партия. Излезли от дълбока нелегалност, от затворите и концлагерите, прибрали се от въстаническите отряди в горите и планините, нейните кадри, които бяха посветили всичките си сили на борбата за разрушаване апарата на фашистката държава (...) се изправиха пред съвършено нова за тях задача (...) Старите форми, методи, навици на работа, създадени в обстановката на най-сурова нелегалност и въоръжена борба, трябваше да се сменят с нови."[57]

Времето след 9 септември 1944 г. в границите на двете правителства на Отечествения фронт е арена на сблъсък на две различни политически култури. Левите и лявоцентристките либералнодемократични партии, застанали на антифашистка платформа, въпреки отделни изключения не развиват конспиративна дейност и не създават собствени партизански формирования. С изключение на левите земеделци, по време на войната и особено след това запазват някаква илюзорна вяра в ефективността на парламентарната борба. Представените в монархическия парламент прозападно ориентирани десни политически кръгове през цялото време не загубват надежда, че военновременната криза може да се разреши по парламентарен път, залагайки на предварително обречените на провал преговори за сепаративен мир със западните сили. След 9 септември тази тяхна стратегия разчита на присъствието в страната на Съюзническата контролна комисия. Но тя, ръководена

[56] Христо Радевски, *Към партията. Стихове*, София, 1932.

[57] ЦДА, ф. 1б, оп. 5, а. е. 2л. 306–310.

от съветска страна, ни най-малко не е в състояние да ограничи отключения произвол и да гарантира нормални демократични процедури. Поведението и на двете антагонистично настроени една към друга либерални политически групировки се оказва крайно неадекватно на обстановката, в която масите са особено чувствителни към съвършено друг тип аргументи.

Либералнодемократичните формации нямат добре изградени структури, те са електорален тип партии, които в определени моменти мобилизират своите симпатизанти, но нямат осезателно присъствие в дълбочина на обществото. А какво могат да направят разпръснатите и уплашени симпатизанти? Тези партии действат чрез изявления, протести, включително и заплахи за бойкотиране на парламентарните избори, но не са в състояние истински да противостоят на веднъж задействаната болшевишка машина. Те олицетворяват някакви стремежи, но в крайно неравностойния сблъсък не успяват да очертаят перспектива, която да мобилизира масите. Оставили са в ръцете на комунистите монопола на легалното насилие – Министерството на вътрешните работи и Министерството на правосъдието, двете възлови за „прочистването" на обществото институции.

Докато другите партии проектират политиката си върху парламентарната трибуна и страниците на партийните вестници, комунистическата партия изплита скрита мрежа, постепенно обгръщаща цялото общество. Опира се, от една страна, на паравоенните формирования, които господстват в затънтената провинция, а от друга – налага собствен облик върху официално овладените полицейска машина и правораздаване. Трудно е да се каже, че властта си затваря очите пред развихрилите са саморазправа и произвол, тя просто ги легализира и оглавява под прякото ръководство на партийната централа. Дори в държавните институции, които оглавяват, комунистите запазват своя стил на конспиративност. Партията функционира като нерегламентирана паралелна власт, чиято стратегия съчетава заобикалянето на министерствата и службите, поверени на съюзниците от Отечествения фронт. Комунистическата партия се инфилтрира във всички нива на държавния апарат и започва да го ръководи с поверителни инструкции. Още тук се очертава ембрионът на сращването на партията с държавата. Центърът на властта се измества от правителството и парламента към Централния ѝ комитет. Компартията изгражда една паралелна, скрита власт, която по същество е истинската власт, преди да намери за необходимо да провъзгласи това официално. Макар че още известно време ще продължи играта на споделени отговорности и формални съюзници. Парламентарният декор ще бъде открито разрушен с отнемането на 5 юни на депутатския имунитет и арестуването

на Никола Петков по време на парламентарни дебати и грубото му обругаване от трибуната, буквално трансформирана в съдебен трибунал.

В създалата се ситуация либералнодемократичните партии не са в състояние да се превърнат в опора на алтернативен политически проект. Отчасти и поради това, че са се хванали в заложения от комунистите отечественофронтовски капан на поети ангажименти, на чиято буква се чувстват задължени да останат верни, без да могат да очакват същата лоялност от другата страна. Не може да се пренебрегне и фактът, че те подкрепят всички значими инициативи на комунистите, насочени към разрушаване на старите властови структури, което по същество води до собственото им подкопаване: забрана на партиите от десницата, обявени за фашистки, и спиране на издаваните от тях вестници. Закон за Народния съд, Закон за защита на народната власт, Закон за ръководството и контрола на войската, Закон за поземлената реформа, Референдум за премахване на монархията... Приложението на всички тези закони излиза от контрола на съответните министерства и от предварително начертаната рамка и се превръща в инструмент за господство на комунистическата партия. Армията, полицията и съдът, предадени доброволно в ръцете на комунистическата партия, придават привидно законосъобразна основа на отключените масови репресии. Когато се осъзнава този факт, вече е много късно...

Принципният антипарламентаризъм на българската комунистическа партия директно произтича от Сталиновата директива, предълно ясно формулирана в болшевишкия катехизис „Основи на ленинизма". Тук Сталин излага възгледа си за непригодността на парламентаризма и на парламентарния тип партии. „... Когато партиите на II Интернационал бяха господстващата сила в работническото движение, а парламентарните форми на борба се считаха главната форма – при тези условия партиите нямаха и не можеха да имат такова важно, решаващо значение, каквото те придобиха след това при условията на открита революционна схватка (...) Това значи, че партиите на II Интернационал са непригодни за революционната борба на пролетариата, че те не са боеви партии на пролетариата, които водят работниците към власт, а избирателни апарати (...) Да мислиш, че новите задачи могат да бъдат разрешени със силите на старите социалдемократически партии, възпитани при мирните условия на парламентаризма – значи да осъдиш сам себе си на безнадеждно отчаяние, на неминуемо поражение, значи да се окажеш напълно обезоръжен."[58] И БРП (к) не се разоръжава, парламентът е само един приемлив инструмент за налагане на собствената ѝ воля до момента, в който вземе някое неизгодно за нея решение. Тогава

[58] Йосиф Сталин, *Основи на ленинизма*, Изд. Българска работническа партия (комунисти), София, 1945, с. 115–116.

тя приема поведението, характерно за извънпарламентарна сила, и чрез организирането на масови манифестации и протести се добира да отменянето на мажоритарно взетите решения.

Псевдопарламентарният режим, установен от правителството на Отечествения фронт, не е нищо повече от временен демократичен декор, зад който ще се прикрива, и то без особено старание, това, което предстои да се извърши – тоталитаризирането на обществото. А то може да стане само по проверените предписания на сталинизма – като в пасивните „пролетарски" маси се внесе дух на дисциплина и организация. Или, както казва Ленин, когато „авторитетът на идеите се превърне в авторитет на властта".

Но в месеците непосредствено след деветосептемврийската победа БРП (к) все още не е в състояние да доминира обществото и всички институции, факт, отразен в самото ѝ наименование. По съвет на Сталин тя запазва името си на привидно широка трудова партия, за да не отблъсне първоначално масите. Официализирането на същността ѝ като комунистическа ще стане на петия ѝ конгрес и ще бъде сигурен знак, че преходният период на демократични игри окончателно е приключил. Но преди това предстои да бъде извършена огромна работа. За постигането на по-изгоден мирен договор се предвижда участието на българската армия в завършващата фаза на войната, а това налага, с оглед запазването на боеспособността ѝ, да се използват всички ресурси, следователно да се отложи радикалното ѝ прочистване. На първо време контролът върху нея се упражнява чрез въвеждането по съветски образец на длъжността политически командири. Много често офицерите, посрещани като герои от войната, от тържествените трибуни са изпращани направо в затвора. Все във връзка с мирния договор е било необходимо и поддържането на демократична фасада – свободни парламентарни избори, коалиционно правителство и т. н. А за да се осигури функционирането на икономиката и на държавната администрация, до подготовката на свои верни кадри са използвани хора от заварената стара администрация. Всички тези временни компромиси са наложителни поради простия факт, че компартията не притежава още необходимата маса, която да я превърне в неоспорим хегемон. Тя е най-добре организираната сила, контролираща основните лостове на властта, притежава мощна обществена инициатива, но се чувства някак си външно поставена. Може да се каже, че е установила контрол върху обществото, но не го ръководи. Авангардът е налице, но още не са достатъчно видими масите, които го следват.

Курс към масовизиране на комунистическата партия и мобилизиране на масите

Докато партньорите ѝ в Отечествения фронт се ласкаят, че са в правителството и че дори го оглавяват, комунистическата партия е заета с къде по-сериозни неща – завладяване на обществото отдолу. Необходимостта от масово движение, което да оглави и което да я изведе към върха, е един от основните уроци, който извлича от съветския опит. Така ставаме свидетели на обръщане на класическата формула, изведена от Хана Арент в анализа ѝ на тоталитарния феномен. Обикновено масовото движение извежда тоталитарната партия във властта. Една от особеностите на българския комунистически тоталитаризъм е, че след завземането на властта от малобройна партия, той се настанява пълзящо, разгръщайки активна стратегия за разширяване на липсващата му социална база. С други думи, пост фактум се заема да инициира масово движение. В такъв смисъл външната окупация се явява необходима предпоставка, но единствено тя не може да обясни нито начина на налагане на режима, нито характера му в течение на годините. Без организирането на масите тя не би могла да постигне необходимата ѝ тотална мобилизация на обществото. Така мобилизирането на масите се превръща в нейна основна задача. Времето, което ще отнеме този процес, е времето на т. нар. преходен период. Походът за създаване на масово движение започва с мерки по укрепване на собствената ѝ политическа база, тоест с масовизиране на самата партия.

Както не е възможно да се установи точният брой на партизаните, така не е възможно да се установи и членската маса на компартията в деня, в който излиза от нелегалност. Според едни източници членската ѝ маса наброява едва 7000 души – според други, 13 700 [59], а според цитираното вече последно издание на *История на българската комунистическа партия* „в навечерието на 9 септември 1944 г. партията наброяваше около 25 000 члена.“[60] Думата *около* показва, че дори официозната статистика, присвоила си монопола на меродавност, не е сигурна. Трябва да се примирим с факта, че цифрите са и ще останат приблизителни, но не това е най-важното в случая, а самата динамика на нарастване на членската маса. Партията подема организирана кампания за привличане на всички „антифашистки“ и „прогресивно“ настроени

[59] П. Аврамов, „Организационно изграждане на БКП след излизането ѝ от нелегалност (9 септември 1944 – февруари 1945)“, сп. *Исторически преглед*, № 2, София, 1965.

[60] *История на българската комунистическа партия*, с. 446.

граждани. Агитира се от врата на врата. За един месец числеността ѝ нараства на 50 000 и този процес продължава да се развива лавинообразно. В началото на 1945 г. числеността ѝ е вече 254 140 души. [61] След една година членовете ѝ са 421 556 души. Партията установява свои организации в почти всички населени места, в решаващите индустриални предприятия – транспорта, мините, фабриките, държавните учреждения и дори армейските поделения... И при тази първа вълна на масовизиране на комунистическата партия в нея навлизат голямо количество хора, които нямат никаква теоретична и идейна подготовка. За тях това е партия на властта. Така започва един процес, който ще се превърне в практика. И при втората вълна на масовизиране след 60-те години все повече ще стават партийните членове (подчинени на определена дисциплина и ползващи облаги от позицията си) и все по-малко комунистите, в смисъла на хора, споделящи и стремящи се да реализират някакъв идеал. През март 1981 г., в навечерието на XII конгрес, членската ѝ маса е вече 825 876, като само между XI и XII конгрес са приети 106 065 нови членове. [62] Процесът на нарастване не спира и събитията от 10 ноември 1989 г. ще заварят една почти милионна партия. Но тази внушителна армия няма да ѝ е от особена полза, тъй като междувременно са настъпили съществени промени, които ще анализирам във втората част на книгата.

Процесите на масовизиране на партията създават предпоставки за успешното мобилизиране на масите. Единият процес предшества донякъде другия, но те по същество са свързани и вървят успоредно. Два са основните механизми за обобществяване на масите: натиск посредством масови репресии и терор и своеобразно постепенно приватизиране на Отечествения фронт от страна на компартията. Основният вътрешен фактор, направил възможно бързото масовизиране на комунистическата партия и създал предпоставки за масово движение, се явява пуснатата в действие пропаганда на силата и произтичащата от нея политика на страха. В тяхната основа са теророт и масовите чистки, чиято спирала се отприщва с въоръжените акции на 9 септември 44 г. Бързото овладяване от партизанските формирования на стотици малки селища е съпроводено с актове на спонтанна, дива справедливост, в която трудно могат да се разграничат истински виновните от невинните. Усещането за произвол, чувството за пълна незащитеност са в основата на постепенно възникналата истинска масова психоза. Хаосът допълнително е подсилен от неизбежното в подобни ситуации криминализиране на обстановката, от случаите на грабежи и изнудване. Не по-различна е ситуацията в големите градове и столицата. Тук стотици хора са арестувани и се ликвидират по списъци, чиито автори и

[61] Пак там, с. 446.

[62] Пак там, с. 447.

техните съображения най-често остават анонимни и неясни. Всичко това е под знака на сломяване на фашистката съпротива. Пропагандата на силата набира сила. На хората става ясно, че съществува мощна паралелна власт, привидно стихийна и извън контрол, но фактически програмирана и със свой център, функциониращa (въпреки неизбежните за такава ситуация изключения) на базата на добре обмислени директиви. Страхът тласка хората към търсене на сигурност в присъединяването към печелившата страна или анонимността на масовото движение.

Отечественият фронт възниква като политическа коалиция за борба срещу стария режим. Създаването му е голям успех за комунистическата партия, която по този начин не само излиза от изолация, но успява да си припише нов облик, да привлече повече симпатизанти и фактически да се превърне в ръководна сила в коалицията. Всъщност най-масово в структурите на Отечествения фронт по места участват комунистите, което им предоставя възможността да се превърнат в истинските говорители на колективния политически субект. След 9 септември, успоредно с изграждането на партийни организации по места, се изграждат и организации на Отечествения фронт, като двете структури не винаги отчетливо могат да бъдат разграничени. Едната функционира като синоним на другата, за което помага и фактът, че тези организации поемат по същество функциите на местната власт и нерядко се изживяват като *съвети* по болшевишки образец. Уволняват и назначават кметове и държавни служители, изпълняват стопански функции – съдействат за изпълнение на реквизициите и нарядите, организират продоволствието на хората, упражняват контрол върху производството и разпределението. [63]

След постигането на набелязаната стратегическа задача – подписването на мирния договор, а след това и спечелването на абсолютно мнозинство в изборите на 28 октомври 1946 г. [64] и завършилото прочистване на армията – фасадата на ОФ като форма на управление става излишна. Започва процес на постепенното му изпразване от съдържанието на плуралистична общност от партии-партньори. Изпразнената черупка обаче грижливо се съхранява, тъй като ще бъде употребена след цялостната подмяна на съдържанието му. Съобразно болшевишката теория за партията-авангард, щом комунистическата партия изразява интересите на народните маси, то цялото общество би трябвало да действа под нейно ръководство. Така постепенно левите и левоцентристките партии, изградили съвместно с нея Отечествения

[63] Евгения Калканова, Искра Баева, *Българските преходи 1939–2002*, с. 43–44.

[64] На тези избори за БРП (к) гласуват 2 260 407 души или 53,16%, за свързаната с нея БЗНС-ОФ гласуват 562 114 или 13,19%, което прави общо 66,35% от избирателите.

фронт, са изтласкани от местата си в структурите на властта, които и без това декоративно са заемали: някои партии сами напускат и впоследствие са забранени (БЗНС-Никола Петков и БРСДП/о/), други се саморазпускат (Звено, Радикалната партия), а трети се преливат в комунистическата партия (БРСДП). На 22 октомври 1947 г. на заседание на Националния Комитет на Отечествения фронт се взима единодушно решението да отпадне партийният принцип при формиране на комитетите на ОФ в централния орган и по места и да се замени с принципа на изборност, което на практика узаконява монопола на комунистическата партия. На Втория конгрес на Отечествения фронт (2–3 февруари 1948) тези решения са оформени официално. И така Отечественият фронт се трансформира от партийна коалиция в обществено-политическа организация с индивидуално членство и квартална структура на организация, обхващаща цялото население. Да си вън от нея, означава да си враг на промяната, тоест вън от живота, какъвто и смисъл да се влага в това. Членуването става квазизадължително. Съвършено естествено изглежда тези комитети по места да бъдат официално оглавени и контролирани от комунистическата партия, която междувременно е възстановила истинското си име. Комитетите на Отечествения фронт поемат функцията на организиране и контролиране на цялото население. На тяхното ниво се разполага първичният филтър от кадровици, изработва се преценката за благонадеждността на всеки един гражданин, от което зависи всяка следваща стъпка в житейската му реализация. Така формулата за партията-авангард ще постигне своята пълна реализация – чрез овладяване структурите на Отечествения фронт и задължителното членство в него на безпартийните граждани ще осигури препоръчваната от теорията топла връзка между партия-авангард и безпартийна маса, свързвайки ги в името на общия бъдещ социален проект.

Години по-късно деструктивният ефект от тази насилствена мобилизация на масите ще започне да се прояви. Стимулираното и симулирано масово движение в подкрепа на новия строй в последвалия период на относителна стабилизация на обществото и изчерпи своята динамика и през 70-те години ще придобие образа на препариран тигър, който обаче все още е запазил способността си да плаши. След като изпълняват успешно възложените им първоначално задачи за контрол, кадрува- е и репресия на о зово равнище, структурите на Отечествения фронт се формализират и изпразват от всякакво съдържание. Само идеологията поддържа вродения рефлекс на „социалистическия човек“, че трябва да остане в определените му рамки, тъй като всяка негова стъпка е под наблюдение. Всеобщата насилствена мобилизация на масите постепенно с зрая да в нарастваща обществена пасивност и отчужденост от це ностите на режима

Социален деконструктивизъм и дълбока криза на идентичността

Обикновено комунистическият режим се разглежда или като спонтанно прегърнат от „широките народни маси", които го разпознават като свой (версия на партийните идеолози), или като насилствено натрапен, наложен „с огън и меч" (версия на свалената от власт буржоазия и на антикомунизма, актуализиран с промяната от 10 ноември 1989 г.). И двете версии не са нито изцяло верни, нито изцяло погрешни, съдържат части от истината, които се абсолютизират в разгръщащите се политически реторики. Ако комунизмът беше изцяло натрапен на българското общество, как да си обясним неговата относително бърза стабилизация и масовизирането на базата му? Безспорно масовата репресия изиграва важна роля и води до ликвидирането или неутрализирането на няколко десетки хиляди индивиди, определени като реална или потенциална заплаха за новата власт. Пропагандата на силата разпалва масова страхова психоза, но сама по себе си не е в състояние да обясни станалото. Днес се нуждаем от по-комплексно разглеждане на причините за сравнително лесното и успешно стабилизиране на комунистическия режим. Той не се оказва случаен епизод и причините за това трябва да търсим не само в геостратегическото разположение на силите в края на войната, но и в редица съпътстващи фактори, които имат пряко отношение към състоянието на българското общество, формират индивидуални или колективни нагласи и могат да бъдат прочетени през определени екзистенциални ситуации.

Тези съпътстващи фактори започват да се проявяват още преди събитията от 9 септември 1944 г., но техният ефект просто е задействан и усилен от краха на стария режим и страховата психоза, отключена от репресиите. Периодът на войната и особено последната година, открояваща агонията на политическото съсловие и бързото износване на правителствата в паническото търсене на невъзможната печеливша формула, води до изчерпване на доверието в съществуващата политическа система. Това разочарование отчасти ще се пренесе и върху действащите в преходния период десни и лявоцентристки партии. Причините са в разрушенията от бомбардировките, в разстройването на стопанството, в задълбочаващата се продоволствена криза. Животът на всекидневно битово равнище става все по-труден, особено в селата, притиснати от военновременните продоволствени наряди, свързани с търговските ангажименти, поети към Германия. Расте безработицата, развихря се черната борса и спекулата. Но най-силните разочарования са свързани със загубването на националните илюзии и идеали. Възрожденската мечта за обединяването на всички българи в една държава, в името на която са търпени лишенията, изглежда загу-

бена окончателно – страната отново затъва в поредната национална катастрофа. Национализмът, който е основната обществена спойка в началото на войната и основна причина България да се нареди на страната на Германия, е заменен рязко с трудно разбираем, но безапелационно внушаван отвън изкупителен интернационализъм. Старите елити са унищожени, обществото буквално е обезглавено.

За броени дни са сринати всички обществени структури, пометена и заклеймена е цялата до този момент доминирала политическа класа, правителството, парламентът, пресата, интелектуалците, задавали тон в публичното пространство, представителите на местната власт, армията е неутрализирана и поставена под контрол, напълно разрушен е полицейският апарат, а овакантеното място на органите на реда е заето от формиращите се доброволни народни милиции под ръководството на компартията. Нещата не спират дотук, под въпрос са поставени и всички традиционни авторитети, върху които са се крепели социалните и индивидуални връзки: училището и учителите, църквата и свещениците, органите на местната власт (кметовете по места са основната и най-лесна мишена), заможният човек, работодателят или просто успелият... Тази вълна на развенчаване стига чак до семейството. Пада авторитетът на старейшината, на бащата, на възрастните, които са свързани със „старото“ и не само не разбират „новото“, което идва, но не са и в състояние да опазят семейството, да гарантират сигурността и бъдещето му, да спечелят обществена тежест. Прекъсва се връзката между поколенията, натрупаният житейски опит подобно на натрупаното богатство вече не служи за нищо. Напред излизат младежите, необременени с житейски опит, податливи на организиране и на манипулиране, лесно ентусиазиращи се. Революцията се прави от млади и принадлежи на младите. [65] Единственият авторитет, очертаващ се на хоризонта, е на силата, която се е появила и която вдъхва страх и респект.

Разрушаването на структурите на обществото и парализата на държавните институции предизвиква социален вакуум, подхранващ дълбоката екзистенциална криза. Тези неблагополучия се наслагват в един общ процес, който може да бъде определен като *криза на идентичността*. В такава криза изпадат и други страни след края на войната, най-ясно тя може да бъде наблюдавана в Германия. Големи части от населението са духовно дезориентирани, белег, по който безпогрешно може да се разпознае атомизирането на обществото. Така се създават антропологичните предпоставки на тоталитарната власт, за които говори Хана Арент: смазване сферата на личния живот, отчуждение, обезкоре-

[65] Николай Генчев, *Спомени. Избрани произведения в пет тома*, т. 5, Гутенберг, София, 2005. Главата „Велико Търново“, обхващаща ученическите му години.

няване, изтръгване от обичайната среда, загубване на здравия смисъл... Самотата става непоносима, когато човек загуби и собствената си същност. Ето защо „в нетоталитарния свят (каквато въпреки репресиите все още е бил светът на „преходния период" 1944–1947 г. – И. З.) хората биват подготвяни за тоталитарното господство именно от чувството за самота."[66] В такава ситуация тоталитарната идеология, по израза на Жан-Франсоа Лиотар, придобива „лъжовна сила", тъй като предлага твърди истини и обещава спасение.

Съблазняване и ентусиазиране на масите

Разбира се, само пропагандата на силата, колкото и да е ефикасна, не е достатъчна за покоряване на обществото, нито за установяването на траен контрол върху него. Да всяваш паника по улиците все още не означава, че ги владееш. Освен неутрализиране на масите е необходимо и активизирането им, ентусиазирането им. Това става възможно чрез разгръщането на паралелна стратегия, определяна като стратегия за *съблазняване на масите*, която се явява водеща в следващия етап на социалистическата революция.

Масите са подложени на изключителен пропагандан натиск. Но в сметката трябва да влезе и друг фактор, който можем да определим като „податливост" на самото общество към форсираната идеологическа обработка. Доминираното от компартията правителство на Отечествения фронт се обръща към уморените от войната и притиснатите от нуждите на следвоенното всекидневие хора с обещания за социална справедливост и бързо преодоляване на разрухата. Широко се експонира левият мит за справедливо безкласово общество. [67] Анализът на основните лозунги на установяващия се режим показва до каква степен той изгражда стратегията си върху съблазняването на масите с програмата си за власт в служба на обикновените хора, на бедните и изо-

---

[66] Хана Арент, *Тоталитаризмът*, Панорама, София, 1993, с. 237. Първо издание: Hannah Arendt, *Totalitarianism. Part Three of the Origins of Totalitarianism*, Harvest/HBJ Book, San Diego, New York, London, 1951.

[67] В житейските разкази от времето на комунизма, събрани и коментирани от Даниела Колева във *Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби*, Институт за изследване на близкото минало, София, 2007, прави впечатление, че редица репресирани от „народната власт" обикновени хора споделят, че преди 9 септември 1944 г. са симпатизирали на комунистите, тъй като „са ги мислили за добри хора". Това показва, че още преди да дойдат на власт, те залагат на тактиката за съблазняване на масите.

ставените, на експлоатираните и унижените. Лозунгите за „народна демокрация", за бърза модернизация, за общо светло бъдеще са подкрепени от откровения популизъм на конкретни административни актове на новосформираното правителство и целенасоченото разпалване на настроения за социален реваншизъм. Новата власт търси опора в социалните низини, предоставяйки перспективи на неуспелите и недоволните, особено податливи не толкова на демократичната фразеология (скоро ще се разбере, че тя е лишена от истинско покритие), а на перспективата за социално признание и по-голяма сигурност. Такива са преди всичко законите за трудово-поземлената собственост и за борбата срещу спекулата. Конфискуват се индустриални предприятия и едра градска собственост на хора, обвинени в съучастие на прогерманската политика на свалените режим, на търговци и финансисти, свързани с Райха. Установява се ограничение върху владеенето на селскостопанска земя: всичко над 200 декара (в Добруджа над 300 декара) се конфискува. С отнетата земя се учредява държавен поземлен фонд, от който безвъзмездно се раздава земя на безимотни или малоимотни селяни, каквито в България не липсват. (След няколко години ще стане точно обратното. Ще се приложи съветският опит – в процеса на насилственото колективизиране на селското стопанство комунистическата власт ще си поиска обратно това, което е дала. Нещо повече, тя посяга към цялата земеделска земя и по този начин по същество ликвидира традиционното българско село.) Ограничава се спекулативното вдигане на цените на храните и на други стоки от първа необходимост, въвежда се всеобща купонна система, която гарантира равен достъп до дефицитните продукти, а малко по-късно се установява и преразпределение на градския жилищен фонд... Всички тези мерки са насочени към спечелване на одобрение и подкрепа „отдолу", от страна на най-дефаворизираните градски и селски слоеве. И нищо чудно, че срещат тяхното одобрение, повишават популярността на новата власт. Впрочем не е трудно да се обясни ефективността на комунистическата пропаганда в една до голяма степен обедняла страна, в която са разбудени надежди за бърза, нетрадиционна промяна.

Пропагандата е съобразена с културното ниво на масите, но до голяма степен се явява израз и продукт на културния статус на самите пропагандисти. Така или иначе, налице е един марксистки идиолект, изчистил до голяма степен идеологията от абстрактния ѝ характер и привеждащ я в хармония с реалното всекидневие. Тази битовизирана версия на комунистическата утопия говори директно за конкретни класови интереси, съобразени с нагласите на едно традиционно съзнание. Преобладава повикът за имуществено равенство, за преразпределение на благата, за оспорване на заварената обществена йерархия, за социален реванш. Библейското „Последните ще бъдат първи" е прагматизирано

поведенчески в „Сега е наш ред“ или в откровено заявения социален апетит на звучащият по улиците повик – „Граби грабителите!“ Съблазняването на социално най-неразвитата част от населението става както с обещания, така и с реални придобивки, които не винаги, противно на принципите, са равномерно разпределяни, но предоставят достатъчно красноречиви примери за откриващите се нови възможности – при „правилно“ поведение. Разпалените надежди, предчувствието за социална промяна осигуряват човешки резерв на комунистическата власт, стават източник за ентусиазирането на масите. Бедността, досега смятана за порок, за първи път се превръща в символен капитал. Социалното издигане вече не ще зависи от добрия произход, от материалната състоятелност, от образователния ценз или от културната среда – точно обратното, тяхната липса ще се превърне в най-надеждната референция и дори в задължително условие за социално напредване. Занапред зад всяка успешна кариера ще седи биография, започваща с думите: „Произхожда от бедно селско (работническо) семейство...“ Не толкова идеологическите клишета, колкото усетът за реален класов интерес се превръща в основен фактор на комунистическата оркестрация на масите. Дори и когато спонтанно проявилият се ентусиазъм заглъхне, те ще останат верни на формите на изразяването му, превърнали се в ритуал за подкрепа на режима.

Комунистическата идея се оказва не само разбираема, но и приемлива за широки слоеве във военновременна и следдеветосептемврийска България. Масираната пропаганда е успешна, тъй като попада върху благоприятната почва на дълбоко вкоренения егалитаризъм на традиционната българска селска култура. Отчитането на това обстоятелство би ни помогнало да разберем защо обществото до голяма степен доброволно попада в клопката на тоталитаризма. За тази култура е характерно неверие към политиката и политиците, съчетано със завист и омраза към учения, преуспелия, богатия. Струва ми се, че Бертран Ръсел беше определил комунизма като „идеология на завистта“, факт, който би могъл да обясни и идеологически немотивираните симпатии на масите към комунистическото движение, а по-късно и лесното приспособяване и успешното използване на възможностите, които им предоставя комунистическият режим. Заможните хора и културните прозападни елити са притиснати и това допада на бедняка. Завистта лесно преминава в ненавист.

За тези масови нагласи в българското общество по време на войната си дават ясна сметка чуждестранните наблюдатели. В доклад от март 1942 г. Бекерле отбелязва, че комунистическата партия не разполага с много убедени и готови за действие привърженици. Става въпрос по-скоро за „недоволни елементи, които са достъпни за комунистиче-

ската пропаганда, но по никакъв начин не са проникнати от комунистическите идеи."[68] А според информационната служба на Вермахта около 60% от населението е обхванато по един или друг начин от недоволства и от тази комунистическа пропаганда. [69]

През същата година американските разузнавателни служби достигат до аналогичен извод. Те правят разграничение между съзнателните, организирани членове на комунистическата партия и „онази общност, която можем да наречем класата на комунистите"[70]. Тоест средите, които са податливи за комунистическа пропаганда. Две години по-късно, през януари 1944 г., американските наблюдения ще потвърдят тази констатация, развивайки я с по-детайлно структуриране на така наречената „класа на комунистите". Те предлагат разграничение между три групи, които могат да бъдат характеризирани въз основа на различната степен на близост до комунистическите идеи: активни, теоретични и случайни комунисти. „Тези три групи, взети заедно, включват мнозинството от населението, но най-голямата група, *теоретичните комунисти*, до този момент са напълно неактивни и само очакват мира. Броят на *активните комунисти*, които са хванали гората, нараства, но тяхната дейност все още е незначителна. *Случайните комунисти* са тези интелектуалци, които са станали такива, тъй като комунистите са единствената група, която активно се противопоставя на германците."[71] От тези наблюдения се налага и общият извод, че комунизмът е най-силен в селата (говори се за българския аграрен комунизъм), че не съществува активна маса, готова за реално противопоставяне, и че поради това комунистическата партия не е в състояние да поведе успешно въоръжено въстание.

Политическа употреба на егалитарните нагласи

Ако не може да се говори за „комунистическо заразяване на българския народ", то безспорно в края на войната голяма част от населението се намира в силовото поле на един латентен комунизъм, който не е осъзнат на доктринално равнище, но се проявява на нивото на манталитета и социалните реакции. Той извлича от несигурността

---

[68] Витка Тошкова и др. (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 76.

[69] Пак там, с. 18.

[70] Пак там, с. 95.

[71] Пак там, с. 192.

за утрешния ден и от емоционалната предразположеност към егалитаризъм и неверие в политическия живот. Но тези настроения не водят автоматично до подкрепа на завзелите насилствено властта комунисти. Тяхното придвижване към логиката на организираното движение и една или друга форма на активност е в пряка връзка с обгръщащия ги контекст. Бекерле, който естествено е загрижен преди всичко за подкрепата, която германската кауза може да срещне в България, скептично отбелязва: „При българския манталитет от момента, в който престанат да вярват в победата, ще проявят несигурност и предпазливост и ще отпуснат юздите на комунистическата и на англофилската опозиция."[72] Западните наблюдатели на свой ред са загрижени за съотношението на влиянието върху населението, упражнявано от комунистите и от либерално-демократичните формации. „Ако Англия и САЩ нахлуят на Балканите, няма съмнение, че старите политически групировки ще намерят достатъчно подкрепа да сформират правителство и дори да спечелят честни избори (...) Ако Русия дойде първа, за старите политически партии няма дори да си спомнят."[73] Тези наблюдения прозорливо отчитат ролята на конформизма в ориентираното изключително към сигурността традиционно селско общество. Латентният комунизъм на базата на егалитаристките настроения и социалните фрустрации, в съчетание с конформистките нагласи, са този важен психологически резерв, на който е могла да разчита комунистическата партия в стратегията си за мобилизиране на масите с оглед затвърждаване на „историческата победа". Налице е благоприятен контекст за постепенното вливане на *активния*, *теоретичния* и *случайния* комунизми в единен мощен поток.

Но очевидно не би било реалистично да приемем, че структурата на българското общество в часа на деветосептемврийския поврат се свежда до малко манипулиращо малцинство и пасивно, поддаващо се на влияние мнозинство. И набиращото количество малцинство и бавно хомогенизиращото се мнозинство притежават по сложн вътрешна конфигурация. Значителни слоеве от населението е само остават незасегнати от идеите на комунизма и неговата пропаганда но и предприемат различни форми на с против . Г. М Димитров и някои други политически емигранти от времето на монархическия режим се завръщат в страната, водени от ежението, че могат да помо нат за противостоенето срещу задаващата се комунистическа опасно т. Не е за пренебрегване фактът че след разрива в Отечествения фронт се офор ля официална, парламентарно представена опозиция, която на последните свободни избори, въпреки ситуацията на масов терор, получава под-

[72] Пак там, с. 142.

[73] Пак там, с. 192.

крепата на близо една трета от гласувалите. По-късно не липсват и актове на спорадична въоръжена съпротива на анархистична основа и с предимно личен мотив, поради което безпощадно и сравнително лесно са ликвидирани. Що се отнася до съпротивата в границите на закона, която организират някои фракции на левите и левоцентристките партии от Отечествения фронт, нейната неефикасност проличава ясно в момента на саморазправата с политическите ѝ лидери.

Неизбежният данък на идеализма

На свой ред и мотивационната структура на индивидите и групите, включили се в подкрепа на комунистическия режим, откроява характерни различия. Реално нараства процентът на присъединилите се по вътрешно убеждение. Тяхната убеденост се обляга на различни аргументи, но в края на краищата разликите между тях постепенно ще намаляват. Безспорен аргумент е преклонението пред силата, големия престиж, с който Съветският съюз излиза от войната. Години по-късно Петър Дертлиев ще признае този факт: „Това беше време, когато значителна част от нашия народ и Западът гледаха със симпатия и надежда напредването на съветските войски. Само далновидни и добре информирани политици имаха страхове от развоя на събитията, но и те бяха неизказани."[74] Към това се прибавят и аргументите за стабилното състояние на увеличаващата прираста си съветска икономика по време на голямата криза, обхванала капитализма през 30-те години. Съчетаването на тези два фактора упражнява мощно въздействие и утвърждава мнението за превъзходството на социалистическата планова икономика пред разрушителните стихии на капиталистическия пазар. Всъщност тези мнения засягат не само малката и окупирана България. „След поражението на Германия в Европа се бе зародило мнението, че бъдещето принадлежи на някакъв вид лява политическа система, нещо средно между западния капитализъм и съветския вид социализъм. Ако се замислите, през 1944–1945 година впечатленията на хората, особено в Европа, от капитализма произтичаха предимно от краха през 1929 година и последвалата световна криза, която доведе до огромна безработица и създаде почвата за надигането на фашизма и неговата агресивна външна политика. Съветският съюз се смяташе за единствената държава, избегнала пораженията и икономическия упадък (...) След войната хората смятаха, че е дошъл краят на капитализма, такъв, какъвто го познаваха дотогава. Никой не можеше да си представи успеш-

[74] Петър Дертлиев, *Превратът беше извършен оперетно леко...*

ния капитализъм, появил се през 50-те и 60-те години. Така че неизбежно бе хората да смятат, че е необходима някаква лява политическа система."[75]

Към тези аргументи в България се прибавя и един специфично наш – традиционното русофилство сред широки маси, имащо все още неизтощен корен във възрожденската епоха, и вярата, че в името на славянската солидарност Съветският съюз най-добре ще защити националните ни интереси при сключването на мирния договор. До голяма степен този престиж се пренася и върху българската комунистическа партия, която е пряката връзка със съветската страна и гарант за доброжелателността на голямата разярена мечка. Но и самата комунистическа партия успява да извоюва свой собствен престиж благодарение на поведението ѝ по време на съпротивата и готовността да поема рискове и жертви. Овладяването на властта по места и организационният капацитет на базата на съветски рецепти, проявен в следвоенното възстановяване, карат умореното от войната и социалните трудности население да вижда в нейно лице гарант за справяне с несигурността и хаоса.

Във всички тези случаи става дума за някаква степен на убеденост, на съзнателно приобщаване към идеологията и прагматичните цели на компартията. Но и тази група на убедените поддръжници не е напълно хомогенна. Трудно е обаче, особено в първите години, да се различат хората на властта от хората на идеите, тясно класово мотивираното поведение от поведението, произтичащо от по-широко формулираната идея за човешка еманципация и социална политика. С времето тези различия (и в плана на световното комунистическо движение) ту ще намаляват, ту ще се задълбочават, чак до настъпването на драматични разриви. Но в българския случай до такива крайности няма да се стигне. Остава се до самия край при едно позиционно напрежение.

Не всички членове на компартията и не всички симпатизанти, влели се междувременно в редовете ѝ, директно участват в репресиите и в прилагането на стратегията за установяване на тотален контрол върху страната. Комунистическите идеи привличат и редица хуманистично настроени индивиди, които по-късно в самата партия, едни пейоративно, а други с адмирация, ще наричат „идеалисти", тоест хора, които не са в състояние да приемат прагматично поведение, робуващи на книжни представи. На фона на всеобщата европейска разруха, на липсата на информация и на опит при получилото се геостратегическо стечение на обстоятелствата можем да си представим, че съблазнителността на комунистическата идея се проявява и по един неутилита-

[75] Ричард Кræмптън, *Британски учен за българското партизанско движение* (интервю)...

рен, не класовомотивиран начин. Има индивиди, които са водени от убеждението, че правят морално правилния политически избор и искрено вярват, че могат да бъдат полезни на обществото. По време на войната има ситуации, които правят подобен избор неизбежен. Ерик Хобсбаум, опирайки се и на своя собствен пример, отбелязва, че предвид заплахата и липсата на алтернатива в страните от Централна и Източна Европа еврейската общност масово се ориентира към комунистическата партия и към участие в организираната от нея нелегална съпротива. [76] В това отношение България не прави изключение: Яко Молхов в „Книга за моите приятели“[77] представя цяла галерия писатели от еврейски произход, свързали съдбата си с комунистическата съпротива, останали в партията и след войната и отказали да се включат в масовата еврейска емиграция към Израел. Налице са били и искрени надежди и очаквания за промени на обществото към по-добро, за по-голяма социална справедливост и загърбване на национализма и расовата омраза.

Ако се преместим малко по на запад в Европа, ще видим, че подобен израз на политически идеализъм не е изключение. Целият проект за Германска демократична република, възникнал на базата на съветската окупационна зона, е изтълкуван от мнозина немци като израз на намерението да се изгради една „нова“ демократична Германия, радикално скъсала с нацисткото минало, на базата на демократично „некапиталистическо общество“. В ГДР се установява голяма част от интелектуалната емиграция, повярвала във възможността за нов социален проект. Този проект привлича редица световноизвестни и влиятелни интелектуалци, които се завръщат от Съединените щати, между тях Бертолт Брехт и Ернст Блох. Тази идея намира широк отзвук отвъд класовите и политически антагонизми. „Истината е, че през 1945 година появяването на един радикален антифашизъм беше приветстван не само от тези, които бяха близки до левите партии на новите управници, но също и от буржоазията (...) Тези намерения са унищожени от съветската власт, загрижена за хегемонията си.“[78] Осъществява се почти автоматичен експорт на сталинисткия модел на социализъм, наложен не само от военните щикове, но и от завърналата се от Москва комунистическа емиграция, която вече носи в кръвта си деформациите на модела. Същата съдба на ранно корумпиране на левия проект познават и другите страни от Източна Европа. В България, разбира се, не бихме

---

[76] Eric J. Hobsbawm, „Histoire et illusion“, in *Le Débat*, № 89, Paris, 1996, p. 134-135.

[77] Яко Молхов, *Книга за моите приятели*, Гражданско сдружение „КРИТИКА“, София, 2004.

[78] Alf Lüdtke, „La république démocratique Allemande comme histoire. Réflexions historiographiques“, ANNALES ESC, №1, janvier-février, Paris, 1998, p. 10.

могли да говорим за такъв широк консенсус в ориентирането към нов социален проект поради простия факт, че в самото общество липсват причини за установяването на подобна нагласа за необходимост от радикално пречистване. Но и тук очакванията и надеждите на идеалистите остават неоправдани и са в основата на настъпилата по-късно вълна от разочарования и отдръпване от активен партиен и обществен живот. Немалка част от хората, свързани с нелегалната борба, ще констатират и плахо ще изричат, че едва ли са се борили за това, което се реализира на практика. Но те ще останат затворени в своето безсилие поради простия факт, че вътрешно са моделирани от принципите на дисциплина и подчинение, които са се превърнали в тяхна втора природа. Те докрай ще бъдат убедени, че моделът е добър, но реализацията му е погрешна. По-голямата част от тях могат да бъдат причислени към интелектуалното съсловие, което след 9 септември 1944 г. има определени заслуги за легитимиране на установяващия се комунистически режим. Затова и ще останат членове на партията с илюзорната надежда, че с авторитета си на участници в нелегалната борба ще помогнат за връщането към корените на автентичната комунистическа идея. Но те остават вътре и по силата на един осъзнат парадокс: тяхното приглушено недоволство може да притежава някаква стойност и да им придава значимост само като недоволни „вътре" в партията. Напускането им би означавало неминуемо маргинализиране, изключване от активния живот. Тоест биха споделили участта на безброй безпартийни граждани. Практика става през последните две десетилетия на режима мнозина комунисти от старата генерация да избират статута „вътре-вън". Тези хора изживяват тежки разочарования. Именно от техните редици излизат вътрешните опоненти на личния режим на Тодор Живков, а така също и редките дисиденти.

Социалният миметизъм – оръжие за оцеляване

Опозицията между тези комунисти, които не търсят директно лични облаги, и онези, които са се присъединили користно към победоносното движение и активността им е възнаградена, очертава бъдещата структура, прокарваща разделителна линия между т. нар. „външна" и „вътрешна" партия. Във „вътрешната" партия ще попаднат и редица по-късно присъединили се, чието поведение е мотивирано от чисто кариеристични мотиви, които вече са усетили реалните привилегии на властта и виждат в партийното членство и в активното поведение бърз социален асансьор. След 1989 г. наблюдаваме възпроизводство на та-

зи ситуация с променена посока: декоративният комунизъм в много случаи бе подменен от поведението на декоративен антикомунизъм като форма на търсене на нов житейски шанс, свързан с очакването, че всяка нова власт се нуждае от подкрепа, която ще бъде заплатена. Отново не става въпрос за дълбока вътрешна убеденост, тъй като годините показаха, че когато очакванията не се оправдаят или настъпят промени в политическия контекст, настъпва неизбежен отлив на първоначалния ентусиазъм.

В количествено отношение обаче приспособилите се пасивно са много повече от кариеристите и циниците, превърнали властта в инструмент на собственото си благополучие. Те не искат нищо друго, освен да ги оставят на мира. Към това поведение на масов конформизъм тласка и засилващото се с наближаващата Студена война убеждение, че в дългосрочна перспектива няма алтернатива на установената власт. Отчужденият и обезверен човек по силата на първичните рефлекси за оцеляване търси сигурност в новоформиращата се общност, превръща се в резерв на набиращото сила масово движение. Вливането в редиците на партията-авангард не винаги е въпрос на убеждение или на открито кариеристични подбуди, а на стремеж за оцеляване, търсене на спасение от нарастващата тревога на потенциалната жертва. В ситуация, в която структурата на обществото се свежда до „наши" и „чужди", неумолимо възниква проблемът за „правилния избор". Така мнозина се присъединяват, за да се разграничат от понятието „обективиран враг". С напредването на *социалистическата революция* все повече се приближаваме до класическата ситуация на тоталитарната държава, описана от Хана Арент, в която за всеки има две еднакво възможни роли – на „жертва" или на „палач". В случая и двете понятия са употребени условно, тъй като възможните поведения не се свеждат буквално до умъртвени тела или до директни изпълнители на екзекуции. В повечето случаи ролите се свеждат до социално маргинализиране или пасивно съучастие, доколкото нарастващата маса *симпатизанти* приема ролята на неутрален наблюдател на това, което става. Гьотц Али в изключително проникновената си книга за взаимоотношенията между националсоциализма и немския народ поставя въпроса за органичната връзка, съществуваща между престъплението и народната държава. [79]

Всички тези лични или групови мотиви водят до процес на бързо нарастване не само на членската маса на комунистическата партия, но и до увеличаване масовата подкрепа на установения режим. Формулата на Габриел Тард за социалния миметизъм може да ни помогне да

[79] Gotz Aly, *Comment Hitler a acheté les Allemends. Le III–e Reich, une dictature au service du peuple*, Flammarion, Paris, 2005, p. 21. Първо издание под заглавието *Hitlers Volksstaat*, Fischer Verlag, 2005.

разберем по-добре този бърз верижен процес на *примиряване* и *приспособяване*. Всъщност бихме могли да говорим за двоен миметизъм. От една страна е миметизмът на хората, налагащи спуснатата отвън рецепта на новия политически ред; от друга страна е разпалването на масов импулс за имитация на имитаторите. (Някои от по-старите партийни ръководители, актьори на режима от установяването до рухването му, едва ли са чели Маркс, нещо, в което бяха склонни да ги обвиняват все по-открито от младата реформаторски настроена вътрешнопартийна опозиция през последното десетилетие на режима.) В ситуацията на изкуствено поддържана несигурност обществото се отдава на реципрочен миметизъм – тогава всеки имитира имитацията на другите, така този процес нараства по начин, надхвърлящ границите на индивидите, които съставляват тълпата. Получава се нещо като социален сомнамбулизъм, болестно състояние, което засяга цялото общество. Подтиците на тази имитативност са както спонтанни, така и принудителни, но резултатът е един и същ. В подобна ситуация, отбелязва Габриел Тард, „не ние избираме мнението си, а мнението избира нас“[80]. Това води до подчиняване на обществото чрез насилствено формиране на обществено мнение в полза на новата власт. Но и резултатът е много по-слаба активност на масите в инициативите на режима, сравнено с класическите страни на тоталитаризма – Съветския съюз и Германия.

Подражанието не винаги води до негативни последици, всичко зависи от обекта на подражание, от историческия и политическия контекст, както и от мотивираната от това по-голяма или по-малка предразположеност към определен тип социално поведение. Социалният миметизъм е своеобразен барометър за преобладаващите обществени нагласи, които чрез него са изведени на повърхността на обществения живот. Така например и около промяната през 1989 г. потенциално съществуваха два типа нагласи в очакване на решаващо събитие, което да ги задейства. Едната нагласа, свързана с близките до комунистическия връх прослойки и служители от Държавна сигурност, се състоеше в готовността да се защитават „завоеванията на комунизма“, другата нагласа бе формирана около лозунгите на Горбачовата перестройка и стремежа към демократична промяна. В един момент отключването на верижна миметична реакция в едната или другата посока изглеждаше потенциално еднакво възможно. Както комунистическата номенклатура, така и опозиционно настроените прослойки от интелигенцията можеха да се опрат вече върху някаква оформена тенденция.

---

[80] Gabriel Tarde, *Les lois de l'imitation*, Ed. Sllatkine, Paris, 1979, p. 226–227. Първо издание – Ed. Alcan, Paris, 1890.

Може да се възрази, че в България тази тенденция не е достатъчно категорично артикулирана, но това възражение би било само частично справедливо. Съветската империя беше отчетливо структурирана на център и периферия. Европейските ѝ сателити бяха една от тези периферии, в която, въпреки съществуващите различия, общото преобладаваше. Те имаха не само еднотипно държавно устройство, но и общи проблеми, изграждаха някакъв междинен тип култура с общ профил. Това, което ставаше в една от тези страни, неминуемо отекваше в другите. Събитията в Унгария – 56, в Чехословакия – 68 и в Полша през 80-те години в известен смисъл се бяха случили и в останалите страни, интериоризираха се като нещо пряко засягащо ги. Още повече че последствията, тоест вълната от репресии, която отключваха, засягаше в еднаква степен всички провинции на империята. Там, където сякаш нищо не се беше случило, репресията идваше не само от страха и желанието да се предотврати нещо подобно, но и за наказване на предполагаемото емоционално съпреживяване на бунта. Събитията в трите страни маркираха както хоризонта на очакване, така и границите на възможната промяна. Профсъюзът „Солидарност" в известен смисъл беше епизод от собственото развитие. Полша стана терен за тестване на границите на възможния натиск върху системата и впоследствие този натиск беше възпроизведен и в другите страни. Може да се каже, че огъването на режима в Полша отключи верижната реакция на друг миметизъм – той е в основата на отстъпчивостта на по-неотстъпчивите режими. Полската Кръгла маса роди другите кръгли маси, в това число и българската, предопределяйки договореностите, постигнати на нея. Социалният опит, който тя създаде, спести на българите пътя, който самите поляци бяха изминали, тъй като вече бяха показали възможността този път да се извърви, а последвалите кръглата маса събития бяха показали и неговата неизбежност (имам предвид триумфалното представяне на Солидарност на първите свободни избори и приетото от компартията поражение). В Полша перипетиите около Кръглата маса са изключително драматични точно поради неясния си изход. В условията на т. нар. „полски експеримент" демократичната опозиция е принудена да действа предпазливо и прави много съществени компромиси: представителите на Солидарност са готови да приемат ръководната роля на компартията, на демократичната опозиция са определени едва 35% от местата в Парламента, президент на страната става комунист и т. н. По-късно Геремек, една от възловите фигури в преговорите, на въпроса защо са били толкова отстъпчиви в преговорите ще даде следния отговор: „Защо не се движехме по-бързо? Тъй като хората на властта не можеха да решат какво за тях ще представлява достатъчна гаранция, че няма да напуснат политическата сцена много бързо като

победени."[81] Виждаме, че става въпрос за един промислен политически договор. Нашата кръгла маса протича без особен драматизъм и в известен смисъл по-успешно – договарят се по-добри условия за изборите, развитието на събитията в Полша е показало, че постигнатите ограничения на опозицията не могат да бъдат задържани. Тук вече няма „експеримент", а политически пазарлък, в който и двете страни ползват охотно чужд опит. В Полша теренът е отвоюван, у нас преговорите започват, като резултатите се знаят предварително.

Но нека се върнем към темата за двете потенциално съществуващи нагласи в българското общество около събитията през 1989 г. Провалът на заговора срещу Михаил Горбачов и излизането на сцената на Борис Елцин наклониха решително масовите нагласи, в това число и в редовете на комунистическата партия, в полза на демократичната промяна. (Друг е въпросът как се разбира тази промяна, какво съдържание се влага в нея.) Едномилионната компартия започва да се топи, от другата страна на везните количеството на „демократите" започва внушително да се увеличава, отключена е верижната реакция на социалния миметизъм. Този път посоката му е противоположна и на първо време допринася за успешността на предприетата обществена трансформация. В същото време нейният общественополезен коефициент не е особено голям. Липсата на собствени традиции в активната съпротива на потисническия режим, както след това и липсата на особена съпротива от страна на управляващите на предявените от пораждащата се опозиция демократични искания, носеха сериозна заплаха върху самата демократична трансформация да легне сянката на миметизма. Което означава промените да останат повърхностни, да не достигнат до вътрешните съкровени мотиви на поведението на личността. Заплахата е реална, тази имитативност на поведенията в края на краищата се издава в един вид бездарност. Ценностите на демократичната промяна не са убедено интериоризирани, а остават по-скоро външен код на поведение. Откъдето идват и голяма част от проблемите и лутанията на българския преход.

Позоваването на тази втора в нашата съвременна история голяма вълна на социален миметизъм може да ни помогне по-добре да разберем и оценим последствията от социалния миметизъм, отключен при завземането на властта от комунистите през 44 г. При цялата разлика в мотивите и контекста и в двата случая се установява политическа система без дълбока вътрешна подкрепа, но външно опираща се на съобразено с преобладаващите масови нагласи поведение, опираща се на податлива към социален конформизъм среда.

---

[81] Bronislav Geremek. Entretiens avec Jacek Zakowski, *La Rupture. La Pologne du communisme á la démocratie*, Seuil, Paris, 1991, p. 84.

Анализирайки причините за успеха на болшевишката революция в Русия, където масите са били напълно незапознати с марксизма, Александър Зиновиев отбелязва, че те с ликуване са се устремили към новата идеология, обещаваща им рая на земята. Болшевишката власт безспорно е била трагедия за мнозина, за най-просветените прослойки и най-изтъкнатите индивиди, но в същото време „за голямо количество хора това е било безпрецедентно в историята освобождаване". Освобождаване от авторитети, принуди, нормативни предписания. Масите въобще не са подозирали към какво ги водят. Отхвърляйки съществуващите принуди, те не са имали ни най-малка представа за новото социално закрепостяване, което ги очаква в бъдеще. „Те сами отиват към насилието и лъжата на върха, те го стимулират, стават негови носители и изпълнители. Без подкрепата на населението властта не би могла да постигне такава блестяща и решителна победа."[82] Тази оценка в голяма степен е валидна и за България след 1944 г. Голяма част от населението става жертва на своето невежество, еднакво на асоциални рефлекси и на подхлъзгани илюзии. Масата действа в един неосъзнат импулс на подчинение, отприщвайки агресивните си енергии, спомагайки по този начин за изграждането на механизма на собственото си поробване. Така започналата с преврат промяна, в известен смисъл подтиквана от пропагандата на силата и пропагандата на съблазняването, придобива облика на „народна революция". Ето защо диктатурите на XX век са наричани и постдемократични феномени. „Тоталитаризмът процедира посредством политическа промяна; той извлича своите основания от една демократична революция, но се вписва в преобръщането на демократичния модел, продължавайки фантасмагорично известни негови черти"[83]. Тоталитарните режими паразитират върху демократичните принципи, те се позовават на широка подкрепа отдолу и упражняват властта си в името на народа.

Интелектуалците и комунистическата власт

За да бъде относително завършена картината, трябва да прибавя и приноса за установяването на комунистическата власт на споменатата от американския наблюдател по време на войната категория на *случайните комунисти* – интелектуалците. От самото си начало режимът полага особени грижи, за да си осигури възможно по-широка ин-

[82] Александр Зиновиев, *Идеология партии будущего*, Алгоритм, Москва, 2005, с. 68.

[83] Claude Lefort, *Éléments pour une analyse de la bureaucratie*, Gallimard, Paris, 1979, p. 23–24.

телектуална подкрепа. И в това отношение комунистическата партия плътно следва опита на сталинизма и неговите постановки за ролята на партийната литература и изкуство. Тя демонстративно фаворизира и експонира на първа линия на обществения живот тези интелектуалци, които открито са прегърнали политическата ѝ платформа. Мнозина от тях взимат дейно участие в операциите по прочистване и „оздравяване" на културния фронт. Включват се в изготвянето на черните списъци на „профашистки" настроени писатели, художници, университетски преподаватели, издатели на вестници, журналисти и носят пряка или косвена вина за тяхното ликвидиране. Започнатото в дните на дивото прочистване е довършено от Народния съд, пред който са изправени 105 интелектуалци – страница от българската интелектуална история, която все още не е добре проучена. Така с други средства решават естетически и граждански спорове, които далеч преди революционната промяна са имали със своите опоненти, решават ги по един радикален начин, осигурявайки си пълна художествена хегемония.

Една година след промяната от 9 септември известният педагог, стар член на партията, проф. Тодор Самодумов посещава Георги Димитров в Москва. Димитров записва в дневника си след срещата: „Приех проф. Самодумов. Оплаква се от неправилното отношение към интелигенцията от страна на ръководните партийни хора, общото квалифициране като фашисти на всички, които не са се противопоставили на фашизма."[84] Тази лаконична бележка не е придружена от никакъв коментар, но е единственото, което вождът е сметнал за важно да отбележи след беседата си с професора. Няма преки доказателства за връзката, която правя, но постепенно се забелязва някакъв поврат в отношението към интелигенцията. Неутрализирането ѝ се насочва към друга стратегия – не унищожаването, а привличането на несвързаните с комунистическата партия либерално настроени интелектуалци. Това се потвърждава и от позицията, изложена от Вълко Червенков в доклада му пред Петия конгрес на БРП (к):

„Ние считаме за правилни и необходими усилията, които нашата партия положи в създалата се нова политическа обстановка, за да облекчи възможността на цяла редица дейци, творци в областта на науката и изкуството – писатели, учени, художници, композитори, артисти, които до 9 септември стояха на страна от нея, да намерят пътища за приобщаването си към народа, да бъдат спечелени от отечественофронтовското дело"[85].

---

[84] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 501.

[85] Вълко Червенков, *Марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт*, доклад на Петия конгрес на Българската комунистическа партия, 18–25 декември 1948 г., Стенографски протокол, София, 1949 г., с. 286–304.

Отмъщението и класовата ненавист отминават редица от най-известните писатели и университетски професори, които са обвинявани във връзки с двореца, в липса на симпатии към комунизма, в ренегатство, в буржоазен национализъм и дребнобуржоазен мироглед или просто в естетически спор с пролетарската линия в българската литература между двете световни войни, макар някои от тях да преминават през лагерите или да са обречени на изолация. Ще спомена най-известните имена, но списъкът може да бъде много по-дълъг: Димитър Талев, Николай Лилиев, Димитър Михалчев, Спиридон Казанджиев, Веселин Ганев, Любен Диков, Стефан Бобчев, Димитър Мишайков, Владимир Василев, Атанас Далчев, Трифон Кунев, Теодор Траянов, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Елин Пелин...[86] За последния се разказва, че в първите дни след 9 септември някакъв начинаещ поет-партизанин го търсел да го убива, но не успял да го намери. Предполагам, че обяснението за оцеляването му е по-сложно: негласно покровителство от страна на някои по-улегнали комунистически ръководители, останали подвластни на съществуващия все още по това време възрожденски пиетет към личността на писателя, особено на изявения писател със своя публика. В този акт на пощадяване няма обаче никакъв елемент на безкористно признание. Животът на писателите и учените е запазен, но не за да бъде отдаден на творчеството, което ги е направило известни, а като обект на превъзпитание и приобщаване към комунистическите ценности. Тяхното „приобщаване" трябва да даде пример за привлекателността на новите идеи и допълнително да спомогне за увличане на масите. Казано с езика на социологията, те са били необходими живи, за да могат да се прехвърлят чрез тяхното интегриране символни капитали в предстоящата да се изгради комунистическа „духовност". Тази стратегия ги обрича или на мълчание (позиция, която повечето от тях приемат), или на творческо безсилие и обезличаване. Изключение донякъде прави Димитър Талев, който, макар и изселен от София, успява да завърши делото си, започнато преди 9 септември – обявената с романа „Железният светилник" трилогия, посветена на Илинденското въстание. Той успява дори да дочака времето, когато темата за отстояването на националната идентичност започва да става все по-привлекателна за комунистическото ръководство.

Сравнително широката интелектуална подкрепа за пълзящо установяващия се комунистически режим може да се обясни с няколко фактора. От решаващо значение е социалната среда, от която произхождат голяма част от българските интелектуалци: маргинални социални

[86] Цвета Трифонова, *Писатели и досиета* (второ издание), Изд. Фабер, Велико Търново, 2007; Емил Димитров, *Досието на Михаил Арнаудов*, Изд. Вулкан 4, София, 2007.

прослойки, свързани със селото или с дребната буржоазия. За тях свободните професии са били един от малко достъпните пътища за социално реализиране. Според типологията, предложена от Грамши, те би трябвало да бъдат определени като „органични интелектуалци", запазващи и поддържащи тясна връзка с корените на народния живот, пазители и говорители на ценностите му. Тяхната програмна антибуржоазност и ненавист към богатството приема формата на своеобразна литературна бохема. Животът в литературните кафенета и кръчми представлява някакъв изкривен отзвук на известната ни картина от живота на браилските хъшове. Тук са назрявали настроения на отхвърлени и непризнати таланти, които лесно преливат в радикална политическа позиция. Голяма част от тези най-често млади поети и художници са изпитвали нужда от една нова религия, в чиито пламенни певци да се превърнат. И тя ги тласка да прегърнат ролята на „инженери на човешката душа", както съветва Максим Горки, цитиран от самия Сталин. Те доброволно превръщат литературата и изкуството в партийна пропаганда, в бойно оръжие. Интелектуалците извайват ореола на „славната българска комунистическа партия" и орнамента на трудовите маси, те спомагат за промиване на мозъците на следващите поколения чрез създаването и последователното налагане на митологията на борбата за „хляб и свобода", на митовете за героите на социалистическия труд, за социалната справедливост, за великия Съветски съюз [87], за вражеската заплаха и необходимата бдителност и т. н. Те са тези, които практикуват класовата борба с мирни средства.

Интелектуалците, които не са свързани с комунистическата партия, но попадат в орбитата на другите отечественофронтовски партии, оцелели в чистките, на първо време са неутрализирани и маргинализирани. Едва по-късно, със стабилизирането на режима, и те постепенно са привлечени и интегрирани в едно по-широко дефинирано поведение на сътрудничество. Този процес на примиряване и приспособяване на интелектуалците е аргументиран както от страха (в началото от физическа разправа, а после от творческа смърт), така и от съзнателното самовнушение, че партийната културна политика, враждебна към неразбираемите за народа художествени експерименти, отвличащи го от класовата борба и социалистическото строителство, е отговор на традиционните още от времето след Освобождението обвинения към българската интелигенция, че е изневерила на възрожденската си мисия и се е откъснала от народа. [88] Комунистическата партия и нейният

[87] Класически пример за последното е творбата на Орлин Орлинов *Ода за СССР*, Изд. Български писател, София, 1975, която го прави партиен любимец и гарантира статута му в Съюза на българските писатели.

[88] Константин Петканов, „Българската интелигенция като рожба и отрицание на нашето село", сп. *Философски преглед*, № 2, 1932, с. 124–135.

режим сякаш предлагат уникалната възможност да се възстановят връзките на интелигенцията с народа, за изразител на чиито интереси самата партия се е обявила. Страхът на отчуждения творец малко се отличава от страха на анонимния атомизиран индивид в разпадащата се социална среда. Има обаче една много съществена разлика – търсеното от интелектуалеца спасение задълбочава самотата, объркването и подчинението на тези, за чието просветление е призван да работи. Национализирането на масите от комунизма става възможно поради страха, илюзиите и заблудите, препредавани от интелектуалците, т. е. и поради национализацията на духовния живот.

С постепенното утвърждаване на комунистическия режим обществената сцена – политическа и интелектуална – прогресивно се изпразва, докато върху нея остава място само за един-единствен протагонист – партийният функционер, апаратчикът.

Двата антифашизма и днешните опити за пресемантизиране на „деня на победата“

В продължение на почти половин век 9 септември беше националният празник на Народна република България. На този ден комунистическият режим празнуваше тържествено и високопарно с грандиозни „всенародни“, задължителни за всички възрасти манифестации победата на социалистическата революция и своето възкачване във властта. Денят беше канонизиран в емблема на силата и непоклатимостта на режима, на волята да бъде защитаван на всяка цена. Демократичната промяна от ноември 1989 г. наред с всички останали символи на стария режим премахна и този празник. За хората съвсем естествено 9 септември се превърна в обикновен ден като всички останали работни дни. Но това, изглежда, е било само привидност, поне за някои. Тъй като през 2005 г. неочаквано парламентарен скандал вкара отново в дневния ред на обществото проблема за характера на деветосептемврийските събития. Не някакви маргинализирани носталгици, а висши представители на току-що спечелилата убедително парламентарните избори Българска социалистическа партия (смятана за реформиран наследник на Българската комунистическа партия), лансираха от трибуната на Народното събрание предложението 9 септември да бъде възстановен като национален празник. Разбира се, с малко видоизменена мотивировка – като празник на победата над фашизма. Приведен е и аргументът, че такива празници съществуват в западните демокрации. Тоест събитието се изчиства привидно от класово-идеологическото си съдържа-

ние, запазвайки само антифашистката си конотация. Денят на социалистическата победна революция се трансформира в ден на победата над фашизма. А комунистическата съпротива се свежда до естествена част от световната антифашистка коалиция. Така се появява и твърдението, непознато или премълчавано като ненужно 60 години, че съюзниците са ѝ признали статута на съвоюваща страна, което естествено би трябвало да я направи и съпразнуваща.

Две години по-късно, през април 2007 г., неуспешният опит за изчистване досието на 9 септември бе подновен под друга форма, но със сходна съдба и мотивировка. Използвайки повода, че в Народното събрание се обсъжда Законопроект за ветераните от Отечествената война (септември 1944 – май 1945), група депутати от социалистическата партия внесоха предложение статутът на ветерани от войната да бъде признат и за участниците в комунистическата съпротива, доколкото, борейки се срещу същия враг, де факто като индивиди притежавали статута на съвоюваща страна. В домогването до предвидените от закона привилегии за военните ветерани (надбавка към пенсиите в размер на една социална пенсия за старост, безплатен транспорт и лекарства, ползване на почивните домове на военните) опонентите на това предложение видяха не само желание да се върнат отнетите след демократичната промяна и съществували в продължение на четирийсет години привилегии на „активните борци против фашизма и капитализма“, но и опит за политическо прикриване на ролята им в установяването на тоталитарната власт и нейните мероприятия.

Нека разгледаме аргументите на тези неочаквано смутили обществеността предложения, доколкото по същество те засягат съдържанието на понятията, върху които се опира осмислянето на близкото ни минало. И така, българската комунистическа съпротива притежава ли статут, позволяващ да ѝ бъде признато правото на „съвоюваща страна“? Ако този статут беше признат (какъвто е случаят с югославската съпротива), той сигурно щеше да изиграе някаква роля при обсъждане положението на страната в мирните преговори. Но имайки предвид вече цитираните мнения, както на Сталин, така и на западните разузнавателни служби, относно капацитета ѝ да нанася щети в германския тил, очевидно не е имало кой знае какви заслуги за признаване. В активите на българските партизани има няколко по-значими саботажа на железопътния транспорт и унищожаване на храни и стоки, предназначени за германската армия, но тези действия едва ли имат характера на отворен фронт. Знаем, че Парижката мирна конференция отказва на България статута на съвоюваща страна, въпреки участието ѝ в заключителната фаза на войната с редовна армия и хиляди жертви. Този акт бе отчетен просто като донякъде смекчаващ вината ѝ. Но безспорно съюзниците гледат с добро око на българските партизани, често заб-

луждавайки се, че съпротивата не е изцяло контролирана от комунистите, и дори ги снабдяват с оръжие, когато това е възможно.

По същество интересите на западните сили и комунистическата съпротива съвпадат само в частта, в която действията им реално са насочени срещу германските военни формирования, транзитно преминаващи или стационирани на българска територия. Зад образа на споделения неприятел обаче с приближаването на края на войната все по-ясно започват да прозират фундаменталните различия и истинската мишена на българската съпротива – цялата буржоазна класа и капитализма като система. Това може да се види в двойственото ѝ отношение към западните съюзници и особено към прозападните кръгове в българската парламентарна опозиция. Почти няма разлика в отношението на комунистите към прозападната опозиция и прогерманското правителство. И западните сили, и техните български поддръжници са разпознати като потенциални врагове, като следващия за справяне проблем. Империалистите ще заемат мястото на фашистите, а най-точно е да се каже, че се сливат в синтетичния образ на един двулик враг. От една страна, споделеният със западните „империалисти" враг се използва за демократично легитимиране на целите на партизанското движение, от друга – връзката със същите тези империалисти е претекст за саморазправа с либерално-демократичните формации след овладяването на властта.

Нека погледнем казуса откъм същностната му страна. *Антифашизмът* на комунистическата съпротива може да бъде разбран само след като се изясни смисълът, който тя влага в понятията *фашизъм* и *фашист*, както и характерът на програмните цели и визията за обществото след победата. Както ще видим в следващата глава, българските комунисти боравят с едно разширено и най-често лишено от теоретично основание понятие *фашист*, което им позволява да напъхат в него всичко и всеки, който не споделя тяхната идеология и произтичащия от нея политически проект. Техният дискурс изгражда една генерална опозиция: фашист – антифашист (тоест комунист), която изчерпва целия корпус от възможни позиции и поведения. Точно тази процедура води и до изпразване от адекватно съдържание и на изградените по този начин понятия за антифашизъм и антифашист. Няма и не може да има едно общо понятие за антифашизъм: сталинизмът и западните демокрации влагат в това понятие различно съдържание. Антифашизмът на сталинизма и на зависимата от него българска комунистическа съпротива по дух не е по-различен от неприятеля, срещу когото се бори – става въпрос за един тоталитарен антифашизъм. Франсоа Фюре определя като братя близнаци двата тоталитаризма, които световната война изправя един срещу друг, и от тази гледна точка определя антифашизма като едно от най-мощните оръжия на Сталин за ма-

манипулиране на демократичното световно обществено мнение. Същевременно, поставяйки акцента върху този момент, Фюре до известна степен го генерализира, рискувайки да опрости не само смисъла на понятието антифашизъм, но и реалните исторически събития. Има и друг, некомунистически, либерално-демократичен антифашизъм, който се явява истинската алтернатива на национал-социализма. Антифашистката съпротивата под ръководството на Съветския съюз и комунистическите партии за съжаление донесе не освобождението, към което се стремяха народите, още по-малко демокрация, а ново поробване под знака на оцелелия близнак.

Не може да се отрече, че 9 септември е ден на повратът – свършва един период от историята на страната и започва друг. В този смисъл той е бил и ден на покълващи надежди, за съжаление много бързо разсеяли се, погребани от насилието и произвола в процеса на обсебване на властта. В този ден очакванията на различните групи сигурно не са били еднакви, но се сбъдват очакванията само на една от тях. Другите трябва да плащат за надеждите или заблудите си като за престъпления. Ето защо една дата не е нещо определено само по себе си – тя е условен знак за нещо, чието определение зависи от това, което следва след нея. А последващото не само че не отговаря на понятието антифашизъм в неговата действителна демократична дефиниция, но се превръща в огледален образ на своя опонент, в символ на генерализирана репресия. Предложението за честване на 9 септември днес не означава нищо друго, освен търсене на повод за реабилитиране на режима, установен след тази дата, през един необоснован от българската реалност антифашистки профил. Фактът, че и до днес не спира спорът за станалото на 9 септември 1944 г., говори, че на историческата ни наука и политология предстои да извършат още много работа, както и че значителна част от днешните демократични посткомунистически елити не осъзнават напълно необходимостта от това.

IV

РЕВОЛЮЦИОННО НАСИЛИЕ И ТОТАЛИТАРЕН ПРОИЗВОЛ

Какъв е характерът на политическия режим, установил се в България след 9 септември 1944 г., и как може да бъде определен от гледна точка на приетите класификации на политическите системи? В първите дни след формирането на правителството на Отечествения фронт в публичното пространство новото управление се афишира като „народна демокрация", а с премахването на монархията след референдума от 8 септември 1946 г. България ще бъде провъзгласена за „народна република". Както ще покаже развитието на събитията, заместването на принципа на *демократичността* с принципа на *републиканството* (тоест отстояващ общия интерес, общото благо) ще даде да поясни моделирането, а оттам и редуцирането на самото понятие *народ*. Това прави режима на „народната демокрация" труден за идентифициране. Неговият генезис трябва да бъде търсен извън познатите политически практики, в призива на Коминтерна, отправен след идването на нацизма на власт в Германия, към народите от Париж до Шанхай за организиран и обединен отпор на фашистките домогвания към хегемония. Създават се „народните фронтове", обединяващи силите на народа срещу окупатора или узурпатора. В България, която не е окупирана страна, идеята се реализира под наименованието Отечествен фронт. Тоест залогът е битката за родината. Такава програма звучи предълно абстрактно и позволява на всяка присъединила се политическа формация да вложи в нея съдържание, което в най-голяма степен отговаря на нейните разбирания и интереси за бъдещото обществено устройство след победата. Е ва в момента на р ада ето на стария режим става актуален въпросът от кого и за кого е о Зоювана свободата? Ето защо какво съдържание се влага в понятието „ародна демокрация" може да се установи не въз основа на полит ческите дискурси, а на базата на разгръщаните политически практики. Описанието и анализът на това, което става в страната след 9 септември, единствено може да очертае профила на режима на „народната д мокрация".

Девети септември, наричан „ден на победата", а също така и „ден на свободата", с еднакво основание може да бъде наречен и ден на разплатата, ден на разчистване на сметките. От него започва да се разгръща спиралата на насилието, което под различни форми ще бележи историята на страната до ноември 1989 г.

Дивото правосъдие и неговите мишени

С навлизането на Червената армия, с превратa, подкрепен от армията и тотално разпадналата се полицейска служба, страната по същество изпада в състояние на безвластие. В смисъл на липса на каквато и да е легална институция, която да гарантира сигурността на гражданите, да гарантира валидността на някакви норми за позволено и непозволено поведение. Юридическият статус на индивида и собствеността се изпразва от съдържание. Между ситуацията в столицата и провинцията, особено в малките селища, съществува някаква формална разлика, но събитията, общо взето, се развиват в една посока. Слезлите от планините партизани и членовете на градските формирования на компартията без съпротива завземат населените места и поемат функциите едновременно на самоделегирала се власт и на революционни трибунали. В действие е законът на силата. През първите дни на промяната без съд и присъда са избити хиляди.

Мишени на дивото правосъдие са полицаи и жандармеристи, участвали в убийства на партизани и ятаци, палили къщи на симпатизанти или свързани с въоръжената съпротива, изтезавали в полицейските участъци или затворите, както и активни антикомунисти или афиширали прогермански или национал-социалистическа позиция. Но под ударите на насилието попадат и мнозина, които не влизат в тези категории: кметове, съдии, селски пъдари, бирници, свещеници, нерядко и учители, дребни служители в пощите и съдилищата – тези, чрез които е функционирала местната власт, институции на държавата на ниско, базисно ниво. Ненавистта към държавата се пренася върху тях в качеството им на нейни представители дори в случаите, когато нямат никаква конкретна вина. Тоест натоварени са с един вид репрезентативна вина. В същото време в много от случаите ликвидирането на хора има за мотив лична вражда, отмъщение, разчистване на сметки, отстраняване на конкуренти или просто е израз на дълбок ресантиман, на социално озлобление и класова ненавист към преуспелия или заможния човек. Богатите са най-честите жертви в тези първи седмици на диво правосъдие. Саморазправата и произволът са първата манифестация на реалното упражняване на новата власт – реванш на низините по отношение на елитите. Нищо неподозиращи хора бивat отвличани от улицата или измъквани от домовете им, натоварвани в камиони и отвеждани в неизвестна посока, за да не се върнат никога вече. Извършват се групови и дори масови екзекуции. Броят на безследно изчезналите расте лавинообразно.

Но доколко е диво дивото правосъдие? Опиянението от внезапната власт на въоръжените довчерашни партизани, ако на първо време и не директно вдъхновено от партийната централа, изцяло съвпада с инте-

ресите ѝ, тъй като основната задача е разчистване на терена, отстраняване не само на представителите на свалената власт, но и на потенциалните бъдещи политически конкуренти. Ако инициативата на извършителите на произволи по места не може да бъде контролирана или възпряна, по-добре да бъде оглавена. В Окръжно № 5 на ЦК на БРП (к) от 12 септември 1944 г., адресирано до всички партийни организации и подписано от Трайчо Костов, се нарежда: „Не бива да се пречи на революционната активност на масите, която е най-сигурната подкрепа за новата власт." Тази инструкция по същество означава превръщането на беззаконието и несигурността, отключени от хаотичните актове на саморазправа, в съзнателно прегърната стратегия. От съществуващата по това време вътрешнопартийна кореспонденция между местното партийно ръководство и задграничното бюро на компартията в Москва се вижда недвусмислено, че действията по прочистването са поощрявани и политически мотивирани. Трайчо Костов докладва по телефона на Георги Димитров: „В първите дни на революцията стихийно бяха уредени сметките с най-злите врагове, попаднали в наши ръце." В посоченото Окръжно № 5 се констатира, че все още не са ликвидирани „всички гнезда на фашистка съпротива", че все още се намират на свобода „реакционни и антинародни елементи". [89] Това е призив да се проведе „бързо и решително прочистване на целокупния държавен апарат от всички злостни врагове на народа". От Москва Георги Димитров определя срок от един месец за „радикално революционно прочистване" – неговият опит в силно централизираната и бюрократизирана съветска система определя предпочитанията му към обличане на прочистването в законната форма на държавно насилие. На хоризонта се появява идеята за Народния съд...

Но в страната едномесечният срок нито изглежда достатъчен, нито може да бъде осигурено спазването му. И Вълко Червенков изпраща в Москва следното обяснение: „Нашите другари не са съумели да обезвредят враговете в първите дни. Затова чистката бе проведена в последните две недели (тоест седмици) масово."[90] Семантиката на тази фраза разкрива цялата истина за т. нар. революционно прочистване – то се провежда под знака на понятието *чистка*, което трайно ще се настани в политическия речник. Този речник не е трудно да бъде идентифициран, той постепенно ще бъде обогатяван със странни неологизми и ще се превърне в емблема на трансфера на чужда политическа реалност, предполагаща завършен репресивен апарат. Именно в партийните комитети се изготвят списъците с враговете на народа, а присъдите се изпълняват като в нелегалните времена от революционни екзекуторски трой-

[89] В. *Работническо дело*, бр. 1, 18 септември 1944.

[90] Цитат по Христо Троански, *Убийствено червено*, София, 2004, с. 270–271

ки. Ето защо Окръжно № 5 е придружено и от конфиденциално пояснение: „Всички документи и всички следи от репресивните действия трябва да изчезнат. Без тази мярка ще бъде търсена лична отговорност от екзекуторите." Хладната пресметливост на тази жестока фраза не оставя никакво съмнение относно съзнанието, което имат висшите функционери на партията за незаконността на репресиите и съучастието в едно колективно престъпление. В същото време тя издава, че българските комунисти все още не са проникнати от чувството за всепозволеността и пълната безнаказаност на съветската тоталитарна власт. Това ще стане едва с Народния съд и процесите от периода 1948–1953 г.

В практиката на дивото правосъдие революционната целесъобразност е изместила изцяло проблема за действителната вина. Заличава се разликата между реална и мнима вина. Няма повече или по-малко виновни, налице е демонстративна неадекватност между характера на „вината" и произтичащите от нея последствия. Садистичният затворнически надзирател и взискателният работодател, национал-социалистическият апологет, подемал акции за изпращане войски на Източния фронт, и естетстващият литературен критик са достигнати от едно и също сурово наказание. Примерът с Райко Алексиев, позволил си да публикува в своя вестник две карикатури срещу Сталин, е най-фрапантният, но не е единствен. Масовата чистка не отминава писатели, художници, университетски професори, журналисти. Терорът се разпростира и върху престъпленията на мисълта – интелектуалци, но също така и най-обикновени хора, които в една или друга форма не са изразили симпатия към комунистическата власт и Съветския съюз, са причислявани автоматично към лагера на враговете. И този подход се утвърждава като траен стереотип, осигуряващ на комунистическата партия безпрекословен монопол във всички сфери на живота.

Опитът за осмисляне историята на комунистическия режим в България с понятията на политическата наука ни изправя пред един парадокс: най-кървавите страници на режима са записани в първите седмици и месеци след деветосептемврийските събития, в процеса на установяването на новата власт, още преди да е придобила автентичната си форма. В горещите дебати след падането на Берлинската стена точно в тези епизоди, наред с изградените малко след това по съветски образец класически концлагери, се търсят най-силните аргументи за престъпния тоталитарен характер на комунистическия режим. Възниква въпросът, не се ли смесват две различни явления – революционното насилие като неизбежен и необходим етап за сломяване на стария режим и превръщането на терора в основен инструмент на тоталитарното господство. Хана Арент подчертава разликата между революционно наси-

лие и тоталитарно господство. В предговора към второто издание на книгата си „Тоталитаризмът" тя отбелязва, че „налице са всички основания да използваме понятието *тоталитаризъм* пестеливо и предпазливо"[91]. Противно на редица автори, които смесват двете форми, тя смята, че периодът на Ленин е революционна диктатура и че едва Сталин установява тоталитарно управление. Аргументира се с това, че логиката и формите на насилието през двата периода са различни. По време на Гражданската война насилието е неизбежно и необходимо – болшевишкият преврат предизвиква белия терор, а в разгърналата се борба за властта червеният терор е отговор на белия терор. Докато сталиновите масови чистки са на фона на победилата революция, те са израз на произвола на вече утвърдилата се власт и много често са насочени срещу невъоръжени опоненти и срещу „свои".

След разгрома на Германия прояви на диво правосъдие съществуват в редица окупирани европейски страни, където е имало колаборационизъм. Разплатата със сътрудниците на окупаторите е често пъти безмилостна. Във Франция например жертви на саморазправата според различните източници са между 20 000 и 100 000 души. Като „впрочем, уреждането на сметките не винаги можело да се припише на политиката (...) трудно било да се овладеят личното отмъщение, семейните или местни омрази"[92]. Тази ситуация бързо е овладяна и няма последици за по-нататъшното развитие на политическата ситуация в страната. Но и никой не се гордее със станалото. В България нещата не стоят така. Нямам предвид трудно различимите в подобна ситуация случаи на несправедливост или грешка, става въпрос за цялостно изместване на логиката на разплатата.

Моделът на революционната инициатива на масите и саморазправата с врага е взет от митологичния арсенал на Руската революция: червеният като отговор на белия терор. Само че в българския случай не е спазена синхронността в действията на политическите протагонисти, характерна за руския случай. Дори ако приемем, че по време на войната в България е имало „бял" терор, в качеството му на отговор на „червения" и vice versa, и че 9 септември се явява един времеви вододел, който прекъсва веригата. Той наистина радикално пресича „белия" терор, но „червеният" продължава. Комунистическата партия действа по модела на гражданската война, без да са налице каквито е да е белези на такава война. Налице са по-скоро позиционни напрежения. Думите на Сталин, че у нас „буржоата са се сдали без бой", не са празна фраза.

---

[91] Хана Арент, *Тоталитаризмът*, с. 9.

[92] Пиер Микел, *История на Франция*, Изд. Кама, София, 1999, с. 448 (Първо издание Pierre Miquel, *Histoire de la France*, Fayard, Paris, 1976.

Въпросът е до каква степен е удачна аналогията между първите години на установяването на съветска власт в Русия и т. нар. преходен период в България – между превратата на 9 септември 1944 г. и откритото налагане на комунистическото управление в края на 1947 г. Ако ситуацията в двата исторически момента е идентична, бихме могли да приемем, че аргументацията на Хана Арент за разликата между революционно насилие и тоталитарен терор се разпростира и върху нашия случай. Това би могло да се установи само на базата на един, макар и в общи линии сравнителен анализ между актовете на насилие в двете ситуации. Абстрахирайки се от мотивите и целите на воюващите страни, можем да приемем, че в Русия се разгаря гражданска война, чийто край в определен смисъл е непредсказуем. Това до голяма степен легитимира революционното насилие. Дори такъв широко дискутиран варварски акт като колективното екзекутиране на царското семейство може да се впише в някаква целесъобразност с оглед впрягане на неговото символно послание в оръжейния арсенал на революцията. Болшевишкото насилие от началния период на революцията може да бъде определено като „невинно", тъй като едва в перипетиите на гражданската война болшевиките откриват, че единствената възможност да задържат властта е упражняването на генерализиран терор. В окупираната от съветската армия България няма и помен от гражданска война. Големият въпрос на руската революция „Кой кого?" тук не стои – победителят е предизвестен (дори и нищо да не се знае за Ялтенското споразумение) и в известен смисъл предопределен, и то не защото е най-силният на терена. Не само няма гражданска война, но няма и елементарна организирана съпротива. Наблюдават се отделни инциденти на въоръжен сблъсък, но те са по-скоро индивидуални анархистични изблици на отчаяние или несъгласие с налаганите мерки, на страх от политически репресии, жест на разочарование заради провалення житейски проект, отколкото на съзнателен организиран отпор. Те не притежават определена програма, въпреки спорадичните връзки с някои емигрантски централи. Най-внушителна проява в тази насока са различните актове на нелегална съпротива, обединени с общото наименование съпротивата на горяните (говори се за горянски чети или на езика на партийната пропаганда – за „политически бандитизъм"). Горянското движение минава през два периода: 1944–1949 г. и 1950–1955 г. Първият от тях на свой ред притежава две ясно очертани вълни: до края на 1947 г., тоест до ликвидирането на легалната опозиция, която донякъде е канализирала несъгласието, и от началото на 1948 г. Първата вълна обхваща преди всичко хора, които са се стремили да избегнат дивото правосъдие и Народния съд. Във втората вълна се вливат членове на забранения БЗНС-Никола Петков и ЗЕМ, чийто живот и сигурност са заплашени от отмъщението на победителите. Вторият етап е свързан с някои диверсионни ак-

ции на групи, нахлуващи от чужбина, и дейността на радиостанция „Горяни“. [93] Архитипът на тяхното поведение е една смесица от старото хайдутство и партизанската съпротива, която е дала пример за ефективност и устойчивост. Разликата, разбира се, е голяма: те не са организирани и не могат да разчитат на здрав тил в лицето на местните хора, които вече са впримчени в структурите на новата власт. Впрочем това е епизод от един по-късен период и едва ли е удачен в сравнителния анализ, който правим. В най-добрия случай през преходния период можем да говорим за пасивна съпротива, насочена към саботиране на някои мерки на новата власт и стратегия на изчакване. Изчакване на някакво чудо, което така и не идва.

В Русия, предвид обстоятелствата – гражданска война, интервенция, продоволствена криза, икономическа блокада и пр. – съветската система се изгражда с импровизации ден за ден. Не случайно болшевиките се гордеят със статута си на „първопроходци“. У нас се прилагат вече готовите формули, българските комунисти нищо не откриват, те само прилагат. Комунистическият терор в България притежава и „планова“ страна, управляван е от инструкции и рецепти, заимствани отвън. На фона на парализата, обхванала обществото, и на липсата на въоръжена съпротива размахът на насилието изглежда фрапиращо неадекватен. Наред с прагматичното разчистване на терена, в него прозира и ирационалната жестокост. За тази опасност далеч преди решителния обрат на Източния фронт си дава ясна сметка легационният съветник от германското външно министерство Адолф фон Бюлов: „Човек трябва да е живял дълго време в България, за да може да разбере колко трудно е за всеки български държавен глава да държи в равновесие емоциите и склонните към насилствена експлозия политически сили.“[94]

Културни предпоставки за насилието

В книгата на Христо Троански „Убийствено червено“ са събрани и описани ужасяващи епизоди на жестокост в саморазправата с политическите и личните опоненти. Много от описаните епизоди на примитивно насилие и издевателство над жертвите – умъртвяване с брадви, кирки, тояги, ножове, заравяне в безименни колективни гробове – пре-

[93] Диню Шарланов, *Горяните. Кои са те?*, изд. Пространство & Форма, София, 1999; Недялка Грозева, Иванка Иванова и др. (съставители), *Горяните. Сборник документи*, т. I, 1944–1949 г., Главно управление на архивите при Министерски съвет, София, 2001.

[94] Вигка Тошкова и др. (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 74.

дизвикват ужас. Авторът цитира коментара на една оцеляла жертва на репресиите: „Тоталитаризъм ли?! Някой се опитва да навлече върху туловището на жестоката истина възтесничка грешка."[95] Отправя се съществен упрек към теорията относно нейния капацитет да обхване и разбере личното преживяване. Теоретичните понятия не са в състояние да предадат преживения от човека ужас. Но трябва да се примирим с обстоятелството, че силата на теорията не е в експресивността на описанието, а в рационалната концептуализация. Ужасът, преживян от хората след комунистическата инвазия, не е нов, подобни моменти на произвол и масови клания са познати в историята, били са присъщи и на традиционните тирании. Авторът на „Убийствено червено" не анализира причините за проявените форми на жестокост, те имплицитно са приписани на идеологията и на патологията на комунизма. Разбира се, случилото се има отношение и към идеологията или по-скоро към местния комунистически идиолект, но не може да бъде обяснено само с него. Това обяснение не може да бъде сведено и до валидното две-три години по-късно обяснение за репресиите в периода на откровена комунистическа хегемония, когато държавните форми на тероризъм са огледален образ на сталинските норми на институционализирано насилие и в пряка връзка с общото обезценяване на човешкия живот. Между понятията революционно насилие и тоталитарен произвол се разпростира една междинна зона от културни предпоставки, която ни отпраща към традиционната селска среда на кланови отношения и ниска политическа култура.

По време на военните действия, съпровождащи разпадането на бившата Югославия, западни наблюдатели в Босна и Косово са изправени пред факта, че голяма част от убийствата са извършени с хладно оръжие. Анализиращи явлението социолози видяла причините в устойчивите културни традиции, свързани с навиците на скотовъдните планински райони, където клането на животни е рутинна всекидневна практика. Тази традиция може да бъде проследена и в България от епизодите на бруталната война между различните крила на македонското освободително движение през 20 те и 30-те години до днешните неразкрити поръчкови убийства на сенчести бизнесмени. Във връзка с последните някои западни коментатори не се поколебаха да се позоват на същата тази традиция. Високопоставен дипломат, цитиран от „Дау Джоунс", определя страната по следния начин: „Тук убийствата са станали навик." Джеймс Роуф от МВФ отбелязва, че „насилието, изглежда, е специфична черта в тази държава". А статия в сп. „Икономист" заключава: „Някои балкански традиции, като убийството в България, отмират трудно."[96]

---

[95] Христо Троански, *Убийствено червено*, с. 6.

[96] България – Дивият Запад на Изток, в. *Дневник*, 2 декември 2005.

Но ако използването на хладно оръжие е свързано с традиционната селска култура, то обезценяването на живота едва ли може да ѝ се припише изцяло. Проявите на крайна жестокост не произлизат от самата идеология, но я обслужват успешно, факт, потвърждаващ се в одобрението, което дивото правосъдие след 9 септември намира в средите на комунистическото ръководство. Хладната целесъобразност и личната страст в процеса на разчистването на терена образуват една смразяваща смес.

Троански не се позовава на никакви документални източници, потресаващите истории, които намираме в книгата му, са разказани от първо лице единствено число, тоест от позицията на непосредствен свидетел. Справедливо можем да се усъмним в наличието на такъв свидетел, тъй като според самите разкази всички жертви са умъртвени. Може, разбира се, да се предположи, че някой от палачите е разказал на някого за случилото се („похвалил" се е с властта, която притежава, или с безнаказаността, от която се ползва, а може разказът му, на фона на това чувство за безнаказаност, да е бил и форма на заплаха или изнудване), а той на свой ред „под секрет" да е предал за случилото се на друг или други и т. н. И както винаги при преразказ, нещата могат да загубят точния си контур. Но в случая от значение е друго – самото функциониране на разказа (независимо от въпроса за референта), самият факт, че подобни разкази намират място в колективната памет, говори, че не случилото се е основното в тях, а психологическата им допустимост, тяхната правдоподобност. Все неща, непроизлизащи директно от идеологията, но насочващи, характеризиращи тези, които са се събрали под знамето на идеологията. Тези жестоки разкази пресъздават психологическата реалност на произвол и на пропаганда на терора.

Колко са действителните жертви

Въпросът за количеството на жертвите през периода на масово прочистване на обществото чрез т. нар. диво правосъдие все още е открит. И до днес, осемнадесет години след промяната, не е направено сериозно, задълбочено изследване. Това се дължи преди всичко на липсата на достоверна статистика, на унищожени архиви или отказан достъп до архивите на милицията и Министерството на вътрешните работи, на укрити данни или на трудности в обобщаване на случилото се в отделните части на страната. Различните източници, които след 10 ноември 1989 г. засягат проблема, на фона на една засилваща се вербална конфронтация, в зависимост от политическата си ориентация посочват различни данни. Те варират от 5 000 до 138 000 убити без съд и

присъда или обявени за безследно изчезнали (евфемизъм, отпращащ към средновековните екзекуции). [97] Най-близка до реалността според повечето историци е равносметката, направена през 1992 г. от министъра на вътрешните работи Христо Данов в отговор на депутатско питане в дните за парламентарен контрол в Народното събрание. Според неговия доклад броят на убитите и безследно изчезналите за по-малко от два месеца след 9 септември е над 25 000. [98] Но и предложената от него статистика не е достатъчно достоверна, тъй като е резултат на кратковременна справка, направена във ведомството, в което все още по това време преобладават старите, незаинтересовани от установяване на историческата истина кадри.

До края на комунистическия режим проблемът за жертвите на дивото правосъдие не съществува. След промяната през 1989 г. в процеса на експониране на проблема се открои стратегия, която, без да е директно негационистка, цели да минимализира случилото се. За пръв път тя се появява веднага след 9 септември в дебатите при сключването на Парижкия мирен договор със съюзниците на Германия. В стремежа за постигане на по-изгодни условия се изтъква големият брой жертви, дадени от антифашистката съпротива. „До 9 септември 1944 г. са избити 29 480 партизани и техни помощници.“[99] Този и по-голям брой жертви се посочват и във вече коментираните днешни спорове относно предложението за връщане на датата 9 септември като национален празник. Следователно равносметката от дивото правосъдие не представлява някакъв прецедент – жертвите от страна на комунистическото движение са аналогични, ако ли не и по-значителни. Тази стратегия може да бъде обозначена като стратегия на количествената реципрочност – симетричност в насилието и жестокостта. Градусът на озлоб-

---

[97] Диню Шарланов в *Тиранията: жертви и палачи* поставя въпроса за варириращия брой на жертвите според различните източници: В доклад на министъра на вътрешните работи от 16 ноември 1944 г. се посочва, че до момента са арестувани 28 630 души. На 20 ноември министърът на правосъдието съобщава, че пред Народния съд ще бъдат изправени 10 000 души. Каква е съдбата на останалите задържани не е известно. Главният народен обвинител Георги Петров уверява ЦК на БРП (к), че до излизането на Наредбата-закон за народния съд от 6 октомври 1944 г. за „безследно изчезнали“ могат да се считат около 5 000 души. През 1982 г. полк. Ангел Топкарев от МВР съставя именен списък на „безследно изчезналите“ по градове и области и посочва цифрата 1 904 души, но съществуват съмнения, че оставените архивни следи не са пълни (с. 8–9).

[98] Стефан Куртоа (съставител), *Черната книга на комунизма 2 част. История и памет за комунизма в Европа*, Прозорец, София, 2004, с. 303 (Първо издание Stéphan Courtois, *Du passé faisons table rase. Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002.

[99] В. *Работническо дело*, бр. 109, 20 май 1946

ление в редиците на комунистическите активисти се представя като отговор на ожесточеността на сблъсъка през месеците, предшествали 9 септември. Налице е разменяне на послания на езика на насилието: на набучените на кол партизански глави се отговаря с масови клания. Един кървав период – срещу друг кървав период, резултатът трябва да изглежда изравнен. Но не е така, дори условно да приемем за реални посочваните цифри. В единия случай става въпрос за жертви, дадени в продължение на 3–4 години, в конфронтация, определяна неточно от самите комунисти като „гражданска война", докато когато един срещу друг са изправени въоръжени мъже и изходът не е предрешен. Във втория случай става дума за краткотрайна акция, по-малко от два месеца (макар вълната на спорадично насилие и произвол да затихва дълго след това), насочена срещу обезоръжени и несъпротивляващи се хора. В повечето случаи на недоказана или минимална вина става въпрос просто за хладнокръвни убийства.

Народният съд – продължение на дивото правосъдие с други средства

На 30 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт приема „Наредба-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличането на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея". Наредбата-закон се обнародва на 6 октомври същата година и веднага влиза в сила. За него гласуват и представителите на некомунистическите партии от Отечествения фронт, тъй като намеренията му изглеждат в съзвучие със стремежа и на съседните народи да направят равносметка на военновременния период и да извлекат необходимите поуки от белязалите времето трагични събития и конфликти. Твърде скоро обаче става ясно, че формулата на Народния съд, механизмите му на действие, както и целите, които преследва, се разминават, ако не изцяло, то поне в голямата си част, с обявеното в наименованието му предназначение. Поделенията на Народната милиция в столицата и местните структури на компартията от името на доминираните от тях комитети на Отечествения фронт изготвят списъците с различните категории граждани, които трябва да бъдат изправени пред съда. На първо място в тях са трите регенти, министрите от всички кабинети между 1 януари 1941 г. и 9 септември 1944 г., депутатите от последното Народно събрание, царските съветници, висши военни, полицейски началници и служители, служители от държавната администрация, директори, главни редактори и журналисти от вестници, подкрепяли политиката на предишния режим, об-

ществени фигури, близки до управляващите кръгове, хора от стопанския сектор, свързани с доставките за германската войска, но също така и обикновени хора, критично настроени или просто несподелящи комунистическите идеи. Призоваването пред Народния съд се превръща в една добре организирана масова акция, която изненадва и стряска със своя мащаб партньорите на компартията от ОФ. 11 122 души са изправени пред 65 състава на съда, покриващи цялата страна, обединени в рамката на 135 процеса. Съдът произнася 2816 смъртни присъди, 1233 присъди за доживотен затвор, останалите подсъдими получават различни срокове затвор и едва 1485 души са освободени като невинни. [100] Смъртни присъди получават 26% от всички изправени пред съда. Към тях малко по-късно ще се добавят смъртните присъди на военни, които са избегнали Народния съд, тъй като по това време воюват срещу Германия на фронта и се чака тяхното завръщане. Така според предварителните изчисления на Главния обвинител ръстът на смъртните присъди се вдига до 30%.

Другото, което прави впечатление в съдебната процедура, е сталиновският ритъм, с който се приключват делата и изпълняват присъдите. Процесите срещу 11 122 призовани се вместват успешно в определения от партията срок: първите процеси започват на 20 декември 1944 г., а последният завършва през април 1945 г. Възниква въпросът защо се е бързало толкова – войната още не е приключила, Нюрнбергският процес вероятно е съществувал като далечна идея. Очевидно съображенията са както тактически, така и политически: на първо място това е желанието наказването на виновниците за привързването на страната към хитлеристката коалиция и последвалата катастрофа да се об-

[100] Георги Петров Драгиев, бивш главен народен обвинител при Народния Съд – гр. София, до Ц. К. на Работническата партия (комунисти) – гр. София, 3 юли 1945 г.; ЦДА, ф. 250 б, оп. 1,, а. е. 68, л. 1–22. Виж също Петър Семерджиев, *Народният съд в България 1944–1945. Кому и защо е бил необходим*, Изд. Еру салим, София, 1997. Посочените от него цифри се различават от по-горе цитираните: общ брой на подсъдимите – 10 919; осъдени на смърт – 2618 (от които изпълнени 1046); на доживотен строг тъмничен затвор – 1126; на двадесет години затвор – 28; на петнадесет години затвор – 946; на дванадесет години затвор – 41; на десет години затвор – 627; на 8 години затвор – 134; на шест години и шест месеца затвор – 1; на шест години затвор – 41; на пет години затвор – 1006; на четири години затвор – 7; на една година затвор – 724; на една година условно – 652; на осем месеца затвор – 4; на шест месеца затвор – 5; прекратени преписки – 104; спрени дела – 104; подсъдими на фронта – 1; оправдани – 1485. Разликите в цифрите според Семерджиев се дължат на това, че някои от засегнатите се появяват като подсъдими в два съдебни процеса. И след това, че имената не на всички избити преди да бъде организиран Народният съд се появяват между имената на подсъдимите, посочени в обвинителните актове (с. 406–407).

върже с елиминирането на потенциалните политически съперници. Но също така стремежът е да се канализират и узаконят актовете на саморазправа в първите дни и седмици след превратa, придавайки законна видимост на случилото се. По същество Народният съд е замислен като непосредствено продължение на дивото правосъдие с други средства. Неговата форма отговаря на визията, която Георги Димитров и задграничното бюро имат за ръководната роля на партията и за ролята на държавата. Това е визия, пряко произтичаща от референтния модел, който се стремят да възпроизведат, в който държавата притежава монопола върху легалното насилие и определя по целесъобразност правилата за неговото използване.

При една значителна част от случаите съдебната процедура установява, че призованите лица не са се явили поради „неустановено местожителство", но въпреки това са осъдени на смърт. Този юридически евфемизъм обхваща индивидите, ликвидирани в процеса на дивото правосъдие. Присъдата цели със задна дата да узакони кървавата саморазправа, осигурявайки правно алиби на екзекуторите от партийните тройки. Но в същото време тези присъди са необходими и за да оформят юридически конфискацията или фактическото заграбване на имуществото им. Мародерството под мантията на съдебната процедура не е могло да бъде скрито от самия Главен обвинител на Народния съд, който в писмото си до ЦК на БРП (к) споменава за нечовешко отношение към невинно задържаните [101], както и за незаконното отнемане от страна на хора, работещи в милицията, на жилища и покъщнина още преди лицата да бъдат осъдени. „Разграбват се дори движимости, които са запечатани от държавната власт (...) Един вид вършим експроприация на движима и недвижима собственост на задържаните лица (...) Това бе стихия на безначалието и на беззаконието и даваше страшно отражение дори в нашите собствени отечественофронтовски среди."[102]

Оценките за дейността на Народния съд днес са общо място в историографията, но едва ли съществува по-силен аргумент както за неговия антиюридически, криминален характер, така и за състоянието на обществото по това време от писмото-отчет на Главния обвинител Георги Петров до ЦК на БРП (к). Този отчет е едновременно и оправдание пред среди в партията и милицията, недоволни от работата на съда, обвиняващи го в малодушие и снизходителност към класовия враг. Писмото представлява уникален документ за драматичната раздвоеност на човек, на когото в процеса на разпределяне на ролите ситуацията е отредила тази на главния злодей, докато в него про-

[101] Пак там: „Между задържаните имаше и невинни, задържани по лично донесение или лична мъст."

[102] Пак там.

дължавам да съществуват остатъци от човешка и юридическа съвест (Георги Петров е юрист, свързан отдавна с комунистическата партия, който по време на т. нар. „фашистки режим" е защитавал в съда, не без успех, подсъдими комунисти), но който е дълбоко предан на една организация, безогледно опираща се на силата и издигнала цинични прагматизъм във висш принцип. В писмото си Главният обвинител обяснява, че в работата си се е сблъскал с неохотното сътрудничество и с неприкритото раздразнение на служителите от столичната милиция. Юристите, макар и старателни изпълнители на заръките на партията, не са на мода. Една позната ситуация: Хана Арент цитира изказване на Хитлер, в което той заявява, че ще дойде време, когато в Германия да си юрист ще бъде позор. Казусите ще се решават не въз основа на абстрактни правни норми, а на базата на партийната целесъобразност и интересите на Райха. В България нещата не стоят по-различно. Описвайки контактите си с Народната милиция, Георги Петров пише: „В отношенията си бяха внимателни с мен, но някаква скрита неприязън се ясно четеше. Очевидно ни делеше нещо съществено в нашите разбирания."[103] Когато Главният обвинител нарежда да не се извършват задържания извън първоначалните списъци, „един от отговорните другари в милицията" му казал по телефона: „Да имаш да вземаш!"[104]

Индиректен отговор на това писмо е оценката, която Трайчо Костов прави на заседание на ЦК на БРП (к) на 23 юли 1945 г. Наред с положителната оценка за работата на Народния съд, той изтъква и някои негови недостатъци. „В работата на отделните състави на народния съд, председатели на състави и др. има редица слабости, значителни грешки и опущения. Една част от тези грешки беше неизбежна поради това, че ние трябваше да бързаме с процесите. От друга страна, ние трябваше да подбираме съставите на народния съд не само из средата на нашите партийни среди, но и от нашите съюзници. Оказа се в края на краищата, че ние възложихме работата на много хора, които не са готови да се справят с нея. Не се оказа на висотата си и главният обвинител. В цялата си работа той вървеше по линията на смекчаващи вината обстоятелства вместо твърдо и решително да води борба срещу фашизма (...) Може би сгрешихме при изработването на закона, като определихме във всеки състав на народния съд са има много юристи. Опитът показва, че много от нашите юристи проявяват голяма любов към формалностите и се оказват неподходящи за възложената им работа. ЦК не може да се съгласи с изказването на др. Лозанов, че правосъдието е форма (...) Ето защо в новите закони, които ние сега готвим, трябва да внесем друг нов елемент (...) Трябва да се изпълни решението

[103] Пак там.

[104] Пак там.

за внасянето на съветска литература. Да се проведе премахването на втора и трета инстанция, както и да се вземат мерки за бързото ликвидиране на натрупаните дела“[105] Тази оценка не само дава отговор на писмото на главния обвинител, но и потвърждава всички негови плахо изразени съмнения във възможността да се проведе една привидно обективна съдебна процедура. Думите на Трайчо Костов недвусмислено свидетелстват за твърдото намерение за пълно подчиняване на съдебната власт. В очертаващата се ситуация индивидите, не само засегнатите от Народния съд, тъй като всеки потенциално може да попадне в списъка на престъпниците и враговете, загубват юридическия си статут, не могат да разчитат на обективна правна защита. Правната система е подчинена на партийните поръчения и ще остане такава до самия край на режима, когато се сблъскат правата на индивида и партийният интерес.

Самото наименование *Народен съд* вече насочва към нормативната база, на която ще се позовава: не въз основа на определени правни норми, а според преценката на народа, или по-точно на неговите представители. По същество правосъдната система е разрушена – старото наказателно право е невалидно и заварените от революцията служители отстранени. „За *народни* съдии бяха назначени активни борци против фашизма – партизани, политически затворници, концлагеристи, близки на жертвите на фашизма.“[106] В същото време партийните комитети, изготвящи списъците с призованите от Народния съд, де факто изземват функциите на обвинителя. По-нататък по веригата на съдебната процедура същият тип актьори заемат и останалите длъжности – на дознатели, прокурори, съдии. Ищци и съдии се явяват едни и същи лица. Няма и ясни правила, по които се преценяват вините и произнасят присъдите. По същество Народният съд действа като революционен трибунал, присъждащ „свободно по разум и съвест“. Но като правило „разумът“ се ръководи от конкретни интереси, а „съвестта“, както и моралът, са класови. Самата заключителна реч на Главния обвинител е изпратена в ЦК за одобрение и в нея са нанесени „някои корекции и съкращения“, извършени от специално назначена за целта комисия. Присъдите са окончателни и не подлежат на обжалване. В повечето случаи се изпълняват веднага. В тази светлина оценката, която дава Главният обвинител за работата на Народния съд, звучи убедително: „Една отлично проведена акция“ на компартията, съкрушителен „политически удар върху фашистката реакция.“[107]

---

[105] Цитат по Поля Мешкова, Диню Шарланов, *Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд*, с. 163–164.

[106] *История на българската комунистическа партия*, Партиздат, София, 1984, с. 452.

[107] Георги Петров Драгиев, бивш главен обвинител при Народния съд... ЦДА, ф. 250 б, 1, а. е. 68, л. 1–22.

Скромното число оправдани от Народния съд, също и някои по-леки от очакваните присъди, както вече споменах, предизвикват недоволство в определени среди на компартията и милицията. Те ги квалифицират като поражение, ако не и като предателство. Комитетите по места гледат на този факт като на удар върху статута им на властелини върху живота и смъртта и се чувстват едва ли не изиграни. Защитата на Главния обвинител срещу тези нелеки в контекста на ситуацията обвинения се обляга на тезата, че е „следвал линията на една безпощадна разплата, но при едно разумно действие". Тази почиваща върху два взаимно изключващи се принципа формулировка съчетава безпределната вярност към линията на компартията и отстояването на не обходимостта от известна юридическа легитимация на съда в случаите, когато обвиненията са изцяло лишени от основание. Оправдателните присъди прехвърлят символен капитал към действията на съдиите, издали огромното количество смъртни присъди, с други думи, играят ролята на оправдание на самите смъртни присъди. От тази гледна точка позицията на Главния обвинител се е отличавала с интелигентност, далеч надхвърляща доминиращото комунистическите среди ниво. Георги Петров подкрепя тезата си срещу с нищо необоснованите присъди с редица примери от практиката на народните съдилища в провинцията, където по принцип са издавани „неправомерно тежки присъди" при доминираща „излишна жестокост". „В Казанлък народните обвинители са искали само 2 смъртни присъди, а Народният съд издаде 24; през фашистко време от 1941 до 1944 г. там сме имали само един убит (...) В град Харманли, където сме имали само един убит другар през 1941 г. – Народният съд искаше да разстреля 18 души, след като вече са убити без присъда 12 души. Смъртните присъди на тези 18 души се искаха само за това, че са образували или членували в организацията „Приятели на бранниците" при абсолютно никаква дейност." След намесата на Главния обвинител смъртните присъди са заменени с доживотен затвор. „Около 15 души стари мъже от 65 до 75-годишна възраст са били осъдени на доживот за това, че са дали по 1000–2000 лева за пенсии на стражарите – имало специална комисия, която ходела да събира из града такива суми и на някои лица било неудобно да не дадат исканите средства (...) И там, където през фашистко време не са давани никакви жертви, се считаха задължени да издават смъртни присъди и да правят съревнование в това отношение."[108]

Въпреки тези уговорки Главният обвинител знае, че трябва да построи своята защита преди всичко около добре свършената работа, съчетавайки смирената самокритика („Смъртните присъди изглеждат сравнително малко, но там, където има масово действие и ударна рабо-

[108] Пак там.

та, трудно се избягват грешките.“) и подчертаването на изключителния мащаб и суровост на българския съд в сравнение с работата на съдилищата в другите страни. „Народните съдилища в никоя страна няма да достигнат нашите постижения (...) Това, което се очаква от Народния съд в Румъния, в сравнение с това, което даде у нас същият съд, ще бъде нещо като просено зрънце (...) В Унгария Народният съд издаде такива меки присъди, че може смело да се нарече един противонароден, пораженски съд (...) В братска Югославия вече дълги месеци заседава Народен Съд, а резултатите са почти незабележими.“[109] (На много места в текста му думата съд е изписана с главна буква, придавайки внушението за Страшния съд, съдът с главно „с“.) В личен разговор с югославския главен обвинител Георги Петров се осведомява за критериите при издаването на присъдите, въпрос, който в нашия съд никой не си е дал труда на постави. В Югославия „се предвиждат смъртни наказания само за опожаряване на населени пунктове, избиване на мирно население и на партизани, заловени в плен, но не и за паднали в сражение. А за всички останали престъпления се предвиждат наказания – тъмничен и строг тъмничен затвор от 1, 5, 10 и 15 години, обаче преобладават по-малките наказания.“[110] Освен това в югославския случай се предвижда никоя смъртна присъда да не може да влезе в сила автоматично, без да бъде подписана от Тито.

Народният съд и Нюрнбергският процес

Мащабът на следдеветосептемврийските репресии неведнъж са тласкали към сравнение между Народния съд и Нюрнбергския процес. Изразяваните съмнения дали сравнението е подходящо имат своите основания, доколкото става въпрос за явления от различен порядък. Но ако прибягвам до него, то е защото сам главният народен обвинител сравнява работата на Народния съд с Нюрнбергския процес. Последният (от 20 ноември 1945 до 1 октомври 1946 г.) започва една година по-късно и продължава работа няколко месеца по-дълго, независимо че пред него са изправени само 24 обвиняеми – това са главните виновници за разпалването на Втората световна война и подбудителите на чудовищните престъпления на германския национализъм и расизъм. Процесът е изключително прецизен от юридическа гледна точка и е прецедент, в смисъл че има за задача да постави проблема и да изясни понятията престъпление против човечеството и военнопрестъпник, както и да разбули механизма за установяване и функциониране на тоталитарния режим. Ре-

[109] Пак там.
[110] Пак там.

зултатът от продължителния процес е следният: 12 висши функционери на Райха са осъдени на смърт, трима са оправдани, останалите са осъдени на различен срок лишаване от свобода. В България комунистическото правосъдие следва друг модел, то не се терзае от морални проблеми, това е класово правосъдие, чиято изключителна ефикасност е доказана от Сталиновите политически процеси. Факт, потвърден от оценката, която в Съветския съюз дават за работата на Народния съд, сочена като „блестящ пример". Главният обвинител се възмущава от предварителната ориентация на все още предстоящия Нюрнбергски съд: „В Германия – главната централа на кървавия фашизъм и хитлеризъм, се вече приготовлява от Съюзниците не един истински международен Съд, а по-скоро възмутителен фарс."[111] Не по-различно според него стоят нещата и в Италия, където „всеопрощението на съюзниците отдавна е покрило чудовищните престъпления на фашистките престъпници"[112].

Но нека оставим настрана паралелите с Германия и Италия, които не са в нашата мярка, и се обърнем към сравнението с останалите цитирани страни. В Унгария и Румъния са действали големи и активни фашистки партии, непосредствено участвали в управлението и изпратили войски на Източния фронт, характерът на репресиите в тези страни в много по-голяма степен ги приближава до понятието за тоталитарен режим. В Югославия е съществувала колаборационистка администрация, изцяло подчинена на германците. Но и в трите случая разликите в характера и степента на предприетата разплата могат да оставят измамното впечатление, че именно България е била основната фашистка сила с най-бруталния режим. Нещо, което не отговаря на действителното състояние на нещата. „В страната, в която според постановката между великите сили победителки би трябвало да има най-малко военнопрестъпници, се оказа, че те са най-много."[113] Именно това прави изключително наложително обективното анализиране на събитията в България през периода на Втората световна война и определянето на характера на управлението. Едно такова бъдещо изследване е необходимо както с оглед изясняването на спорните въпроси относно характера и ролята на Съпротивата, така и на основанията за масовия терор след 9 септември 1944 г.

Построената по посочения начин самозащита на Главния обвинител завършва със съвършено оправдан апломб: „Примерът, който даде нашият Народен съд, остава и ще остане ненадминат в международен мащаб, ще остане да блести като една скъпоценна корона в историята

---

[111] Пак там.

[112] Пак там.

[113] Петър Дертлиев, „Превратът беше извършен оперетно леко", в. *Стандарт*, 9 септември 1993.

на нашия героичен народ. Безспорно този резултат се дължи най-вече на нашата славна партия, която пое тази акция почти изцяло в свои ръце и даде една завидна организация на това голямо народно дело." И след като благодари за оказаното му доверие, Главният обвинител реторично ще заключи в духа на господстващия по това време дискурс на служенето: „Дали съм се отчел за това голямо доверие – не знам! Това ще каже Партията и народът."[114]

Един от съставите на Народния съд, действащ в столицата, осъжда на смърт: 3-мата регенти, 22-ма бивши министри, 67 депутати, 8 царски съветници, 47 висши офицери. На 2 февруари 1945 г., в нощта непосредствено след произнасянето на присъдите, осъдените са изведени от затвора, закарани са в неизвестна посока и изправени пред изровена от бомба дълбока яма, са разстреляни и заровени в анонимния гроб. Припряността и потайността при изпълнението на екзекуцията цели да постави пред свършен факт очакваните външни и вътрешни протести и по същество свидетелства за наличието в самата комунистическа върхушка на съзнание за незаконност на нейните действия. Но залогът си е струвал – с един удар е елиминирана значителна част от стария управляващ елит. Една важна първа стъпка в разчистването на политическия терен. Веднага след Народния съд по нареждане на Георги Димитров са предприети мерки против семействата и близките на осъдените. 4325 семейства с обща численост 11 875 души са изселени в различни краища на страната. [115] Размиването на понятието за вина има изключително негативни последици върху общия климат в обществото. По същия начин и произволното тълкуване на понятията *военнопрестъпник* и *фашист* не целят истинско разбиране и разобличаване на механизмите и последствията от една погрешна национална политика и някои нездравословни тенденции в обществото, което би довело да оздравяването му. Точно обратното – съдът се явява основен елемент на травма, от каквато по презумция би трябвало да освобождава. Той не само не я премахва, но съзнателно цели да я задълбочи, институционализирайки съдебния произвол в ранг на официална държавна политика. Подобна практика страната не познава до този момент. При размиване на границите между виновен и невинен, както и между по-малко виновен и повече виновен, става невъзможно масовото съзнание да отсее справедливост от произвол, добро от зло. Това релативизиране на истината се оказва изключително устойчиво и нищо чудно, че почти две десетилетия след края на комунистическия режим не можем да преодолеем неговите рецидиви.

---

[114] Георги Петров Драгиев, бивш главен народен обвинител при Народния съд..., ЦДА, ф. 250 б, 1, а. е. 68, л. 1–22.

[115] Петър Семерджиев, *Народният съд в България 1944–1945. Кому и защо е бил необходим*, с. 407.

Фашист – една генерализираща метафора

След налагането на националсоциализма в Германия се оформят два типа антифашистко поведение: едното е свързано с либералнодемократичните режими и социалдемокрацията, другото с комунистическите партии и Коминтерна. [116] На свой ред комунистическият антифашизъм разкрива последователно две свои различни версии в зависимост от геостратегическия и политически контекст преди, по време и след войната. Първата версия на комунистическия антифашизъм е в пълно съответствие с марксистко-ленинската концепция за класовата борба и се заявява като алтернатива на фашизма в качеството му на една разновидност на капиталистическото господство, нещо повече, като на висш стадий на това господство. И при либералнодемократичните режими, и при фашизма буржоазията дърпа конците на управлението, затова истинският антифашизъм е този, който се бори и срещу двете. Типична в това отношение е позицията на немската комунистическа партия в момента на обсебването на властта от национал-социализма. Ако тази първа версия на комунистическия антифашизъм тясно свързва фашизма и капитализма, то втората версия стратегически ги разделя. И по време на Гражданската война в Испания, и по време на Втората световна война това е водещата линия на поведение по отношение на либералнодемократичните антифашистки сили.

Започналите през 1935 г. във Франция сондажи за изграждането на Народен фронт, разглеждан не като „разбирателство между депутати, а преди всичко като обединение на масите около антифашистката тема, с много активното участие на комунистите“[117] е моделът на тази нова стратегия. Той е потвърден и широко прокламиран на VII конгрес на Комунистическия интернационал (2 август 1935 г.), от чиято трибуна новоизбраният генерален секретар Георги Димитров предлага една по-гъвкава трактовка на фашизма, отчитайки националните особености на проявите му. Определя фашизма като терористична диктатура на най-реакционните, шовинистични и империалистически кръгове

---

[116] Във Франция има комунистическа съпротива и съпротива, свързана с Дьо Гол; в Полша в съпротивата участват „Армия людова“, свързана с компартията, и „Армия крайова“, поддържана от задграничното правителство в Лондон; в Югославия наред с комунистическата съпротива, съществува и съпротива, свързана с монарха в изгнание... В България също в съпротивата участват немалко хора, отстояващи други политически възгледи, но тяхното участие тенденциозно е премълчавано с оглед приписване всички дивиденти на комунистическата партия.

[117] Пиер Микел, *История на Франция*, Кама, София, 1999, с. 420–421. През 1936 г. партиите (комунисти, социалисти, радикали), включени в Народния фронт печелят изборите и съставят самостоятелно правителство.

на финансовия капитал. [118] Фашизмът престава да се разбира като тенденция, характерна за буржоазната демокрация, а се свързва с конкретни режими: Германия на Хитлер, Италия на Мусолини и Полша на Пилсудски... С други думи, приема се, че не всички, които не са комунисти, са фашисти. Тази постановка прави възможен съюза със социалдемократите и с либералнодемократичните партии. Но тези общи фронтове, където и да са установени, са доминирани от комунистите и използват различни стратегии, за да отслабят партиите съюзници. Това е особено характерно за българския случай, където компартията успява чрез създаването на партии-двойници да разцепи и обезличи своите партньори. След края на войната стратезите от Москва отново се обръщат към първата версия на комунистическия антифашизъм. Моментът е изцяло подходящ за това – комунистическите партии са извлекли всички възможни дивиденти от гъвкавата си позиция.

Франсоа Фюре обръща внимание върху двусмислеността на комунистическия антифашизъм, посвещавайки му голяма част от обемното си изследване „Миналото на една илюзия". Той отбелязва, че втората версия на комунистическия антифашизъм не се свежда задължително до първата му версия, но по-скоро двете версии, редувайки се, успешно обслужват стратегията на Сталин: „Възхитителното в ленинско-сталинската идеология е този капацитет да обединява противоположни стратегии по повелята на Големия Интерпретатор."[119] С антифашистката си позиция комунизмът и Съветският съюз си набавят една демократична маска, без да изоставят основните си убеждения. Противопоставянето на Хитлер и националсоциализма им послужиха след периода на големите чистки за реанимирането на идеята за демократичния комунизъм, но в същото време и за криминализиране на демократичния антикомунизъм. [120] След 1941 г., отбелязва Фюре, комунистите навсякъде в Европа се проявяват като най-пламенните борци антифашисти благодарение на тяхната смелост и на изкусната им пропаганда. Така те успяват да трансформират опозицията комунизъм-фашизъм в опозицията революция-контрареволюция. Манипулация, която след края на войната се оказва изключително полезна, тъй като СССР излиза от войната със спечелен голям престиж и демократична репутация. По този начин комунизмът си присвои правото да бъде единственият критик на капитализма. От друга страна, във време на разклатени устои и криза на политическото комунизмът остава единствената некомпрометирана голяма секуларизирана религия, облягаща се

[118] Георги Димитров, Настъплението на фашизмът и задачите на Комунистическия интернационал, *Избрани произведения*, том V, Партиздат, София, 1972

[119] Francois Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX–e siècle*, Robert Laffon / Calmann–Lévy, Paris, 1995, p. 251

[120] Пак там, с. 266.

на телеологията на историята. [121] Така антифашизмът се явява на разчистената от Втората световна война обществена сцена като революционна теория за промяна на обществото, т. е. прокарващ път към диктатура на пролетариата.

Ходът на събитията в България след навлизането на Червената армия и поведението на различните актьори не е нищо повече от един отзвук на шахматната партия, разигравана върху голямата интернационална сцена. Не бихме могли със задна дата да упрекнем в наивност земеделците, социалдемократите и другите левоцентристки партии, които се оставят да бъдат използвани и манипулирани от комунистическата партия, тъй като в същия капан попадат далеч по-стари и зрели политически западноевропейски партии. Те са се сблъскали с една нова, непонятна политическа култура и ще трябва да платят тежката цена в момента на промяна на комунистическата антифашистка парадигма. Либералнодемократичният антифашизъм с учудване ще открие, че постепенно се е оказал нареден до фашизма.

След 9 септември 1944 г. спешната необходимост от бърза консолидация на комунистическия фронт се нуждае от ясно дефиниран враг, който да мотивира и оправдава стремежа към овладяване на властта. Абстрактното понятие *враг*, което циркулира във вътрешнопартийната комуникация както преди 9-и, така и след това, за да определя мишените, в публичния комунистически дискурс се конкретизира в определението *фашист*. И тъй като отявлените фашисти в България не са чак толкова много, пропагандата е в състояние да ги произведе, така че да оправдае масовата репресия. Понятието *фашизъм*, но преди всичко понятието *фашист* в комунистическата пропаганда започва прогресивно да се отдалечава от политическата реалност. Анализирайки обектите, на които е прикачено, лесно можем да установим, че то се явява точно толкова абстрактно, колкото и понятията враг или реакционер. Прикачва се към персонажи и групи, притежаващи различна партийна ориентация (или са безпартийни) и позиции, които най-често не отговарят на установеното в международната практика и в литературата по въпроса понятие *фашист*. Кой би заслужил определението фашист? Преди всичко този, който е организиран член на фашистка партия, който активно споделя определени идеи, разпознаваеми като фашистки, и с поведението и действията си спомага или е спомагал за тяхното осъществяване, тоест направил е стъпка от убежденията си към тяхната реализация или е подбуждал публично други към това. Така, успоредно с всички реални фашисти, участвали в идейния и физически сблъсък по време на войната, се произвеждат и нови *фашисти*, като универсален етикет за маркиране на „другия", на различния, на класовия враг.

[121] Пак там, с. 412.

С укрепване на позициите на комунистическата партия в обществото все повече се раздухва психозата за лов на фашисти. Наблюдават се три форми на разширяване на понятието извън сферата на чистата идеология: политическо разширяване, класово разширяване и разширяване назад и напред във времето.

След разцепването на Отечествения фронт и обособяването на либералнодемократична опозиция, начело с Никола Петков, пръв Георги Димитров пренася определението *фашист* и върху тези политически формации и политически дейци, които изразяват несъгласие с хода на започналите обществени промени. На 1 септември 1945 г. той ще запише в дневника си: „Фашистката реакция надига глава във връзка с отлагането на законодателните избори."[122] По-късно ще го декларира и публично: „На 9 септември 1944 г. политическата власт у нас беше изтръгната от ръцете на капиталистическата буржоазия, на експлоататорското монархо-фашистко малцинство."[123] По същата логика в самото начало на промяната левоцентристкото правителство на Константин Муравиев е изправено пред Народния съд независимо от това, че е управлявало по-малко от седмица и през това време е обявило пълна амнистия за комунистическата съпротива и е декларирало война на Германия. Основание за предявеното му обвинение е, че се е опитало да запази буржоазния строй, който вече се третира като форма на фашизма. „Лозунгът *Смърт на фашизма!*, който се носеше над митинги и демонстрации, покрай отричането на едно съвсем близко минало се превръща в директива срещу всеки, който не възприема настоящето."[124] Всеки некомунист се превръща във фашист, доколкото има друга визия за развитието на обществото.

Това разбиране за понятието *фашист* се утвърждава трайно и ние го намираме в пропагандния арсенал на комунистическата партия до самия й край през 1989 г. То превантивно е запазено като спирачка пред появяването на политически алтернативи. В последното, четвърто, издание на „История на Българската комунистическа партия" четем: „Повечето от водачите на *нефашистките* буржоазни и дребнобуржоазни партии разчитаха на външни фактори за спасяване на страната. Те се страхуваха от народа и възлагаха надежди на царя. Поради това, с малки изключения, водачите на *нефашистките* партии се обявяваха против въоръжената борба и изграждането на Отечествения фронт."[125] В тази постановка прави впечатление лексикалната форма *нефашистки* партии – налице е негативно формулиране чрез от-

---

[122] Георги Димитров, *Дневник*, с. 496.

[123] Георги Димитров, *Събрани съчинения*, том XIV, Партиздат, 1988.

[124] Илчо Димитров, „Георги Димитров и неговия дневник", в Георги Димитров, *Дневник*, с. 38.

[125] *История на българската комунистическа партия*, с. 410.

ричане на качеството „фашистки", но няма позитивно дефиниране, определянето им например като демократични или либерални. Негативното определение изразява предубеждението и враждебността. Тук ясно е очертана опозицията комунистически антифашизъм – либерално-демократичен антифашизъм, в която е подчертана антинародната по същество същност на последния. Така че най-естествено е да си представим отпадането при определени обстоятелства на частицата „не", както впрочем на практика се развиват нещата. В цялата идеологическа реторика властва една семантична двусмисленост, в която *фашизъм* и *реакция* се преливат. „С това не се изчерпваше съдържанието на борбата на трудещите се против реакцията и фашизма. В страната бяха назрели условия за смъкването на буржоазията от власт и за ликвидиране на нейното класово господство, за установяването на пролетарска диктатура."[126] Борбата срещу фашизма естествено прелива в борба срещу буржоазията за установяването на пролетарска диктатура.

В първите дни и седмици след превратa на 9 септември омразата и агресията прогресивно се пренасочват от „германските окупатори" и „българските им помагачи" към буржоазията в качеството ѝ на експлоататорска класа. Антифашисткият преврат отключва пролетарската революция или по-точно би било да кажем, че двете се сливат в едно единно действие за изумление на бившите партньори от Отечествения фронт. Фашистът и буржоата се сливат в една колективна синтетична фигура на врага. Това намира израз и в изфабрикуваното по-късно фамозно понятие „активен борец против фашизма и капитализма", което трябваше да регламентира привилегированата в установения режим позиция на активистите на комунистическия антифашизъм. Антифашизмът се свежда до обикновено алиби за експроприация на буржоазната класа.

На всекидневно равнище понятието *фашист* функционира като идеологическа маскировка на класова омраза, мобилизиращ лозунг на надигащите се социални периферии. В тези първи дни поради липсата на мотив, стимулиращ разгръщането на масово движение в подкрепа на комунистическия проект, акцентът, сложен върху противопоставянето между бедни и богати, буржоа и трудещи се, участници в съпротивата и свързаните със статуквото, играе ролята на идеология сама по себе си, артикулираща приемливо и разбираемо аспирациите на надигащата се маса. „Насилието се прилагаше предимно към онези, от които можеше да се отнеме нещо, срещу собствениците на фабрики и предприятия, на имоти и земя, на къщи и работилници. Всеки по-заможен беше

[126] Пак там, с. 440.

обявяван за колаборационист или фашист и ако даваше отпор, го отвличаха или разстрелваха на място."[127]

Експроприацията – символна форма на класов геноцид

Тази перспектива за развитие на нещата в България е била ясна на западните наблюдатели на събитията в страната. На 4 май 1944 г. американският вицеконсул в Истанбул в информация до американското правителство говори за опасенията си относно съдбата на средната класа: „Най-лошото, което очаква заможните класи, е погром, при който по-голямата част от едрите собственици и едрата буржоазия ще бъдат ликвидирани (...) Перспективите за представителите на тази класа са извънредно мрачни."[128] Прогнозата му се сбъдва изцяло. Промените след 9 септември 1944 г. се превръщат в кървава разправа с българската буржоазия, но и с всеки имотен гражданин. Това ясно се вижда от списъците, изготвяни във връзка със Закона за национализацията, а няколко години по-късно и с експроприацията на хиляди дребни занаятчийски обекти – работилници, мелници, кръчми и т. н. Най-близкото понятие, което би могло да осмисли този процес, е понятието *класов геноцид.* То е лансирано от немския историк ревизионист Ернст Нолте във връзка с определянето на масовите репресии срещу кулаците в Русия през 30-те години, когато в изкуствено създадената ситуация на глад загиват милиони. [129] След него и Стефан Куртоа в „Черната книга на комунизма" в търсене на симетрия между двата тоталитаризма назовава тези действия на болшевиките класов геноцид, сравнявайки го с расовия геноцид на нацистите. [130] Терминът предизвика в средите на западните изследователи на комунизма темпераментни дискусии, чиито перипетии и резултати съм разгледал по-подробно в друг текст. [131] В България поради размера на страната броят на жертвите, макар и да е значителен, не предполага употребата на понятието геноцид в неговото бук-

[127] Волфганг Бертхолц, кореспондент на в. *Националь цайтунг* и в. *Свенска дагбладет.* Цитат по Христо Троански, *Убийствено червено,* с. 201.

[128] Витка Тошкова и др. (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх,* с. 249.

[129] Ernst Nolte, *La guerre civile européenne,* Ed. des Syrtes, Paris, 2000.

[130] Stéphane Courtois, „Les crimes du communisme", in *Le livre noir du communisme,* p. 5–38.

[131] Ивайло Знеполски, *Пустинята и оазисите. Как* Черната книга за комунизма *се чете на Запад и на Изток,* в. Култура, 5 май 2000; Ivaylo Znepolski, „Le désert et les oasis. Le livre noir de communisme et sa réception á l'Ouest et á l'Est", in *Divinatio* № 11, Sofia, 2000, p. 143–150.

вално значение на физическо унищожаване на определена група население. Все пак може да се приеме, че понятието има основание да бъде употребено и в българския случай, макар и в преносен смисъл. Българската буржоазна класа не бе унищожена физически в своята цялост, но бе унищожена напълно в социологически смисъл. Нейните представители бяха маргинализирани, превърнати в нови парии, изчезнаха от социалната структура на обществото.

Употребата на понятието *фашизъм* в комунистическия дискурс проявява склонност да се разширява назад и напред във времето спрямо момента във войната, когато България се присъединява към Оста, и който е приет за референтна точка на употребата му. И от официалните партийни трибуни, и в ежедневната пропаганда периодът на българския фашизъм се тласка назад във времето до 1923 г. – Деветоюнския преврат и Септемврийското въстание, наричано с гордост „първото антифашистко въстание в света". Във вече разглежданото писмо на Главния обвинител пред Народния съд между другото срещаме и следния оправдаващ „занижения" брой на смъртните присъди аргумент: „Преди всичко в никакъв случай на Народния съд не можеше да се сложи задачата да даде на българския народ и Партията една пълна компенсация за дадените жертви. Жертвите, които фашистките изверги вземаха от нас за 20 години фашизъм, са твърде много и твърде много скъпи, та невъзможно е да им дарим една подобна компенсация. Ние се борихме в продължение на тези повече от две десетилетия, за да реализираме нашите революционни идеи: за да преобразим живота и системата на управление и това никога не сме го правили при предпоставките за една пълна компенсация за дадените скъпи жертви."[132] От казаното излиза, че България съвсем целенасочено е третирана като страна, в която фашистките идеи и режим се появяват почти успоредно с Италия и далеч преди Германия. Но се вижда и нещо друго – в удара срещу буржоазията се е търсил исторически реванш за всички загубени предишни социални битки, нещо като тотална историческа компенсация. Народният съд е бил разглеждан като превъплъщение на Съда на Историята. Години по-късно, в края на 1947 г., когато комунистическата партия е станала безрезервен властелин в страната и всякаква опозиция е сломена с железен юмрук, Георги Димитров призовава към действия, които да доведат до „окончателното изкореняване на фашизма"[133]. Фашистките режим отдавна е свален и наказан, но фашисти ще има, докато има нужда от тотална мобилизация на масите, докато има и един-единствен собственик буржоа, един-единствен мислещ различно.

---

[132] Георги Петров Драгиев, Доклад на бившия главен народен обвинител при Народния съд..., ЦДА, ф. 250 б, оп. 1, а. е. 68, л. 1–22.

[133] Георги Димитров, *Дневник*, с. 582.

Впрочем при българския комунизъм, който е силно белязан от селската култура, класовата неприязън към буржоазията се разширява и към начина ѝ на живот, класовият антагонизъм се изразява и в открита нетърпимост към градската култура и бит – облекло, обноски, начин на хранене и забавление... Всичко това е определяно като чуждо на обикновения човек, следователно фашистко. Трите аспекта на разширената употреба на понятията *фашист* и *фашизъм*, взаимно обосновавайки се, се преливат в комунистическия дискурс. В това отношение в писмото-доклад Главният обвинител ни е оставил един истински реторичен шедьовър, който съдържа цялата аргументираща стратегия на установяващия се комунистически идиолект. Обвинителят отбелязва със съжаление физическата невъзможност Народният съд да изпълни функциите на класов геноцид. „Кървавият фашизъм бе пуснал дълбоки корени в нашата страна сред всички слоеве от народа ни: целият почти държавен апарат, включително и войската бяха фашизирани (...) При тази фактическа обстановка, вярвам, никой не си е правил илюзия, че чрез Народния съд ще бъдат радикално прочистени всички фашистки елементи в нашия политически и стопански живот. Това би било една непосилна задача за нашия народен съд (...) Такава една основна чистка на фашисткия враг трудно би могла да бъде проведена при Отечественофронтовската власт, при днешната ѝ форма и днешния ѝ фазис на развитие. Не е тайна за никой просветен партиец, че нашите съюзници в управлението на страната са открито против една такава основна чистка, понеже те стоят още на позицията на старата система – политическа и стопанска. Техните политически организации са били продължително време на фронта на фашизма против освободителното работническо движение."[134] Съвършено ясно е казано: фашизмът е класово понятие и е свързано с буржоазното обществено устройство, независимо дали е либералнодемократично или тоталитарно. Периодът на буржоазното господство е период на фашизъм, проявяващ се под различни форми.

В резултат на това наложената имагинерна представа за фашизма води до изграждането на опозицията с един не по-малко имагинерен антифашизъм. Антифашист започва да бъде наричан не този, който реално се е борил с оръжие в ръка срещу фашисткия режим, а всеки, който декларира омраза към капиталистическото минало, ненавижда класовия враг и прогнилия буржоазен свят, декларира любов към Съветския съюз и е готов вярно да служи на новата власт. Но това смесване, това подменяне на понятията с оглед прагматичните цели на момента има далеч отиващи последици, които са в основата на замъгляване на истинските роли

[134] Георги Петров Драгиев, Доклад на бившия главен обвинител при Народния съд...

на историческите актьори и очертава националната ни неспособност за историческа равносметка, а в края на краищата и за невъзможността да извличаме поуки от историята. Не само се разминават границите на понятията *фашист* и *фашизъм*, но се анихилират, изпразват от смисъл, остават без лице. Изчезват не само незаслужено набедените и репресирани хиляди невинни хора, но в общата маса на натрупващата се несправедливост се размиват и фигурите на самите фашисти, доколкото реално са съществували и ръцете им са изцапани с кръв. Този ефект на размиване в резултат на профанизирането на понятията, изпразването им от съдържание в представите на хората, се забелязва десетилетия по-късно, когато след падането на Берлинската стена в лагера на новоформиращата се демократична опозиция без проблеми се вляха и бивши членове на българските профашистки организации от времето на войната. След като е направено всичко понятията справедливост и несправедливост да загубят смисъла си, те притежаваха в очите на хората преди всичко ореола на засегнати от комунистическите репресии. С действията си комунистическата партия беше направила невъзможно съществуването на критерии, които да послужат за обективна оценка на миналото от преди 9 септември 1944 г., част от което е и самата тя. И имагинерните, и реалните фашисти изчезват под знака на предишното приравняване на некомунисти и фашисти, както и на днешното приравняване на антикомунисти и демократи.

V

ДИМИТРОВ И СТАЛИН. ТОТАЛИТАРНАТА ЛИЧНОСТ И „НАРОДНАТА ДЕМОКРАЦИЯ“

Първоначално тоталитарният режим възниква като отговор на определени социални и политически обстоятелства под формата на проект, който може да успее или да не успее да се осъществи. Това зависи от редица обстоятелства. Така че тоталитарната личност предхожда тоталитарната система и в такъв смисъл последната е неин продукт. Но в същото време, веднъж установявайки се, тоталитарната система се явява масов производител на тоталитарни личности, без които не би могла да просъществува. Това са личности, създадени от и пригодени да живеят в условията на тоталитарната система и да възпроизвеждат принципите ѝ. Основните актьори по места на дивото правосъдие след 9 септември сами по себе си са по-скоро слепи оръдия на тоталитарното домогване. Те ще се превърнат в негови осъзнати субекти малко по-късно, след като попаднат в радиационното поле на тоталитарната личност. Особеността на българския случай предполага да направим разграничение между местните последователи на утопичния проект и индивидите, вече формирани в условията на тоталитарното господство и попили в същността си неговите правила. Тоталитарната личност е истинският субект на тоталитарното господство и това я различава от обикновените поданици на тоталитарната система, които ѝ се подчиняват и я възпроизвеждат по един пасивен начин. Тоталитарната личност играе активна роля в аморфната обществена среда, която се заема да преструктурира.

Завръщащите се от Съветския съюз политически емигранти изиграват перфектно ролята на тоталитарната личност. Почти без изключение не само паспортите им са съветски, но и самите те са дълбоко белязани от живота в съветската система. Мнозина от тях пристигат в България, току-що освободени от концлагера, и тук, на място, е трябвало да докажат, че е имало защо да им гласуват доверие. По вътрешната си нагласа те са поданици на една друга реалност – тази на болшевишкия терор, на големите чистки, в които мнозина от тяхното обкръжение са изгорели. Във втората си родина са платили цената за оцеляването си и сега е дошъл моментът да я осребрят, заемайки мястото от другата страна на принудата в една неподозираща новите правила на играта среда. Те заемат важните постове в страната, но не са единствените – към тях плътно се присъединява местното ръководно ядро на комунистическата партия, което отдавна стрикт-

но следва инструкциите, идващи от Московското задгранично бюро на ЦК. Ето защо не можем да кажем, че в България процесите протичат спонтанно, те се дирижират от тоталитарната личност по една добре овладяна партитура за установяване на пълен контрол върху обществото и цялостното му преобразуване съобразно реферативния модел.

Без съмнение, начело е изправилият ръст Георги Димитров, следван от Васил Коларов, Вълко Червенков, Владимир Поптомов, Фердинанд Козовски и стотици други... Те ще оформят не само върха на пирамидата, но ще зададат и модела за поведение на нейния редови надежден боец. Разбира се, цялата отговорност за случилото се не може да бъде стоварена върху плещите на един или друг отделен индивид, колкото и да е извисен ръстът му над останалите. Но не е без значение, че Георги Димитров с образа, който е придобил, притежава потенциал да се превърне в образец, нещо повече, в събирателен образ, в олицетворение на тоталитарната личност. Статут, затвърден в партийния жаргон с клишето на неговото назоваване – *вожд и учител на българския народ.* Точно Георги Димитров е интересен за този анализ, тъй като обединява индивидуално изключителното с типичното за характера и съдбата на тоталитарната личност. Георги Димитров определено е ярко открояваща се фигура върху българската провинциална сцена, чиято персонална история и позиция в международното комунистическо движение подхранват допълнително харизматичността му. Но под цялата блестяща фасада се крие едно второ, скрито и притеснено лице – лицето на потенциалната жертва от близкото Сталиново обкръжение, стремящо се да овладее и неутрализира правилата на произвола. Нека припомним отново това, което Хана Арент казва за антропологичните промени, настъпващи в хората, живеещи в тоталитарни условия: те са идеално подготвени за две еднакво възможни роли – на палача и на жертвата. Българските политически емигранти в Съветския съюз са се ползвали с привилегии и същевременно са имали статута на заложници. Те са храненици на Москва и трябва да обслужват нейната политика, а капацитетът им да наложат съветското влияние върху българския политически театър е основният капитал, който може да гарантира оцеляването им. Георги Димитров не прави изключение, той е трябвало да прояви голям талант, за да убеди Сталин в своята вярност и полезност, за да избегне участта на жертвата. [135] Мнозина около него не са

[135] В кръгове на българската политическа емиграция се е говорило, че след Лайпцигския процес, посрещайки Георги Димитров в Москва, Сталин го изненадал с въпроса, защо според него не е бил осъден в Германия. Димитров отговорил, че това е станало, тъй като се е защитил успешно и цялата международна прогресивна общественост се е вдигнала в негова защита, за което той лично благодари на другаря Сталин. Сталин поклатил скептично глава и многозначително казал, че просто Хитлер още не се е научил да прави процеси. Георги Димитров трябва да е запомнил добре тази реплика.

могли да постигнат това. Стотици са били отправяните към него молби за помощ, за застъпване пред репресивните органи, и не само от български политемигранти, но той не е бил напускан от чувството за безсилие пред произвола, дори когато е успявал да помогне. Оцелявайки, за разлика от редица други дейци-емигранти от различни комунистически партии, Георги Димитров (и близкото му обкръжение) не са имали друг избор, освен да бъдат на страната на палачите, превръщайки се по този начин сами в палачи. Тази психологическа раздвоеност се пренася и в българските условия. Унищожаването на „враговете" е схващано като безалтернативно условие за собственото оцеляване – само мъртвият враг не е в състояние на свой ред да се превърне в палач. Но в края на краищата, проявявайки се като палач, отначало с изпращаните отдалече инструкции, а след завръщането си в страната и с реалните си постъпки и поведение, Георги Димитров все пак не съумява да избегне участта на жертва. Според непотвърдени документално слухове, сериозно болен, под претекст на загриженост за здравното му състояние и необходимостта да бъде лекуван компетентно, той е привикан за обяснения в Москва, откъдето се завръща неговото мъртво тяло, за да участва в организирания ритуал на всенародна скръб. Но дори разнасящите се слухове да са напълно несъстоятелни, отношението на Сталин и Москва към него още преди това по същество го превръща в политически труп, в обикновен изпълнител на техните нареждания, без никаква собствена тежест в техните очи. Митът за влиятелната, творческа фигура от Коминтерна е погребана в тесногръдата ни реалност, където има място само за послушни изпълнители. Палачът, изпълнил своето предназначение, става ненужен, тоест няма друга алтернатива освен тази на жертвата.

Макар положеното в мавзолей в центъра на София тяло на Георги Димитров през годините на комунистическата власт неизменно да напомня за себе си (най-малкото защото от трибуната на мавзолея неговите наследници приветстват задължителните масови манифестации, организирани във възхвала на режима и тях самите), мястото му в реториката на партийната пропаганда изглежда все по-скромно и по-формално. „Димитровските принципи", на които често се позовават като на завети за следване, не съдържат никакво реално съдържание, което да ги прави актуални в променящия се контекст, освен папагалски подхванатия паралел с издигнатия в СССР призив за връщане към „чистите извори" на революцията, за следване на „ленинските принципи" на партиен живот.

И Ленин, и Димитров отчасти ги спасява от пълно развенчаване смъртта им в един сравнително ранен стадий на основаните от тях режими. Но с годините наследството на Георги Димитров става все по-неактуално и въпреки томовете, изписани за него по линията на масо-

вата партийна пропаганда, единственото, което времето отсява, е клишето за героя от Лайпциг. И до днес липсва цялостно, обективно, документално, убедително защитено изследване на неговия житейски път и на делото му. Изследване, което да се опре на архивите на Коминтерна, на московските партийни архиви и архивите на КГБ, на архивите на югославската компартия, на спомените и свидетелствата на сътрудници и съратници от международното комунистическо движение, както и на съществуващите на Запад изследвания на периода. Това представлява важна и мащабна задача, която настоящият текст мимоходом констатира, без илюзията, че е в състояние дори частично да компенсира. Той скицира мястото и ролята на Георги Димитров в един ограничен отрязък от време – режима, установен след 9 септември 1944 г., и се обляга на достъпен и достоверен източник – неговия собствен дневник, издаден преди десет години, но останал почти без отзвук в бурния български преход. В дневника си Георги Димитров говори от първо лице и се ситуира в епохата по начин, който той сам е сметнал за подходящ. На възможното обвинение, че сам по себе си този източник не е достатъчен, ще отговоря без колебание, че това се компенсира от изключително богатата биографична фактологичност, на която може да се доверим, тъй като авторът едва ли е търсел за ефект някакъв вид саморазобличаване. Следователно налице са две редки качества – документалност и добронамереност.

Дневникът на Георги Димитров

Трудно е да се каже какво подтиква човек да започне да води дневник. Това може да е чувството за собствена значимост, както и за значимост на събитията, с които се пресича житейският му път, осигуряване опори на паметта за бурно протичащия живот, нуждата от обяснение и оправдание, тщеславие и какво ли още не... В случая с Георги Димитров вероятно всички тези мотиви в една или друга степен са валидни, но едва ли изброяването им е достатъчно. В неговия случай те са могли да бъдат и мотиви да не се води дневник – за това говори изключителната предпазливост, с която го прави. За Димитров, особено след издигането му начело на Коминтерна, воденето на дневник не е било съвсем разумно и безопасно начинание. Той трябва отлично да е съзнавал, че попаднал в ръцете на сталинската политическа полиция, части от дневника са могли да бъдат използвани като аргументи срещу него, да го превърнат в мишена на репресиите. И въпреки това продължава да води педантично подробен дневник, без съмнение избирателно, само за неща, които лично го засягат. Този дневник е не само уникално свидетелство за един живот и една епоха, но и уникален феномен, доколкото

принадлежи на функционер от такъв ранг в международното комунистическо движение, прекарал дълги години близо до Сталин, в детайли посветен в кухнята на кремълската политика. Рядко човек с неговата позиция и биография е оставял след себе си подобен документ – обикновено хората като него занасят в гроба всичко, което знаят. Това не означава, че в дневника ще намерим нещо сензационно, нещо от това, което гъделичка нездравото любопитство. Безспорно в него далеч не намираме всичко, което Димитров е знаел, но все пак намираме достатъчно.

Начинанието е било възможно поради таланта му да отстоява един добре избран стил на изложение – Димитров води дневника си така, сякаш е предшественик на школата на шозизма, някой, на когото би могъл да завиди самият Ален-Роб Грийе. Изправени сме пред стотици страници, обхващащи почти три десетилетия, предлагащи протоколирани факти, написани безстрастно, без намек за емоции дори в съдбоносни ситуации, без никакъв коментар. Ако някъде се прокрадва коментар, той е от името на колективния субект – партията, народа, движението, класата... Този стил на фактологична неутралност се запазва дори когато обстоятелствата, които излага, далеч не са лицеприятни за него самия, както често се случва в отношенията му със Сталин след края на войната и особено след завръщането му в България. Точно затова дневникът не е успял с нищо да подразни Сталиновата мнителност, но остава десетилетия скрит в архивите на Българската комунистическа партия. И точно поради тези причини може да му се вярва. Предлага нещо повече от субективна гледна точка, отваря широко поле за интерпретации.

Георги Димитров – творение на Сталин

Георги Димитров в качеството си на висш функционер на международното комунистическо движение е изцяло творение на Сталин. Той е знаел много добре това и до края на живота си му е бил благодарен и верен. Всичко започва с Лайпцигския процес, около който Москва и Коминтернът решават да разгърнат голяма пропагандна кампания срещу националсоциализма. Мобилизирани са всички сили на Коминтерна, ангажирани са най-талантливите и влиятелни активисти и симпатизанти по света. Сблъсъкът около подсъдимите се превръща в повод за премерване на силите между пропагандните стратегии на двата тоталитарни гиганта. В тази първа по рода си пропагандна война печели притежаващият по-богат опит, комунистическият лагер. Георги Димитров се оказва в центъра на сблъсъка, тъй като изпълнява не без

талант ролята, която му е отредена. Медиите го правят извънредно популярен и след края на процеса Сталин създава възможност да използва натрупания символен капитал на борческа фигура, превръщайки го в емблема на борбата срещу фашизма и на пролетарската солидарност. Георги Димитров изглежда изключително удачна кандидатура за оглавяване на Коминтерна. Преди всичко той не е руснак, така че се парират намеците за това, че комунистическият интернационал е маша в ръцете на Москва. След това в качеството си на представител на една малка партия, която няма международни позиции, нито теоретични амбиции, изборът му, от една страна, ще е доказателство за равнопоставеността и демократизма в редовете на международното комунистическо движение, а от друга – самият той няма да бъде толкова труден за манипулиране, колкото би бил един представител на голяма и силна партия като френската, италианската или германската. Така че издигането на Георги Димитров изглежда като награда за героичното му поведение, но всъщност е един добре пресметнат ход – представителна фигура, която не ще създава проблеми. Усетът на Сталин не му изневерява, той е попаднал на подходящ човек и Георги Димитров се справя с поверената му роля.

Може да се говори за два периода в отношенията между Сталин и Димитров. Първият обхваща времето на Коминтерна, вторият започва след нахлуването на Червената армия в България, връщането на Димитров в страната и ангажирането му в утвърждаването на комунистическото господство. Отношението на Димитров към Сталин се запазва константно, отношението на Сталин към Димитров през втория период се променя значително. Причината се корени в различните роли, които той възлага на Димитров, и капацитета на последния да се справи с тях. В Коминтерна Димитров е провеждал стриктно волята на Сталин, бил е нещо като негов неофициален говорител, притежаващ известен човешки чар за общуване. В неформалните контакти със Сталин той е информиран за курса на политиката и пръв е имал възможност, най-често от свое име, да даде гласност на становищата на вожда. Така е успявал да впечатли със своята далновидност лидерите на международното комунистическо движение, тъй като казаното от него по-късно е потвърждавано от върховния авторитет. Отразявайки скритата светлина на вожда, Димитров постепенно завоюва завидно име в комунистическото движение. Той е в непрекъснат личен контакт или конспиративна кореспонденция с най-важните фигури на движението по това време, изпраща инструкции и съвети относно възприетата стратегия в диапазон от Америка до Китай. Всекидневието му включва както непрекъснати контакти с кремълската върхушка, така и семейни обеди във вилата му в Подмосковието с хора като Морис Торес, Палмиро Толиати, Валтер Улбрихт, Матияш Ракоши, съветски

министри и генерали и пр. Всичко това не може да не вдъхва самочувствие за собствена значимост и влияние. Самочувствие, което той нито за момент не разкрива пред Сталин. Дневникът му го показва като безупречно предан, доверен човек, който непрекъснато изпитва нужда да потвърждава васалната си позиция. Приветствените телеграми, които регулярно изпраща за рождения ден на вожда, са образец на ласкателството и угодничеството, утвърден етикет в тоталитарния двор. При завръщането си в България Димитров отправя на 3 ноември 1945 г. прощално писмо до Сталин, което показва недвусмислено неговото собствено съзнание за отношенията между двамата. „Скъпи другарю Сталин, заминавайки за България във връзка с депутатските избори, бих желал да Ви изразя моята най-дълбока благодарност за това, че аз имах възможността в продължение на много години да работя под Ваше непосредствено ръководство и тъй много да науча от Вас, а също за доверието, което Вие ми оказахте. Разбира се, аз ще положа всички усилия и по-нататък да оправдая Вашето доверие. Но много Ви моля да ми дадете възможност и в бъдеще да се ползвам от Вашите изключително необходими и ценни съвети."[136] Всъщност „молбата" да ползва и занапред ценните съвети на вожда е по същество уверение, че ще продължава да изпълнява спуснатите му указания. По този начин той сам определя статута си – минал и бъдещ – като статут на несамостоятелност, на пълно подчинение.

Две родини, два дълга

За компенсация му остава външната форма на статута, привилегиите, на които се радва висшата прослойка на съветската номенклатура. По време на звездния си период в Коминтерна Георги Димитров заема шесто място по ранг в списъка на висшата съветска номенклатура и се ползва с всички облаги на тази категория хора. Заминавайки, той запазва всички ползвани дотогава московски екстри: апартамента в т. нар. Дом на правителството (където живеят висшите ръководни кадри), вилата в Машчерино край Москва, специалното обслужване, но пренася и в България вече утвърдените си навици на живот. Съветските служби за сигурност подготвят пристигането му, избират и осигуряват мястото му за живеене в София, както и необходимите удобства. В следвоенна България му е осигурен сталински стандарт и съветска охрана. [137] В страната Димитров води не толкова двойствен, колкото раздвоен живот – причината е не само в двойното му гражданство,

[136] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 510.

[137] Пак там, с. 508.

но в невъзможността да избере между двете отечества. Очевидна е привързаността му към съветската страна, вкусът към тамошния живот. До самата му смърт апартаментът в Москва и дачата в Мешчерино са поддържани и обитавани като собствен дом – когато е в Москва, там приема гости, дава приеми на членове на българските делегации, посещаващи съветската столица. Георги Димитров пътува много често до Москва, понякога инкогнито, поддържа връзките си с висшите съветски ръководители, до които има директен достъп, лекува се в прочутия санаториум Барвиха. А когато е в България, съветските лекари идват на място да го консултират. Това е човек между две страни и два дълга, които напразно се надява, че може да съвмести. Поведението му на моменти оставя впечатлението, че се чувства командирован в България.

Със завръщането си от Съветския съюз българската политическа емиграция предприема необходимото, за да възпроизведе в България познатия ѝ модел на привилегии. Лично Георги Димитров препоръчва да се въведе системата на т. нар. „спецснабдяване" за висшите партийни и правителствени кадри. Така се поставя началото на привилегиите за вече оформящата се комунистическата номенклатура у нас. Първоначално това поведение на новодошлите предизвиква известно недоумение и недоволство в редиците на местните комунисти и бившите партизани. Разполагаме с късното свидетелстване на Руси Христозов, направено в интервю с режисьорката на документални филми Малина Петрова през ноември 1989 г.: „На XVI пленум през юни 1948 г. в Политбюро станал голям спор. Трайчо (Костов) поискал от Димитров да си направи сериозна самокритика, че е нарушил колективния метод, че живее откъснато от партията, от народа и т. н. Искал да се преработи докладът на Димитров за пред XVI пленум. Станал сериозен спор и Трайчо казал: „Ако ти не преработиш доклада, аз ще изляза със съдоклад." Имаше и един такъв момент тогава в началото на пленума – Никола Павлов и Стефан Богданов съобщават сведения за Роза Димитрова, че се държи като царица, ходи по детски домове, раздава подаръци, че Димитров живее в Двореца."[138] Разбира се, далеч не всички изразяват подобно недоволство, а обвиненията към Димитров са използвани като аргумент в оклеветяването на Трайчо Костов – той е обвинен не само в антисъветизъм и фракционерство, но и в левосектанство. По-съществената в случая е, че Димитров и московската му свита задават един модел за подражание. Модел, оказал се изключително привлекателен.

[138] Руси Христозов (интервю с Малина Петрова), Енциклопедия на злото – 4, в. *Гласове*, бр. 27, 28 юли–3 август, 2006. След референдума от 8 септември 1946 г. относно бъдещата форма на държавно управление, с който се премахва монархията, Георги Димитров се настанява в двореца Врана, резиденция на царското семейство.

В София Димитров може и да се ласкае, че играе първа цигулка, но рангът му съществено се е променил. От голямата международна сцена той се приземява в една малка провинция от периферията на очертаващата се съветска империя, в една несвойска обстановка, в която не изглежда напълно адекватен. Новата ситуация има и едно преимущество – далеч от зоркото око на вожда, той има простор за повече самостоятелност, особено предвид безкрайните конкретни задачи, които ситуацията налага. Той е от малкото българи, които са били европейски и дори световно експонирани, и това, както впрочем и контактите му с най-силния човек на света в този момент, не е могло да не впечатлява провинциалната аудитория. В България той е номер едно и сам е ласкан като „вожд", макар че никога не ще успее да забрави, че изразът „дългата ръка на Москва" не е празна фраза. И все пак сцената на Коминтерна му липсва или, казано по друг начин, родната сцена му е тясна. Това го тласка към някои несъгласувани и непремерени ходове, които дразнят Москва. При визитите си в една или друга от „братските" страни в Източна Европа, където го посрещат все още като бившия генерален секретар на Коминтерна, той се впуска в импровизации относно общото им бъдеще и възможни общи инициативи. Поради известните му близки връзки с Кремъл мнозина смятат, че той продължава да изразява официалната съветска политика, но вече не е така. Георги Димитров не е осъзнал достатъчно новата роля, която му е поверена – от него не се изисква да теоретизира, а да свърши добре една конкретна мръсна работа, да прокара пътя на комунистите към абсолютната власт, да осигури съветската хегемония в страната. Почти всяка международна инициатива на Димитров (предложенията за тесни контакти между новите комунистически режими в Европа, проектът за българо-югославска федерация, помощта за гръцките партизани) е посрещана враждебно от Сталин.

По време на официално посещение в Румъния Георги Димитров, без съгласуване с „центъра", си позволява да изкаже пожелание за изграждането на федерация или конфедерация между източноевропейските страни и сключване на митническа уния. Изказването е преценено като вредно и Сталин, без да щади себелюбието му, директно му пише: „Трудно е да се прецени какво е могло да Ви застави да направите на пресконференцията толкова прибързано и необмислено заявление."[139] Един месец по-късно (9 февруари 1948 г.) Георги Димитров е извикан в Москва на разговор по повод намеренията да осъществи федерация с Югославия, реализирайки една стара идея на самия Сталин, желаещ да изгради силна комунистическа страна в центъра на Балканите. Този път Георги Димитров е сбъркал, защото не е отчел сериозността на конфликта между

[139] Георги Димитров, *Дневник*..., с. 595.

Москва и Белград, в чиято основа е не нещо друго, а стилът в отношенията. Белград държи на равнопоставеността и не приема преките диктати. Сталин му устройва един истински малък другарски съд: „Струва ни се, че др. Димитров се увлича до известна степен с пресконференции и интервюта (...) Ние трябваше да вземем позиция, защото всички – и врагове, и приятели – мислеха, че това е наше гледище (...) Вие сте политически деятел и трябва да мислите не само за своите намерения, а и за това, което се получава от вашите изказвания." Присъстващият на срещата Молотов добавя: „В бъдеще др. Димитров трябва да избави и себе си, и нас от опасността от такива изявления."[140]

Бруталността на Сталин в отношенията с Димитров е демонстративна, той се стреми да му покаже какво е истинското му място в съвременното комунистическо движение и кой определя границите на компетентността му: „Не бива да се дават толкова често интервюта. Искате да кажете нещо ново и да учудите целия свят? Говорите, като че ли сте още генерален секретар на Коминтерна (...) Вие или сте неопитни хора, или се увличате като комсомолци, които като пеперуди летят право срещу пламъка."[141] Димитров отлично знае за какъв пламък става дума, затова нито за миг не се опитва да защити идеите си или поне правото си да говори от собствено име. И това напълно отговаря на състоянието на нещата в България. При всяка критика той веднага капитулира, свива се в черупката си, държи се като провинил се ученик и обещава, че „такива декларации няма да се правят в бъдеще". След критиките по повод изявленията му в Румъния той веднага отговаря с телеграма: „Приех с благодарност Вашите бележки. Ще направя нужните изводи."[142] Но сметнал, че това не е достатъчно, шест дена по-късно изпраща ново писмо: „Считам за излишно да Ви уверявам, че някой в нашата партия, разбира се, най-малко аз лично, би предприел съзнателно някаква стъпка в нашата вътрешна или външна политика, която би била в разрез с позицията на ВКП (к) и в ущърб на интересите на нашето общо дело (...) Що се отнася до някои мои неудачни изявления, аз извлякох вече достатъчно добър урок от Вашите бележки и можете да бъдете уверен, че подобна невнимателност вече няма да се повтори."[143] Сталин очевидно е смятал, че има пълното право да повтори прочутата реплика, отправена от Иван Грозни, руския самодържец, от когото се е възхищавал, към сина му: „Я тебя породил, я тебя и убью." И той наистина убива една много важна част от самия Димитров. Бруталният натиск на Москва и плахостта и безхарактерността на болния чо-

[140] Пак там, с. 597.
[141] Пак там, с. 598.
[142] Пак там, с. 595.
[143] Пак там, с. 595.

век са свидетелство от първа ръка за залеза на мита за героя от Лайпциг, на мита за значимата самостоятелна фигура на дееца на международното комунистическо движение. Димитров конфузно се приземява в рамката на новата си сравнително скромна за амбициите му роля.

За природата на народната демокрация

През последните години в исторически публикации и дори в гимназиални учебници по история се завърна едно забравено от хроникьорите и теоретиците на историята на Българската комунистическа партия понятие – *народна демокрация*, и се оформя едно течение в историографията, притежаващо черти на пораждащ се ревизионизъм. Реанимира се тезата, че във времето между 1944 и 1947 г. в България е налице форма на управление, различна както от съборения монархически, така и от последвалия комунистически режим. Тази междинна, преходна форма на управление се представя като съчетаваща парламентарната демокрация и ръководната роля на комунистическата партия, плурализма на собствеността и политиката на социална солидарност с решаващата намеса на държавата в стопанския живот. Но съветският хегемонизъм и лично Сталин, опиращи се на поставените от него лица в партията, са направили необходимото тази форма да бъде саботирана и страната да се насочи в руслото на съветския тоталитаризъм. Какво в днешната посткомунистическа ситуация извиква на живот този отдавна забравен епизод в развитието на страната и в историята на българския комунизъм? Мисля, че това е формалната аналогия с прехода, който страната преживява след промяната от 10 ноември 1989 г., чиито перипетии и неблагополучия оставят впечатление в част от хората за някакъв пропуснат шанс за промяна със социално изразен профил, за съчетаване на демокрацията и социализма. Сякаш става въпрос за едно повтарящо се разминаване – в разказа за провала на народната демокрация се промъкват нотки на разочарование от пропуснатите възможности през втория преход.

В спора за равносметката от полувековното комунистическо управление този начален епизод се използва и за защита на тезата за противоречивата траектория на режима и за различните възможности, заложени в него. Изправени сме пред въпроса: дали действително този епизод от историята на страната представлява някакъв самостоятелен етап, обособен период, който дори и хипотетично би могъл да предложи различен от осъществения ход на нещата? Днес е съвършено ясно, че такова твърдение противоречи на самата логика на процесите в българското общество след края на войната. *Народната демокрация* е мърт-

вороденото дете на единофронтовска версия на т. нар. комунистически антифашизъм. Дневникът на Димитров ни помага да реконструираме историята на понятието.

В него намираме безспорни факти, и те могат да бъдат проследени дори календарно, че понятието *народна демокрация* е продукт на Кремълската идеологическа лаборатория. Сталин лансира понятието едновременно като пропагандно и тактически ход, без нито за миг да вярва в реалната му стойност. Разбира се, не го е правил публично, а в конфиденциални разговори, в инструктажи, под формата на внушения върху хора, изпращани на „работа" в новите територии, в които империята смята да установи своето влияние. Не гледа на своите събеседници като на равностойни партньори, които може да посвети в съкровените си намерения или които са в състояние да разберат сложността на играта. Ще им открива истината малко по малко. Вероятно е смятал, че за да успее планът му, в известна степен самите те трябва да повярват в идеята за народна демокрация. Ето защо ги оставя да се афишират пред собствената си публика като нейни автори.

Защо Сталин прибягва до този тактически ход? Тъй като му е необходимо време, за да усвои следвоенните си придобивки, на което могат да попречат комунистите по места, напиращи непосредствено да усетят и консумират облагите от пълната, неподелена власт. Идеята за преходна форма трябва да изиграе двойна роля: от една страна, да успокои съюзниците относно истинските намерения на Москва (докато се подпише мирният договор и се консолидира съветското влияние), от друга – да сдържа нетърпението на комунистическите сили. По препоръка на Сталин от Москва Георги Димитров употребява целия си авторитет, за да охлажда нетърпението на комунистите по места да предприемат незабавен курс към диктатура на пролетариата и експроприация на буржоазната собственост. Още на 9 септември 1944 г. Димитров изпраща до ЦК следната телеграма: „Разбрахме, че във Варна се създават съвети и се разоръжава полицията. Вземете най-бързи и най-решителни мерки за незабавно прекратяване на тези действия. Съвети да не се създават никъде, полицията да не се разоръжава. Подобни действия наливат вода в мелницата на нашите врагове, на враговете на нашия народ. Дръжте се на строго демократична позиция."[144] Тази позиция прави възможно установяването на двете правителства на Отечествения фронт, все по-откровено доминирани от комунистическата партия. Въпреки това съблазните за бърза разправа с конкурентите и опонентите непрекъснато нарастват. Така през февруари 1946 г. се стига до среща в Кремъл (формалният повод е съгласуване на текста на подготвяната нова конституция на страната), на която Георги Ди-

[144] Пак там, с. 320.

митров от името на партийните среди споделя недоволство от бавния ритъм на промените и признава, че българските комунисти изпитват чувство на малоценност пред югославските си колеги, проявяващи се като много по-радикални. Стремейки се да изтръгне доказателства за обичта на вожда, Димитров се оплаква, че югославските комунисти гледат отвисоко на България заради бавния път на установяване на комунистическата власт и за това, че Съветският съюз разчитал главно на Югославия и гледал пренебрежително на България. Сталин отговаря утешително, но не опровергава твърденията. В дневника е записано: „Сталин заявява, че няма такова нещо: Югославия е сериозна държава, но ние считаме, че България и Югославия ще се обединят в обща държава и ще играят на Балканите единна роля."[145] Позицията на българската делегация предизвиква крайната откровеност на Сталин, който като на бавно схващащи ученици ѝ разяснява правилата на играта. (Разговорът е стенографиран от Трайчо Костов и след това включен от Димитров в Дневника.) Той ги упреква дори в сектантство и ги съветва да направят опит да привлекат многобройното българско селячество. „Вашата конституция трябва да бъде народна конституция; по възможност с по-малко подробности; конституция на народно-републиканска държава с парламентарен режим; не плашете нетрудовите слоеве; направете конституция, по-ясна от югославската (...) Неизгодно е да има Работническа партия и при това да се нарича комунистическа (...) На вас ви е нужно да обедините работническата класа с другите трудещи се слоеве на основата на минималната програма, а за максималната програма ще дойде време (...) По същество партията ще бъде комунистическа, но ще получи по-широка база и удобна маска за днешния период. Това ще ви помогне за прехода към социализма по особен път – без диктатура на пролетариата."[146]

Специално внимание заслужават последните думи на Сталин – „без диктатура на пролетариата". Не е за вярване, че са произнесени година и половина след налагането на контрол върху страната. Но московските инструктажи изиграват лоша шега на Димитров, който очевидно има проблеми с точното интерпретиране на намеренията на вожда. Това проличава две години по-късно, когато около понятието народна демокрация ще се състои последният сблъсък между суровия учител и суетния и несхватлив ученик. Ето как протичат нещата.

[146] Пак там, с. 534.
[145] Пак там, с. 534.

Последният урок на Сталин

В края на 1948 г. Георги Димитров при поредното си лечение в санаториума Барвиха общува с пребиваващия там Куусинен (председател на ВС на Карело-финската ССР) и обсъждайки ситуацията в България, засягат и проблема за народната демокрация. Димитров записва в дневника си почти буквално тези разговори. Двамата достигат до общия извод, че народната демокрация е средство за установяване на социализъм, наред с диктатурата на пролетариата. В днешните условия благодарение помощта на СССР е възможен преход от капитализъм към социализъм без диктатура на пролетариата. „Средствата са различни, но целта е една", заключават двамата [147]. В определението на Димитров народната демокрация е „власт на огромното болшинство от народа под ръководната роля на работническата класа", която установява икономически монопол (чрез национализация, ликвидиране на капиталистическите елементи, тоест чрез терор). В бележките му присъства дори и Сталиновата теза за изостряне на класовата борба. С други думи, за него народната демокрация е „постоянно укрепване на позициите на работническата класа начело с комунистическата партия във всички области на държавния, стопанския, обществено-политическия и културен живот". Преходът към социализъм без „създаването на съветски режим", т. е. съвети, е възможен, тъй като „народната демокрация може и е длъжна в дадени исторически обстоятелства, както вече показа опитът, с успех да изпълнява функциите на диктатура на пролетариата."[148] Народната демокрация е тактически ход, установяване на контрол върху обществото с други средства, не толкова радикални, но постигащи елиминирането на класовия враг. Въодушевен от тези разговори, че му се удава случай отново да теоретизира по един генерален проблем в пълно съгласие с внушенията на Сталин от предишните години, поощрен от интереса към проблема на един висш съветски функционер, Димитров решава да търси теоретичната си реабилитация. Отчаян опит да заеме отново позата на теоретик на международното комунистическо движение, разработващ марксистко-ленинското учение в съвременните му условия. На 1 ноември 1948 г. той изпраща писмо до Сталин, в което го запознава с идеите си: „Затова по поръчение на ЦК на Българската компартия аз се обръщам към Вас с настоятелната молба да се запознаете с нашите установки по изложените тук въпроси и да ни помогнете с Вашите съвети правилно да се ориентира партията в нейната предстояща трудна и сложна дейност."[149] Няма никакви

[147] Пак там, с. 633.
[148] Пак там, с. 639.
[149] Пак там, с. 638.

данни, че в ЦК на БКП някой е бил осведомен за тази инициатива, нито че е споделял теоретичните му терзания.

Нито времето, нито моментът се оказват подходящи за това и Сталин, сякаш забравил какво е говорил по тези проблеми, брутално му отказва всякаква перспектива да се завърне на сцената като самостоятелна фигура. Отговорът му гласи: „Народната демокрация не изпълнява функциите на диктатура на пролетариата, а е форма на диктатура на пролетариата. В историята на марксистката мисъл изпъкнаха две възможности или форми на диктатурата на пролетариата (...) Едната форма е демократичната република, каквато Маркс и Енгелс съзряха в Парижката комуна (...) След това Ленин откри съветската форма на диктатура на пролетариата като по-подходяща и целесъобразна при нашите условия (...) У вас, където завземането на властта от работническата класа се извърши не чрез вътрешно въстание, а чрез помощ отвън, от съветските войски, т. е. лесно, без особени усилия, може да се мине без съветската форма, като се върнете към оная форма, за която говореха Маркс и Енгелс, т. е. народно-демократичната парламентарна форма (...) Но този режим ще осъществи функциите на пролетарска диктатура."[150]

Георги Димитров не казва нищо по-различно от това. Но в момента, в който излага своите тези за народната демокрация, цялата игра около нея вече е приключила, българското общество е овладяно изцяло от комунистическата партия и извършва интензивен процес на съветизация. Размислите му са абсолютно неадекватни както на действителното състояние на нещата в страната, така и на историческия момент. Поне в очите на Сталин, който след инцидента с Тито е много мнителен и вероятно подозира, че зад безсмислените от негова гледна точка теоретизации на Димитров може да се крият някакви автономистки претенции.

В набиращата скорост Студена война не е време да се акцентират различията от съветската система. В следващите години и десетилетия марксистко-ленинската теоретична мисъл по въпроса за характера на преходния период ще възприеме изцяло Сталиновата постановка. Между капиталистическото и комунистическото общество лежи период на революционно превръщане на първото във второто. На този период съответства и политически преходен период и държавата в този период не може да бъде нищо друго освен революционна диктатура на пролетариата.

Собствената партия на Димитров не настоява особено на теоретичните му вариации на тема народна демокрация. Пред VII конгрес на БКП Тодор Живков разяснява: въпреки че след победата в страната се

[150] Пак там, с. 644–645.

установява многопартийна система, партията никога не е делила властта. И декларира: „Централният комитет винаги е смятал, че народнодемократическата по форма революция в нашата страна още от самото свое начало по своите закономерности е повторение на главното на Великата октомврийска социалистическа революция, че тя е продължение на делото на Октомврийската революция в нашите условия, че тя е част и проява на великия световен поход от капитализъм към социализъм, започнал с революцията на съветските работници и селяни през Октомври 1917 г., че от самото си начало тя носи социалистически характер."[151] Ето какво е казано и в четвъртото издание на официалната История на Българската комунистическа партия: „Участието и на други партии в победоносното въстание на 9 септември 1944 г. при създадената историческа обстановка беше голям успех на марксистко-ленинската политика, провеждана от авангарда на пролетариата. Новата власт още в деня на победата започна да изпълнява фактически функциите на диктатура на пролетариата. Съществуването на Отечествения фронт не отменяше, а затвърдяваше ръководната роля на партията. Главните, решаващи позиции на държавната власт бяха в ръцете на партията."[152]

Семантичната двойственост на понятието народ

Но все пак нещо съществено от реториката, разгърната около понятието *народна демокрация*, остава трайно в дискурса на комунистическата партия. То намира израз в свръхупотребата на понятията *република* и *народ*. Първото от тези понятия, особено след референдума за формата на държавно управление, постепенно намалява в партийния речник, затова пък понятието *народ* се превръща в основна легализираща режима матрица. Народът е провъзгласен за единствения суверен и всичко, което се предприема от компартията, се прави за него и от негово име. Работата обаче е в това, че *народът* е понятие, белязано от семантична двойственост. „Като историческа фигура *народът* се явява дискриминационно социално понятие, чието значение безспорно е твърде широко, но и много двусмислено, доколкото според момента включва или изключва една или друга категория от населението, една

[151] *История на Българската комунистическа партия*, Партиздат, София, 1967, с. 212.

[152] *История на Българската комунистическа партия*, Партиздат, София, 1984, с. 441.

или друга социална класа."[153] Двусмислието на понятието се състои в това, че създава впечатление, че изразява цялото, докато се позовава на една негова част, т. е. частта се представя като цялото. А както отбелязва Ж. Жюлиар, известно е, че по време на революция да обявиш несъществуването на определена група, е равносилно на това, да осъдиш нейните членове на физическо унищожение. „В случая трябва да говорим не за социален конструктивизъм, в смисъла на Хаек, а за деконструктивизъм; смятаните за ненужни или остарели части на обществото са осъдени на изчезване."[154]

Така например веднага след 9 септември 1944 г. понятието народ първоначално включва всички опозиционни и антимонархически партии и групи, т. нар. патриотични индустриалци, представителите на армията и т. н. На 1 септември 1945 г. Георги Димитров обаче лансира тезата за наличието на „антинародни" и „антидържавни" елементи, които са на път да бъдат изключени от понятието *народ* – става дума за либералнодемократичните формирования, несговорчивите елементи в Отечествения фронт, царските офицери... Така от понятието *народ* прогресивно отпадат и следващите групи – политическата опозиция, индустриалците, буржоата, едрите и дори средните селски стопани, тоест всички, притежаващи някаква собственост. Напълно в ключа на болшевишката традиция понятието *народ* се разглежда единствено на полето на социалното; социалното разделение е вододелът, който служи за ориентир при включването или изключването. Така понятието е сведено само до хората на труда, като под труд се разбира преди всичко ръчния, физическия труд. Интелигенцията е включена само при условие, че е „трудова", тоест притежава работническо-селски произход и се поставя в служба на тежненията на класата. Георги Димитров превежда функционирането на *народ* като класово понятие на език, достъпен за широката маса, с популярния в онези времена лозунг: „Който не работи, не трябва да яде!" Това е директен намек за съдбата, която е отредена за имотните и привилегировани съсловия. Техните представители могат да претендират за част от *народа* само след като споделят социалния статут на трудовата маса. Изгнатият от Димитров принцип намира място чак в Конституцията от 1971 г., в която трудът е определен не само като право, но и като задължение: „Всеки работоспособен гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд съобразно своите способности и квалификация." Тази поста-

[153] Жак Жюлиар, „Народът", в Пиер Нора (под ръководството), *Места на памет*, т. II, Дом на науките за човека и обществото, София, 2005, с. 44. Първо издание: Jacques Julliard, „Le peuple", in Pierre Nora (sous la direction), *Les lieux de la mémoire*, v. III, 1. LES FRANCE, 1. Conflits et partages, Gallimard, Paris, 1992, p. 185.

[154] Пак там, с. 50.

новка оставя отворен въпроса за това, кой и по какви критерии ще определя „обществено полезния" труд. Именно това дава възможност да бъдат определяни като паразити, тунеядци или безделници (с една дума асоциални) едни или други индивиди и групи – квалификации, водещи до санкции, до изключването от понятието *народ*. Механизмът е ясен: колкото повече се редуцира съдържанието на понятието народ, толкова по-надълбоко отива тоталитаризирането на обществото.

Винаги, когато се употребява понятието народ, трябва да се установи кой говори от името на народа (един от постоянните облози в идеологическата борба и до днес е кой има право да говори от името на народа), за да разберем коя част от цялото е изключена. Както и обратното: знаейки коя част от цялото не се включва в понятието народ, можем с голяма сигурност да определим кой говори от негово име. Комунистическата идеология бе решила този проблем по напълно задоволителен за нея начин: партията-авангард на пролетариата притежава правото да говори от името на народа, тъй като се явява най-осъзнатата и най-организираната част от народа. Тя единствена е способна да го мобилизира, да го изведе от състоянието на огромна инертна маса, да го направи физически видим.

На 9 септември 1944 г. класовото понятие народ придобива осезаем смисъл – призовани от комунистическата партия, масите изпълват улиците, те се групират и прегрупират в една нестихваща вълна от митинги и демонстрации. Това е смисълът на процеса на „внасяне съзнание в масите" – да придобият видимост, да олицетворят подкрепата за действията на партията-авангард. На 1 май 1947 г. Георги Димитров присъства на организираната от партията първомайска манифестация и отбелязва в дневника си: „Грандиозна ентусиазирана манифестация – до 200 000 души. Най-голямата и най-добре организираната досега от 9 септември 1944 г."[155] Няколко месеца по-късно от Москва той дава инструкции за тотална мобилизация на масите във връзка с отбелязването на годишнината на 9 септември. Това е времето на решителен сблъсък с опозицията и поемането на курс към нейното ликвидиране: „Изключителното значение на празнуването на Девети септември през тази година (...) Трябва всичко възможно да се мобилизира в цялата страна. Манифестациите и митингите трябва да бъдат много по-помпозни (...) Длъжни сме да дадем блестящо доказателство в страната и чужбина, че народът е с нас."[156]

С годините тази видимост на народна подкрепа, това физически заявено присъствие на народа в публичното пространство, наред с подкрепата и символа на единството, се превръща в ритуал, дори когато властта е вече напълно утвърдена, няма опозиция и няма никаква нуж-

[155] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 547.
[156] Пак там, с. 558.

да от демонстрация на сила. Нещата се обръщат, вече не масите правят манифестацията, а манифестацията прави масите – те се превръщат в нещо като политически артефакт. И този артефакт се произвежда дори през 80-те години, когато разликата между подкрепа и ритуал на подкрепа е все по-очевидна. Но комунистическата партия настоява на ритуала на подкрепата, тъй като той по същество вече се е трансформирал в ритуал на подчинението. Съветският тип режим няма нищо общо с мита за „властта на пролетариата", властта е упражнявана от комунистическата партия, представляваща пролетариата, но самата тя очевидно не е ръководена от пролетариата. Раймон Арон съвсем справедливо отбелязва: „Не съществува правителство на народа, ръководено от народа."

Тоталитаризмът и в националсоциалистическия, и в комунистическия вариант, се позовава на народа. Той се нуждае от двойствеността на понятието, пренасяща се и върху понятието демокрация. Когато се каже народ, не е ясно каква идентичност се има предвид. Нацизмът поставя народа на мястото на нормативната инстанция в качеството му на расова общност, комунизмът – в качеството му на класова общност. Големите разкази в традиционните общества придобиват формата на митични разкази, отпращащи към началото, към възстановяването на органичното единство на общността. Комунизмът, един от вариантите на големия разказ за еманципацията (идеите за премахване на експлоатацията, за равенство, за живот без лишения и антагонизми), имащ началото си от Декларацията за правата, е типичен в това отношение. Либералната демокрация, обратно, свързва понятието народ с републиканската идея, която се въплъщава от принципите на допитването и индивидуалната свобода.

Когато тоталитаризмът се позовава на народа, заимства от републиканството неговата универсализираща мощ, но само за да преобърне принципите му. На мястото на идеята за свобода се настанява тиранията на мнозинството. Сталиновият терор успява дълго време да мами духовете, тъй като е изглеждало, че е неделим от осъществяването на „социалистическата република."[157] В логиката на изключването сякаш се е съхранявала логиката на универсалното. Този механизъм на преобръщането намира израз в начина, по който се назовава режимът в страната на народната демокрация – Народна република България. Самото съчетание между народ и република позволява републиканският принцип, поставен в зависимост от наложеното редуцирано разбиране на понятието народ, да бъде изпразнен от съдържание.

---

[157] Жан-Франсоа Лиотар, *Постмодерното обяснено за деца*, ИК „Критика и хуманизъм", София, 1993, с. 59–63. Първо издание – Jean-François Lyotard, *Le Postmoderne expliqué aux enfants*, Éditons Galilée, Paris, 1988.

Единството на народа, разбирано от комунистическата партия в смисъла на социална еднородност, е много близко до традиционния манталитет на българската селска общност, в която всеки, който се отличава по един или друг начин, рискува да бъде отлъчен. Всеки, който не приветства новата власт или не показва готовност да ѝ сътрудничи, губи правото си да бъде част от народа и обикновено е определян като *родоотстъпник*, т. е. като някой, който е предал рода, предал общността в качеството ѝ на общо голямо семейство. (Така са наричани и тези, които по политически причини напускат страната нелегално, нарушавайки забраните; напускайки, те сякаш късат една свещена връзка и си навличат ненавист и вечно проклятие.) Семейство, което след вековното му класово разпокъсване отново е намерило своята органична цялост. Тази органичност, търсена в буквалното физическо сливане с тялото на народа, намира своето висше олицетворение в тялото на вожда. Харизматичният лидер олицетворява единството на народа.

В това отношение българското общество притежава необходимите нагласи, които комунистическата власт умело оползотворява, просто подменяйки обекта. Разделителната линия в българската военновременна история е неочакваната смърт на цар Борис III, един суверен от края на първата половина на XX век, века на тоталитарните маси, който има донякъде архаичен поглед върху властта и се стреми да управлява еднолично, стъпил върху мита за бащата на нацията, гарант на единството (което в голяма степен парира домогванията на българските привърженици на национал-социалистическата идея да се доберат до властта). Всички историци и коментатори на събитията са солидарни в оценката си, че с неговата смърт режимът изпада в дълбока криза; никой от наследилите го буржоазни лидери не е в състояние да го замени пълноценно. Типична криза на идентичността, доколкото за по-голяма част от хората той е олицетворявал единството на нацията. В спомените от онова време намираме образа на разплакани хора и вопли – „На кого ни остави!“ Подобни ситуации в политологията се определят с понятието холистичен модел на социална организация. Тялото на царя-обединител, под чието ръководство се е осъществило така мечтаното от поколения обединяване на разпокъсаното тяло на отечеството, се превръща в императив на принадлежността. „В много общества и особено западните, това изобразяване е намирало привилегирована фигура в личността на краля. Кралската особа се явява онова образцово същество, в което политическото тяло се концентрира напълно. В него поданиците могат да се видят като в огледало физическата си солидарност, въплътена в една материално и мистично дефинирана индивидуалност. Трябва да се държи сметка за тези духовни корени, ако иска човек да разбере толкова продължително неувяхващата носталгия по

монархическото олицетворение."[158] След изненадващата смърт на Борис III и следвоенния хаос и несигурност българското общество с голямо закъснение навлиза в епохата на скъсване с така описания символен ред. Мъчително скъсване, което е съпроводено и от дълбока криза на междуличностните връзки, смятани дотогава за основополагащи. То престава да се възприема чрез мъртвото тяло на царя, но също така и през отново орязаното тяло на отечеството. Загубили общата си идентичност, хората остават всеки сам за себе си във вихъра на новите промени. В такава ситуация обхванатите от „бунтарска треска" общества са лесно податливи на всякакви нови предложения за възстановяване единството на общността. Идеите на комунистическата партия попадат на благоприятната почва, оваканте на от мъртвото царско тяло, и възпрепятстват българското общество да постигне политическа зрялост.

Клод Льофор открива в дъното на тоталитарния проект именно тази фантазмена амбиция за реставрация на социалното единство като тяло, където отново определена роля играе персонализирането на властта в лицето на вожда, на култа към личността. Такова персонализиране в Съветския съюз се осъществява със Сталин, а в България с Георги Димитров, който, независимо че е загубил целия си исторически кредит, е канонизиран като „вожд и учител на българския народ". Неговата фигура в променения идеологически мизансцен успешно заменя фигурата на царя. Никак не е случайно, че българския народ с еднаква скръб и сълзи изпровожда в гроба ненавременно изоставилите ги цар и партиен секретар (колкото и във втория случай манифестирането на скръб да е било режисирано). Така се стига и до мавзолея на Георги Димитров – той приютява и съхранява физическото тяло на вожда, за да гарантира продължаващото му осезаемо присъствие в живота на общността. Мумията на вожда, потопена в мистично мълчание и далече от съблазните и опасностите на реалната политика, убеждава, че няма прекъсване, че идентичността на общността не е поставена под въпрос, тъй като има тяло, което я олицетворява.

---

[158] Марсел Гоше, „Десницата и левицата", в Пиер Нора (под ръководството), *Места на памет*, т. II, Дом на науките за човека и обществото, София, с. 180. Първа публикация: Marcel Gauchet, „La droite et la gauche", in Pierre Nora (sous la direction), *Les lieux de la mémoire*, v. III LES FRANCE, 1. Conflits et partages, Gallimard, Paris, 1992, p. 448–449.

VI

АГРАРИЗЪМ, КОМУНИЗЪМ, АГРАРКОМУНИЗЪМ

Да се върнем малко назад към въпроса за характера на партиите, ангажирани в промяната на 9 септември 1944 г. Сред некомунистическите партии в Отечествения фронт и извън него се откроява Българският земеделски народен съюз. Наред с БРП (к), единствено той притежава основания да се нарече масова партия и да заяви претенции за реално участие в управлението на страната. Налице е процес на възстановяване на старите структури из страната, т. нар. *зелени дружби.* Според едни източници за пет месеца се мобилизира членска маса от 92 875 души, а през септември 1946 г. те са вече 150 756. [159] Според други през януари 1945 г. Г. М. Димитров обявява на заседание на Постоянното присъствие на БЗНС, че членовете му са 750 000 души и че на свой ред Земеделският младежки съюз наброява 230 000 души. [160] И в двата случая липсват сведения на какъв източник се позовават, но дори да приемем, че БЗНС изостава по ръст от Комунистическата партия, той безспорно се явява едновременно неин основен съюзник и конкурент. Все още е жив споменът за доминиращото му положение в политическия живот на страната през 20-те години и за направеното от управлението на Александър Стамболийски. Възобновена и обединена, земеделската партия бърза да заяви претенциите си за преобладаващо влияние в българското село, обявявайки се за „единствената организация на българските селяни". Но времената са се променили и междувременно БРП (к) е натрупала значителен актив. Преди всичко след превратa на 9 юни 1923 г. и забраната на партията комунистите преминават в нелегалност и запазват структурите си. За разлика от тях, през последното десетилетие след превратa от 1934 г. БЗНС няма нелегален живот и макар статистиките да показват, че селяните са били мнозинство в партизанските отряди, когато не са изрично заявени като комунисти, те са поставяни в графата безпартийни. След 9 септември 1944 г. се откроява и друга съществена разлика между тях – в организационно отношение. Подобно на другите некомунистически партии в ОФ, и БЗНС е чужд на принципа на централизма и желязната дисциплина на комунистическата партия, нито може да разчита на подкрепата и напътствията на адекватен на комунистическия могъщ външен център. Тяхното *сдружаване* е на базата на чувството за съсловна солидарност и желанието

[159] Митю Исусов, *Политическите партии в България 1944–1948*, Наука и изкуство, София, 1978, с. 313.

[160] Диню Шарланов, *Тиранията: жертви и палачи*, София, ИК Стрелец, 1997, с. 38.

за социално признание. Тази разлика се осъзнава от земеделските водачи и уводна статия на в. „Земеделско знаме“ издига като модел за следване активизма на комунистите. „На много места наистина проличава преобладаващото влияние на комунистите. Това обаче се дължи на три причини: 1) че те са по-активни, 2) че нашите хора са по-пасивни и 3) че някои комунисти неправилно схващат същината на отечественофронтовската власт. Не можем да се сърдим никому за по-голямата активност на комунистите. Обратно, трябва да им се възхищаваме и да се впуснем в съревнование...“ (*Да преодоляваме грешките*, Земеделско знаме, бр. 4, 23 септ. 1944). Така че обективно сблъсъкът между комунистите и земеделците не само става неизбежен, но се превръща в основното съдържание на българския политически живот в преходния период след войната.

БЗНС и БРП (к). История на отношенията – прилики, отлики, съперничество

Разглеждането в дълбочина на отношенията между работническото и селското движения в България, между БРП (к) и БЗНС е обект за самостоятелно изследване. Тук ще се опитам да осветля някои моменти на сходство и афинитет, както и други на различие, които могат да ни помогнат да разберем противоречивите импулси на привличане и конфронтация между двете организации. В края на XIX и началото на XX век работническото и селското движения възникват и укрепват почти успоредно като съсловни организации, защитаващи интересите на две еднакво „силно притиснати от оковите на материалната мизерия“[161] части от населението. Но както сам Стамболийски признава, инициативата е на социалдемократите, а селяните виждат в нея пример за подражание. Исторически сюжетът на техните отношения се заплита през 20-те години, когато след погрома на България в три последователни войни (Балканската, Междусъюзническата и Първата световна) БРП (к) и БЗНС се оказват партиите, чиято антивоенна реторика обира протестния вот на силно обеднялото, изстрадало и радикализирано население. Два последователни вота ги извеждат в статут на най-влиятелните партии. На изборите от 17 август 1919 г. БЗНС печели 28% от гласовете, а БРП (к) – 18%. Широките социалисти получават 13%. Поли-

[161] Александър Стамболийски, *Политически партии или съсловни организации*, трето издание, София, Земеделско съюзно издателство „Ал. Стамболийски“, 1945, с. 273; първо издание – 1909.

тическият живот демонстративно се накланя на ляво, но комунистите отклоняват предложението на Стамболийски за съставяне на коалиционно правителство. Една година по-късно, на 28 март 1920 г., в търсене на по-стабилна парламентарна подкрепа на политиката си Стамболийски насрочва преждевременни избори, които БЗНС печели убедително. Той получава 38,2% от гласовете срещу 20,2% за комунистите и е в състояние да състави самостоятелно правителство. [162] Този успех и демонстративно арогантният стил на политическо поведение на Стамболийски стряскат не само традиционните „буржоазни" партии (консерватори и либерали), но и комунистите. Ето защо в очертаващата се криза те не подкрепят земеделците и пасивно изчакват деветоюнския преврат, чиято неподозирана брутalност, особено след провала на зле подготвеното Септемврийско въстание, се стоварва с пълна сила и върху тях. Изводът от трагичните събития, който и двете партии правят, логично ги насочва към необходимостта от единодействие пред лицето на общия класов враг. След 9 септември и така единодушно направената историческа равносметка, поведението и на двете партии се съпровожда от два почти идентични подмотива: от една страна е силният им стремеж за политически реванш, от друга – увереността на всяка от тях, че масите са зад нея и това определя водещата ѝ роля.

Лексиките на комунистическата и на земеделската партия в голяма част се препокриват, което е обяснимо както с оглед сходния класов състав на основните им поддръжници, така и поради донякъде общите идейни корени – преобладаващата духовна атмосфера на руското народничество и различни социалистически идеи. В основата и на двете партии е „ниската" селска интелигенция, като почти всички техни водачи са започнали кариерата си като учители: Димитър Благоев, Христо Кабакчиев, Янко Сакъзов, Александър Стамболийски, Цанко Церковски, Юрдан Пекарев, Димитър Драгиев. Някои от селските лидери, като Цанко Церковски например, първоначално са били свързани със социалдемокрацията. Те са говорители на бедните и потиснати социални слоеве и носители на идеята за социална справедливост, убедени критици на капитализма, на политическото статукво и на буржоазната градска олигархия. Стамболийски решително се обявява срещу политическата бюрокрация, срещу „старите партии", които според него са изживели времето си, тъй като представляват егоистични котерии и не са в състояние да осъществят модернизирането на страната. „В борбата на разните обществени слоеве, ако нуждата на живота, ако интересите на мнозинството диктуват да бъде отнета възможността за живот на

[162] Джон Бел, *Александър Стамболийски и българският земеделски народен съюз 1899–1923*, София, ИК „Детелина 6", 1993, с. 88 и с. 116.

едно непотребно малцинство, то това бездруго ще стане."[163] А на Деветия конгрес на БЗНС Стамболийски произнася вестъпително слово под наслов „Смърт на политическите партии!".[164]

Обща за тях е и идеята за социалната еманципация и народовластието – върховната власт принадлежи на „работния народ", в който Стамболийски включва приоритетно земеделците, работниците и занаятчиите. Народовластието се разбира едновременно като директна демокрация, диктатура на мнозинството и егалитарност. Земеделците споделят марксистката социална дихотомия, структурираща обществото на два лагера – бедни и богати, потиснищи и потиснати. И те говорят за „новото време" и „новия човек на аграрното общество". Работната маса трябва да се стреми „да окупира държавата (...), за да я тури в своя услуга".[165] Това, което е добро за мнозинството, е справедливо. „Победата на мнозинството ще бъде известна доза тирания за малцинството; ала победата на последното пък е най-грозната и невъобразима тирания".[166] Хората трябва да бъдат проникнати от тази истина и за целта е нужно внасянето на съзнание в неграмотните маси, мобилизирането им около политиката и въвличането в това, което той нарича *борбата*. Общото между комунистите и земеделците е вярата в силата на идеите (Никола Петков определя възгледите на Стамболийски като *идея-сила*), в активизма – участието в политическите борби е обявено за основна ценност на личността. Тясно свързана с егалитаризма на двете движения е и важната роля, която се определя на държавата в икономическия живот, в качеството ѝ на основен двигател на стопанския растеж. Обявявайки се срещу икономическия либерализъм и принципа laisser-faire, левите земеделци се оказват близко до аграркомунизма. Много от икономическите промени, които осъществяват двете правителства на Стамболийски, дават основания режимът му бъде охарактеризиран като „кооперативен социализъм".[167] Склонността към радикални форми на управление и слабата диалогичност създават впечатлението за „селска диктатура". Ето защо т. нар. „стари партии" не правят голяма разлика между земеделците и комунистите. Обвиненията им в „болшевизъм" към земеделците обаче се облягат преди всичко на антикапиталистическата и антимонархическа реторика и пренебрегват това, което е различно в двете движения.

---

[163] Александър Стамболийски, *Политически партии или съсловни организации*, с. 250.

[164] Джон Д. Бел, *Александър Стамболийски...*, с. 86.

[165] Александър Стамболийски, *Политически партии или съсловни организации*, с. 183 с.).

[166] Пак там, с. 250.

[167] Румен Даскалов, *Българското общество*, София, Гутенберг, т. II, с. 259.

Александър Стамболийски и идеологията на аграризма

Идеологията на аграризма е развита в книгата на Александър Стамболийски „Политически партии или съсловни организации". В нея той противопоставя на марксисткото схващане за класите и класовата борба възгледа за съсловното организиране на обществото. Политическите партии според него са били необходими и са се развивали на базата на класовото организиране, но от момента, в който политическите права и народовластието са извоювани, те губят основанията си и се израждат в котерии, които се борят за власт. Поради това не са в състояние да се справят с новите нужди на живота. Причината е, че „са съставени от хора с еднакво материално положение, ала не и с еднакви материални интереси". [168] И неговата политическа програма предвижда разформироване на политическите партии в страната и преминаване към съсловни организации, съставени от хора с еднакви материални интереси и имащи за цел да ги защитават. Класовата борба трябва да отстъпи място на съсловните конфликти, които да се решават чрез вишегласие в парламента, тъй като съсловните организации ще бъдат новите „политико-икономически обществени групи". Стамболийски посочва като основни съсловни организации в българското общество от онова време тези на земеделците и на наемните работници, докато обхващат многобройната част от населението. Но е склонен да признае интересите и на по-малобройни съсловия – занаятчийското, търговското, на индустриалците и бюрократическото. Отнася се с подчертана симпатия към Работническата партия в качеството ѝ на съсловна организация и вижда в нея другата убедителна алтернатива на „старите партии". „Нейният живот е осигурен и достатъчно симпатичен"[169], поради което намира за естествена общността на трудовите маси от земеделското и работническото съсловие. Но при условие, че земеделците в качеството си на представители на най-многолюдното съсловие (80% от населението) се явяват естествен хегемон в това обединение. Освен това работническата партия не трябва да престъпва очертаните съсловни граници и да се стреми да разпростира влиянието си и върху селото. В качеството си на министър-председател на парламентарно запитване от десницата Стамболийски заявява: „Обвиняват ни, че кокетираме с нашите комунисти (...) Ние не кокетираме никак, обаче ние искаме да живеем в добри отношения с тях, докато те ни позволяват да ги считаме като представители на мирната класа на градските

[168] Александър Стамболийски, *Политически партии или съсловни...*, с. 262.
[169] Пак там, с. 292.

работници (...) Ако обаче те преминат границите, които им определя защитата на интересите на представляваната от тях класа, и ако, поставяйки се в услуга на една кауза, която ни е чужда, те се мъчат да реализират подкопателни проекти, те ще намерят изпречена срещу тях импозантната сила на този народ от дребни поземлени собственици, който никога не ще приеме идеала на един Троцки". [170] И все пак, пресичайки опитите им за комунистическа агитация на село, Стамболийски не вижда сериозна опасност в техните действия и смята, че може лесно да ги ограничи. „Комунистите нека живеят, те са безопасни, те са безсилни, защото се разлагат и изчезват. Търсете мерки как да ги засилим, защото те бързо се разлагат." [171]

Всъщност основното различие между земеделците и комунистите е било в отношението към дребната частна собственост и преди всичко по отношение собствеността върху земята. Аграрната идеология почива на древната и до голяма степен свещена връзка между земята и стопанина, който я обработва, тя стимулира частната инициатива, в която Стамболийски вижда условие за подобряване живота на селяните. „Премахването на частната собственост ще докара двете най-главни пакости за човечеството, ще намали продуктивността на човешкия труд и ще увеличи зависимостта на самия човек. С други думи казано, без частната собственост у човека се убива охотата за по-големи печалби, а от друга страна той попада под тиранията на обществото. Обществената собственост би създала един копанаджийски режим..."[172] Но никой не трябва да бъде много по-богат от останалите и гаранция за това е принципът на семейното стопанство в качеството му на основна стопанска единица в съвременното общество. Ето защо Чарлз Мозер с основание отбелязва, че аргументите на Стамболийски и на Г. М. Димитров, който развива неговите възгледи, срещу едрото земеделие са повече морални и общокултурни, отколкото икономически. [173] Стамболийски се разграничава и от изповядваните от комунистите методи за промяна на политическата система чрез революция. Той се обявява за по-справедливо разпределение на благата, за един вид социална държава, но вижда промяната по-скоро в рамките на съществуващия демократичен парламентарен режим, който по еволюционен път трябва да бъде изпълнен с истинско съдържание. Установеното по парламентарен

---

[170] Александър Стамболийски, „Защо ни клеветят", в: Никола Д. Петков (съставител), *Александър Стамболийски. Личност и идеи*, София, Печатница „Земеделско знаме", София, 1930, с. 168.

[171] Александър Стамболийски, „За реакционерите", пак там, с. 295.

[172] Александър Стамболийски, „Из принципи на Българския земеделски съюз", пак там, с. 185.

[173] Чарлз Мозер, *Д-р Г. М. Димитров*, София, Военноиздателски комплекс „Свети Георги Победоносец", София, 1992, с. 255.

път народовластие трябва да бъде „под мощната закрила на действително конституционно-парламентарния политически режим“. [174]

Въпреки съществуващите прилики в идеологията на селското и работническото движение в България през 20-те години, по същество аграризмът се появява като реална алтернатива на марксизма. Негова основа е претенцията за водеща роля в обществото на земеделското съсловие, облягаща се на ретроспективната утопия, че земеделският труд и изхранването на хората са в основата на живота и че ако може да си въобразим един свят без фабрики, железници, търговци и дори лекари, то животът не би могъл да съществува без продуктите на земеделския труд. „Предопределено от съдбата да се занимава с най-невинния, най-непорочния, най-благородния и най-облагородяващия човешката душа труд и да произвежда най-необходимите за живота на всяко живо същество в природата продукти, земеделското съсловие е било и си остава най-важния, най-продуктивния, най-полезния, най-необходимия и най-жизнерадостния и животворния елемент в човешкото общество.“ [175] Опрян на масово политическо движение, аграризмът предвижда и предприема реформи на съществуващата капиталистическа система с оглед премахване на експлоатацията на селото от града и създаване на благоприятна нормативна среда, която да позволи на земеделците да се радват на плодовете на своя труд. На аргумента за неконкурентоспособността на провъзгласеното за идеал дребно и средно семейно стопанство, аграризмът противопоставя идеята за кооперативното движение. Асоциирането на определено число дребни собственици ще ги приближи до параметрите на едрото земеделие, но няма да позволи скъсването на връзката със земята, няма да разчита на използването на чужд труд и ще избегне деформациите на стремежа към самоцелна печалба. Предвижда се кооперативното движение да бъде подкрепено с изграждането на механизми, премахващи търговските посредници, създаването на алтернативни мрежи за разпространение на селскостопанската продукция, забрана на лихварството, намаляване на косвените данъци и въвеждане на прогресивно подоходно облагане, развиване на образованието в селските райони, намаляване заплатите и пенсиите на чиновниците, намаляване числеността на армията и на разходите за нея и т. н. Възгледите и действията на Стамболийски са странна смесица от разумна социална политика и издигане в идеал на прединдустриални форми на живот. Това маркира и разликата между по-късните ТКЗС-та и земеделските кооперации, сдружаването в които е на доброволен принцип и запазва автономността на семейното стопанство. Някои изследователи с основание наричат земеделската програма на Стам-

[174] Александър Стамболийски, *Политически партии или...*, с. 319.
[175] Пак там, с. 185.

болийски „трети път" – нито капитализъм, нито комунизъм. Ако капитализмът е основан на „частна собственост", а комунизмът на „колективна собственост", то аграрното движение вижда своята база в „трудовата собственост". Това е собствеността, която се използва непосредствено от самия собственик, за да издържа себе си и семейството си. [176]

Борба за селските маси. Опит за реанимиране на аграризма в границите на Отечествения фронт

Противно на множество критично настроени външни наблюдатели, подозиращи Стамболийски в болшевизъм, американският кореспондент на в. „Таймс" Джеймс Баучер дава друга оценка на програмата на правителството му: „Тази промяна ще отърве страната от една от най-големите опасности, които я заплашват – нашествието на болшевизма. Селянинът-собственик навсякъде е консервативен по своите вродени качества и отхвърля комунистическите идеи. Но трябва да му се даде възможност да живее." [177] Това мнение без всякакво съмнение споделят и комунистите, които виждат в укрепването на земеделското движение фактор, отдалечаващ ги от революцията. Потушаването на организираната от тях по време на управлението на Стамболийски железничарска стачка потвърждава това им заключение. Ето защо се утвърждава убеждението им, че привличането на селяните е повече от необходимо. Още през 1903 г. партията на тесните социалисти се отказва от принципа на „класовата чистота" и започва да приема в редовете си и селяни. С руската революция и болшевизацията на БРП (к) тази стратегия се установява трайно. Впрочем още през 90-те години на XIX век в „Селският въпрос" Енгелс заявява, че за да завоюва политическата власт, комунистическата партия трябва отначало да отиде от града в селото и да стане силна в селото. Ленин на свой ред поставя т. нар. „селски въпрос", който е въпрос за съюзниците на пролетариата в борбата му за властта. Сталин допълва: отрицателното отношение

---

[176] G. M. Dimitrov, Agrarianism in Feliks Gross, ed., *European Ideologies: A Survey of the 20th Century Political Ideas*, New York, 1948, p. 396–452; John Bell, *Neither Capitalist Nor Communist: The Ideology and Program of the Bulgarian Agrarian National Union as „Third Path" of Social Development*, a paper prepared for the Mindwest Slavic Conference, 1974.

[177] Джеймс Баучер, „Александър Стамболийски", в: *Александър Стамболийски. Личност и идеи*, с. 87; публикувано в Contemporain Rewue през 1920 г.

към селския въпрос на партиите от Втория интернационал, изхождащи от постулата, че пролетарската революция е дело на работническата класа, е равносилно на отказ от борбата за завоюване на властта. Селяните могат да се използват за интересите на пролетарската диктатура. Да се оставят селяните, значи да се превърнат в резерв на буржоазията. [178]

Стамболийски също разбира, че доброжелателните му жестове не могат да спрат хегемонистичните домогвания на комунистическата партия и подлага на рязка критика впускането ѝ в политическо състезание за печелене на масите на базата на „отклонение от релсите на своето пряко предназначение и (...) чрез широката си агитация да привлече, да завладее, да задържи в своите редове и хора, принадлежащи към други съсловия, имащи други материални интереси". [179] Така, независимо от общите моменти в целите и политическата реторика на двете движения, сблъсъкът между тях изглежда неизбежен, тъй като се явяват конкуренти в търсенето на влияние в една и съща социална група – бедните и средни селяни, от успеха на което зависи собствената им политическа тежест.

Налице са редица причини лявото крило на БЗНС, оглавено от Никола Петков, да се включи в Отечествения фронт и непосредствено след завземането на властта да подкрепи изцяло инициативите му. Нещо повече, в известен смисъл присъединяването на земеделците прави възможна и придава легитимност на комунистическата инициатива за създаване на Фронта. Нека се опитаме схематично да реконструираме мотивите на тяхното поведение. БЗНС-Пладне и БРП (к) през предишните две десетилетия след два военни преврата донякъде са споделяли обща съдба – имат съзнанието за големи партии, които макар и по различен начин противопоставяли се на установеното статукво, незаконно са изтласкани от политическия живот, подлагани са на репресии, отчасти поради тяхната вражда и разделеност. Налице е като че ли искреното желанието да се извлече поука от трагедията от юни 1923 г. и да се противопостави „братския съюз между земеделци и работници" на обективно сложилия се общ враг – монархизма и партиите на едрия капитал. Редица членове на БЗНС са се включили в съпротивителното движение под една или друга форма и вече са имали изградени контакти с комунистите. Основна опора на партизаните са били жителите от селските райони, които реално са давали и най-много жертви при сблъсъците с властта. Показателен за това е и фактът, че след изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. от депутатите на БЗНС-

[178] И. Сталин, *Основите на ленинизма*, София, Издателство на Българ. работническа партия (комунисти), 1945, с. 65–66.

[179] Александър Стамболийски, *Политически партии или...*, с. 270.

Никола Петков преди 9 септември 1944 г. 63-ма души са били арестувани, 30 души са били интернирани, 8 – осъдени на смърт, 16 – осъдени на дългогодишен затвор. [180] Допълнително основание е наличието сред селяните на множество русофили и славянофили. Промяната на 9 септември за земеделците е възможност за своеобразен реванш и отмъщение както за жестоката разправа с харизматичния им исторически вожд, така и за гибелта на десетки други дейци на Съюза. БЗНС се обявява против класовото помиряване и подкрепя инициативите на ОФ за забрана на „старите партии" и мерките срещу буржоазните градски слоеве. Има свидетелства, че по места в малките селища земеделци, свързани със съпротивата и активни членове на комитетите на ОФ, взимат участие в дивото правосъдие и прочистването на терена,[181] отприщени с емоциите на семейни или кланови вражди, но днес, със задна дата, е много трудно да се установи какво точно е това участие, тъй като историята е склонна да приписва всичко на основния победител, а и немалко от тези земеделци по-късно сами стават жертва на репресиите и това ги изважда от списъка на отговорните.

В първия брой на в. „Земеделско знаме", 14 септември 1944 г., е публикуван призивът на министъра без портфейл от правителството на Отечествения фронт Никола Д. Петков, в който, припомняйки делото на Стамболийски, се казва: „А ето днес, след двадесет години, същите идеи ни доведоха до осъществяване съюза между земеделци, работници, почтени интелигенти и войска. В платформата на Отечествения фронт са вложени най-важните идеи, които съставляваха ядката на земеделската платформа." В този призив останалите партии от ОФ не се споменават, съвършено ясно е изразена претенцията двете най-големи партии да си поделят отговорностите на властта в името на принципите на народовластието. Успоредно с това е и констатацията, че в ОФ-управлението БЗНС вижда възможност да осъществи много от идеите, които е развивал още през 20-те години: поземлената реформа почти буквално повтаря реформата, предприета от Александър Стамболийски (налагане на принципа „Земята принадлежи на тези, които я обработват", ограничаване размера на притежаваната земя, раздаване земя на безимотните селяни, поощряване на кооперирането и т. н.), изграждането на градски жилищни комисии и нормирането на обитаемата жилищна площ и на наемите, и не на последно място – идеята за Народен съд. Тя е извдигната за пръв път от Стамболийски след края на Първата световна война и подготовката на Парижкия мирен дого-

[180] Митю Исусов, *Политическите партии в България*...с. 314.

[181] Стефан Бочев, *Белене. Сказание за концлагерна България*, София, Фондация „Българска наука и изкуство", 2003.

вор. Още в първия брой на в. „Земеделско знаме“ Никола Петков обявява: „Народен съд за всички, които са ограбили, потискали, измъчвали и безчинствали с българския народ, и за тези, които обявиха война и изправиха страната пред нова катастрофа.“ През 1923 г., в навечерието на гражданската война, БЗНС издига лозунга „Смърт на народните предатели!“, който звучи и на следдеветосептемврийските митинги по площадите на страната. А ОФ-комитетите наподобяват „комитетите за селска диктатура“, които БЗНС е започнал да изгражда през 1922 г. в очакване на десен преврат. В средите на левите земеделци витаят също настроения за саморазправа и революционно насилие. Земеделците, водени от традиционната си ненавист към чиновниците, са особено активни в разчистването на държавната администрация. В статията „Да се бърза“, публикувана в партийния вестник, четем: „На много отговорни места все още остават необезпокоявани от никого агенти на миналите кървави управления, които точат ножовете си, за да ни ги забият при първия удобен случай в гърба. Идете в която щете канцелария на държавните учреждения и ако след почукване по вратата, влезете, ще заварите тия инак с невинни физиономии държавни служители, събрани на купчини, конферират по някакъв си най-ефикасен начин, биха могли да компрометират авторитета на властта, като същевременно и себе си запазят (...) Ето защо трябва да се бърза първо с прочистване на държавната машина от агентите на порочното минало.“ [182] И наистина през първите няколко месеца след 9 септември от държавната администрация са изхвърлени около 30 000 служители. В същата статия се възпроизвежда и комунистическата теза за фашисткия характер на българските политически управления през последните 20 години преди 9 септември.

Трябва все пак да се отбележи, че ръководството на БЗНС прави известни усилия да смекчи суровата разправа, която се очертава в Народния съд. Вестник „Земеделско знаме“ публикува няколко статии с показателни заглавия: „Народен съд, не отмъщение!“ (4 октомври) или „Защитата пред народния съд“ (25 ноември). В тези статии се отправя призив за нормална съдебна процедура и правото на неформална защита на обвиняемите, но разграничението е индиректно, то не се противопоставя и не назовава конкретно наблюдаваните деформации, а по-скоро излага препоръчителни принципи на процедурата в името на правилно разбраната политика на Отечествения фронт. В началото на декември в партийния орган на земеделците отново откриваме призив, наливащ вода в мелницата на засилващите се репресии: „Прочистването на държавната машина от фашисткатa ръжда е много задължително.“ [183]

---

[182] Чеко Антонов, *Да се бърза*, в. Земеделско знаме, бр. 7, 4 окт. 1944.

[183] *Прочистване в железниците*, в. Земеделско знаме, бр. 25, 6 дек. 1944.

В същото време Никола Петков не може да не си е давал сметка, че БЗНС е изправен пред силен съюзник, чиито истински намерения е все по-лесно да се съзрат. Ето защо полага специални усилия, без да влиза в открит конфликт, самият той да бъде правилно разбран, широко оповестявайки основните идеи на аграризма, призоваващ на помощ като в политически спиритичен сеанс сянката на Стамболийски. Този ход трябва да оправдае съюза с комунистите и същевременно да напомни за маркираните граници на действие и влияние на съюзниците. Тоест да напомни претенцията на БЗНС върху тези обществени слоеве, които смята за монопол на своето политическо действие. В края на 1944 г. в публикувана във в. „Земеделско знаме" статия „За единството и разбирателството между РП и БЗНС" четем: „Ако щете от едно чисто марксическо гледище (...) земеделското съсловие (класа) е онази част от обществото, която влага своя и на семейството си труд в своето собствено земеделско стопанство. И докато за наемния работник най-съществен интерес е да работи по-малко часове и да получава по-голяма надница – земеделецът-стопанин има интерес: да работи доколко силите му стигат; да увеличава притежаваната земя в докари до допустимия от закона максимум, да получава евтини и леснодостъпни кредити и по-високи цени за своите произведения; да направи стопанството си, по пътя на комасацията и трудовата земеделска кооперация, по-рентабилно и доходоносно и т. н. При това положение икономическите интереси на работника му налагат да се организира в РП, а на земеделския стопанин мястото е в БЗНС (...) Така изградени, тези две политико-обществени сили имат и много сродни и свързващи ги интереси. Те една без друга не могат да разчитат на успешното провеждане на социалната си, политическа и икономическа програма." [184] А в началото на 1945 г. е преиздаден и основният труд на Стамболийски „Политически партии или съсловни организации", с предговор от самия Никола Петков – потвърждение за намерението на земеделците да отстояват своята политическа независимост. В предговора, излагайки основните възгледи на Стамболийски, Петков възклицава: „Какво удивително прозрение! Днес при Отечествения фронт не настъпи ли именно това време, когато всички трудещи се и дребни икономически съществувания делят помежду си и борба, и управление за доброто на родината?" [185]

Разбира се, пред лицето на все по-силния и настъпателен съюзник-съперник земеделците са склонни да направят редица отстъпки, в това число да изпъстрят речите и статиите си с несвойствената им марк-

---

[184] Д-р Никола Хаджиев, *За единство и разбирателство между РП и БЗНС*, в. Земеделско знаме, бр. 26, 9 дек. 1944.

[185] Никола Петков, Предговор към Александър Стамболийски, *Политически партии или съсловни организации*, с. 5.

систка фразеология или да се кълнат във „вечна дружба с братския руски народ“ и „сърдечно приятелство със Съветския съюз“. [186] Склонността към отстъпки и търсене на разумен компромис проличава дори по отношение идеите на Стамболийски. В края на преиздадената му книга „Политически партии или съсловни организации“ откриваме една малка, почти незабележима „Редакционна бележка“, която гласи: „Тази книга е най-крупното съчинение на Ал. Стамболийски. Издава я през 1909 г. В 1920 г. той е успял да преработи и издаде само нейната втора част. Сега ние отпечатваме в един свитък първа част от първото издание и втора от второто, без ни най-малки изменения. Стилът е твърде старомоден, но трябва да имаме предвид състоянието на езика ни при нейното писане. Това се отнася и до съдържанието ѝ: едни от мислите на Стамболийски вече са се сбъднали, други обаче са отпаднали през тези тридесет и пет години. Много от идеите, изложени в това съчинение, имат вече историческо значение. Но стойността на книгата е в нейните идеи, които не бяха умъртвени през изминалите години и ще останат вечни, защото са кръв и плът от един борчески народ.“ Не се посочва кои идеи са се сбъднали, кои са остарели, от кои днешните ръководители на Съюза са се отказали. Тази двусмисленост е адресирана към различните видове читатели – както към привържениците и членовете на БЗНС, така и към партньорите от БРП (к). Може да се предположи, че към последните е отправен знак за неактуалността на тези части от възгледите на Стамболийски, в които гледа малко високомерно и войнствено към работническата партия, както и за нападките му към болшевизма.

Разединение и разгром на земеделското движение

Всичките добронамерени жестове и готовност за сътрудничество обаче не са в състояние да променят възприетата от комунистическата партия стратегия. Поетият курс към масовизацията ѝ до голяма степен възпроизвежда ситуацията на съперничество между двете големи масови партии от 1923 г. БРП (к) не подкрепя именно Стамболийски по време на деветоюнския преврат, тъй като оценява, че няма сериозна заплаха от десницата, а Стамболийски е последната им пречка по пътя към властта. На заседание на ръководството на БРП (к) на 21–22 януари 1923 г. Христо Кабакчиев дава тълкуване на новата политика на Коминтерна за „единен фронт“ в духа на необходимост от още по-

[186] Никола Петков, *Призив...*

голямо усилие да се изземат селяните от БЗНС, който обективно защитавал интересите на селската буржоазия. [187] По-късно Кабакчиев доразвива своята теза, твърдейки, че със свалянето на Стамболийски българското селячество по необходимост ще насочи погледа си към БРП (к), така че всъщност след превратa партията била в по-изгодно положение отпреди. Коминтернът подлага на критика тази позиция, обвинявайки българските комунисти в левосектанство, но по същество те не са направили нищо друго, освен да пренесат Ленииновото определение за есерите върху българската земеделска партия. „Характерната черта на този период – пише по-късно Сталин – бе по-нататъшното революционизиране на селяните, тяхното разочарование от есерите и напускането на есерите, новият завой на селяните към непосредствено сплотяване около пролетариата като единствена докрай революционна сила (...) Историята на този период е история на борбата на есерите (дребнобуржоазната демокрация) и болшевиките (пролетарската демокрация) за селяните, за завладяване мнозинството от селяните." [188] С отстраняването на десницата след 9 септември постреволюционната ситуация в България прави отново актуална гледната точка на Христо Кабакчиев. Политиката към единство между работници и селяни се разбира в духа на съветския модел – подчиняване на земеделската членска маса и сплотяването ѝ около програмата на българската комунистическа партия. А пътят за това минава през разгрома на земеделското движение, сега вече от страна на най-близкия му съюзник в Отечествения фронт – комунистическата партия.

Процесът ще отнеме известно време и в него ще бъдат приложени всички конспиративни практики, които партията е усвоила в емиграция и в нелегалност. Първата от тях е постоянният шантаж за политическо дискредитиране. Стремежът на БЗНС да увеличи членската си маса се третира като акт на недоброжелателност и противопоставяне на селяните на работническата класа, следователно – на измяна спрямо духа на ОФ. Към тези обвинения по-късно ще се прибавят и намеците за антисъветизъм, а накрая и фалшиви обвинения във вражеска дейност, връзки с чужди сили и подготовка на военен преврат. Методично насажданият климат на психологически шантаж изиграва своята роля не само на ниво партийно ръководство, но и в моделиране поведението на електората, тъй като очертава символно доминиращата роля на този, който диктува условията. По-нататък цялата стратегия на компартията е изградена около принципа „разделяй и владей" – отначало тя използва другите партии от ОФ, за да ги настрои срещу земеделци-

---

[187] *Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгреси, конференции и пленуми на ЦК*, т. II, София, Партиздат, с. 245.

[188] И. Сталин, *Основите на ленинизма*, с. 71–72.

те и да предотврати евентуалното им обединяване с тях в обща позиция, а след това разгръща различни стратегии за отслабване и елиминиране на всички партии от Отечествения фронт посредством провокирането на процеси на верижно разцепване и обезсилване. Комунистическата партия особено усилено работи за разцепването на земеделското движение, умело използвайки съществуващите вътрешни противоречия и съперничество между отделните фракции и лидери. В ръководните органи на БРП (к) постоянно се наблюдава и обсъжда ситуацията в БЗНС. Лично Георги Димитров от Москва наблюдава и ръководи този процес, давайки съвети компартията да не афишира открито ролята си на инициатор на вътрешните раздори. Вмешателството и манипулирането на партийния живот на земеделската партия става посредством вербуването и внедряването в ръководните органи на свои протежета. Така чрез политика на дискредитиране, противопоставяне и разделение компартията успява да елиминира поетапно повечето от историческите лидери на движението: отначало противопоставяйки Димитър Гичев на Никола Петков и Г. М. Димитров (Гемето), след това Никола Петков на Гемето, след това Александър Оббов и Михаил Геновски на Никола Петков, след това Георги Трайков на Александър Оббов... Диктатурата се утвърждава чрез въвличане в сътрудничество на предварително планираните за бъдещо отстраняване дейци. Налице е ясно различим процес на отцепване и изземване на части от земеделския съюз. Всичко това засилва влиянието на левите земеделци, които открито подкрепят комунистическата партия и нейната програма. Някои от тях дори изразяват открито желание да се влеят в компартията, та се налага Георги Димитров от Москва да охлажда престаравването на Георги Трайков и хората около него, наставлявайки ги да остават в БЗНС, тъй като са необходими именно там.

Никола Петков много късно осъзнава реалността на наложените от БРП (к) правила на играта – поетапното ликвидиране на политическите противници и установяването на еднопартийна диктатура. Политиката на реваншизъм спрямо „буржоазните“ партии, елиминирането на старите съперници и поредицата от компромиси не са послужили за нищо, по-скоро са спомогнали за задействането на революционната гилотина. С излизането му от Отечествения фронт, разцепването на БЗНС и минаването му в опозиция ситуацията коренно се променя. Сблъсъкът напуска прикритите под фасадата на доскорошната коалиция форми и става директен, още повече че това довежда и до промяна на политическия му профил, макар че в известен смисъл вече е късно и че не може да не си дава сметка за вината, която сам носи. Достойното поведение до трагичния му край е израз на готовността да изкупи проявената политическа наивност, улеснила пълзящата хегемония на комунистите, допуснатите грешки при оценка на новата ситуация и данъка,

платен на аграристката утопия. Ситуацията го натоварва с друга политическа роля – да говори вече от името на либералната общност и да се бори за запазване на основните политически и граждански свободи. И той самоотвержено се опитва да я изпълнява. В ситуация на все по-открита диктатура и невъзможност за каквато и да е опозиционна дейност, БЗНС-Никола Петков се превръща в единствения изразител на останалата в обществото воля за противопоставяне на диктатурата. По същество Никола Петков става обединител и говорител на всички опозиционни сили в българското общество, в това число и на буржоазията, градските собственици и „фашистките елементи", които доскоро е громял. Нещо, което обяснява и значителната, но далеч не достатъчна електорална подкрепа, която получава на изборите.

Новата роля на *сдружените земеделци* в комунистическата стратегия

Все пак тя стряска комунистите. Арестуването на Никола Петков с абсурдните обвинения за шпионаж и заговор, бързият процес под ръководството на съветски инструкции и екзекутирането му на 16 август 1947 г. по личното нареждане на Сталин нанасят удар не само на политическата опозиция, но и слагат край на илюзиите на Земеделския съюз за някаква самостоятелна роля в българския обществен живот. На 26 август Великото народно събрание утвърждава закон за забрана и разпускане на БЗНС (опозиционен) и на неговите поделения и конфискуване на средствата му в полза на държавата. Това, което е останало от Земеделския съюз, е окончателно завоювано от прокомунистически настроените елементи в него. Но докато другите некомунистически партии от Отечествения фронт скоро ще бъдат принудени да прекратят самостоятелното си съществуване, БЗНС запазва статута си на формално самостоятелна организация, приемайки програмата на комунистическата партия, без да се стреми към собствен политически облик и политическа инициатива. Остава едно наименование, изпразнено от съдържание, но не и от основания да съществува, тъй като е поело нови функции.

Нужно е да се отговори на въпроса, защо БЗНС бе оставен да съществува въпреки готовността на много от лидерите му да го присъединят към компартията. Георги Димитров и компартията са си давали сметка, че въпреки установения контрол върху страната тя продължава да е предимно селска. Голяма част от населението, при това невинаги враждебно настроена, можеше психологически да се почувства маргинализирана и лишена от политическо представителство. В това

се крие опасност от ненужно усложняване на политическата обстановка, от радикализиране на селското съсловие и възможност за рециклиране под различни форми на идеологията на аграризма. Така че запазването на БЗНС като самостоятелна формация е предназначено да канализира чувството за съсловна идентичност, емоциите и въжделенията на много от тези, които са чувствали съдбата си свързана с него, като в същото време се отнеме вътрешната сила на „земеделската идея". Тази фантомна организация трябва да предложи психологически компенсации на историческите мечтания за земеделска власт. Занапред тя ще бъде партия на властта, но по един странен начин. Нейните лидери ще ползват всички облаги от властта, без да носят отговорност за нея. Това се оказва достатъчно, за да парира възможните кариеристични амбиции на някои от по-амбициозните нейни дейци, в случай че се усетят пренебрегнати.

Тази стратегия има и други прагматични основания. Комунистическите водачи знаят отрано нещо, което не е известно на повечето техни агенти в земеделския съюз и което предстои да се случи на село – масовата колективизация. Предстоящата стъпка правилно е преценявана като голямо социално сътресение и за да смекчат реакциите, е нужен посредник, който не изглежда външно поставен. Това е посредник, който ще говори от името на „напредничавите", „класово осъзнати", „прогресивни" представители на земеделското съсловие. Но за да бъде успешна тази мисия, БЗНС, който първоначално е наричан БЗНС-ОФ, а неофициално – БЗНС-казионен, трябва да получи подходящата идентичност, трябва да утвърди историческия си корен, убедително да заяви облика си на наследник на земеделската идея. Тук има една пречка и тя е личността и делото на Александър Стамболийски, лидерът, в когото са се клели всички възможни фракции на разноречивия Съюз. Митът за него може да бъде неутрализиран само ако бъде изцяло присвоен. И така БЗНС-казионен или БЗНС-оранжев (наименование, идващо от цвета на заглавието на партийния вестник, в отличие от „зеленото" Земеделско знаме на Никола Петков), обсебва символния капитал на основателя на движението, провъзгласявайки се за негов приемник. За целта е предложена една лява интерпретация на неговия живот и неговите борби, максимално приближаваща го до наложения земеделски идиолект: акцентът пада върху трагичната му гибел, жертва на „фашистки преврат", върху антимонархизма му, върху антибуржоазността и ненавистта му към „старите партии", върху симпатията, която неведнъж е демонстрирал към работническото съсловие и готовността му за сътрудничество с комунистическата партия за защита на бедните селяни, на които е дал земя... Но фона на всичко това идеологията на аграризма може да бъде представена като исторически изживяна, загубила актуалността си в новото време. Нещо, за което е намеквал и самият Никола Петков в сдержливата „редакторска бележка" в края на преиздадената книга на

Стамболийски „Политически партии или съсловни организации". Но дали в този акт на символно присвояване Стамболийски е обикновена жертва на непочтена манипулация, или неговото изземване, изваждане от контекста на автентичното земеделско движение, става възможно отчасти и заради дълбоката вътрешна противоречивост на собствените му идеи и политическо поведение?

Аграркомунизмът – българският вариант на комунизма

Бързото масовизиране на комунистическата партия вследствие привличането на селската маса не остава без последствия. Статистиките, които ни убеждават, че през 50-те и 60-те години класовият състав на партията се подобрява, тоест, че членската маса на работниците количествено доминира, почиват на чисто формален признак – месторабота на партийните членове. Но хората от огромната мигрантска армия, бягаща от селото, не се превръщат автоматично в Марксовите пролетарии. Постъпването в големите строителни или индустриални обекти на републиката само привидно променя съсловния им статут. Тези новоизпечени работници по душа си остават селяни, силно свързани както със старото си битие, така и с традиционната култура. Те по същество пребивават между селото и града, където частично пренасят старите си навици на живот. Още повече че в повечето от тези „нови" градове все още са живи много от формите на традиционния селски бит. Така че нещата до голяма степен се обръщат: комунистическата партия организационно всмуква селската маса в себе си, в същото време селяните, по силата на своята многолюдност, пълзящо я завоюват отвътре, превръщайки я с марксистки лозунги в своя партия. Резултатът е странен синтез – свързването на пролетарската реторика и курса на комунистическата партия към форсирана индустриализация със селската култура има за резултат един своеобразен български вариант на комунизма – аграркомунизъм.

Комунистическото управление поднася редица парадокси. Въпреки реториката за индустриализация и модернизация, то се явява до голяма степен продължение на традиционното общество, което е призвано да разруши. Въпреки помитането на стария селско-патриархален ред, комунизмът де факто официализира принципите на селската култура, която остава доминираща до самия край на режима, а и след него. [189]

[189] Ivaylo Znepolski, „Culture paysanne et société civile", in: *Transeuropéennes*, № 16, 1999, Paris, p. 117–124.

Това намира израз в насаждания култ към физическия труд и скромния живот, в подозрителността и недоверието към интелигенцията, в идеализирането на селския живот и привързаността към фолклора, издигнат в национален идентификационен маркер, във враждебността към града, обиталище на паразити, към развлеченията, модата, лукса. Самият Александър Стамболийски ненавижда адвокатите, банкерите (които нарича лихвари) и чиновниците, сравнява София със Содом и Гомор, схващане, което напълно се е споделяло и от издигащите се във властта комунисти. През април 1945 г. от Москва Георги Димитров изпраща следните указания: „В София и другите градове има множество безделници, пройдохи, проститутки и сутеньори. Необходимо е да се вземат най-решителни мерки за очистване на столицата и другите градове от подобни елементи. Трябва да се създадат специални трудови лагери за тази измет.“ [190]

Придобилата доминираща позиция селска култура (тя е подкрепена и от факта, че почти всички комунистически ръководители притежават здрав селски корен) смесва принципа за пролетарска солидарност с афинитета към органичната общност и семейно-клановите връзки. Тази култура е враждебна към либералния индивидуализъм, идеята за активен, автономен индивид. Индивидът се мисли като принадлежащ на общността, която е единственият оторизиран говорител на неговите въжделения, права и задължения. [191] Клановo-семейната структура се превръща в основен принцип на групиране в изграждащото се „ново общество“ от двете страни на бариерата – и при формиращата се партийна олигархия, и при обикновените хора. Самата комунистическа партия се превръща в реферативен модел, доколкото прогресивно придобива характеристиките на най-могъщия клан, към който мнозина се стремят да се присъединят. Неразбирането и неприязънта към *другия*, към различния, се превръща в принцип на партийно поведение. В същото време на ниско битово ниво хората се стремят да се справят с проблемите си, изграждайки малки, нерегламентирани общности на солидарност. Така по същество принципът на аграризма за съсловната организация на обществото се налага на едно ниско битово ниво по неофициален и изкривен начин. Стопански сфери, професионални гилдии, творчески съюзи, браншови министерства, селищни системи и т. н. – всички са впрегнати един срещу друг в конкурентна борба на интереси. Партиите са заличени, класовата борба е отстъпила на съперничеството между интересите на конюнктурно формиращи се съсловно наподобяващи групирания и на отделни индивидуални играчи. Но спорът между различните интереси не ги решава пазарът или народният вот, а един арбитър, поставил се над тях – комунистическата партия.

---

[190] ЦДА, ф. 1б, оп. 7, а. е. 303, л. 1.

[191] Ivaylo Znepolski, *Culture paysanne et...*

VII

СЪВЕТИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРИЯ – ОСНОВЕН РЕСУРС НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ВЛАСТ

Георги Димитров се връща в страната с големия си, смазващ провинциалната партийна среда авторитет на герой-антифашист, с международното си име, с близките си контакти със съветското ръководство и със самия Сталин. Всеки негов жест или дума се възприемат като безспорна максима, той се държи и притежава статута на лидер на страната още преди да е заел официално какъвто и да е пост. Неговите напътствия, неговите публични изяви изграждат образа на Съветския съюз като модел за следване и като единствената сигурна опора на страната за справяне със следвоенните трудности. Позицията му произтича както от личната му привързаност към Съветския съюз, на който дължи толкова много, така и на поетите ангажименти. Не става въпрос само за ангажименти към една външна сила, чийто представител трябва да бъде, а и за дълбока свързаност с комунистическата идея и световната пролетарска революция, чиято основна опора се явява тази сила. Заедно с московските си кореспонденти той е убеден в Лениновата идея, че кризата, обхванала капиталистическата система по време на войната, е създала необходимите условия за световния поврат, който не може да бъде осъществен след Първата световна война. Така че неговата дейност се ръководи от принципи, произтичащи от една по-глобална стратегия, която успешно се реализира в голяма част от европейския континент. Използвайки контактите си в Москва, Димитров започва непосредствено да изтъкава широка мрежа от преки контакти между сродните държавни ведомства в България и СССР. Потичат двупосочни човешки потоци: в Съветския съюз българите отиват да се обучават, да се запознаят със „съветския опит“, да установят необходимите връзки; от Русия идват съветници, хора от службите за сигурност и специалисти във всички сфери, които ще предават „челен“ опит.

За да разберем характера на този процес, трябва да разграничим понятията комунизация и съветизация, макар в определен геостратегически контекст те да изглеждат преливащи се. Комунистическият режим сам по себе си не е задължително да възприеме формата на съветска власт, теоретично положение, с което в първите месеци след войната самият Сталин не пропуска случая да кокетира. Но все пак разликата между комунизация и съветизация е реална и тя може да се констатира в паралела между Тито и Димитров, респективно между режимите, които се изграждат под тяхна опека. Разликата в поведението и съдбата между двамата видни комунистически водачи отразява разли-

ката в позициите им, в степента на опора в собствените сили, а оттам идва и разликата в личното самочувствие и гордост. Тито притежава самочувствието на човек, който се е борил и сам е постигнал нещо, докато Димитров е спуснат от високо, пратеник без корени в партийната база, на когото е възложена мисията на говорител на интересите на голямата страна. Ето защо при всеки жест на недоволство от страна на върховния вожд Димитров се самобичува и коригира поведението си [192], докато Тито отхвърля пряката опека на големия брат върху действията си и отказва да се яви за обяснение и инструктаж в Москва. Но разликата между двамата не се изчерпва с това. Вярно е също така, че в директен конфликт с Москва двамата не биха загубили в еднаква степен. Над Димитров, несигурен и по-скоро страхуващ се от предателство в близкото си обкръжение (за това съществуват редица косвени свидетелства), тегне угрозата от физическа разправа, докато Тито на практика доказа, че е в състояние да се опази от дългата ръка. Но не по-малко страшна за Димитров, запознат с механизмите на московските процеси, трябва да е била заплахата от символната му смърт. Конфликт с Москва би го сринал в международен план, той рискува да се раздели с митичната си фигура, а все още има амбиции да бъде актьор, способен да се експонира на по-широка политическа сцена. Това също е мотив на гордостта, но работещ в обратна посока.

Да се върнем към паралела между режимите в двете страни. В Югославия още преди България се установява par excellence комунистически режим, но тя не може да бъде наречена съветизирана страна. Независимо че масовите репресии са не по-малки, ако ли не и по-големи, предвид двойната им насоченост към буржоазията и към партийните среди, свързани със съветския съюз и Коминтерна, т. нар. „московски агенти". Съветизацията е многопластов процес, който, от една страна, се изразява в съветското проникване на всички нива на държавната структура, а от друга – поставя на натиск и бележи формите на живот, достигайки и до най-интимните прояви на бита. Тази тема заслужава да бъде обект на самостоятелно изследване, тук само конспективно ще маркирам сферите, в които в годините след 9 септември 1944 г. се осъществява съветизацията на България: самата комунистическа партия, политическия живот в страната, държавния апарат, формите на живот.

---

[192] Евгений Силянов след Втората световна война, работещ в радио „Свободна Европа" (Мюнхен), взима интервю от Милован Джилас, в което се обсъжда тази ситуация: „В интервюто (Джилас) спомена само едно нещо, които засягаше България – че Георги Димитров се е подлагал на Сталин и е нямал кураж, за разлика от Тито. Каза ми: *Ще ме извинявате за вашия сънародник, но той не беше човек с характер.*" Ирина Недева, *Мисия Париж. Разговори с Евгений Силянов*, Изд. Семарш, София, 2007, с. 363

Далеч преди войната и Съпротивата посредством Задграничното бюро на БРП (к) Москва и Коминтернът установяват косвен контрол върху партията. Задграничното бюро спуска към местните комунисти инструкции, предварително съгласувани със съответните съветски институции. Вътрешното бюро осъществява оперативното изпълнение на спуснатата отвън политическа линия. След промяната от 9 септември завърналите се в страната политически емигранти заемат ключови постове в ръководството на комунистическата партия и изграждат нейните местни и централни структури по изпитан съветски модел. Партийните документи се изработват, следвайки челния опит, и дори партийните членски книжки се печатат в Москва. Съветският съюз осигурява и хартията за партийния орган „Работническо дело". Процесът срещу Трайчо Костов бележи заключителната точка на овладяването на българската комунистическа партия от Москва. След него дори и най-плахите илюзии за някаква самостоятелност се изпаряват напълно.

Българската политическа емиграция в Съветския съюз е работела предимно в армията, милицията, пропагандните органи или в апарата на Коминтерна, от което следва, че няма никакъв опит (и вкус) за политически живот в демократична плуралистична среда. За тях различният не може да бъде нищо друго освен враг – настоящ или бъдещ. Те пренасят своите съветски нагласи и постепенно превръщат политическия живот в страната в конспиративна сцена – продължават да си служат с шифрограми, специални куриери, псевдоними, плетат агентурни мрежи и отглеждат троянски коне, които изпращат в редиците на съюзници и противници. Мнозина доброволно се поставят в услуга на компартията. Типичен в това отношение е кръгът Звено. От дневника на Димитров се вижда до каква степен вождът е имал пълно доверие в Кимон Георгиев и неговите хора. Това са политически циници, без никакви илюзии, които по-добре от другите виждат какво предстои и правят необходимото, за да оцелеят не само физически, но и политически. От Москва и лично от Сталин идват указанията за лъкатушещата политика по отношение на дясната опозиция и съюзниците в Отечествения фронт: съветите за отстъпчивост се редуват с критика за липсата на достатъчно решителни действия. В Москва се обсъжда и одобрява съставът на второто правителство на Отечествения фронт, а по-късно и кадровите промени в него.

Държавната политика на страната също се изработва и одобрява в кремълските кабинети. Съветските съветници, агенти и специалисти се настаняват на всички нива в държавния апарат: армията, милицията, правосъдието, ресорните министерства... Навсякъде те въвеждат и отстояват съветски стандарти и практики. Престараването във въвеждането на съветския опит стига до парадокси. С телеграма

от Москва още преди завръщането си Георги Димитров препоръчва в земеделието „да се сее съветска елда, за да се изхрани населението."[193] Те посочват кой да бъде арестуван, посвещават органите на новосъздадената милиция в техниките за изтръгване на необходимите признания, те изготвят обвинителните актове в политическите процеси... Текстът на новата конституция на страната се изработва и утвърждава в Москва. [194]

Външната политика на България още от самото начало е изцяло зависима от Москва. Пример за това е развитието на отношенията ни със съюзниците от антифашистката коалиция, но показателна е съдбата на проекта за федериране с комунистическа Югославия: възникването на този проект, а след това и провалът му са пряка функция не на нещо друго, а на обратите в отношенията между Москва и Белград. Съветският съюз постепенно ограничава връзките ни с останалия свят, вкарвайки ни в сценария на тоталния шпионаж и диверсия. Един от основните механизми на изолирането е всестранното икономическо обвързване и поставяне на страната в пряка икономическа зависимост. В ранната 1945 г. от Москва Георги Димитров предава думите на Микоян: „СССР може да даде всичко основно, което е нужно на България за нейното селско стопанство и промишленост. Тя би могла в това отношение да мине без особени търговски отношения с Америка и Англия."[195] Дори църковните дела – повишаването на Екзархията в Патриаршия – се решават в Москва. Налице са всички белези на загубване на националния суверенитет или по-скоро под наново придобития формален суверенитет не откриваме никакво адекватно съдържание. Парадоксът е в това, че с подписването на мирния договор в Париж страната ни престава да е окупирана и Червената армия по силата на подписаните договорености е задължена да напусне България. Точно в този момент е завършена вътрешната, скрита окупация на страната при най-активното съдействие от страна на комунистическата ѝ партия.

Процесът на съветизация се разпростира и върху публичния и частния живот: партийните и държавни символи, лозунгите за мобилизация, масовите песни, образованието, културата, продоволственото снабдяване и езика... Странни звукосъчетания, пренесени от съветската страна, са призовани да организират живота: Нармаг, Агитпроп, Рабфак, Главлит и т. н. Езикът се превръща в инструмент за трансфер на реалност. Корена на всичко това можем да търсим в руския език на Георги Димитров. През цялото време, докато е в изгнание, той води кореспонденцията си с вътрешния ЦК на руски език (на руски е списван и

[193] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 569.
[194] Пак там, с. 569.
[195] Пак там, с. 509.

дневникът му), но по-късно и в България той не изоставя руския език – дори когато говори от трибуните на български, натрапващият се акцент напомня за него. Преди и по време на войната руският език на Димитров, използван в преписката с българските му кореспонденти, символно маркира неговото място в центъра на комунистическото движение и съветската система, като част от тези, които взимат важните решения. Това е езикът на властта. Вече в България употребата на руски език в лични или партийни контакти придобива и една нова конотация: публичното артикулиране на едно символно публично пространство – съветската реалност, която носи в себе си, в която по същество продължава да пребивава. Бригадири, ударници и стахановци стават неизменна част от трудовия фронт. По подобие на съветското пионерче Павлик Морозов българското дете-партизанин Митко Палаузов и неговата саможертва се канонизират в модел за подражание на подрастващите. На името на Сталин се преименуват не само градове и върхове с вековна история, но и булеварди, заводи, училища и какво ли още не. Не са отминати и други съветски величия, както и генералите на окупационната армия. След Георги Димитров, и Вълко Червенков ще бъде наричан българския Сталин.

Обективни и субективни предпоставки за бързата съветизация на страната

Причините за бързата съветизация на България са много и комплексни. Схематизирайки донякъде картината, можем да ги разграничим на обективни и субективни. За обективните се е говорило повече, субективните са оставали в сянка. Ето как изглеждат обективните предпоставки: страната е окупирана от съветски войски, по силата на вътрешносъюзническите договорености на страните от антихитлеристката коалиция България е оставена в зоната на съветско влияние. В резултат на това в страната сравнително лесно се установява комунистическо управление, но без солидна база в обществото то не би могло да се задържи, ако не е военната заплаха от съветска страна. Страхът от външната сила е предотвратил гражданската война, страхът от нея е и основният гарант на режима. Комунистическата ориентация и антидемократичното поведение обричат страната на международна изолация и я изправят пред тежки икономически проблеми, изходът от които се търси във все по-тясното обвързване със съветската страна. Към всичко това трябва да се прибави и едно съображение от стриктно теоретичен характер. „Октомврийската революция не само създаде едно историческо разделение на света, но и установи първата Държава и първото посткапиталистическо общество, тя също раздели

марксизма от социалистическите политически движения (...) След Октомврийската революция социалистическите стратегии и перспективи започват да се опират по-скоро върху един политически пример, отколкото върху анализа на капитализма."[196] Истината е, че в България, дори да е била осъзнавана тази ситуация, не би имало кой, нито в средата на 40-те, нито по-късно, да направи анализ на мутациите в следвоенния капитализъм, да съзре шансове в предлагания от американците и за Източна Европа „План Маршал" (така гордо и категорично отхвърлен под съветски диктат) и да извлече необходимите изводи и работни програми за бъдещо развитие.

И точно в този момент достигаме до субективните причини за пълзящата съветизация. Основни ръководни кадри в партията и държавата идват от Съветския съюз, не познават никакви други обществени практики освен съветските и без непосредствен опит в управлението се осланят преди всичко на помощ отвън и буквално копиране на модела. Речникът от онова време показва нарастващото число заемки не само в политическото, но и в административното говорене. Още потревожно стоят нещата с местните кадри, доминиращи количествено, някои от които можем да забележим по върховете на партията и държавата, но които особено тежат в средния ешелон и дават облика на режима по места. Най-често става дума за „наши хора" не само без качества, но и без образование. [197] След взимането на властта от комунистите старите, бавно и трудно създадени български елити във всички области са методично унищожени или изтласкани в периферията на обществото. Появява се огромен кадрови вакуум. Това е причината няколко години да бъдат оставени на местата им част от заварените чиновници или специалисти в стопанската сфера, свързана с т. нар. съюзнически партии в Отечествения фронт, но след това разпалващият се апетит за постове и привилегии определя и тяхната съдба, поне на тези, които не успяват своевременно да сменят конете. Начело на дър-

---

[196] Goran Therborn, *Leaving the Post Office Behind*, in M. Nikolic ed., Socialism in the Twenty-first Century, London, 1985, p. 227. Цитира се по: Eric J. Hobsbawm, *L'Age des extremes. Histiore du court Vingtième Siècle 1914–1991.* Ed. Complexe / Le monde diplomatique, Paris, 1999, p. 483

[197] „Със своята гимназиална диплома Тодор Живков се оказва човекът с най-доброто образование сред местните комунисти от неговото поколение. За разлика от повечето си тогавашни другари, които могат да се похвалят само с начално, прогимназиално или професионално училище (...) Бъдещият министър на вътрешните работи и министър-председател Антон Югов е завършил втори прогимназиален клас (общо 6 години в училище); пак с такива времеви характеристики е образованието и на Г. Димитров (...), а бъдещият министър-председател, председател на държавната планова комисия и председател на Народното събрание Ст. Тодоров е завършил прогимназия, което означава 8 години обучение": Искра Баева, *Тодор Живков*, Изд. Кама, София, 2006, с. 13–14.

жавата застават невежи и с нисък интелектуален капацитет хора [198], които могат да създават привидност на компетентност само ако се придържат и насаждат определени спуснати от горе норми и правила, но са неспособни на самостоятелно мислене и решения.

Този кадрови проблем се осъзнава преди всичко от съветските възпитаници в ръководството на партията и е в основата на предприемане на мерки за създаване на собствена работническа интелигенция. „Ние безусловно трябваше и трябва да използваме в народното стопанство старите, възпитани по-рано в буржоазен дух специалисти, да им помагаме да се превъзпитат и да се приобщят към социализма. Но ние тук допуснахме, според мене, сериозна грешка: ние безкритично използвахме някои стари специалисти, които привидно се представяха за *наши*, ние им предоверихме; не само им предоверихме, но ги оставихме пълновластни ръководители на редица решаващи сектори в народното стопанство (...) Ние позакъсняхме с постановката и с решението на въпроса за подготовката на излезли от средата на работническата класа специалисти за разните отрасли на нашето стопанство, на стопанското и държавно ръководство. Достатъчно е да си припомним, че едва от миналата година със закона за висшето образование се установи положението, според което във висшите учебни заведения могат да се учат само синовете и дъщерите на трудещите се."[199]

Истинската картина се разкрива в документалните изследвания за партизанското движение в страната, предприети през 70-те и 80-те години по инициатива на самата партия, която със самочувствието си на стабилно настанена във властта има амбицията да реконструира мащаба на историческия си път към тази власт, препотвърждавайки по този начин легитимността си. Реализирани са обширни публикации за историята на повечето от окръжните партийни организации, част от която се явява и партизанското движение. „Именно те дават възможност чрез количествен анализ да се проследи почти изцяло селският социален профил на комунистическото движение в годините на войната, от което ще се рекрутира и първата генерация на новия вече дър-

---

[198] На 6 октомври 1944 г. с Постановление на Министерския съвет се приема Наредба-закон за временно отменяне на изискването за образователен ценз, изискван дотогава от Закона за длъжностите на държавните служители. Това се прави от съображения „за да могат да бъдат назначени подходящи за целта лица". Виж: ЦДА на РБ, ф. 136, ап. 1, а. е. 23.

[199] Вълко Червенков, *За основните поуки от разкриването на Трайчокостовата банда и борбата за нейния разгром. За недостатъците в партийната работа и нашите задачи*, Доклад пред пленума на ЦК на БКП (16 януари 1950 година), Издателство на Българската комунистическа партия, София, 1950, с. 27–28.

жавен елит."[200] Според един от авторите на такова изследване, обхващащо партизанското движение в Пловдивско, около 20% от партизаните в региона са без образование или само с първоначално образование; а общо 71% от партизаните нямат по-високо от основно образование. От гледна точка на социалната им характеристика нещата стоят така: 75% от партизаните са определени като селяни, а 83% като родени на село. В категорията граждани основни представители са хората от еврейски етнос, които по разбираеми причини са се озовали в съпротивата. [201]

Нека сега направим един скок във времето и се пренесем в 1957 г., време, което живее под знака на „победилия социализъм". Партийната централа предприема статистическо изследване на образователния ценз на щатните партийни работници в окръжните, околийските, градските и районните комитети на БКП, т. е. получена е пълна картина на партийната номенклатура, която е разположена на всички нива на системата и упражнява пълен контрол върху властта. Резултатите учудват преди всичко с това, колко малко нещата са се променили през изтеклите 13 години, след всичките взети мерки за създаване на „пролетарска интелигенция", стотиците изпращани на обучение в Съветския съюз, разкритите партийни школи и рабфакове. Това показва, от една страна, нежелание на хората, попаднали във властта, да губят време за квалификация и от друга, слабата динамика в движението на кадрите. В продължение на четиридесет и пет години, до края на режима през 1989 г., публичното пространство е изпълнено с едни и същи имена, за които няколко месеца или година в планината са се превърнали в капитал за цял живот.

Резултатите от изследването показват, че в окръжните комитети на БКП 47,50% от кадрите са с незавършено основно, основно и незавършено средно образование; 29,30% са със средно образование и само 16% притежават диплом за висше образование. Една част от щатните партийни работници получават някаква форма на партийно образование – от 3 месеца до една година обучение в партийни школи. В околийските комитети нещата са още по-зле: 70% от кадрите са с незавършено основно, основно или незавършено средно образование и само 3,80% са висшисти. За цялата страна статистиката е следната: 62,70% от щатните партийни работници са с незавършено основно, основно или незавършено средно образование и само 7% са с висше образование. [202] Тази

---

[200] Михаил Груев, Комунистическият елит в България – генезис и еволюция, сп. *Разум*, № 1, София, 2005, с. 15–24.

[201] Донко Дочев, *Семената на бурята*, София, 1984, с. 125. Цитат по Михаил Груев, Комунистическият елит в България – генезис и еволюция...

[202] Справка за образователния ценз на щатните партийни работници в окръжните, околийските, градските и районните комитети на БКП (1957 г.) – ЦДА, ф. 1б, оп. 15, а. е. 693, л. 1–4.

статистика потвърждава, че не само най-непросветеният и некултивиран слой от населението на страната поема властта, но и трайно се възпроизвежда, запазва своя контрол. При това ниво на образование и при липсата на какъвто и да е публичен и управленски опит хората от тази среда не могат да бъдат център и генератор на нова политика и стратегии за развитие; в тяхна компетентност е единствено да отстояват статуквото, тоест да държат властта и да изпълняват спуснатите от горе директиви. Основната им функция е мобилизиране на масите и упражняване на контрол. Точно това прави съветизацията на обществото не само неизбежна, но от тяхна гледна точка и крайно необходима, тъй като въвежда някакъв опит, който, макар и негоден, създава чувството за порядък и система.

Точно в тези резултати се вижда истинската равносметка на ролята, която Димитров изиграва в българската история. Както знаем, има различни начини да се прочете една биография. Получените в резултат на това нейни различни версии невинаги взаимно се изключват, но валидността на всяка от тях зависи от контекста, в който става прочитът ѝ. Версията за героя от Лайпцигския процес и версията за стратега на червения терор и началото на комунизацията и съветизацията на България [203], нямат нищо общо помежду си, тъй като са рожба на различни политически и ценностни контексти. Нито първата може да оправдае и обясни втората, нито втората е в състояние да затъмни изцяло първата. Но извън разпокъсаните епизоди в една биография се налага и нещо като обща равносметка. Тогава стойността на личността, особено когато става въпрос за държавник, започва да се измерва преди всичко според това, което е направила или не е направила за доброто и просперитета на своята страна. Оценката зависи от моментите, върху които ще бъде поставен акцентът. Ако тежестта на кон-

[203] Още на 11 септември 1944 г. от Москва идва директива за „чистка в армията“ и за образуването на „народни трибунали“ (*Дневник*, с. 558). За да се избегнат обвиненията от страна на западните съюзници, че процесът срещу Никола Петков е политически, Георги Димитров дава указания от подсъдимия да се изтръгнат със сила самопризнания за заговор и шпионаж (*Дневник*, с. 558). След разговори със Сталин и висшето съветско ръководство от Москва Димитров спуска инструкция да се засилва психозата за заплаха от контрареволюция. Следват наставления за започване на монтираните процеси срещу Военния съюз и „капиталистическата клика“ (прозападно настроените политически дейци като Буров, Мушанов и Губиделников). „По съвет на съветски приятели“ Димитров нарежда изпълнение на смъртната присъда на невинния Никола Петков (*Дневник*, с. 565). Национализацията е съгласувана с Молотов и проведена по изпитана болшевишка рецепта – набелязаните за национализация предприятия са окупирани от работници и милиция в нощта срещу гласуването на Закона за национализация...

статациите падне върху това, което не е успял да направи (имплицитно следва да се подразбира, че и много неща е направил), налице е смекчена, извиняваща, вътрешно добронамерена и щадяща обекта равносметка. Тя може да звучи примерно по следния начин: „Този неизличимо болен човек вярваше, че би могъл да съчетае любовта си към отечеството с предаността към СССР, националните интереси – с изискванията на Сталин (...) Той е могъл да се изяви съобразно възможностите на времето си (...) а и според инстинкта за самосъхранение в условията на един безмилостен режим."[204] Без да пренебрегваме качествата на личността и трагизма на времето, по-обективно би било акцентът да бъде поставен върху това, което е направил Димитров, тоест превръщането на предаността му към СССР в приоритет и безволевото огъване пред изискванията на Сталин. Направил го е, защото не е вярвал, че е възможно да се съчетае несъчетаемото, и защото притежава силен капацитет за оцеляване и приспособяване. И в края на краищата отдавна е престанал да бъде самостоятелна личност, автономен индивид и политически деец, който притежава реална тежест. До болка му е било известно, че в тоталитарната система само един човек може да претендира за подобен статут. И далеч от Москва той е продължавал да живее не само в нейната психологическа реалност, но и никога не е пожелал да напусне самата ѝ реалност като реалност. Не е направил и опит, па било и неуспешен, страната му да не попадне в нея.

Георги Димитров поставя началото. Процесите, задействани по негово време, са доведени до логичния им край от наследниците му, като основната заслуга има прекият му приемник Вълко Червенков, ползващ се с пълното доверие на Сталин. Следващият му наследник – Тодор Живков, обобщава целия процес, като на два пъти предлага България да стане съветска република. В същото време процесът на съветизация е и процес на налагането на тоталитарния модел в българското общество.

---

[204] Илчо Димитров, Дневникът на Георги Димитров (предговор), в Георги Димитров, *Дневник...*, с. 52–53.

VIII

ИЗПЛИТАНЕ НА ТОТАЛИТАРНАТА МРЕЖА

Нека разгледаме проблема за приложимостта на понятието тоталитаризъм. Проблемът стои с цялата си сложност не само по отношение периода на установяване на комунистическия режим, но и относно последните години, предшестващи мирното му слизане от сцената, предвид на разликите между двата исторически момента, рамкиращи период от почти полувековно господство. Как, придържайки се към съществуващите класификации на политическите режими, трябва да определим формата *народна демокрация*, изпълняваща функциите на диктатура на пролетариата? Отговорът на тази теоретична задача не изглежда очевиден, доколкото изисква известно интерпретационно напрежение, за да се съберат, анализират и назоват противоречивите сигнали, които изследваната политическа реалност излъчва. Досега в изложението на няколко пъти, говорейки за събитията след 9 септември, употребих понятието тоталитаризъм, но дали имам достатъчно теоретични основания за това, или назоваването е просто разширена метафора, отпращаща въз основа на описаните престъпления към една генерализираща оценка?

Разрушаване на социалната структура и алиениране на обществото

Ще разгледам практиките на режима на *народната демокрация* в светлината на класическото определение на тоталитаризма, такова, каквото го намираме у Хана Арент. Нека припомня накратко, че в „Тоталитаризмът" тя поставя въпроса за феномена в една двойна перспектива: говори за предпоставки за установяването на тоталитарния режим и за характерни черти на вече установения тоталитаризъм. Най-общо казано, предпоставките са следните: наличието на дълбока криза на обществото, изразена в загубване на опора в традиционните ценности и институциите; спонтанно масово недоволство от състоянието на нещата; разколебаване и разпадане на класовата структура на обществото, което води до надделяване на тенденциите към деструктивност и антисистемност. Друга важна предпоставка се явява съществуването на тоталитарна организация (партия), която е инициатор на масово движение. Когато масовото движение изведе тоталитарната организация във властта, тя установява режим, чиито структурни характеристики са: месианска идеология (предлагаща бъдещ проект

за обществото и отричаща тотално статуквото); тоталитарна пропаганда (осигуряваща циркулацията на идеологията в обществото и организираща живота му в неговата цялост); тоталитарна партия (основен инструмент за доминиране на обществото, йерархично изградена, подчинена на желязна дисциплина); масов терор (изпълняващ ролята на основен закон и регулатор на процесите); харизматичен водач (олицетворяващ движението и гарантиращ единството му) и концентрационни лагери (символ на убиване на юридическата самоличност на човека и на тоталния произвол).

Ситуацията в страната преди и на 9 септември 1944 г. показва, че предпоставки за установяването на тоталитарен режим няма. В анализа си на сталинизма Хана Арент отбелязва, че за да се превърне Лениновата революционна диктатура в пълно тоталитарно господство, на Сталин му се налага „най-напред да създаде онова алиенирано общество, появило се по силата на историческите обстоятелства в Германия“.[205] Същата задача стои и пред Георги Димитров и българската компартия. Задача, която те сравнително бързо изпълняват с превратa, осъществен в столицата, стихийното завземане на властта по места в страната и дивото правосъдие. Структурите на централната и местна власт са пометени, законите и правилата престават да действат, не съществуват никакви гаранции за живота и собствеността на хората. Улиците са във властта на паравоенни формирования, самопровъзгласили се за блюстители на реда партийни милиции, явяващи се истинските господари на живота и смъртта. В тази ситуация всеки поотделно трябва да се спасява както може. Налице е партия от тоталитарен тип, организирана и въоръжена с идеология, носеща характеристиките на политическите религии от XX век, проявяваща неприкрито нетърпимост към всякакви други възгледи.

Целият процес е задействан от едно изпитано от класическите тоталитарни режими средство – терора. Насилието на 9 септември и следващите седмици и месеци се представя от редица изследователи като революционно насилие. Вече отбелязах, че това твърдение има основание само доколкото насилието е насочено срещу индивиди и институции, имащи директно отношение към обвързването на страната с нацистка Германия, виновни за последствията от т. нар. символична война с Америка и Англия, стратези на репресиите срещу българските евреи, участващи в репресии срещу населението и в полицейски произвол. Твърде скоро обаче революционното насилие се примесва с генерализирания терор и се насочва срещу мирни, невъоръжени хора, които не оказват никаква съпротива, но са попаднали в неясното определение „врагове на народа“. Теророт става масов и разкрива насилие от друг, непоз-

[205] Хана Арент, *Тоталитаризмът*, с. 37.

нат досега в страната тип. Така например засилените полицейски акции и репресиите в периода 1943–1944 г., нерядко и с прояви на показна бруталност, въпреки всичко остават, така да се каже, ситуационни – насочени срещу действията на „подривните" елементи, те са отговор на организирано въоръжено противопоставяне, обявило програмното си намерение за промяна на държавното устройство, каквото и да е то. Тези репресии нямат масов характер, не са насочени конкретно към един или друг слой от населението, не са кампанийно провеждани. Репресиите след 9 септември засягат значителна част и от партийно необвързано и неучастващо по никакъв начин в идеологическия конфликт население, което по същество не оказва съпротива на новата власт, макар и да не я приветства. Терорът е насочен не към някаква реално проявена съпротива, а по-скоро визира един „обективиран враг", т. е. набеден враг, индивиди, които са врагове не поради това, че са извършители на някакви вражески действия, а поради подозирана възможна нелоялност или поради класова принадлежност. Този терор подлага дори и незасегнатите от него индивиди и групи на силен психологически натиск. Несигурност и заплаха обгръщат цялото общество: всеки се чувства потенциална мишена, докато не потърси индивидуална сигурност в лоното на движението. Масовият терор е съчетан и с други репресивни практики, характерни за тоталитарното управление: принудително въдворяване на ново местожителство, административни присъди и отваряне на първите Трудово-възпитателни общежития (ТВО).

Безспорно масовият терор е най-видимата страна на тоталитаризма. Той и тоталитарната идеология са единствените характеристики, без които трудно бихме могли да си представим изявяването на останалите. В същото време според теорията за тоталитаризма наличието на една или друга характеристика от структурния модел сами по себе си не ни дават основание да говорим за наличието на тоталитарен режим. Тоталитаризмът се проявява тогава, когато са налице, взаимно преплетени, всички посочени характеристики. Не е трудно да се забележи, че режимът на народната демокрация разкрива и политически практики, които не покриват всички черти на структурния модел. В страната са организирани свободни избори и макар неефикасен, налице е демонстративен политически плурализъм – държавното управление е поето от многопартийното правителство на Отечествения фронт. След разцеплението от ноември 1945 г. в страната се обособява легална опозиция, която участва в следващи свободни избори и в горещи парламентарни дебати. Съществува и известен медиен плурализъм. В националното радио и в пресата доминират комунистите, но се чуват и други гласове. Тоталитарната идеология е завъртяла с пълна сила пропагандната си машина, но все още не говори от амвона на партията-държава. Масовото движение набира сила, но една значителна част чле-

нове или симпатизанти се чувстват свободно привързани, а голям процент от населението засега остава необхванато от тоталитарната организация, макар че е протегнала пипалата си и към него. И накрая, все още съществува частна собственост върху средствата за производство и възможности за икономическа инициатива, въпреки Закона за конфискацията и Закона за ограничаване на едрата земеделска собственост. В политическия речник се появява дори понятието „патриотични индустриалци", на които се разчита за следвоенното възстановяване на страната.

Народна демокрация и тоталитаризъм

Но ако отместим поглед от видимостта на явленията към тяхната същност в светлината на придобитото вече познание за съзнателното сдържане на процесите на форсирана болшевизация, картината ще започне да придобива друг облик. Нека за тази цел резюмираме част от вече казаните неща и ги съберем в обща картина. Обявените за свободни избори от ноември 1945 г. по същество не предлагат истинска алтернатива, защото в тях не са допуснати традиционните десни партии, обвинени в съучастие на „монархофашизма". Вместо от една партия, политическият монопол е присвоен от партийна коалиция с обща програма. Скоро обаче става ясно, че Отечественият фронт е инструмент в ръцете на компартията и че посредством него тя упражнява контрол и натиск върху партньорите си. Формално БРП (к) не е монополна партия, но на практика разликата между режима на единствената партия и режима на партията, която е обсебила основните лостове на властта в едно коалиционно правителство, не е много голяма. Партията-авангард от болшевишки тип не търпи конкуренция и с всички средства се стреми да наложи своята политика. Но най-важното, целият този показен плурализъм не е в състояние да окаже каквото и да е противодействие на масовия терор, който в края на краищата ще помете и голяма част от първоначалните съюзници. Присъствието на съветските войски внушава твърдата рамка, в която предстои да се разиграе целият фарс, наречен Отечествен фронт.

Още от началото самото функциониране на държавната власт е дълбоко недемократично: поради разпускане на завареното Народно събрание и цялостната подмяна на съдебната система една година се управлява с Наредби-закони. Всички компетентности се съсредоточават в ръцете на изпълнителната власт, която на свой ред в решаващите си звена е в ръцете на комунистическата партия. Това по същество плътно ни приближава до феномена на сливането на партия и държава. Особено отчетливо проличава в организирането на Народния съд и на про-

цеса срещу Никола Петков. Компартията изцяло е обсебила правосъдната система, превръщайки я в инструмент на собствената си политика. Всичко това е увенчано от фигурата на харизматичния вожд. Още преди да стъпи на българска земя, всички препоръки и съвети на Георги Димитров се възприемат като заповеди за действие от новата власт. Авторитетът му, извайван по Сталинов образец, го налага като „вожд и учител на българския народ", като задължителен императив не за комунистите или за техните симпатизанти, а за целия народ. Той се явява автор и гарант на системата, такава, каквато предстои да стане, за да се установи съответствие между обявената му претенция и реалността. В същото време, както видяхме в предишния раздел, в партията все още съществуват някакви илюзии за вътрешнопартийна демокрация – на пленум на ЦК Трайчо Костов открито критикува Георги Димитров, предлага промени в доклада му и се заканва да излезе със свой паралелен доклад. Докато Георги Димитров е начело на партията, не се наблюдават репресии, обърнати към собствените ѝ членове. Той е знаел много добре за отношението на Сталин към Трайчо Костов и това, което се очаква от него, но сам не предприема нищо, надявайки се с времето „кризата на доверие" да бъде преодоляна. Разправата с Трайчо Костов започва в негово отсъствие, докато прекарва последните месеци от живота си в санаториума Барвиха.

От писмо на Трайчо Костов до Георги Димитров от 18 октомври 1944 г. се вижда, че контролът върху медиите, образованието и културата се поставя като основна задача в политическата стратегия на компартията. В писмото се казва: „Да укрепим своите позиции в радиото с постоянен политически инструктаж на нашите хора. Да очистим дирекцията на печата от старите вредители. В народното образование да завършим чистката от горе на долу на проводниците на фашизма (...) да разчистим университета и Академията на науките от фашистките реакционери."[206] Свободата на пресата е ликвидирана на няколко последователни вълни. Още от самото начало Радио „София", единствената масова медия с национален обхват, е поставено под комунистически контрол. Комунистическата партия определя политиката и на печатния орган на коалицията – в. „Отечествен фронт". От 1 януари 1945 г. са забранени вестниците, издавани от десните партии, останали извън Отечествения фронт („Мир", „Дъга – 6 часа вечерта", „Свобода", „Нова камбана"), тъй като съветското военно командване било изразило недоволство, че българският печат е оставен без контрол. [207] На 14

[206] ЦДА, ф. 1б, оп. 7, а. е. 56, л. 1.

[207] Ръководената от генерал Бирюзов Съюзна контролна комисия следи внимателно публикациите в опозиционната преса и не пропуска случай да се намеси, когато са засегнати съветските интереси. По същество пресцентърът на Комисията играе роля на цензура.

ноември 1945 г. е забранен в. „Знаме“, орган на Демократическата партия. След разцепването на Отечествения фронт Никола Петков публикува във в.„Народно земеделско знаме“ статията си „Двете диктатури“, в която обвинява комунистическата партия в установяването на еднопартийна диктатура, която по нищо не се отличава „от годините на фашистката диктатура“. (С това той е един от първите след войната, които поставят въпроса за родството между двата тоталитаризма.) Сред другите прилики Петков специално подчертава тази, че и двете диктатури „са врагове на свободата на печата“. На 7 май 1947 г. спират да излизат и останалите опозиционни вестници – „Народно земеделско знаме“, „Свободен народ“ и „Народен глас“, както и други 48 издания „със съмнителна обществено-политическа насоченост“. Мнозина журналисти са арестувани, съдени, пращани в затвор или лагер. Георги Димитров записва в дневника си: „Решихме да спрем „Зеленото земеделско знаме“ заради антисъветски статии.“[208] Пропагандата се превръща в основно оръдие за обработка и манипулация на общественото мнение: тя едновременно съблазнява и заплашва, демонстрирайки интимни връзки с масовия терор. В радиограма от 2 май 1945 г. Трайчо Костов докладва на все още незавърналия се Димитров: „В печата се поде голяма кампания против безделниците, разпространителите на слухове и на вражеската пропаганда, която кампания ще ни позволи да вземем сериозни мерки за очистване на големите градове и важни пунктове. Безделниците ще бъдат трудово мобилизирани, проститутките събрани в специални стопанства и общежития, а вражеската агентура – в трудово-възпитателни лагери.“[209] Пропагандата се превръща в мощно оръжие, което трябва да парира всеки опит за самостоятелна интерпретация на събитията и да задава рамката на препоръчителното поведение. „Социално инженерство – трябва да се внедри марксизма-ленинизма в съзнанието на масите. Трябва да се доведат до доброволно подчинение и готовност за мобилизация.“[210]

Как стоят нещата в икономическата сфера? До национализацията от декември 1947 г. частната собственост съществува, но държавният монопол в стопанството се установява пълзящо първоначално ограничавайки, а след това и изтласквайки частния сектор. Започва се със Закона за еднократния данък върху собствеността, конфискуване на имуществото на осъдените от Народния съд, конфискуване на имуществото, придобито чрез спекула и незаконен начин след януари 1935 г., рязко увеличаване на преките и косвени данъци (при създаване на преференциални условия за кооперативната собственост), установяване на държавен монопол върху редица производства и стоки, държавно регули-

[208] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 525.

[209] ЦДА, ф. 1б, оп. 7, а. е. 303, л. 2.

[210] Евгения Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1939–2002*, с. 91.

рane на печалбата и нормиране на цените, въвеждане на работнически контрол в предприятията... С приемането със закон на 1 април 1947 г. на Двегодишния стопански план за възстановяване и развитие държавата по същество се превръща в основен фактор на стопанския живот. Тази ситуация напомня ситуацията в нацистка Германия, където също се запазва частната собственост, но цялата стопанска дейност се регулира от държавата и партията, а собствениците са превърнати в един вид мениджъри с орязани пълномощия. Изследователите на националсоциализма изказват предположението, че при успешен изход от войната следващата стъпка на режима вероятно би била цялостното одържавяване на стопанския сектор. Проект, който е далеч надхвърлен от това, което става в България със Закона за национализацията, обхващащ не само едрата собственост, но по-късно и дребната частна собственост в сферата на бита и услугите, тъй като според марксистко-ленинската доктрина дребната частна собственост ежедневно, ежечасно ражда капитализъм. След две години ще дойде ред за „ликвидация и на капитализма в селото, ликвидация на най-многобройната капиталистическа класа."[211]

Тоталитаризмът не би могъл да се установи автоматично с декрет, той е процес на постепенно проникване в дълбочина на обществото. В описаната по-горе картина всички черти на тоталитарния модел са налице и в същото време те не са придобили завършен вид, все още един или друг сектор, една или друга група се изплъзват от тоталния контрол. Следователно можем да приемем, че *народната демокрация*, използваща оръжието на диктатурата на пролетариата, се явява период на планирано установяване на тоталитарен режим. Това установяване е процес, който изисква технологично време за овладяване на обществото по начин, който би позволил осъществяване на основните му жизненонеобходими функции, както и постепенното стабилизиране на новата власт. В това отношение българският път не е някакво изключение. Сравнителното изследване показва, че подобен преходен период е налице както в Съветския съюз, така и в Италия и Германия. В България този период в някои отношения е дори по-кратък поради факта, че гърбът на режима е подсигурен от външна сила и от ползването на готов чужд опит. С други думи, процесът на изковаване на Веберовата желязна клетка, която поглъща обществото, е в пълен ход, следващ предварително начертаната пътна карта. Три години котката си играе с мишките, докато тази игра стане ненужна.

Тоталитарният режим в България се изпълва с адекватно на всичките му характеристики съдържание в резултат на натрупващия се

[211] Доклад на Титко Черноколев до ЦК на БКП относно политиката на партията в по-нататъшната борба с кулачеството и кооперирането на селяните (18 ноември 1950 г.), ЦДА, ф. 1б, оп. А. е. 1217, л. 9–25.

ефект от няколко ключови събития и административни актове: осъждането и екзекутирането на Никола Петков (ликвидира се не само основният политически опонент, но и политическият плурализъм); националзацията и двегодишния стопански план (т. е. установяването на държавен икономически монопол); приетата на 4 декември 1947 г. от VI Велико народно събрание нова (Димитровска) конституция, провъзгласяваща принципа за единство на законодателна, изпълнителна и съдебна власт; реорганизацията през февруари 1948 г. на Отечествения фронт в масова обществена организация, членството в която за всички граждани става задължително. Кулминацията е Петият конгрес на БРП (к) на 18–23 декември 1948 г., на който партията възприема открито името комунистическа (БКП) и провъзгласява програмата за изграждане на общество от съветски тип. Заемането на постовете първи секретар на партията и министър-председател от един човек де факто легитимира вече осъщественото сливане на партията и държавата. Принципът за ръководната роля на комунистическата партия, който Георги Димитров издига още с връщането си в България, най-накрая е провъзгласен публично, макар да е скрепен със закон едва в конституцията (Живкова) от 1971 г. Марксизъм-ленинизмът като държавна идеология и пропаганда, нареч с терора (през изминалите години са осъществени масови чистки във всички сфери на обществото – държавен апарат, стопанство, армия, полиция, образование, медии, църква...) са основните лостове на господство. Терорът като пропаганда на силата отстъпва на пропагандата като психологически терор и битова принуда. Тоталната организация вече е в състояние да задуши дори в зародиш и най-малко отклоняващото се от официалната линия мнение. Точката е поставена с процеса срещу Трайчо Костов и откриването на сезона на лова на врагове с партиен билет.

Главен стратег на тази линия е новият секретар на БКП Вълко Червенков. Той пламенно се заема да разобличава вражеската агентура, изкусно маскирала се в комунистическите среди, действаща под прикритието на партийния билет и стремяща се да разложи отвътре партията. „Главна опасност за нас представлява не откритият, а прикритият враг, врагът с партиен билет, врагът с комунистическа маска (...) Ние не направихме **всички** изводи от обстоятелството, че след 9 септември вратите на Партията бяха широко отворени за всички. Трайчо Костов беше най-върлият защитник на широкото приемане в Партията на нови членове, на приемане без всякакво ограничение. Както знаете, членове на Партията се приемаха без каквито и да било изисквания, а някъде и на публични събрания ги приемаха."[212] „Разобличаването" на

[212] Вълко Червенков, *За основните поуки от разкриването на Трайчокостовата банда и борбата за нейния разгром. За недостатъците в партийната работа и нашите задачи*, Доклад пред пленума на ЦК на БКП (16 януари 1950 година), Издателство на Българската комунистическа партия, София, 1945.

Трайчо Костов и неговата група и последвалото разпалване на психозата за врага с партиен билет е подходящ претекст на външните комунисти да вземат реванш над местните неуки кадри, на които те са гледали малко отвисоко, и да утвърдят водещата си позиция. В това отношение Вълко Червенков, добре усвоил Сталиновите похвати, не се спира дори пред открития шантаж. „Една част от нашия кадър е минал през фашистките затвори. Затворническият стаж за революционера-комунист изобщо е плюс, а не минус; той е изпитание проверка, каляване. Но знаете, че във фашистката обществена безопасност и във фашистския затвор не всеки издържа. Врагът и в затвора работи. Трябва ние да се ориентираме и тука – кой е бил герой на дело и кой не, кой е коленичил, не е издържал (...) Необходимо е да извършим от тази гледна точка проверка на партийния кадър, като почнем от Централния комитет и свършим с първичните партийни организации."[213] Така страхът, който комунистите са въдворили в обществото, се настанява и в самата партия. От сега нататък никой няма да притежава достатъчно гаранции, каквито и да са заслугите в борбата, че е извън подозрение, че е в безопасност. Има едно-единствено условие – пълното подчинение на изграждащия се култ към новата силна личност на режима. „Централният комитет трябва да бъде монолитен чук, който бие в една точка. Трябва да се тури край на всякакъв разнобой, на несъгласувани изявления и речи, които ангажират Партията, на самоволни действия. Централният комитет отговаря за всичко в нашата страна. В негови ръце са съдбините на народа и държавата."[214] Изискването от Червенков „болшевишко единодействие от горе до долу" е онзи необходим завършващ щрих, който ще придаде класическа пълнота на установения политически режим. Тоталитаризирането на комунистическата партия е необходимото условие за пълното тоталитаризиране на обществото.

В годините до 1953-а се създава системата от концлагери, емблема на която става лагерът в Белене, но най-черната хроника е написана от създадения след унгарските събития от 1956 г. трудово-възпитателен лагер в Ловеч. Изгражда се огромен полицейски апарат за контрол над обществото (който нараства до самия край на режима), укрепва партийната бюрокрация и се изгражда на нейна основа системата на номенклатурата. Засилва се и концепцията за изостряне на класовата борба. Не липсват и буквални копия на монтираните московски процеси. Хиляди комунисти са изключени от партията. Както казва Хана Арент, едва с премахването на реалните врагове и появата на набедени врагове терорът се превръща в истинска същност на тоталитарната система. Той се развихря след като политическата опозиция е вече унищожена и на практика компартията няма повече опоненти. Можем да

[213] Пак там, с. 41.
[214] Пак там, с. 37.

приемем, че в периода между 1947 и 1953 г. комунистическият режим в България придобива всички черти на класическия тоталитарен модел, познат от СССР след 1930 г. и от Германия след 1935 г. В този случай политическата наука не е изправена пред нова задача, достатъчно е да се констатират определени характеристики, намиращи се на самата повърхност на обществения живот, за да се направят произтичащите адекватни изводи.

След 1953 г. и особено след 1956 г. под влияние на XX конгрес на КПСС и процесите в Съветския съюз в България настъпва срамежлива десталинизация. Тя изиграва ролята и на убедителен претекст за разрешаване на скритото съперничество между дошлите от Москва политемигранти и местните комунисти в полза на последните. Най-значимият резултат са промените във върховете на партията и държавата. Във всичко останало българската компартия отразява като ехо ставащото в Съветския съюз, което е добре известно от историческите изследвания на периода. Режимът си остава репресивен, но трябва да се отбележи, че репресии с мащаба от предишния период не се повтарят, въпреки надигането на няколко демонстративни репресивни вълни, свързани с големите кризи, които изживява съветският блок. Това са унгарската революция от 1956 г., Пражката пролет през 1968 г., полските събития след 1980 г., особено дейността на профсъюза „Солидарност". Първата криза доведе до връщането на административните присъди и повторното откриване и напълване на наказателните трудови лагери. Втората криза е свързана със замразяване на плахите опити за икономически реформи, засилване на партийния контрол върху икономиката и стагнация в интелектуалната сфера. Третата криза показа нарастващото безсилие на режима да се справи с изплъзващото му се от контрол общество и невъзможността в променения международен и психологически контекст да се върне към старите форми на репресия.

Малките страни и тоталитаризмът

Следвайки логиката на една от основните си тези, че тоталитарните режими зависят главно от числеността на тоталитарните движения, които ги пораждат, Хана Арент подхвърля идеята, че в страни с относително малобройно население „дори и при иначе благоприятни условия установяването на тоталитарен режим изглежда невъзможно". Причината е, че тези страни не разполагат с достатъчно изобилен човешки материал, което би позволило тотално господство и масово изтребване на хора. Тираните в по-малките страни, отбелязва тя, са принудени да се вместват в известна старомодна умереност пред опасността

да останат без население, което да управляват. „Тоталитарното господство, за разлика от тоталитарните движения, може да възникне само при наличието на свръхмногобройни маси, т. е. там, където те могат да бъдат пожертвани, без това да доведе до пагубно намаляване на населението."[215]

Това разсъждение има пряко отношение към разглеждания от нас случай. България е малка страна в буквалния смисъл на думата – с немногобройно население и не голяма територия, но също така и в един друг смисъл – притежаваща скромен човешки потенциал. Страна с дълбок исторически корен, но след 5-вековно прекъсване на държавността от османското робство през 1944 г. тя е само с 66-годишна (след Освобождението през 1878 г.) съвременна история на държавно строителство и еволюционно натрупване, с недостатъчно укрепнали политически, стопански, научен, финансов, художествен и пр. елити. Нека се върнем към годините на установяването на комунистическия режим в България, които, както видяхме вече, остават и най-кървавите. Ако се придържаме към количествените критерии на Хана Арент, би трябвало да поставим под съмнение определянето на режима като тоталитарен, което и от теоретична, и от фактическа гледна точка не изглежда убедително. Най-съкрушителният аргумент срещу нейната теза за несъвместимостта на малката страна и тоталитаризма идва две десетилетия по-късно от далечна Кампучия. Тук една четвърт от населението става обект на масово изтребване в резултат на предприетия от червените кхмери социален експеримент. Но в по-нататъшните си разсъждения няма да използвам този аргумент, макар и показателен, поради сериозните различия между въпросния пример и географския и културен контекст, върху който разгръща мисълта си Хана Арент и към който по-скоро принадлежи нашият случай. Има култури, които притежават други критерии, както за цената на човешкия живот, така и за връзката между цел и средство. Тоест ще остана в границите на една все пак поддаваща се на рационализиране действителност. Неточността, противоречаща на собствения ѝ структурен подход, която Хана Арент допуска, идва от слабото познаване на политическите режими, установени след Втората световна война в Централна и Източна Европа. Тя прави изводите си преди всичко на базата на наблюдения по време на Втората световна война върху събитията в страни като Италия, Португалия, отчасти Унгария и Хърватско.

В количествени пропорции репресията у нас в месеците след завземането на властта от комунистите може и да не е сравнима с мащаба на репресиите, предприети от нацизма или сталинизма, но имайки предвид нейния адрес, масовостта ѝ не е за подценяване. Тя не трябва да

[215] Хана Арент, *Тоталитаризмът*, с. 25–28.

бъде оценявана толкова от гледна точка на съвкупното население, а по отношение на определена част от населението, тоест на елитите на всички нива на обществения живот. С един замах нацията е обезглавена, остава без лидери и говорители, без хора, които могат да артикулират демократична политическа алтернатива. Местата на традиционните авторитети както в отделните селища, така и на национално ниво изведнъж зейват овакантени и предстои да бъдат запълнени по един насилствен начин с други авторитети.

И така, малко или много са вече споменатите 26 000 жертви на комунистическия терор, концентрирани в изключително кратък срок? Унищожени почти напълно са крехките елити във всички области, създавани грижливо през едва няколко десетилетия свободен живот, така че след революционното прочистване българското общество вече не е същото. Като проблемът далеч не се свежда само до социалния му състав или до политическата му ориентация. Резултатът е непоправимо сриване на интелектуалното равнище, сковаване на съзидателните и съпротивителните сили от страх и несигурност, което е и истинската цел на масовия терор.

В този контекст обаче трябва да отчетем факта, че по-малкото количество население все пак играе някаква роля, ако не за възпирането, то поне за смекчаването на тоталитарния натиск върху отделния индивид. Но по други причини и не така видимо в месеците, решителни за утвърждаването на комунистическата власт, а по-късно, когато тази власт се изправя пред нуждата от подготвени кадри в редица сфери на стопанския живот. Тук за идеологическа референция служи Лениновата гъвкава политика след Октомврийската революция за привличането на „патриотично" настроените буржоазни специалисти в стопанското възстановяване на страната. Разбира се, този аргумент, в който можем да съзрем някаква рационалност, върви в комбинация с други фактори. Ограничената територия, нормите на традиционната култура, все още сравнително малките градове, чието население е обвързано в сложни мрежи от роднински, приятелски и съседски отношения, където всички се познават и пътищата им неизбежно се пресичат, където чисто пространствено хората са притиснати един до друг... Всичко това създава условия за смекчаване на тоталитарния терор.

Известни са случаи, в които семействата на хора, осъдени от Народния съд, благодарение на близки връзки с някой комунистически големец не са засегнати сериозно от репресиите и се вписват сравнително благополучно в новата ситуация, докато други, без никаква конкретна вина, са пометени от стихията. Този механизъм на смекчаване на репресията се задейства и на основата на гилдийната солидарност. Нейната проява може да се наблюдава в различни сектори на стопанския живот, но остава най-видима в културната сфера, не само защото е в

по-голяма степен обществено експонирана, но и защото комунистическата власт ѝ отделя приоритетно внимание. Тук нейният стремеж към придобиване на обществен и професионален престиж се сблъсква с необходимостта от таланти за постигането му и прави възможно приобщаването на отделни лица, засегнати от репресиите. Този механизъм, както вече отбелязах по-горе, може да бъде наблюдаван в писателските среди, където на някои бивши „фашисти" се предоставя шансът да се приобщят към „новия живот". Най-фрапиращ в това отношение е случаят с Фани Попова-Мутафова, изявявала се в публицистиката си като апологет на национал-социализма и на германския начин на живот. За един по-късен период интересно свидетелство за друг аспект на същото явление намираме в политическата автобиография на Желю Желев, предлагаща друг казус: отношението към „враг", излязъл от социалната среда и дори от редиците на самата партия и поставил под въпрос ръководните ѝ принципи и ценности. Описвайки историята на сблъсъците си с властта, Желев разказва как успява да оцелее благодарение на роднинска или приятелска подкрепа от хора, заемащи различни позиции в йерархията на обществото, но също така и от проявената снизходителност, доброжелателство или скрито съчувствие от страна на представители на самите репресивни органи. Може да се каже, че оцелява благодарение на формалното отношение към съществуващите законови разпоредби, на липсата на престараване. [216]

Много характерен е примерът с популярната актриса Славка Славова. Превратът на 9 септември 1944 г. я заварва като изгряваща млада актриса в Националния театър. Тя произхожда от богато буржоазно семейство, баща ѝ и братята ѝ са немски възпитаници и като такива са обявени за фашисти. Следват арести, съдебни процеси, изхвърляне от активния живот. Тя самата е уволнена от Националния театър и е принудена да изкарва прехраната си като общ работник в службата по градско озеленяване. Няколко години по-късно нуждата от добри актьори за новосъздадения „Младежки театър" привлича вниманието върху нея и инициативният млад директор на театъра поема риска да я назначи в трупата. Така тя започва пак отначало, но благодарение на качествата си отново достига до престижната сцена на Националния театър, върху която се подвизават протежетата на новата власт, а кариерата ѝ е увенчана с най-големите държавни награди, макар несигурността да не я напуска нито за миг. Ето какво разказва след промяната на 10 ноември 1989 г. в интервю по радиото в края на живота си, подканена от журналистката да направи равносметка на изминатия път:

---

[216] Желю Желев, *Въпреки всичко. Моята политическа биография*, Колибри, София, 2005.

„Тогава ме спаси Стефан Караламбов, този високоблагороден човек, комунист, директор на Младежкия театър, и ме взе в театъра си. Изобщо съм оцеляла благодарение на петима комунисти. На петима комунисти! И искам да ги кажа тези комунисти. Това е Стефан Караламбов, това е Желчо Мандаджиев, Славчо Васев, Дико Фучеджиев и Пенка Дамянова – това са хора, които са проявили такова благородство спрямо мене, че съм оцеляла... Беше труден период. После животът започна малко по-малко да се понатаманява. Хайде успехи с рецитали, нещо взе да ми се вижда розово. После пак – някаква мрачна вълна ме заля, един такъв период в Националния театър, когато никакви роли не получавах и когато пак по някакъв начин изплувах. Колкото и да съм лаяла и плюла по комунистите – направиха ме заслужила, направиха ме и народна актриса, награди ми дадоха. Хем ме спъваха, хем ме награждаваха. И така, в зависимост от това аз ту псувах живота си и си казвах: За какво е този живот, бе, по-голяма гнусотия от живота няма на света, а след това: То хубаво бе, направиха ме народна.“[217]

Какви изводи следват от примери като тези? Смекчаването на съдбата на един или друг индивид, както и на отделни групи, ни насочва по-скоро към известни особености на тоталитарното господство в малката страна, отколкото към опровергаване на тоталитарния характер на самия режим. Тази особеност се проявява и по време на Втората световна война, когато нарастващият германски натиск за фашизирането на режима в България кулминира в приемането на антиеврейското законодателство. В докладна записка на германското външно министерство по този повод се отбелязва, че приетите в България разпореждания по еврейския въпрос са твърде строги, но на практика се прилагат меко, а понякога изобщо се пренебрегват поради липсата на разбиране на голямото значение на този въпрос. „Те фактически успяха в една или друга степен да отнемат от евреите по-голяма част от техните имоти и да ги изтласкат от икономическия живот. По отношение на другите мерки българските власти не са достатъчно строги, което може да бъде обяснено с обстоятелството, че в общи линии населението не разбира достатъчно добре еврейския проблем.“[218] Това е механизмът, действащ и след 9 септември, разбира се, при по-тежки условия. Когато се отстрани личната заинтересованост, става очевидна липсата на фанатизма, характерен за големите автономни тоталитарни движения. Тази липса на фанатизъм във всекидневието показва,

---

[217] Славка Славова, За себе си и поколението на двете революции (интервю на Светла Фингова, записано за Българско национално радио през 1996 г.); Цитат по в.*Култура*, приложение от 10 януари 2003.

[218] Витка Тошкова и др. (съставители), *България, своенравният съюзник на Третия райх*, с. 110.

че идеологията не е дълбоко интериоризирана, а остава по-скоро резултат на външен натиск и социална мимикрия. Впрочем подобни епизоди не са чужди и на големите тоталитарни машини, нещо, за което свидетелстват мемоарите за времето на нацизма: например практиката за откупуване от страна на жертвите, която не изглежда характерен пробив в прословутата немска праволинейност. Изключенията наистина потвърждават правилото – тъй като наистина отново става въпрос за тоталитарен произвол, този път по отношение на нормите, предписани от самия режим. В случая този произвол е за добро, за доброто на един или друг конкретен индивид. Той свидетелства и за хуманитарни нагласи у някои функционери, заемащи постове в различни нива на комунистическата йерархия. Накрая свидетелстват и за това, как логиката на живота може да вземе превес над логиката на системата. Но що се отнася до обществото като цяло (не само в лицето на останалите репресирани, но и на останалите извън репресиите и на обикновените комунисти дори, подобни случаи изпращат противоречиви послания. От една страна, събуждат надежди, от друга – засилват чувството за произвол и непредвидимост. Чувство, което остава до края на режима, но го и наживява, оставайки негово трудно за преодоляване наследство.

Имитативността на режима като фактор на смекчаването му

Тоталитарното господство в малката страна има и една друга особеност – това е неговата имитативност, която също на свой ред се явява известен фактор на смекчаване в сравнение с основополагащия модел. За разлика от болшевизма, комунизмът в страните от Източна Европа, в това число и България, е до голяма степен вторичен продукт, за който не само масите, но и оказалите се на власт компартии нямат чувството, че носят отговорност. Борис Гройс разпростира тази констатация дори върху Русия. Според него марксизмът и изграденият в негово име режим са натрапени отвън на руското общество. „Това е причината, поради която в Русия няма работа за усвояване на миналото ѝ по немски модел. Безспорно националсоциализмът беше едно оригинално немско изпълнение – това е причината поради която той е изграден като един вид *немско минало*, нещо, което прави възможна *работата по усвояването на немското минало*. Но марксизмът не бе оригинално руско изпълнение – това е причината, поради която господството на марксизма не само не изгражда руското минало, но представлява един нов епизод от подчинението на Русия на чужди, заимствани от далече идеи. Впрочем, руснаците носят отговорност за това подчинение, но не

и за самите идеи."[219] Все пак, струва ми се, че увлечен от инерцията на една от основните си тези относно вторичността на руската култура, Гройс не придава особено значение на разликата между идеята и нейното осъществяване в практиката, извод, който противоречи на една друга негова идея – за културната стратегия „внос-износ". Според нея изкривеният от контекста прочит на чуждата идея на свой ред може да се превърне в оригинален продукт за износ. Но в такъв случай не може да се пренебрегне фактът, че вторичността е преодоляна. Достатъчно е да припомним само съветската реторика за това, как Ленин творчески е развил Марксовата теза за победата на пролетарската революция в една отделно взета страна. След това реалното развитие на историческите събития в Русия постепенно е довело до убеждението за необходимостта от терора като инструмент за задържането на властта, което на свой ред е спомогнало за изкристализиране на формулата на тоталитарната власт в качеството ѝ на политически режим, нямащ предшественик. Тоест тя възниква от практиката на самия обществен опит, в реално противоборство между два различни възгледа за политическото организиране на обществото.

В България марксистката идеология идва по две линии – от Запад (Янко Забунов) и от Русия (Димитър Благоев), но както показва историята, руското влияние се оказва много по-решително и с по-дълбок корен, доколкото е белязало възгледите и на мнозина от революционно-демократичното крило на освободителното ни движение. Доминиращо е влиянието на идеологията на разночинците и народниците, а след установяването на съветската власт – на болшевишкия прочит на марксизма. Така отрано българските комунисти усвояват несвойствения за българската менталност руски месианизъм, но впоследствие, изпразнен от вътрешно съдържание и прагматизиран на битово ниво от една по същество селска култура на ресантимана, придобива окраската на социален реваншизъм.

И самото установяване на комунистическия режим в България не е изцяло собствена заслуга. Той не само е подкрепен отвън, но в буквалния смисъл на думата е вносен продукт, произведен извън националните граници. Този режим не се опира на собствен опит, на динамиката на собственото си развитие, а на готов модел. Третичността на българския марксизъм се дублира от вторичността на режима, установен в негово име. Ето защо дори във върховете на комунистическата партия не хранят особени илюзии относно функционалността на съветския модел. Свидетелства за това се появяват сравнително рано. В спомените си Николай Генчев описва една вечеря на Тодор Живков в резиден-

[219] Boris Groys, *Politique de l'immortalité. Quatre entretiens avec Thomas Knöfel*, Maren Sell Editeurs, Paris, 2005, p. 109; Politik der Unsterblichkeit, Carl Hanser, München/ Wien, 2002.

ция Врана през 1966 г. с редколегията на новаторското и в контекста на онези времена сравнително свободомислещо списание „Младеж". На срещата редакторите си позволяват да изразят известни тежнения за по-голяма свобода в печата и в научните изследвания. В отговор Живков им припомня, че за партията политиката има приоритет над науката, и съзаклятнически им доверява: „Аз като вас съм модерен човек, но службата ми налага да се придържам у марксизма. Дори зная, че това учение на XIX век не може да обясни явленията на нашата електронна ера. Но на народа и особено на младежта трябва вяра, без вяра не може да се постигне нищо сред младото поколение."[220] Стагнацията в обществото се обяснява открито, макар и неофициално, особено след разгрома на Пражката пролет, в който Съветският съюз съзнателно прави съучастници всички останали „братски страни". Формалното участие на техните войски е необходимо, за да се покаже нагледно какви биха били последствията за всяко отклонение от модела и да се напомни, че отговорността за запазването на модела е обща. Така аргументите „Какво ще кажат в Москва?" или „Москва не би позволила това!" се превръщат не само в основно оправдание за все по-безрезултатните и безперспективни обществени практики, но и за нарастването на вътрешната дистанция от първоначално приетия с ентусиазъм реферативен социален и политически модел. На марксизма-ленинизма вече не се гледа като на гарант за прогреса, а просто като на технология за запазване на властта.

През 1985 г., коментирайки със свои сътрудници преписката си с Михаил Горбачов във връзка с необходимите промени, Тодор Живков изненадващо заявява: „Изоставането на Съветския съюз в областта на техническия прогрес е факт. Това изоставане не е от вчера и днес (...) Съветският съюз беше главен снабдител с оборудване на всички наши социалистически страни. Но поради това, че там през последните десетилетия не се провеждаше правилна икономическа политика, изостана не само Съветският съюз, но и всички социалистически страни (...) Съветската икономика потегли изоставането на всички социалистически страни. И това продължава до ден-днешен (...) Съветският опит, който ние възприехме след победата на революцията, е основан в корените си на погрешни икономически принципи. Повтаряйки съветския опит, ние създадохме условия за деформиране на социализма в нашата страна."[221] Три години по-късно, на 29 юни 1988 г., в реч пред випускниците на АОНСУ (Академия за обществени науки и социално управление към ЦК на БКП, която осигурява квалификацията и преквалификацията на кадрите – бележка автора), Тодор Живков отново демонстративно, в присъщия му

[220] Николай Генчев, *Спомени*, с. 128.

[221] Константин Чакъров, *Вторият етаж*, София, 1990, с. 129.

стил на подхвърляне на шокиращи откровения в рамката на официозното говорене, отива още по-нататък в критиката на социализма: „Ето това е главното. Тук може да стават семинари, и трябва да стават, да се разисква проблемът, но ако не дойдем до единодушното становище, че социализмът е едно недоносче, недоносено дете, ние никакво преустройство не можем да направим и никаква наука не можем да движим напред. Не можем да вдигнем милионите хора за преустройство (...) Вярно е, че това недоносено дете историята не го захвърли. Нищо подобно. Тя го утвърди и то се развиваше (...) И това недоносено дете трябва да стане юнак, и ще стане юнак! Но истината е тази, че социализмът победи преждевременно. Така се разпореди историята. Вие ще кажете: защо и как? Аз не съм учен, нямам претенции. Аз съм общественик, държавен деец, комунист."[222] Казано е съвършено ясно: съветският модел на развитие е погрешен, ние сме били принудени да следваме един безперспективен модел. В такъв тип изявления (а в различни варианти те неизменно присъстват в мемоарната вълна на комунистическата номенклатура след 10 ноември 1989 г.) не трябва да виждаме само реторика на самооневиняването, но също така и намаляваща готовност да се защитава и следва един чужд модел. От което не следва обаче, че тоталитаризмът в малката страна в качеството си на подражателно явление не споделя родовите черти, задавани от архетипа. Както и отговорността за извършеното.

Ако сравним началото и края на комунистическия режим в България, можем да отбележим известна симетрия: в началото се наблюдава процес на прогресиращо тоталитаризиране, в края може да се говори за бавен процес на детоталитаризация. Нито влизането, нито излизането от тоталитаризма се явява рязък акт, и в двата случая е налице период на подмолна работа. Но процесът на детоталитаризацията се оказва много по-бавен. При пълно запазване на основните характеристики на тоталитарния модел се наблюдават процеси на трансформиране на формите им на реализация, които видимо се отдалечават от терористичната парадигма, но запазват принципа на неограничения контрол. Това, разбира се, е достатъчно комплициран и противоречив процес, в чийто център възниква също така и въпросът за условията, при които би могло да се осъществи и политически регрес, връщане към класическия тоталитарен модел. Ето защо на този проблем ще бъде посветено отделно бъдещо изследване.

[222] Пак там, с. 198–199.

ВТОРА ЧАСТ

РЕАЛНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ ИЛИ КРАЯТ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО МЕЧТАЕНЕ

IX

ФОРСИРАНА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ И СОЦИАЛНО ИНЖЕНЕРСТВО

В началото на властта си комунистическата партия, следвайки марксистката теория, сама дефинира характера на масите, чиито тежнения изговаря. В партийните манифести, доклади и документи промяната от 9 септември 1944 г. се провъзгласява за победа на пролетариата. Но истината е, че впоследствие тя полага максимални усилия, за да може тази постфактум аргументация да придобие фактическа стойност. И колкото повече се отдалечаваме от датата на политическата промяна, толкова по-уверено това определение се утвърждава, до степен на неоспорима очевидност. В контекста на целенасочено променяната социална структура на обществото вече се говори от името на един все по-реален субект. Не само неговата социална тежест в обществото е нараствала, но ако използваме марксисткия жаргон – разбил „капиталистическите си окови", той се е превърнал в нещо друго. Така по-късният му статут на господстваща класа трябва с обратно действие да удостоверява пролетарския характер на промяната.

В първата част на книгата стана дума за социалния състав както на участниците в партизанското движение, така и на организираните членове на Българската комунистическа партия по време на Съпротивата и непосредствено след взимането на властта. Той отразява точно социалната структура на тогавашното българско общество. Комунизмът се установява в една подчертано селскостопанска страна, технологически изостанала, със слабо развита индустрия. Делът на промишленото производство в страната представлява 30,30% от брутния вътрешен продукт, а в него е ангажирана едва 5,60% от работната сила, при това значителна част в средни и дребни занаятчийски предприятия и работилници. В селското стопанство са заети около 80% от населението при преобладаващи дребни и средни стопанства. В градските периферии се формира прослойка от лумпенпролетариат, пребиваващ между безработицата и временната заетост, формиран от изселници от изгубените територии и бедни селяни, търсещи сезонно препитание в града. Това състояние на обществото не притеснява комунистическите стратези, те вече имат за пример съветския модел на икономическо развитие, който във военновременния период, а и непосредствено след Втората световна война, убеждава световните анализатори в своята ефикасност. Разковничето, изглежда, е във връзката между плановата икономика и форсираната индустриализация. Тази увереност намира израз в програмното обещание на Георги Димитров: за 10–15 години

страната да постигне това, което други народи са постигнали за столетия. В момента, когато изрича този призив за наваксващо развитие, думите му едва ли са звучали като пропагандно клише, те са израз на дълбока убеденост, че нещата могат да се променят, щом е налице толкова силно изразена организираща воля. Още повече че в предстоящото усилие страната има на кого да се опре – съветските съветници и специалисти са вече на място. Така България в един, разбира се, много помалък мащаб, ще повтори съветския път на икономическо развитие.

Насилствено акумулиране на финансови ресурси

Според марксизма всяко общество се дефинира от определени производствени отношения, които на свой ред отразяват определено развитие на производителните сили. Но очевидно т. нар. пролетарска революция в България не е резултат от нарастването на производителните сили в степен, неизбежно предполагаща преминаване към нови (комунистически) производствени отношения, които няма да възпрепятстват по-нататъшното разгръщане на същите тези производителни сили. Тук революцията се извършва по рецептата на ленинско-сталинското редактиране на марксизма, според което победата на комунизма в една отделно взета страна, явяваща се слабото звено на капиталистическата система, е не само възможна, но и единствено възможната. Така пролетарската революция се явява не резултат от развитието на производителните сили, а генератор на тяхното развитие. Диктатурата на пролетариата е призвана сама да създаде икономическата база на своята теоретична надстройка. Което означава приемане примата на политиката над икономиката.

Курсът към форсирана индустриализация се възприема програмно като вид социално производство, което трябва да доведе до увеличаване тежестта на работническата класа в социалната структура на обществото в качеството ѝ на субект на властта, опора и алиби на режима. Двете производства са взаимосвързани – разгръщането на производителните сили се явява същевременно и процес на производство на дефицитната работническа класа. Големите строежи от първите петилетни стопански планове минават под знака на тази двойствена целесъобразност. Построяването на гигантския за размерите на страната металургичен комбинат „Кремиковци“ край София, въпреки че районът не е богат на необходимата за функционирането му желязна руда, е продиктувано от стремежа да се подобри класовият състав на столицата, на чието коренно население се гледа с подозрение заради буржоазния му

манталитет. Този процес на целенасочено създаване на работническа класа от 50-те години до самия край на комунистическия режим съвършено откровено, без никакви скрупули е определян от официалната наука с термините на социалното инженерство: „Нещо, което е трябвало да допринесе най-много за наложителната социална реконструкция на обществото."[223]

Разбира се, курсът към форсирана индустриализация си поставя и непосредствено прагматични цели, произтичащи както от задължението да се отговори на очакванията, създадени от програмните обещания на комунистите, така и от необходимостта да се създаде материална база, която да гарантира оцеляването на режима в условията на засилваща се международна изолация в периода на Студената война. На първо време приетата икономическа стратегия създава дори впечатлението за известна ефективност. Това е процес, характерен за всички страни от Източна Европа, в които се установява силно централизирано управление на икономиката. В началото режимът в Източна Германия изглежда много по-ефикасен от този в Западна Германия – тук разчистването на разрушенията от войната и първите стъпки в стопанското възстановяване се осъществяват много по-бързо. Подобно е впечатлението и в България, усеща се волята за мобилизация на всички ресурси. На какво се дължи този първоначален, макар и недълготраен ефект?

Заимстваният от България съветски модел на развитие предполага абсолютен приоритет на инвестициите пред консумацията, на тежката индустрия пред индустрията за битови нужди и услуги, на промишлеността пред селското стопанство... Това са все сфери, изискващи големи финансови инвестиции, които в условията на следвоенна разруха и отказан достъп до световните кредитни институции трудно могат да се намерят. Не остава нищо друго, освен да се следва моделът докрай, и точно като в Съветска Русия и нацистка Германия новата власт предприема мащабно насилствено акумулиране на финансови ресурси посредством прогресивно установяване на държавен монопол върху стопанския живот. Какви са пътищата за набавяне на необходимите капитали? Процесът започва най-напред с конфискация на имуществото на обвинените за военнопрестъпници и спекуланти и завършва с национализацията. С различни административни мерки се контролират паричните потоци и се изземват от населението директно или посредством скрито обезценяване на лева: облагане с еднократен данък върху имуществото, данък върху големите влогове, обмяна на парите, която удря не само богатите, но и всички спестявания, т. нар. Народен заем

---

[223] Костадин Петров, „Социалистическа България" – V глава в *Кратка история на България*, Наука и изкуство, София, 1983, с. 431.

на свободата (инициатива, на която никой не дръзва да откаже) срещу издаване на дългосрочни облигации, които с времето се обезценяват... След национализацията всички банки са уедрени в две големи държавни банки, за да се разполага със спестяванията на населението и ресурсите на държавата за целите на новата политика. Посяга се и на средствата във всички заварени обществени фондове – пенсионен, здравен и т. н. Властта съсредоточава в ръцете си невиждан за никое предходно българско правителство ресурс. [224] Тоталната експроприация не е с цел преразпределение – режимът превръща всички поданици в еднакво бедни, тъй като взетото от богатите не отива при хората от социалните низини. Преразпределението ще бъде косвено и ще намери място по-късно, след известно акумулиране на възможности, чрез насочване на средства в социалната сфера – образование, култура, здравеопазване, отдих... Възможностите на режима да маневрира се увеличават и от начина на формиране и изпълнение на държавния бюджет, както и от системата на планиране. Законът за бюджета до голяма степен е препоръчителна, но не и задължителна рамка, той подлежи на постоянни промени в зависимост от конюнктурните съображения на управляващите – свободното прехвърляне от една бюджетна сметка в друга или текущото му увеличаване не представляват никакъв проблем. Плановата икономика на свой ред не се ръководи от грижата за балансирано развитие в различните стопански сектори, а фиксира приоритети, в чието име загърбва редица други нужди. Така тя, замъглявайки общата картина, осигурява впечатляващ напредък в отделно взети области, гарантиращи силен пропаганден ефект.

Но и осигурените по този път средства в страна като нашата, със скромни възможности, не са достатъчни за осъществяване на амбициозната инвестиционна програма и погледите се насочват към още един резерв, неизползван до началото на 50-те години – селото. Самата социална структура на българското общество спъва комунистическата амбиция за форсирана индустриализация. Ето защо в курса към колективизация на селското стопанство също се преплитат идеологически съображения и стопанска необходимост. След национализацията на промишлеността, търговията и услугите „само в селското стопанство имаше компактна маса хора, която не беше свързана със социализма. Това създаваше опасност не само от социални, но при определени условия и от политически конфликти.“[225] Колективизацията се налага като

---

[224] Няма да засягам проблемите за външното финансиране на форсираната индустриализация и за външния дълг на страната, които в детайли са разгледани от Даниел Вачков и Мартин Иванов във *Външният дълг на България 1944–1989 г.*, Сиела/Институт за изследване на близкото минало, София, 2008, (под печат).

[225] Костадин Петров, *Кратка история на България*, с. 431.

първостепенна политическа задача именно с оглед установяването на пълен контрол върху обществото – гаранции за това се търсят не в приобщаването на масите към комунистическите идеи по пътя на убеждението, а чрез поставянето им в пълна икономическа зависимост. Ето защо чувството за независимост, което създава дребната селска собственост, трябва да бъде отстранено. Само така може да се гарантира превръщането на марксизма-ленинизма в господстваща идеология в цялото обществото. По тези причини основната идеологическа атака постепенно измества центъра си от едрата буржоазна собственост към дребнобуржоазния манталитет, частнособственическите чувства и консумативното съзнание. Привързаността към дребната частна семейна собственост се провъзгласява за непосредствена опасност за революционните завоевания.

Колективизацията на земята позволява да се пристъпи към привличане на стопанския ресурс на селото за целите на индустриализацията. Изпомпването на ресурси от селото впрочем е извършвано и преди колективизацията посредством определяне на високи, често не само неадекватни, но и неизпълними задължителни държавни доставки, както и на ниски изкупни цени. Тази политика е и част от психологическия натиск, който предшества кампанията по колективизацията.

След колективизацията по изпитания съветски образец се предприема масивен трансфер на ресурси от селското стопанство към промишлеността. Механизмът за експлоатация на селото отдавна е разкрит от марксизма – това е нееквивалентната размяна. Селскостопанската продукция се изкупува на съзнателно занижени цени и се продава в града много по-скъпо. В същото време все още дефицитните индустриални продукти се продават на селяните на високи цени. Разликата в цените между закупено и продадено, произведено и продадено се трансформира в капитал, който може да бъде използван за политиката на индустриализация. Така голяма част от тежестта за индустриализацията пада върху селяните, които загубват всякакви стимули за стопанска активност. През първите години след колективизацията това довежда до спад на селскостопанската продукция почти с 30%. Но дори много по-късно, когато селскостопанската политика на компартията постепенно се коригира и в земеделието се разгръщат значими инвестиционни програми, въпреки някои очевидни преимущества на уедреното машинизирано земеделие незадоволителността на резултатите, сравнени с потенциала, остава. Статистиките посочват, че дори през 80-те години 5–10% от обработваемата земя, и то не най-добрата, предоставена на кооператорите за собствено ползване, задоволява над 40% от нуждите на населението от плодове и зеленчуци.

Един важен ресурс – *национализирането* на масите

Селото се явява важен ресурс за форсираната индустриализация и в един друг смисъл – не само като трансфер на капитали, но и като трансфер на работна ръка. Колективизацията, уедряването на земята и машинната обработка освобождават огромно количество работна ръка, която, от друга страна, е все по-дефицитна в строителството. Според Раймон Арон глобалният растеж на всяка икономика зависи от следните фактори: съотношението между движението на населението и движението на ресурсите, съотношението между нарастването на селскостопанските ресурси и нарастването на индустриалните ресурси, съотношението между нарастването на производството и нарастването на производителността. Нека погледнем първото съотношение, за другите две ще стане дума по-късно, в периода на вече оформената комунистическа стопанска система. В Европа, констатира Раймон Арон, съветската икономика е единствената, в която масовият прираст на населението предшества първоначалната фаза на индустриализацията. В Западна Европа през XIX век този процес е протекъл синхронно – индустриализацията и населението са нараствали едновременно. [226] В България процесите се развиват като в Русия, дори може да се каже, че асинхронността е по-голяма. Нарастването на населението става през втората половина на XIX и началото на XX век, така че комунистическата индустриализация заварва страната с едно „свръхпроизводство на селяни". И това става очевидно с колективизацията: тя показва, че едно и също количество селскостопанска продукция може да се произвежда от много по-малко хора. На пазара на труда излиза голямо количество работна ръка, което я прави евтина стока. Точно този феномен се явява едно от основните последствия на колективизацията – осигуряване на работна ръка за строителството и индустрията посредством пълзящото обезкореняване и акултурация на огромни маси народ.

Комунистическият режим има в репертоара си и друг важен ресурс – това, което по аналогия с национализирането на собствеността може да наречем национализиране на масите. Големи човешки маси са поставени на разположение на политиката му, която получава абсолютен приоритет над индивидуалните ценности и цели за реализация. Тоталната трудова мобилизация се осъществява посредством две преплитащи се и допълващи се стратегии: на силата на пропагандата и на пропагандата на силата. Ето защо в началото трудовата мобилизация на масите се осъществява чрез доброволното бригадирско движение, то-

[226] Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Gallimard – Folio essais, Paris, 1962, pp. 236–237.

ест посредством експлоатацията на неподправения ентусиазъм, почиващ върху надеждите за радикална социална промяна и нов морал. В бригадирското движение участват активисти на новата власт, увличащи след себе си определено количество млади хора, привлечени от връзката между социалната романтика (солидарност, безкористие, работа за общото дело) и техническата модернизация, доколкото в първите месеци и години след промяната комунистическата пропаганда е особено ефикасна и експлоатира преподалираната критика за изостаналостта на страната. Налице е определен модернизационен импулс. На младите хора се внушава, че се включват във вълнуващ експеримент, който неизбежно е съпроводен с акуширащо насилие. Бригадири работят при построяването на железопътната линия Перник–Волуяк, Прохода на Републиката, изграждането на Димитровград – един нов град, носещ името на вожда и предназначен както да увековечи името му, така и да символизира изграждането на основите на новия живот. В бригадирското движение се включват и отделни лявоориентирани младежи от Западна Европа, дошли да подкрепят революцията и стремящи се психологически да изживеят неслучилата се в техните страни революционна промяна. Жените получават шанс за еманципиране и равноправно включване в живота, младежите излизат от силовото поле на традиционната среда и семейството и придобиват тежест като активни елементи на социалната трансформация. Ентусиазираните песни на бригадирите ехтят из цялата страна и налагат образа на един нов колективен начин на живот: лагерни огньове, тържествени вечерни проверки, съревнование, в което се влага почти спортен дух, хомогенна младежка среда... Зад цялата тази романтична фасада остават скрити лошата организация, липсата на строителна техника, тежките условия за живот, слабо ефективният труд, политическото свръхекспониране и използване на бригадирското движение.

Постепенно принципът на доброволността си отива, превръща се в пропагандно лозунг, скриващ друга, съвсем не така привлекателна реалност. Нуждата от работна ръка далеч надхвърля младежите, включили се по собствено желание, което извиква на живот практиката на комсомолските поръчения или на персоналните „покани“ към неприобщените младежи да отидат на един или друг строителен обект. Покани, които трудно се отказват, тъй като перспективата за политическите последствия е повече от ясна. Редица мемоари от това време разкриват елементарния механизъм на изнудването. [227] Там, където не помага принципът на доброволността, се появява принудата или страхът от принудата, което е все едно. В случая оставям настрани съще-

[227] Един типичен пример за това намираме в спомените на Панталей Киселов, *Срещи с миналото*, Фама, София, 2004.

ствуването и на трудово-възпитателни общежития, използващи безплатния труд на въдворените,[228] тъй като в българската практика те не са имали нито мащаба, нито икономическия ефект, който в Съветския съюз е имал Гулаг. Но принудителното мобилизиране на хората за безплатен физически труд остава постоянен белег на режима при всичките трансформации, които претърпява. През 1957 г. в търсене на допълнителни трудови резерви, които да гарантират функционирането на наложената икономическа система, Тодор Живков установява практика, продължаваща до самия 10 ноември 1989 г. Принципът за „рационалното използване на трудовата ръка" задължава всички граждани, извън непосредствената си трудова заетост, независимо от професията (чиновници, университетски преподаватели, лекари, журналисти, изследователи и служители в научни лаборатории, студенти и пр.), на възраст до 50 години за мъжете и до 45 години за жените, да полагат допълнителен труд в производството, строителството или селското стопанство до два месеца на година. От това решение се вижда, че за бившите селяни, изкачени на партийния връх, единственият истински труд, който те по същество ненавиждат, продължава да бъде физическият, и те го превръщат в своеобразна санкция за всички, работещи в интелектуалната сфера. На индивида се гледа като на притежание на режима и използването му по целесъобразност по никакъв начин не се съобразява с неговата собствена воля. Човекът е ресурс на разположение, който трябва да запушва пробойните в организацията и икономическата политика.

Имащ в основата си принудата, комунистическият импулс за модернизация на икономиката по същество е лишен от нещо много съществено – заинтересоваността на хората от качеството и ефективността на вложените от тях усилия. Дори един максимално доброжелателен изследовател като Ерик Хобсбаум я характеризира по следния начин: „Задължително централизираната икономика, осъществявана на базата на плановете, които приема, по характера на функционирането си е по-близка до военна операция, отколкото до икономическо мероприятие."[229] Оставям настрани перверзиите на сталинизма, когато лично големият шеф спуска съзнателно завишени и неизпълними планове, за да постави на изпитание готовността на системата да се справи и да провери лоялността на хората, подлагайки ги на нечовешки усилия и

---

[228] Йордан Вълчев, *Дневниците на писателя дисидент*, Слово, Велико Търново, 2004. Тук намираме едно от малкото достигнали до нас свидетелства за живота и порядките в Трудовите лагери непосредствено след 9 септември 1944 г., които още не са възприели формулата на ГУЛАГ.

[229] Eric J. Hobsbawm, *L'Age des extrêmes. Histoire du court Vingtième Siècle 1914–1991*, Edition Complexe (Le monde diplomatique, Paris, 1999, p. 493.

жертви. Практика, намерила отзвук и у нас, където призивите „Петилетката за четири години!“ се превръщат в нещо обичайно и където се експонират като стимулиращи примери работници, преизпълняващи установените трудови норми с 200–300%. Призиви, предполагащи, че или плановете са предварително занижени, за да бъдат преизпълнени в търсене на мобилизиращ пропагандан ефект, или че системата може да функционира само в режим на трудов героизъм. Истината е, че в икономическата визия на режима стои идеята за фронт. И като всеки фронт, и трудовият фронт изисква всеотдайност, нещо повече – готовност за саможертва и нужда от свои герои. Персонажът в един от филмите от тази епоха, посветен на комунистическата строителна гигантомания, превежда този постулат на език, разбираем за неговия адресат – обикновения работник: „Днес за истинския мъж има само една професия – строителството. Велико нещо е строителството. Това е днес борбата. Това е големият ринг.“[230] Прави се директно позоваване на вече канонизираните герои от Съпротивата, чиито паметници покриват страната. Пропагандата и изкуството създават образа на работника ударник, модел за подражание, пренебрегнал семейство, лично щастие и удобства, преизпълняващ нормите, способен да увлече другите след себе си, съчетаващ пролетарски дух и ницшеанска воля. И в този случай прототипът идва от Съветския съюз – трудовият герой Стаханов и неговите последователи. Стахановците се тиражират и в страните от Източна Европа поради необходимостта да се подхранва легендата за трудовия героизъм и саможертвата в името на изграждането на новия живот. Механизъм, блестящо показан и разобличен във филма на Анджей Вайда „Човекът от мрамор“(1976).

Човешката цена на комунистическия растеж

Съвсем друг образ на работника ударник ще намерим в българските филми от 50-те и 60-те години. В тях романтиката на трудовата саможертва е издигната до висините на идеал. Много важно свидетелство за периода, който разглеждам, е изкуството от това време – литературата, но преди всичко киното. Лениновата оценка след Октомврийската революция: „За нас най-важното изкуство днес е киното!“ се превръща в императив и за българските комунисти. Режимът хвърля значителни средства за създаването на българска държавна киноиндус-

[230] *Гибелта на Александър Велики* (1968), сценарист Любомир Левчев, режисьор Владислав Икономов.

стрия и подготовката за кратко време на необходимите за това кадри. Киното е призвано да бъде помощник на партията, способен да доведе партийната политика до широките малограмотни маси. Така се появява един нов жанр в киноизкуството, типичен за комунизма – *строителният филм*. Нищо не може да предаде характера на пропагандната стратегия на режима, насочена към мобилизирането на целия наличен трудов ресурс по-добре от ранния соцреализъм. Ето защо филмите на строителна тематика трябва да бъдат разглеждани не толкова като факти на изкуството, а като косвени свидетелства за начина, по който режимът е тематизирал своята стопанска политика. От друга страна, те са един вид документални свидетелства, доколкото самата концепция за реалистичното изкуство ги е задължавала да наподобяват претворяваната реалност. Най-точното определение за техния стил би било романтичен натурализъм.

Местодействието, сценографията, статистите от масовите сцени, агитаблата, портретите по стените, облеклата и т. н. само десетилетие по-късно щяха да бъдат използвани като цитати в документалната кинопублицистика, като автентични свидетелства за протеклото време. Защо става възможно това? Защото тези филми съдържат безхитростната автентичност на психологическата реалност от годините на „големия скок", свързана с начина на човешкото присъствие в кадър, където актьорът е нещо средно между натуршчик и рецитатор. Тук границите между реалния живот и фикцията, между изкуството и пропагандата са заличени. Младежкият митинг, бригадирското събрание, речите от трибуните и пр. не могат да избегнат в реалния живот своеобразната ритуалност, изваяна вече от филмите. И обратно, филмите отразяват колективния ентусиазъм, всмукват масовите песни, ехтящи по строежите и улиците, възпроизвеждат политическата украса и лозунгите на деня. Изкуството се превръща в част от разгръщащото се обществено събитие-зрелище, то увенчава върха на агитацията. Обработката, стилизацията, повече или по-малко удачна, на това, което е в живота, естествено формира и нагнетява чувства, които раждат патетика. Не сме далеч от тезата на Валтер Бенямин за естетизирането на политиката в обхванатото от идеологическа треска масово общество.

Формулата на филмите на „строителна" тематика остава непроменена почти две десетилетия. [231] Тези филми в известен смисъл изгова-

[231] Техният своеобразен цикъл започва с „Утро над родината" (1951), реж. Стефан Сърчаджиев и Антон Маринович, „Димитровградци" (1956), реж. Дучо Мундров и Никола Корабов, и завършва с „Гибелта на Александър Велики" (1968), реж. Владислав Икономов. И ако в началото това са чисти филми-плакати, то в края се появяват известни опити за проблематизиране на темата. Но между тях се разполагат най-представителните за нашия случай филми:

рят една вече отчасти отминаваща реалност и основното им предназначение е да регистрират проблематиката като установена социална традиция. Основният герой в тях е човекът от село, по една или друга причина попаднал на големия комунистически строеж (язовирна стена, мина, тунел, завод), неосъзнат класово, но притежаващ стихиен пролетарски инстинкт, притежаващ ярка характеристика на човек от народа. Пътят, който предстои да извърви този персонаж, е преодоляване на индивидуализма в поведението му и приобщаване към работническия колектив. Най-често социалното му проглеждане съвпада с извършения от него героичен жест на трудова саможертва. Характерът на героя, както и обстоятелствата на саможертвата – физическата му гибел в борба с природните стихии или със строителните аварии, – отпращат не само към доминиращия възглед за героизма, но и към препоръчителния тип поведение. Това е героизъм на кирката и лопатата, на тежкия физически труд, който продължава да се схваща като символ на работническата класа и атестация за вярност към идеята. Хората от лабораториите, канцеларите, университетите, чертожните ателиета и пр., с една дума „писарушките", не могат да дадат толкова ефектно доказателство за жертвоготовност, затова те много често се явяват в ролята на отрицателни персонажи. В известна степен тези филми, прославящи форсираната индустриализация, разкриват примата на едно антитехническо съзнание. Приетият път на екстензивно развитие разчита преди всичко на социалните технологии: възхвала на физическия труд, превъзпитаване на анархистичната селска душа на новия работник, създаване на модели за подражание, белязани от готовността за физическо свръхусилие, превръщане на вписването в работническия колектив в мярка за обществена полезност.

Тези филми, видени днес, ни помагат да осъзнаем проблема за човешката цена на комунистическия растеж. Инвестиционната политика по време на форсираната индустриализация води до видимо обезценяване на човешкия живот, до цинично инструментален подход към индивида. Докато комунистическата утопия провъзгласява човека („в името на човека", „човек звучи гордо!") за цел, за властта, установена в името на този идеал, той не е нищо повече от средство. На равнището на всекидневния живот тази ситуация се изразява в ниския жизнен стандарт, означаващ не само ниски доходи и полукрепостно състояние (прикованост към местожителството, прикованост към месторабота),

---

„Призори" (1960), реж. Димитър Петров, „Хроника на чувствата" (1962), реж. Любомир Шарланджиев, „Двама под небето" (1962), реж. Борислав Шаралиев и „Смърт няма" (1963), реж. Христо Писков и Ирина Акташева. По-подробно за филмите в: Ивайло Знеполски, *Пътища и пътеки на българското кино*, Наука и изкуство, София, 1972.

но и трудности при снабдяването със стоки от първа необходимост. Купонната система продължава до 1953 г., но и след формалното ѝ отменяне нещата не се променят съществено. Консумативна ситуация, намерила точната си характеристика в определението „икономика на дефицита" и останала валидна до края на режима. Но тежката цена, която трябва да се плати, намира и други изражения. В резултат на насилствената колективизация и последвалата я масова миграция от корените им са изтръгнати големи човешки маси, които без особена подготовка са захвърлени в ново социално пространство, с разколебани традиционни ценности и липса на здрава опора. Започва един мъчителен процес на адаптация, който поставя отпечатък върху цялото общество. Процес, сринал изграждената постепенно през годините заварена социална стратификация и градска култура. Мигриращите маси са „новите варвари", едновременно жертви и инструмент на социалното инженерство, които ще наложат отпечатъка си върху установяващия се нов тип цивилизация.

Процесите на миграция и акултурация в призмата на изкуството

Процесът на колективизацията започва две години след национализацията на промишлеността и технологично изисква повече време, като протичането ѝ е много по-драматично, докогато засяга много голямо количество дребни собственици, свързвали човешката си идентичност с парчето земя. През 1952 г. 60% от земята и 52% от селските стопани са организирани в Трудовокооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) и едва през 1957 г. 92% от земята вече е обхваната от новата форма. Окрупняването на земята и централизираното ѝ стопанисване е съпроводено от късане на свещената връзка на българския селянин с фамилната нива и в края на краищата довежда до смъртта на българското село в неговата традиционна форма. Колективизацията се превръща в голяма социална травма. Вътрешното неприемане от мнозина на новите условия на живот на село, както и нуждата от работна ръка за големите „републикански строежи" довеждат до няколко последователни вълни на масова миграция към строителството, към промишлеността, а заедно с това и към градовете, призвани да придобият „социалистически" облик. При стеклите се обстоятелства на фактическа закрепостеност (новосъздаденият кооператор може да промени местожителството си и работата си или може да отиде да следва само след разрешение от партийния секретар и общинската администрация) за мнозина, предимно млади хора, миграцията се превръща не само в при-

нудителна, но и желана стъпка, придобиваща смисъла на бягство или освобождение.

Комунистическият режим извлича двойна облага от това: получава евтина работна ръка (макар и недостатъчно специализирана) и се освобождава от присъствието на излишни хора, които потенциално са носители на напрежение в кооперативите. От друга страна, откъсването на големи маси от традиционната им културна среда довежда до задълбочаване на процесите на отчуждение и фрагментация на обществото. Новите „граждани" попадат в психологически вакуум, изпълнени са с недоверие към новото обкръжение, което чувстват чуждо и дори враждебно. Нескъсали с манталитета на малката общност, те продължават да търсят сигурност в нея, възпроизвеждайки я в новото си местожителство. Така в градските условия широко се разпространява обръщението „селски" – то назовава човека, който не само идва от същото село, но който има същия произход, споделя същите стремежи и ценностна ориентация. Така селяните, дошли в града и заели някакъв пост в бюрократичната система, започват да търсят и да се обграждат със „селски", които издърпват от дълбините на провинцията върху градската сцена. Подобни малки общности окупират един или друг сектор на обществения живот, колонизирайки го. Типична в това отношение е стратегията на управление на Тодор Живков – той поставяше на основни възлови места в партията и държавния апарат свои съселяни от Правец и Ботевградско, а в недоволните партийни кръгове не без основание се говореше, че цялата държавна власт е в ръцете на действалия в Софийско партизански отряд „Чавдар"[232] – бившите партизани от отряда заемаха върха на партийната и държавната пирамида и до края на режима останаха негово най-близко обкръжение. В новото местоживеене традиционната общност е заменена от един формален колективизъм, в който всеки играе за себе си. Намираме се пред комунистически вариант на формиращо се масово атомизирано общество. Или, ако използвам израза на Дейвид Рисмън – на нашенска „самотна тълпа". Процесите на акултурация на мигриращите селски маси и на подложената на натиск градска култура безспорно улесняват режима в стремежа му към пълно подчинение на обществото. Налагането на фолклора като изключителен изразител на националната културна идентичност започва от този момент и продължава до ден-днешен. Програмен момент в комунистическата идеология е премахването на разликата между града и селото, но е трудно да се каже как точно се е превеждал на езика на реалните действия. Тъй като поне българските комунисти по-скоро не

[232] Като член на Софийския областен комитет на БКП Тодор Живков е натоварен да отговаря за връзката с партизанското движение в родния му Ботевградски район и по-специално за отряда „Чавдар".

скриват ненавистта си към формите на градския живот и поради това повикът за премахване на разликата между града и селото придобива двусмислен характер. Миграцията, съчетана с враждебността и подозрителността от страна на ръководните кадри, нескъсали със селската си среда, към формите на градската култура, разпознавана като буржоазна и следователно подривна, променя класическата марксистка перспектива. Този процес започва веднага след 9 септември 1944 г., когато комунистическите активисти започват да преследват жените с кожени палта и маникюр, да предписват норми за прилично облекло, да затварят барове, кафенета и ресторанти. Практика, продължила и в следващите десетилетия. След унгарската революция от 1956 г. т. нар. отрядници, един вид граждански милиции, кръстосваха софийските улици, ловяха младежи с тесни панталони и в добрия случай ги режеха с ножица, а в лошия изпращаха собственика им в лагера „Белене".

Комунистическата концепция за урбанизация е рожба на конюнктурата и е белязана от спешност и чувство за предприемане на временни мерки. Тя има за цел да предложи подслон на прииждащите за нуждите на индустриализацията. Така се изграждат периферните райони, постепенно превърнали се в сателитни градове на столицата – Младост, Люлин, Дружба, Обеля, Надежда и т. н., – увеличили населението ѝ многократно (този процес засяга и останалите големи градове в страната), без осигуряване на необходимата градска инфраструктура и сфера на услугите. Големите панелни комплекси наподобяват по-скоро спални чували и не създават предпоставки за социално свързване на обитателите им, въпреки че в тях те получават блага, които не са притежавали преди – централно отопление, топла вода, баня, телефон... Бързо нарастващите градове с пренаселени периферии и слабоплатежни обитатели не могат да достигнат урбанистичния стандарт на буржоазния столичен град. Многоетажните блокове скоро започват да приличат на натрупани една върху друга селски къщи, до такава степен не се спазва никакъв общ стандарт за фасадния им вид. В Съветския съюз панелните блокове, резултат на евтино и бързо строителство, наричат *хрушчобы* – съчетание от името на генералния секретар на КПСС Хрушчов, стратег на тяхното въвеждане, и думата *трущоба* (бедняшка покрайнина, дупка). Хрушчов започва операцията по изграждането на панелните жилища с идеята за нещо временно, което ще отговори на належащите нужди на момента, и им дава срок на годност 20 години. След това те е трябвало да бъдат съборени и на тяхно място да бъдат построени сгради, отговарящи на високите изисквания на вече изграденото според неговите прогнози комунистическо общество. Прогнозата му не се оказва далновидна – обещаваната висша форма на комунистическото общество така и не настъпва, а панелните блокове се настаняват трайно и се

превръщат в своеобразна емблема на комунистическия град. Ограждането селяни пренасят навиците си тук – отглеждат домати или кокошки на балконите, оставят занемарени и покрити с боклуци междублоковите пространства. Настъпва бърз процес на оселячване на градовете. Не става въпрос за упрек към традиционното българско село, което при цялото свое тесногръдство притежава специфична органичност и привлекателност, а за отпадъчни продукти от разрушената му целесъобразност, странни смесици от взаимно проникване на елементи от градската и селската култура. „Новото" общество поне по дефиниция не е селско, но не е и напълно градско. „Сблъскване, борба, антагонизми, компромиси... Пред нас е портретът на преходното време, белязано от междинни, преходни форми: нито град, нито село, нито граждани, нито селяни. Това е времето на градовете от селски тип и на селата от градски тип, на гражданеещи се селяни, превърнати в чиновници."[233] Дори и днес трудно бихме могли да говорим за съществуването на истинска урбанистична цивилизация, не само от гледна точка на битовите стандарти, но и заради невъзможността да се позове на трайна традиция.

За съжаление тези процеси са сравнително слабо изследвани по времето, когато са се случвали. Не разполагаме с надеждни данни, оставени от задълбочени и обективни социологически изследвания и анализи. Не на последно място и затова, че на самата социология се гледаше с идеологическа подозрителност като на буржоазна наука и тя сравнително късно успя да намери място сред академичните дисциплини в българските университети. Това, с което разполагаме днес, са статистически данни, в чието представяне са натежавали тържествените тонове на отчитаните победи. Ето какво казват самите цифри: в края на 1948 г. от всички капиталовложения в сферата на промишлеността 83% са насочени към тежката промишленост; ако по това време работниците са били едва 5,60% от заетите, то през 1952 г. те са вече 30%, през 1965 г. – 42,20%, като върхът е достигнат през 1975 г. – 59,20%. При статистиките за селското стопанство графиката очертава обратната посока: ако през 1965 г. трудово-кооперативните земеделски стопанства обхващат 37,10% от работната сила, през 1975 г. заетите в тази сфера са едва 17%, показател, който в общи линии се запазва до падането на комунизма. [234] Рядко се поставя въпросът какво става с тези, които са напуснали селата, каква е тяхната съдба, какви са техните реакции, до каква степен са успели да се впишат в новата си среда и да наме-

---

[233] Ивайло Знеполски, *Кинематографичният процес. Изграждане социалистическа култура на българското кино*, Наука и изкуство, София, 1980, с. 153.

[234] През 1989 г. от общия брой работещи 4 365 034, в селското стопанство са заети 789 093 души. *Статистически годишник*, Национален статистически институт, София, 1993, с. 57.

рят подходящо поприще. При тази липса на автентични свидетелства за човешкия аспект на миграционните процеси, изглежда, един от надеждните източници на информация се явява изкуството – литературата, но особено киното, независимо че повечето от филмите почиват върху литературна основа (творби на Йордан Радичков, Николай Хайтов и Георги Мишев). Киното на 70-те години е обърнато с лице към темата за миграцията и поставя въпроса за смъртта на селото. Но има една съществена разлика между строителните филми от 60-те години и киното на 70-те – с второто започва процес на частично еманципиране на филмовото изкуство от партийната пропаганда. На мястото на онагледяването на партийната политика и партийните лозунги в редица филми се появява стремежът към по-сложно разглеждане на обществените процеси. В естетически план също се появяват съществени разлики – оформят се индивидуални художествени стилове и чувствителност към съвременни изразни средства.

Основна опозиция във филмите, посветени на проблемите на мигриращия човек, се явява, общо казано, опозицията *природа – урбанизация* (индустриалната среда, живота в града), но те нямат нищо общо с екологичната идеология, с контестирането на последствията от ускорения растеж върху природната среда. Те ни представят персонажи, свързани със *земята*, но захвърлени върху *асфалта*. Филмите от своеобразния *миграционен цикъл* могат да бъдат групирани в две подсъвкупности: филми на носталгията и филми на адаптацията. [235] Филмите на носталгията („Последно лято“ и „Дърво без корен“ на реж. Христо Христов) са емоционални констатации за загубения рай. Един изтръгнат от корените си герой, така и не привикнал към градския живот, заявява: „У дома, в село, аз съм на света в средата.“

Героите от филмите на адаптацията („Селянинът с колелото“ (1974), реж. Людмил Кирков, „Вилна зона“ (1975), реж. Едуард Захариев, „Вечни времена“ (1974), реж. Асен Шопов) се приспособяват и не само не изживяват промяната като драма, но са изпълнени и с известно самодоволство. Въпреки това градът за тях продължава да е враждебна среда, тъй като градската цивилизация не допуска лесно до себе си, дори бидейки демократична и изглеждайки достъпна. Ето защо адаптацията на героите приема преобърната форма, тя се изразява в трансфер на навици и форми на живот, което се превръща в основен проблем за новата културна среда.

Обобщавайки, можем да кажем, че филмите и от едната, и от другата тенденция се опитват да осмислят последствията от форсираната индустриализация и колективизацията, насочвайки вниманието

---

[235] Пак там, по-подробно за филмите от „миграционния цикъл“ виж раздел II, гл. 3 – „Приближаване към национално характерологичното“.

си към екзистенциалните аспекти на процеса. Те са една трезва равносметка на предхождащия ги етап от развитието на обществото, избягваща предпазливо политическите аспекти, но оставяща отворена вратичка за по-широки тълкувания. Налице е проблематизиращо размишление, недостигащо до корените на явленията, но точното им портретиране съществено се различава от официалната глорифицирана версия в политическите доклади и статистиките.

Комунизмът – хитрост на Историята?

Нека се върнем отново към сравнителната характеристика, която Раймон Арон предлага на двата типа общества – съветското и западното. През 60-те години той наблюдава някои общи черти между тях, което му дава основание да говори за две различни версии на индустриалното общество. Това може да се отчете като един вид признание на съветския модел на развитие, предвид ниската му изходна позиция, но разликите в двата пътя към индустриалното общество оставят своя знак върху резултатите. На Запад през XIX и дори през XX век строят заводи, селяни прииждат в градовете, за да станат работници, без никога този процес да е бил обект на специална политика. Тук не е налице нито селско свръхнаселение, нито волята да се изгради на всяка цена индустрия. Нещата са се развивали постепенно, в пряка връзка с естественото развитие на обществото. Липсва елементът на социалното инженерство. Обратно, съветският модел разглежда стопанския растеж във връзка с концепцията за централното планиране, „което Западът не би могъл да има, той не е обмислял предварително своя растеж, тъй като не е имал модел на индустриализация, на който да се позове“.[236] Характерен за съветския модел е скокообразният растеж, форсираното нарастване на индустриалната продукция с цел преодоляване на икономическата изостаналост. Парадоксът е в това, че този модел на развитие взима за пример определения от теорията му за антимодел, в името на чието преодоляване се е появил, без оглед на цената, която трябва да плати за това. Форсираната индустриализация при ниско ниво на технологиите изисква насилствено акумулирането на голям брой работна ръка, което на свой ред е свързано с риска от снижаване на жизненото равнище. Всичко това дава основание на Арон да определи съветския тип икономика като икономика на силата, за разлика от западния, наречен икономика на благоденствието. При съветския модел на развитие икономическият прираст е превърнат в обект на вяра, в

[236] Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 239.

своеобразен еквивалент на идеологията. В един такъв смисъл комунистическата политика на форсирана индустриализация може да бъде разглеждана като субституирана форма на капитализъм (във връзка с това немската социалдемокрация въвежда понятието държавен капитализъм), тъй като изпълнява функции, които самият Маркс приписва на капитализма, а именно концентрация на капитала и развиване на производителните сили. „Съветската система има заслугата, или вината, да нарича изграждане на социализма това, което през XIX век се нарича натрупване на капитали. От психологическа гледна точка за предпочитане е било икономическият растеж да се нарича *изграждане на социализма*, тъй като това придава морален, духовен смисъл на жертвите, които се искат от масите. Една идеология, която придава смисъл на саможертвите, не е лишена от историческа ефикасност."[237]

През 60-те и дори 70-те години, когато влиянието на марксистката парадигма сред западните икономисти и политически наблюдатели все още бе значително, съществуваше мнение, че комунизмът е „хитрост на Историята". Марксисткият постулат за разумния ход на историята бе сред най-ревностно поддържаните митове, тъй като съдържаше гаранция за неминуемото достигане до една заветна финална точка на историческата еволюция – обществото на солидарността и социалната справедливост, безкласовото общество. Той гарантираше и универсалността на историческата перспектива, от което следваше, че установяването на комунизма в икономически неразвити страни се явява инструмент на Историята, нейният начин да хитрува с оглед наваксване на изостаналостта. Именно изравняването на прираста между Изтока и Запада щеше да потвърди теоретично постулираната перспектива за общото бъдеще. Тази теза насочва вниманието към два замъглявани досега въпроса. Първият, и основен, е въпросът спрямо кого хитрува Историята, кой е обектът на нейната манипулация, тъй като, ако има хитрост, някой трябва да бъде надхитрен. В търсене на отговора може да ни помогне откровеността на Хегел, от когото марксизмът заимства идеята, поставяйки на мястото на Абсолютния дух обективния ход на Историята.

Според Хегел безличният и абстрактен разум презира страстите, но на практика страстите и интересите са единствените ефикасни мотиви за действие на хората. „В универсалната история действията на хората водят до нещо различно от това, което те са проектирали и очаквали, от това, което са знаели и искали непосредствено. Те реализират своите интереси, но в същото време става нещо друго, което остава скрито от тях, за което тяхното съзнание не си дава сметка и кое-

[237] Пак там, с. 245

то не ще стане част от начина им да виждат нещата.“ [238] Преследваните с користи и екзалтирани страсти частни интереси са скритият инструмент за постигането на нещо по-възвишено. „Частното има свой собствен интерес в историята; но то е краен индивид и като такъв трябва да загине. Частното се износва в битката и е частично разрушено (...) Може да наречем *хитрост на Разума* фактът, че той оставя да действат на негово място страстите, при положение че това е само средство (...) В следствие на това индивидите са пожертвани и изоставени.“ [239] Хитростта на реализиращия се в света Разум се състои именно в използването на липсата на разум у хората, които не разбират какви ще бъдат последствията от техните действия. Ето защо според Хегел историята е отвъд доброто и злото, отвъд моралните критерии на обикновеното съществуване. Установявайки се в неразвити страни, комунизмът е мотивирал поведението на масите в преследване на цели и идеали, които са едностранни, користни и нереалистични, но които, тласнали ги към саможертви и насилие, са били в състояние да ги мобилизират за едно свръхусилие. Полученият резултат не оправдава частните очаквания, но е довел до индустриализиране на страните, до осъществяване в съкратени срокове на това, което капитализмът не е успял да направи. Това автоматично води до оправдаването на насилието и човешките жертви, тъй като едва ли може да се търси сметка от нещо толкова обективно и абстрактно като хода на Историята. Но в марксистския вариант Хегеловият казус за отговорността се променя, тъй като на практика Комунистическата партия на власт иззема ролята на универсалния Разум, превръщайки се в един вид самоупълномощил се субект на Историята (който хитрува, но в голяма степен и сам се превръща в обект на измамата).

Така достигаме до втория въпрос, който повдига тезата за комунизма като „хитрост на Историята“: доколко с оглед на постигнатите резултати това „хитруване“ се е оправдало? Комунистическите страни изведоха ли своите народи до такова ниво на развитие, което да гарантира визираната универсална историческа перспектива? Отговорът на този въпрос вероятно е изглеждал по-труден през 60-те години, но днес става съвършено ясно, че хитроумно поставените задачи не са изпълнени успешно. Въпреки високата цена, чиито лихви народите ще трябва да плащат десетилетия напред, историческата дистанция от Запада не е преодоляна, изостаналостта на бившите изостанали в някаква степен се е увеличила. Страните, прегърнали комунизма, щяха по-бързо да достигнат набелязаната от така разбираната История цел с

[238] Hegel, *La raison dans l'histoire. Introduction à la Philosophie de l'Histoire*, 10/18, Librairie Plon, Paris, 1965, p. 111.

[239] Пак там, с. 129.

много по-малко индивидуални и обществени травми, ако бяха следвали естествения си ход на развитие. Очевидно хитруването, както на хората, така и на Историята, съдържа не малкия риск да доведе до резултати, обратни на очакваните. Но тази истина все още не е очевидна за всички.

„Ние построихме две Българии!“ – зад кулисите на пропагандната реторика

Изпълнената с гордост и самодоволство фраза на Тодор Живков: „Ние построихме две Българии!“, изглежда, продължава да оказва магическо влияние и като ехо и до днес възпроизвежда аплодисментите, с които беше посрещната на високия партиен форум, пред който бе произнесена. Нещо повече, неотдавна социологът Андрей Райчев дори коригира генералния секретар, прибавяйки, че по същество са построени много повече от две Българии, можело да се говори за три или четири... И като че ли формалните основания за това са налице. „Независимо от всички проблеми, грешки, увлечения и трудности – четем в един учебник по история, – от 1944 до 1989 г. в България е изградена значителна индустриална база. В сравнение с 1939 г. тя произвежда многократно повече текстилни изделия, цигари, хартия, метали, каменни въглища и други промишлени стоки. Силно развитие получи машиностроенето, металургията, електрониката, химическата промишленост. По производство на електрокари и мотокари България е на едно от първите места в света. Добър международен пазар има и продукцията на военната промишленост. В селското стопанство е отбелязано чувствително увеличаване на животинските и растителни продукти.“[240] Според привежданите статистики общата продукция на промишлеността през 1989 г. е нараснала 103 пъти спрямо 1939 г., на селското стопанство – 2,65 пъти, на строителството – 14 пъти. [241] Как да си обясним тези впечатляващи сами по себе си цифри? С две неща: ниска изходна позиция – когато някое производство не е било развивано в страната, построяването на един завод статистически го увеличава многократно. Това е феномен, характерен за слаборазвитите страни. В тях прирастът обикновено е много по-голям, отколкото в развитите страни. Ще приведа един пример: средногодишният темп на нарастване на националния доход в света през 1971–1975 г. е бил 3,9%, в страните-членки на Съвета за икономическа

[240] Любомир Огнянов, „Българската икономика в най-ново време“, *История и цивилизация за 11 клас*, Просвета, София, 2002, с. 297.

[241] *От девети до десети*, с. 151–152.

взаимопомощ (СИВ) той е 6,4%, а в България – 7,8%, тоест по този показател страната се оказва на едно от първите места в света. [242] От друга страна, бързият прираст, както вече видяхме, се дължи и на екстензивното акумулиране на производствени фактори – капитали, евтина работна ръка, тотална мобилизация (физическото усилие и култа към него) и висока човешка цена. Прирастът остава дълго време сравнително висок, но в него няма нищо изключително. И ако в краткосрочен план комунистическата индустриализация изглежда ефикасна, то в средносрочен план този ефект намалява и скоро се разсейва. Именно първоначалната ефективност на екстензивното развитие кара Хрушчов в началото на 60-те години да отправи предизвикателството към Запада за мирно съревнование между системите и дори програмно да провъзгласи, че през 80-те години Съветският съюз ще е построил комунизма. Точно този оптимизъм блика и от думите на Живков за „двете България".

Нека не пренебрегваме и въпроса, до каква степен можем да се доверим на официалните статистически данни от комунистическата епоха. Различните източници, които консултирах, посочват различни, често съществено разминаващи се данни. Още повече че най-често липсват първоизточниците, на които тези публикации се облягат. Така че стремежът за обективна оценка на икономическия растеж, осъществен през комунистическия период, се сблъсква и с проблема за качеството на данните. Този проблем не е само наш, пред него са изправени и изследователите на съветската икономика. Известно е, че статистиките са били използвани охотно за целите на външната и вътрешната пропаганда. В страната не съществува ефикасен механизъм за проверка и контрол, а и едва ли има някой заинтересован от това. Статистиките се изготвят обикновено на базата на онова, което предварително е било запланувано от отделните ведомства, а после не реалното изпълнение, а заплануваното автоматично се е отчитало като изпълнено. Известно е също така, че отчетите на предприятията и отрасловите министерства завишават успехите им и растежа поради кариеристични и финансови интереси, така че данните по един или друг начин се фалшифицират. Официалната статистика автоматично възпроизвежда така формираната информация, като по правило не взима предвид инфлацията и настъпилата междувременно по отношение на нивата, залегнали в петгодишния план, промяна на цените на продукцията. [243] Поради всички тези причини стопанските данни трябва да бъдат из-

[242] Любомир Огнянов, „Развитие на социалистическото общество в България 1958–1982", *Кратка история на България*, раздел V, гл. 3 – с. 459.

[243] François Benaroya, *L'économie de la Russie*, La Découverte, Paris, 2006, pp. 42–45.

ползвани много внимателно. Но нека да приемем, че те заслужават доверие и посоченият прираст е напълно реален.

И така, да се върнем към думите на Тодор Живков – „Ние построихме две България!" В тяхната основа е залегнал принципът на сравнението със самия себе си, нещо като да се каже, че един индивид на 20 години е два пъти по-висок в сравнение с времето, когато е бил на 5 години. От направената по такъв начин констатация не можем да придобием никаква представа за истинския ръст на въпросния индивид. По същия начин стоят нещата и с икономическия ръст. Сравняват се не два автономни икономически субекта, а две различни точки в икономическата траектория на един и същ икономически субект, което не може да послужи за база на обективна преценка. Естествено е почти половин век мирновременно развитие и труд да доведат до определени промени в стопанството на страната, в противен случай трябва да допуснем съществуването на общество с нулев растеж, замръзнало в една начална точка. Страната е умножила богатството си, но как можем да установим дали постигнатото е достатъчно, дали всичко възможно е постигнато и най-вече дали постигнатото си е струвало цената? Сравнявайки България от 1939 или 1944 г. с България от по-късните периоди, липсва всякакво предвиждане какво би било икономическото развитие на страната, ако икономическият модел не беше променен.

Но сравнението между България от 1939 или 1944 г. с България от 1980 г. не е особено състоятелно и по друга причина – тяхното развитие протича в коренно различни контексти. За изтеклите десетилетия светът позна няколко технологични революции, достигайки до електронната ера. Става дума за различни светове, не само с различни възможности, но и с различна динамика. Общ феномен след Втората световна война е ускореното икономическо развитие не само на европейския континент – немското или италианското икономически чудеса са повторени и в други части на света. Типични в това отношение са азиатските страни, в които годишният прираст дълго време е поддържан в границите на 10–15%. Следователно изоставането на комунистическата икономика не е по отношение на стартовата ѝ точка, а по отношение на това, което междувременно е ставало в света.

Истинската преценка за икономическия растеж, осъществен от комунистическия режим, може да бъде установена единствено на базата на сравнението с развитието на други страни, следващи друг икономически модел. Най-добре е това да става със съседни страни и със страни, сходни по численост на населението, по територия или по природни ресурси, каквито са например Гърция, Югославия, Португалия, Финландия, Ирландия и т. н. Не ми е известно в България или за България да са правени такъв тип сравнителни изследвания, но са познати резултатите от такова изследване за Съветския съюз, естествено осъществе-

но извън него и сравняващо неговия растеж с този на стотина други страни в света със сходно ниво на инвестиране и образование на населението за периода 1960–1989 г., тоест времето след края на намаляване на положителния ефект от екстензивния растеж. Изводът е показателен – икономическите постижения на Съветския съюз са най-ниските в света. [244] Можем да предположим, че истината за българския растеж не е далеч от оценката, която получава референциалният икономически модел.

Именно сравнението с други, по-близки или по-далечни страни, изкарва на повърхността това, което в затворената самопозоваваща се система трудно може да бъде превърнато в предмет на оценка и размисъл: каква цена е платена за постигнатото, както и какво не е постигнато въпреки обявения ръст на развитие. В една от многобройните днешни хроники за успехите на бившия режим четем: „Националният доход за годините на комунистическото управление се увеличи 16 пъти; брутната вътрешна продукция 26 пъти.“[245] Това са сами по себе си впечатляващи резултати. Проблемът възниква, когато се запитаме защо, ако цифрите са достоверни, нивото на живот остава сравнително ниско. Тук, разбира се, сме изправени пред един труден проблем от компетентността на тесните специалисти по история на финансите: на базата на каква парична единица са правени изчисленията – т. нар. златен български лев отпреди войната, военновременните книжа, силно обезценения след войната лев, неконвертируемия и официално силно надценен лев от комунистическата епоха, сам претърпял няколко промени... Маркирам този проблем, тъй като не намирам разяснения на методиката на предлаганите калкулации, но в случая за мен това не е най-съществения проблем. По-важно е да си отговорим на въпроса, защо с този солиден актив зад гърба си в края на 80-те години страната затъва в икономическа криза и натрупва непосилен за нейните възможности външен дълг от почти 10 милиарда долара. Дълг, без който не би могла да функционира и който в същото време не е в състояние да стопанисва.

Очевидно проблемът не се свежда до позоваването на едни или други цифри и проценти, привеждани от различни статистици, нито пък до изградената промишлена база, а до нейната целесъобразност и до начина, по който функционира. Отчитаното количество производство само по себе си не изразява най-важното – степента на неговата реализация. Днес общо място в оценките е, че голяма част от гигантите на родната индустрия бяха губещи предприятия и макар да произвеждаха,

---

[244] Easterly et Ficher, *The Soviet decline: historical and republican data*, NBER, Working Paper, № W 4735. Цитирано по: François Benaroya, *L'économie de la Russie*, p. 28.

[245] *От девети до десети*, с. 155.

не носеха доход, така че не само не генерираха национално богатство, но го изяждаха. Те съществуваха за престиж (и за официалните отчети) и осигуряваха работни места с оглед пропагандно огласената политика на заетост. Друга голяма част от предприятията поради слабата си конкурентоспособност след загубването на невзискателния съветски пазар остана практически без реализация на продукцията си. Така значителна част от изградените индустриални мощности се оказват самоцел, производства за самото производство. Производство, което не носи доходи, прави вътрешния продукт кух, без реално покритие. Тази ниска възвращаемост на инвестираните средства по никакъв начин не оправдава големите социални жертви. Осъщественият от комунистическия режим прираст не е съпроводен с адекватно повишаване на нивото на живот и нещо повече, неговата икономика до края му остава икономика на дефицита. В битов план хората се справяха, хитрувайки със системата – с развиването на паралелен пазар и изплитането на неформални мрежи. [246] Последствията от съветския път на развитие не могат да бъдат преодолени близо двадесет години след промяната от 1989 г. България остава най-бедната страна в Европейския съюз с БВП на човек от населението 3480 щ. д., при среден за 25-те страни членки преди присъединяването на България и Румъния – 29 380 щ. д. [247]

Тази равносметка показва, че основният успех на форсираната комунистическа индустриализация остава в сферата на социалното инженерство, което в края на краищата се обръща срещу самата нея. Тя не изпълнява основното от модернизационния проект, в чието име е предприета: да повиши благосъстоянието, да достигне стандартите на съвременната цивилизация, да постигне ново качество на живота. Избраният и наложен с насилие комунистически път на икономическо развитие в края на краищата се разкрива като основен фактор за забавяне развитието на страната.

---

[246] Виж Джералд Крийд, *Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*, Изд. Апострофи, София, 2005. Първо издание: Gerald W. Creed, *Domesticating revolution: from socialist reform to ambivalent transition in Bulgaian village*, The Pensylvania University Press, 1998.

[247] Новите момчета в квартала, в. *24 часа*, София, 6 януари 2007; превод от *The Economist*.

X

КОНСЕНСУС ОКОЛО НОРМИТЕ НА РЕЖИМА ПРЕЗ 60-те ГОДИНИ: КОРУМПИРАНЕ НА ОБЩЕСТВОТО

Комунистическият режим обикновено е разглеждан в две различни перспективи. Едната от тях се основава на идеологията му и произтичащата от нея политика – тази перспектива е свързана с класическите теории за тоталитаризма и описва режима като изключително стабилен, смазал всякакъв опит за съпротива и господстващ единствено чрез насилието. Той е застинал и запазва основните си характеристики, поради което излизането от него може да стане само посредством голям катаклизъм – кървава революция или унищожителна война по модела на нацистка Германия. Извън вниманието остават някои особености на комунистическия тоталитаризъм, тъй като изследователите на феномена не са имали възможност да се позоват на непосредствени наблюдения над неговото разгръщане във времето. Ето защо от теориите за тоталитаризма не става достатъчно ясно как подобни режими показват изключителна устойчивост във времето, но и срещат значителна подкрепа. Насилието, което упражняват, е важен фактор, но едва ли е единственото обяснение.

Втората перспектива, без да омаловажава ролята на идеологията и политиката на режима, поставя акцента върху отношенията, които се изграждат между режима и обществото, и създаването на една нова социална среда. С масовизирането на комунистическата партия и високата степен на мобилизация на масите широки слоеве на населението започват да се идентифицират както с режима, така и с неговата политика. Нещо повече, мнозина се явяват активни проводници на политиката му и инструменти на самото доминиране. От друга страна, израстват изцяло нови поколения, които нямат памет за началото на режима, и поради пълната изолация и липсата на информация се социализират в новите условия като в естествена, единствено позната социална среда. Поколението на родителите приема частичното смекчаване на режима като конюнктурно, поради което, за да запази младите и да подпомогне оцеляването и реализирането им в съществуващите условия, обвива миналото в мълчание. Така се прекъсва приемствеността в житейския опит на поколенията. Изхождайки от подобни съображения, някои съветолози не пропуснаха да отбележат, че към края на 60-те в съветския блок се забелязва установяването на известна рутина на живеенето, която позволява да се говори за консенсус около принципите на режима, осигурил му относителна стабилност в продълже-

ние на няколко десетилетия.[248] Във връзка с това възниква и терминът „консенсусна диктатура". Макар да звучи като „дървено желязо", този термин ни насочва да мислим за една диктатура, която за мнозина е ако не приемлива, то поне поносима в контекста на сравнението с това, което е била в началото, и това, което би могла да стане.

След 1953 г. и в България се наблюдава колеблив процес на смекчаване на режима, който с няколко прекъсвания, свързани с големите кризи, разтърсили съветския блок (и страховете, събудени от разкриване на вътрешната уязвимост на системата), постепенно се задълбочава. Режимът преминава от политика на открит терор към търсене на някакъв модус на съжителство, съчетаващ политическото неутрализиране на неприобщените слоеве с предлагането на известни гаранции за живота им и улесненото им вписване в новите социални условия. Безспорно тази промяна следва процесите в Съветския съюз, отключени със смъртта на Сталин и особено след разкритията от тайния доклад на Хрушчов пред XX конгрес на КПСС. Тя също носи белезите на подражателно явление, но не е изключено да изразява затаени, потиснати нагласи в част от партийния апарат и партийната маса, осъзнаващи необходимостта от известно отваряне на режима с оглед разширяване на социалната му база и оживяване на обществения живот и икономическото развитие. Така или иначе, промяната става възможна поради факта, че режимът придобива самочувствие, дължащо се на сломяването на всякаква съпротива и опозиционност, а също и на първите резултати от форсираната индустриализация. Консенсусът е наложен[249], но в него има и един аспект на сделка – режимът се нуждае от известно нормализиране, за да се утвърди и съсредоточи върху обявената социална програма; в същата степен и тези, на които е натрапен, се стремят към нещо повече от физическо оцеляване. Трудно е да се определи в кой точно момент външното смекчаване на комунистическия тоталитаризъм (зак-

[248] Най-отчетливо този възглед е изразен от съветския дисидент Александър Зиновиев в книгата му *Le communisme comme réalité*, Julliard / L'Age d'Homme, Paris, 1981, върху която ще се спра в следващата глава. Виж също така: Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totaliarian Dictatorschip and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, 1965 (първо издание, 1956). Авторите обясняват наблюдаваното ниво на консенсус в съветското общество с психоаналитичния термин „интериоризация". Интериоризирането на идеологията означава, че много хора, в партията и вън от нея, до такава степен са привикнали да мислят, да говорят и да действат във функция на доминиращата идеология, че дори не си дават сметка за това. Един такъв консенсус според тях набавя основата, тръгвайки от която се прилагат различни процедури към едно в голямата си част враждебно население.

[249] Следвайки Карл Фридрих и Збигниев Бжежински, ще подчертая, че този консенсус не трябва да бъде сравняван с консенсуса в репрезентативното управление.

риване на лагерите и отказване от административните присъди, реализирането на някои социални програми и частично отваряне към Запада) довежда до поведението на активно приспособяване, ако не към идеологията на режима, то поне към предписваните от него норми за приемливо поведение. Тази втора перспектива в края на краищата по други пътища, но също извежда до идеята за устойчивост и сила на режима, характерни за класическата теория на тоталитаризма. За емблема на постигнатия базисен консенсус най-удачно може да послужи унгарският „гулаш социализъм", но не е трудно да опишем и българския му минимализиран вариант.

Но този натрапен (или привидно приет) консенсус може да бъде разглеждан и по друг начин – като база, на която стъпва обществото в срамежливото си, но упорито домогване, тръгвайки от сферата на личния живот, към откъсване на малки територии намален или занемарен контрол. Хората развиват различни стратегии, за да се проектират и на сцената на публичния живот, бавно и внимателно разширявайки стриктно регламентираните граници на възможната им реализация. В края на този път ще открием ерозиране на желязното единство на комунистическата партия и опита, предприет от Горбачов, за реформиране на обществото отвътре.

Франсоа Фюре не без основание саркастично подметна, че на другия ден след падането на Берлинската стена всички съветолози е трябвало да си подадат оставката. През есента на 1989 г. става ясно, че стабилността на режима не е отговаряла на създаваното отвън впечатление и че афишираният консенсус е бил по-скоро пъстър картонен декор, който е прикривал отиващата в дълбочина на обществото позиционна война. Но от изключително значение е да се изследва как е било възможно този декор да бъде поддържан толкова дълго време. Това може да се установи достоверно само на базата на социалната история на режима, на историята на всекидневния му живот с неговите специфични форми, характеризиращи това, което комунистическата пропаганда с гордост наричаше „социалистически начин на живот".

Промененият курс намира пропагандно изражение в издигнатия през 1953 г. девиз за „единство между Партията и народа". Той оглежда не толкова действителното състояние на нещата, колкото е предложение, отправено към обществото. Седмият конгрес на Българската комунистическа партия през 1958 г. отбелязва следващата стъпка в процеса на консолидация. Мотото му „Конгрес на победилия социализъм" се аргументира със завършилия процес на обобществяване на средствата за производство, колективизацията на преобладаващата част от селското стопанство и установяването на пълен контрол върху всички сфери на обществения живот. Комунистическата партия се чувства безрезервен господар на положението, което ѝ позволява да направи ня-

кои жестове на добра воля. През 1962 г. завършва започналият след смъртта на Сталин процес на амнистиране и освобождаване от затворите на хиляди членове на бившите буржоазни партии, между тях 53-ма ръководители и 1782-ма членове на опозиционния Земеделски съюз на Никола Петков [250]. Това става след съгласието им да подпишат декларация, че повече няма да се занимават с „противонародна дейност", което на комунистическия жаргон означава с политическа дейност. Съгласието им е акт на окончателно приемане на поражението, приемане условията на победителя.

През същата година се провежда и XXII конгрес на КПСС, на който Хрушчов лансира тезата за „общонародна държава". Преведено на езика на всекидневната политика, това би трябвало да означава констатиране на висока степен на хомогенизиране на съветското общество и консенсус около политиката на комунистическата партия. Политическата линия за продължаване на курса към десталинизация, утвърдена на конгреса, отключва надежди за задълбочаване на демократизирането на режима и прави Хрушчов и управлението му за известно време особено популярни. Широкото гражданско одобрение на тази политика спекулативно се представя за внушаваната от ръководителите задълбочаваща се подкрепа на самата комунистическа идея, но смесването на двата вида мотивировки все пак подпомага общото усещане за консенсус. Това означава приемане на факта, че вече няма враждебни класи и оправдава повика за „народно единство". Официално се говори дори за наличието на противоречия в обществото, но се подчертава, че те не са антагонистични и могат да бъдат решени чрез „диалектическото им снемане".

Линията на Хрушчов почти автоматично се възпроизвежда и в България, без това да промени съществено политиката на режима, тъй като характерното за неговия утвърден стил е липсата на покритие между думите (схващани като оръдие на пропагандата) и делата (диктувани от тясно прагматични съображения). Но така или иначе, формално погледнато, това е липсващата до този момент теоретична обосновка на консенсуса. Тя идва да замени принципа за „единство между Партията и народа", който открито заявяваше хегемонистичната претенция, поставяйки на една плоскост две толкова неравностойни величини – цялото и частта от цялото. Трудно беше да се каже какво точно се включва в понятието Партия: всички членове, партийното ръководство, режимът, наложен от Партията... Къде е мястото на многобройните партийни членове – в Партията или в народа? Всъщност и понятието „общонародна държава" остава мъгляво, тъй като принципът за партията-авангард не е престанал да бъде основополагащ за режима.

---

[250] *От девети до десети*, с. 110.

Това се потвърждава на практика през 1971 г. от новата конституция на България, наречена „социалистическа", която за първи път след промените от 9 септември 1944 г. провъзгласява в член 1, алинея 2,3 „ръководната роля на партията" в обществото. Фактът, че конституцията е приета на референдум с абсолютно мнозинство (с каквото се печелят и всички избори), насочва не към възцарено единомислие, а към всеобщото убеждение, че възприемането на правилата на играта е неизбежно. На фона на установения консенсус афиширането на ръководната роля на Партията има за основна цел не да потвърди нещо, което отдавна е известно, а да маркира ясно границите на процеса на десталинизация и на възможната еволюция на режима. Тоест да се очертае рамката на консенсуса, оставяйки извън нея събудените нереалистични надежди и илюзии. След XX и XXII конгрес на КПСС се прави критика на извращенията на сталинизма и на действията на неговите адепти, срамежливо се реабилитират репресираните комунисти (за репресираните класови врагове и хилядите невинни жертви не се споменава нищо), закриват се концентрационните лагери и намесата в живота на хората става по-малко уродлива, но успоредно с това се взимат спешни мерки критиката на извращенията, свързани с култа към личността, да не напуска очертаните граници и да не се използва за „критика на социализма". Медиите са подложени на засилен контрол, увлеклите се в критика и самокритика другари са санкционирани и бързо вкарани в правата линия. Уточнени са границите на обществената активност: Партията, принципите на режима и неговите основни институции не могат да бъдат поставяни под въпрос и остават извън обществен контрол.

Групови и индивидуални стратегии за включване в консенсуса

Стъпки към консенсусно поведение, както вече отбелязах, се правят и от двете страни, доколкото самото понятие означава договаряне, гласно или негласно (в случая по-скоро негласно), но без това да означава сходство в мотивите или във формата на изразяване. Гледана от позицията на комунистическата партия и от позициите на различните части на обществото, установяващата се консолидация на режима изглежда по различен начин. Не може да се говори за общество изобщо, а оттам и за дихотомия комунистически режим – общество. Българското общество може да бъде разделено на три групи, притежаващи различни стратегии в придържането към установения консенсус около принципите на режима.

Първата от тези групи включва прослойки и индивиди, които не само са загубили статут и състояние в условията на новата власт, но и не приемат идеологията и формите на живот, налагани от режима. Тази група не е формирана на строго класов принцип, въпреки че включва оцелелите представители на едрата и средната буржоазия, както и не малка част селски стопани (не непременно заможни, но дълбоко свързани със собствената земя), а така също и каквото е останало от градските слоеве и интелигенция (с ясно заявена ориентация към либерално-демократичните ценности), чиновници, квалифицирани работници...

Втората голяма група е съставена от всички тези, които са спечелили по един или друг начин от промените на 9 септември и активно или пасивно са подкрепили режима. Тук влизат широките слоеве безимотни или малоимотни селяни, работници в индустриалните предприятия, пролетаризираната интелигенция, лявоориентирани представители на средната класа...

Третата група включва неизбежните за всяко общество инертни маси, които преценяват, че нито печелят, нито губят от промяната, нямат собствени убеждения и заемат изчаквателна позиция, за да се прилепят към печелившата страна, поне декларативно, ако не убедено. Тук влизат дребните служители и чиновници, наемните работници в сферата на услугите, служителите в ниските етажи на образователната система, части от пролетаризираната анархистично настроена интелигенция, дребни селяни или занаятчии... В края на краищата тази трета група не може да удържи интегритета си и съставящите я прослойки и индивиди се вливат в някоя от другите две групи.

Първите две групи на свой ред отбелязват известна динамика на позициите – индивиди от едната група преминават в другата, хора с буржоазен корен правят успешна кариера в комунистическата система или обратното, представители на създадената от режима „пролетарска интелигенция" развиват постепенно критична позиция към режима. Но в това изследване няма да навлизам в тази специфична проблематика, а ще се съсредоточа върху водещите мотиви на участниците в двете групи, мотиви, формирани за всяка от тях в резултат на преплитането на множество фактори.

Една от водещите причини за адаптирането на хората от първата група към правилата на предложения консенсус е страхът от насилието, което са преживели. Макар големите вълни на репресията да са отминали, страхът се настанява трайно в обществото. Изобщо страхът от произвола е генетично закодиран в следващите поколения – споменът за първоначалното диво разчистване на сметки е поддържан и успешно експлоатиран. Смекчаването му след 1953–1956 г. не разколебава утвърдените обществени нагласи. Той е поддържан от жестовете на символно насилие, които успешно изпълняват основната функция на

реалното насилие. Това е работата както на вездесъщия партиен контрол, така и на инфилтрираните във всички нива на обществото тайни служби. Под краката на хората са изтръгнати не само политическите и гражданските свободи, но и всякаква икономическа и социална опора. Тяхната тотална зависимост е в основата на примирението им.

В първите години на режима опозиционно настроените хора са смятали, че случилото се е временен катаклизъм, и силно са се надявали „да дойдат американците". Но след потушаването на Унгарската революция от 1956 г. и съпровождащата я пасивност на Запада разбират, че не могат да разчитат на външна намеса, че режимът е силен, че негов гарант е съветската военна мощ, която заплашва и тези, от които се очаква избавлението. Както проникновено отбелязва Раймон Арон: „Всички режими укрепват поради простия факт, че продължават да съществуват. Хората привикват към институциите и понеже никой не е съвършен, установената институция има едно огромно качество – това, че съществува."[251] Така и най-непримиримите заживяват с горестната мисъл за внушаваната от режима вечност на установените порядки. Постепенно загубили илюзиите си, те развиват различни стратегии на социална мимикрия. В такава ситуация не е трудно да се разбере защо оцеляването за голяма част от населението се оказва основна ценност – както за загубилия безвъзвратно своя свят буржоа, така и за загубилия земята си селянин. Принципите и правилата, наложени от комунистическия режим, са приети мълчаливо като необходимо условие и рамка на протичане на житейския им път. Известно „нормализиране" на живота създава нагласи у хората, че все някак си ще могат да се пригодят, да планират живота си, да опазят семейството си и да се развиват. Под това поведение прозира неумолимата логика на живота.

Тоталитарните режими са утвърждавани във властта от масови движения и точно хората, включени в тях, покриват тази втора група от българското общество, която посочих по-горе. За разлика от нацизма, при който този проблем е изследван многократно и в детайли, все още липсват проучвания за отношенията между комунистическата партия и масите, както в момента на установяването на режима, така и по-късно. Налице безспорно е тяхното мащабно манипулиране, но има и още нещо – тяхното спечелване или тяхното купуване. Точно този аспект на проблема може да ни помогне да разберем установяването на консенсуса, но също така да обясни и носталгията, която не напуска определени категории от обществото вече две десетилетия след падането на режима. Комунистическият режим се рекламира като диктатура на пролетариата, което ще рече диктатура в полза на народа, и това, изхождайки от вече обсъжданото в първата част на книгата, ре-

[251] Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, p. 103.

дуционистко разбиране на понятието народ отговаря в някаква степен на претенциите му.

Българското общество преди промяната от 9 септември 1944 г. е в процес на незавършено социално структуриране, но развиващо се сравнително успешно. Налице са малобройни, но добре подготвени елити в основните сфери на стопанския и духовния живот, оформена по европейски градска среда и бит, интересен културен живот (съществуват различни естетически кръгове, които поддържат оживен дебат), в университета преподават учени с европейска школовка и контакти... Но в същото време налице е значимо социално неравенство, което не е за пренебрегване. Бедността в селата и безработицата в градовете създават предпоставки за сериозни социални напрежения. В редица доклади на германските специални служби по време на войната се отбелязва с нескрит упрек към българските власти, че бедността е основна причина за комунистическото проникване. Точно тези слоеве, макар и останали в една или друга степен пасивни по време на въоръжения сблъсък в периода 1941–1944 г., се явяват резерв на режима, чиято социална политика цели именно получаване на тяхната подкрепа. Облагодетелстването на социално най-слабите е важен фактор за стабилизирането на режима.

Той се опира на социалните низини и предоставя необичайни дотогава перспективи за социално издигане и уреждане на живота на неквалифицираните. Липсата на качества се превръща в предимство, бедността се трансформира в достойнство, а верността към партията – във висша добродетел. Изграждането след Освобождението от турско робство социална структура се преобръща – върховете стават низини, разменят местата си, понякога в буквален смисъл. Довчерашните чираци и калфи се настаняват във вилите на своите работодатели. Или по съветски образец 2–3 работнически семейства биват настанявани в буржоазен апартамент в центъра на града, докато собствениците им са ликвидирани или интернирани в провинцията. Режимът предоставя безпрецедентен шанс на низините бързо и лесно да изкачат обществената йерархия. Хора, които при никакви други обстоятелства не биха могли да постигнат това, което придобиват в момента. Тези хора безспорно усещат режима като свой. [252]

Мнозина от партийната върхушка, настанили се и в министерски кресла, са малограмотни, което не им пречи почти до края на режима да останат по неговите върхове. Новите партийни и държавни „елити“ са част от масата, имат същия произход, същото образование, същия жи-

[252] Подобна теза е развита в Götz Aly, *Comment Hitler a acheté les Allemands* : „В опита си да дам един убедителен отговор, разглеждам националсоциализма под ъгъл, който го прави да изглежда като диктатура в служба на народа“, p. 8.

тейски хоризонт, същите вкусове. И те не само не го крият, но гордо го изтъкват – това е част от установената реторика на „равенството". Човекът на върха е един от „нас", не се различава по нищо или по-скоро единствената разлика е в приноса му комунистическата партия да завоюва и да задържи властта, следователно тази разлика показва пътя към желания успех. Обикновеният човек схваща Тодор Живков, а и самият той се определя, като *народен човек*, като човек от народа. Такова е и заглавието на документалния филм на Христо Ковачев, създаден във връзка с всенародното честване на 70-годишния му юбилей – „Човек от народа" (1981), реж. Христо Ковачев.

Разбира се, в редица случаи не само голият интерес води бившите дефаворизирани слоеве към подкрепа на режима. Имало е и нещо много заразително в самата идея за едно ново равенство и социална справедливост. Неотдавна в интервю по повод 70-годишнината си Вацлав Хавел, коментиращ изминатия път през годините, дава следната характеристика на 50-те: „Днес ми изглежда абсурдно, че една политическа сила може до такава степен да повлияе на атмосферата, на живота, на манталитета на хората. Но тогава беше така. Това беше време на сугестия, изживях много значими неща. Изведнъж хората, които са били антикомунисти, започнаха да влизат в комунистическата партия."[253] И Николай Генчев в своите „Спомени" говори за първоначалната привлекателност на комунистическия идеал, за това, как неговото поколение е тичало „подир революцията, подир „светлите идеали на комунизма", докато се разбере едва след две десетилетия, че са гонили химери, че „идеалите са мъртви."[254] Впрочем много често в тези години хората, за да бъдат в хармония със себе си, приемат неизбежността като свободен избор. Сугестивността на комунистическия проект бе скритото лице на социалната мимикрия.

Социална политика в „служба на народа"

Социалната политика на комунистическия режим, насочена към реализиране на идеята за равенство и социална справедливост, се облага на два основни принципа – преразпределение и уравниловка. Централизираното планиране и финансиране позволява насочването на средства към социални програми, които водят до повишаване стандарта на най-дефаворизираните части на населението от времето на предишния

[253] Вацлав Хавел на 70 (интервю), *Литературен вестник*, София, 5 декември 2006. Превод от *Mlada fronta dnes*, 30.09.2006.

[254] Николай Генчев, *Спомени*, с. 292.

режим. Тези механизми на социална политика изискват по-детайлно изследване, тук ще се ограничa до бегломото изброяване на стандартните социални придобивки, които новата власт осъществява. На първо място е конституционно закрепеното право на труд и постепенното премахване на безработицата в качеството ѝ на бич за индустриално неразвитите страни. Това става възможно благодарение на вече описания курс към форсирана индустриализация. Широко пропагандираните профсъюзни права гарантират стриктното спазване на нормирания работен ден и забраняват детския труд. По месторабота в заводите и учрежденията се изграждат ведомствени столове на достъпни цени, финансово поддържани от предприятията. Разгръща се и политика за изграждането на широка мрежа от детски градини и работнически почивни станции на морето и в планината, която фактически обхваща цялото население. Регламентиран е и платеният годишен отпуск. Пенсионната осигуровка е на ниво 60% от получаваната заплата през три последователни години по избор при трудов стаж с продължителност 20 години и пенсионна възраст 60 години за мъжете и 55 години за жените. Постепенно се въвеждат и пенсии за селскостопанските кооператори, практика, непозната преди. Това дава възможност на възрастните хора да поддържат установените си навици на живот в границите на минималния стандарт. Част от новите придобивки са пряк резултат на лансираната от Хрушчов политика на „мирно съревнование между системите". Така и у нас с чисто пропагандна цел, приемайки предизвикателството на Запада, без да са налице необходимите икономически предпоставки, се намалява продължителността на работната седмица. Въпреки хроничния дефицит на едни или други стоки, жизненото ниво през 70-те години е вече по-добро от това през 40-те години. Впрочем съперничеството между двете системи има за непосредствен резултат общото подобряване на социалния климат и повдигане нивото на живот и в Западна Европа. След войната изградената там социална държава в някакъв аспект може да се разглежда като превантивна мярка за заздравяване на тила в случай на съветска военна интервенция, но така също и като отговор на пропагандата за социалната политика на комунистическия режим, която активизира синдикалното движение и усилва натиска върху правителствата.

На населението е гарантирано и безплатно здравно обслужване, а масовото образование се явява основен приоритет и основно постижение на режима в социалната сфера. Приета е мащабна програма за премахване на неграмотността, която е значителна сред възрастните хора на село. Впрочем задължителното начално образование е залегнало в приетата непосредствено след Освобождението Търновска конституция. През 30-те години тази мярка обхваща почти цялото население, което задължително трябва да посещава училище в прогимназията (от

7 до 14-годишна възраст). [255] През 1946 г. грамотността обхваща 75,6% от населението, като 85,5% в градовете и 72,3% в селата. През 50-те години започва изграждането и поддържането на широка мрежа от училища, обхващащи голяма част от селските райони, като задължителното безплатно образование се вдига до 15-годишна възраст и се разпростира и върху малцинствата. Откриват се нови университети в по-големите градове на страната и значително се увеличава броят на студентите, преподавателите и научните работници. С това режимът прави много за образоване на широките маси, на децата на работниците и селяните. Жителите на изостаналите икономически периферии на страната, както и малцинствата получават преференции при приема в университета. Режимът изхожда от предпоставката, че образовайки се, работническата класа по-сигурно ще поеме съдбата си в свои ръце, ще навакса експертния дефицит и режимът няма да зависи от временно привлечените буржоазни специалисти. Стотици хиляди младежи от бедни семейства получават възможности, които никога по-рано не са имали. [256]

Успоредно с това режимът осигурява достъп до културни блага на широки слоеве от населението, които преди това са били лишени от тях: разгърната мрежа на традиционните читалища, киносалони в селата, организиране на колективни работнически посещения на театри и концерти и пр. Достъпът до театъра, операта, концертната зала и книгата – в миналото свързан с материален и културен ценз – е демократизиран чрез извеждане на културата от пазарната сфера и поемането ѝ от държавата-меценат. Комунистическият режим разгръща един Просвещенски проект, който по съществото си е класово мотивиран, но така или иначе се явява от полза за цялото население. И това се потвърждава от годишните статистики, които с охота се цитираха в партийните документи и на които носталгично се позовават и днешните критици на частичното оттегляне на демократичната държава по време на прехода от финансирането на редица културни дейности. Комунистическата културна политика става възможна чрез инвестирането на значителни средства, но също така и с въвеждането на принципа на уравниловката: ако в парично отношение достъпът до културните блага става почти символичен, то е защото и заплащането на

---

[255] Димо Донков, „Развитие на основното образование в България от 1878 до 1928 г.“, *Материали за изследване на учебното дело в България*, № 7, София, 1928. Цитат по Румен Даскалов, *Българското общество*, т. II, Гутенберг, София, 2005, с. 362–364.

[256] Желю Желев във *Въпреки всичко. Моята политическа биография* разказва какво събитие за родното му село е било придобиването на университетската му диплома по философия. Той е първият висшист, излязъл някога от селото, и това е не само повод за всеобща гордост, но му донася и изключителен престиж в малката общност.

труда на артисти, музиканти, лекари, юристи, инженери, икономисти, университетски преподаватели, научни изследователи също е символично. Високоспециализираният труд и неквалифицираният физически труд са оценявани по един и същ начин. „Коефициентът на диференциация на доходите към общия им размер е за работниците 0,975, за интелигенцията – 1,011 и за селскостопанските труженици – 1,081."[257] От тези цифри се вижда до каква степен са ощетени специалистите и хората на интелектуалния труд. Този процес на изравняване на оценката и заплащането на различните категории труд намира отражение и в сближаването на битовите стандарти и задоволяването на материалните потребности, довели до постепенното хомогенизиране на обществото и превръщането му в масово индустриално общество с ниско ниво на организация и материална обезпеченост. В същото време тези процеси поставят определени граници пред индивидуалното развитие, не позволяват оформянето на висококвалифицирани елити, държат специалистите в ситуация на социална зависимост и налагат приравняване на вкусовете към масовия стандарт. Политически това е олицетворено от партийният повик – „Изкуството близо до народа!"

Широките социални низини получават редица придобивки и в чисто битов план. Разгърната е амбициозна строителна програма, която води до значително увеличаване на жилищния фонд на ниски цени и на цената на ниското качество. Неин непосредствен резултат са панелните комплекси, покриващи новите квартали на набъбващите комунистически градове. Това е и една от причините за високия процент собствени жилища. Впрочем тези показатели не са някакво изключително постижение, тъй като последните сравнителни статистики в границите на Европейския съюз показаха, че същият висок процент на собствени жилища има и в страни като Гърция, Португалия или Испания, тоест става въпрос за феномен, характерен за по-неразвити и бедни южноевропейски страни, където собственият дом е гаранция и символ на социалното оцеляване. Към това трябва да прибавим и споменатите вече нови битови придобивки – масово електрифициране, централно отопление в големите градове, собствена баня, телефон, разширяване мрежата на водоснабдяването и т. н. Те обхващат все по-широки слоеве и са на достъпна цена. Това за многобройните бедни слоеве е значително социално достижение и ненадминат до самия край на режима хоризонт на социален напредък. Сравнено със стандарта на развитите страни, всичко това и задоволява потребностите на едно непретенциозно ниво, но за мнозинството от облагодетелстваните е сериозна крачка напред. В същия смисъл се развива и своеобразната „социалистическа култура" на свободното време и на масовия отдих. Режимът проявява грижи и за

[257] *От девети до десети*, с. 582.

нарастване, макар и с по-бавни темпове, на покупателната способност на масите, тъй като именно обещанията за бърз просперитет са това, което го е легитимирало. Този факт все по-ясно се осъзнава от Тодор Живков, който в последните години на режима прибягва до значителни външни заеми, за да задоволи нуждите на вътрешната консумация и да задържи стандарта, което става все по-непосилно за бавно нарастващия национален доход.

Тази политика на режима до голяма степен обяснява неговата устойчивост и продължителност. Срещу живота в несвобода и отнетата индивидуална инициатива той предлага изброените по-горе компенсации, създава условия, в които по-голяма част от хората могат да живеят, ако не гордо и независимо, то до известна степен осигурено и поносимо. Още повече че в затвореното общество хората не са запознати с други форми на социален и битов стандарт, с които да сравняват. (Когато по-късно, с постепенното отваряне на границите и увеличаването броя на хората, които пътуват на Запад, разликите се открояват и базата на режима ще започне да се стеснява. [258]) Факт е, че почти до края в страната няма масово изразено недоволство, нито по селата, нито по заводите, работническите стачки като в Полша изглеждат немислими. Известно недоволство се поражда единствено в средите на интелектуалците, но и то не поставя под въпрос принципите на режима, оспорва по-скоро посредствеността на функционерите, наблюдаващи културната сфера, и дребнавостта на контрола. Но не става въпрос за това, че „обикновеният българин" просто не изпитва особена нужда от свобода и охотно я заменя за минимална сигурност. Случило се е нещо по-лошо: принципите на режима са проникнали дълбоко в съкровената същност на хората и са ги формирали по свой модел. След промяната от 10 ноември 1989 г., наред със загубата на социален статут и нарушени стереотипи на живот (живот, белязан от бавен ритъм и слабо напрежение, тласкащ към рутина), това е базата на ретроносталгията на някога фаворизирани, а днес почувствали се отново дефаворизирани слоеве от населението.

---

[258] Един от политическите съветници на Тодор Живков свидетелства: „Потреблението нарасна чувствително, при това хората вече не искаха какво да е потребление, а индивидуално потребление. И то с повишен вкус. Образецът им беше западната стока. Сравнението се превърна в най-страшното оръжие срещу всевластието. Всяка западна стока носеше в себе си пропагандно заряд, който рушеше и правеше силно уязвима и психологически системата на социализма в източноевропейските страни. Хората говореха: „Вижте двете Германии – едната прави „Мерцедес", другата „Трабант"!" Константин Чакъров, *Вторият етаж*, с. 174.

Корумпиране на масите

Как да се отнасяме към социалната политика на комунистическия режим и нейните резултати – като към социална демагогия или като към социално завоевание? Буквално погледнато, така извоюваните социални придобивки сами по себе си не се вписват в характеристиките на тоталитарната система, но се оказва, че са едно от нещата, които я правят възможна. Но може ли да приемем, че няма пряка връзка между политическата природа на един режим и принципите на социалната политика – аргументация, която днес охотно се развива от някои коментатори. Например цялата идеологическа реторика на колективния труд „От девети до десети" имплицитно е построена на тази база. Изглежда че може да се говори за известна автономност на социалната сфера, доколкото трудовите права или битовите стандарти сами по себе си изразяват по-трайни, общоразпространени тенденции, пряко зависими от развитието на технологиите. Много от извоюваните социални придобивки под една или друга форма могат да бъдат открити и в практиката на съвременната западна социална държава; те вече не са натоварени с ясно открояващите се преди идеологически конотации, а са превърнати в част от социалните права. Права, които са резултат на активни синдикални искания, а нерядко и на внушителни стачни действия. Един от аргументите за това, че социалните придобивки по време на комунистическото управление не произтичат изцяло пряко от неговата природа, може да бъде и фактът, че не отпадат с настъпването на края на режима, а прерастват в практики на новата политическа система. Интересно потвърждение намираме в Германската федерална република непосредствено след Втората световна война. „Заплащане на допълнителни работни часове, премии за ваканцията и Коледа, семейни добавки, пенсии за инвалидност, закони за защита на дребните собственици, отменяне на редица съсловни привилегии на Ваймарската република с оглед засилване на равенството, въвеждане на непознатите дотогава платен отпуск и ваканция за работниците, подкрепа на семейството и раждаемостта, политика на пенсионирането, насочена към това, възрастта да не се свързва повече с нищетата, увеличаване на почивните и празнични дни, освобождаване на ниските заплати от данъци, намаляване на данъците в селското стопанство, въвеждане на задължително здравно осигуряване с минимална вноска – вдовиците и сираците са освободени от вноска, увеличаване на пенсиите и още много други, които създават популярността на националсоциализма, позволяват да се прозрат редица черти на бъдещата Федерална република". [259] Някои от тези социални мерки са били трудни за поддържане в първите

[259] Götz Aly, *Comment Hitler a acheté les Allemands*, p. 30–31.

следвоенни години, но установяващата се демокрация не се е осмелила да ги премахне. Социалната политика на Райха трасира и основните линии на пенсионната система, която във Федералната република успява да се реализира едва след 1957 г.

Но от друга страна, както в Третия Райх, така и в комунистическа България получените социални придобивки не са завоювани със синдикални борби или в резултат на конкуриращи се политически социални проекти – те са дадени като привилегия, с тях се купува лоялността и поддръжката на народа. Социалната политика на Райха е съпровождана с политика на масови убийства, която превръща народа в съучастник на режима, откъдето е и засиленото чувство за колективна вина след войната. Националсоциализмът търси финансиране на социалните си програми чрез външна експанзия, завоюване и ограбване на други народи, но за комунистическия режим в България този път е невъзможен. Ето защо социалната му политика се ориентира към вътрешна експанзия, към завоюване и подчиняване на обществото. В този случай мястото на евреите и на „низшите" раси е заето от буржоата или просто от всеки по-заможен и активен човек, независимо от възгледите му. Но нещата не спират дотук, а както показа анализът на политиката на форсирана индустриализация, развиващата се по съветска рецепта комунистическа икономическа експанзия употребява като основен ресурс самите хора, превърнати и третирани като „човешки материал", с който режимът разполага без ограничение. В края на краищата и двата тоталитаризма разменят социални придобивки срещу политическа поддръжка. Цената, която плащат германците, е сляпа лоялност и съучастие в престъпленията; цената, която плащат българите, е привидна лоялност и безпрекословно подчинение. Тази ситуация, следвайки Гьотц Али, можем да определим като „политика на социална корупция."[260] Социалната политика е едновременно купуване на лоялността на поданиците и пропагандно мероприятие.

Купуване на политическата лоялност на „новите елити"

Социалните придобивки по времето на комунистическия режим са инструмент на политическата система, а не естествено следствие от общото развитие на страната и състоянието на стопанството. Същият принцип действа и при определяне статута и благосъстоянието на отделния индивид: те не са пряк резултат от образованието, квалификацията, способностите му и реалния принос на вложения труд, а се

[260] Пак там, с. 74–75.

определят преди всичко въз основа на политически критерии и са вид отплата за активното подържане на властта или за лична вярност към един или друг началник.

Корумпирането на партийните кадри започва, както вече видяхме, още в първите години след завземането на властта и установяването на привилегиите, съпътстващи изграждането на системата на номенклатурата. За идващите от социалните низини нови властници запазването на придобития пост в системата и произтичащите от това облаги се превръща в основна житейска стратегия. Цената е безрезервна вярност към линията, провеждана от партийния връх, към тези, които са по-високо в йерархията и от които зависи собственото им място; цената е и отказ от лично мнение и от формално съществуващия според устава на партията принцип на вътрешнопартийна демокрация. Във времето на сталинизма тезата за „врага с партиен билет" и чистките в партията доведоха до задушаване на вътрешнопартийната дискусия и до превръщането ѝ в бюрократична централизирана система. Принципът на „демократичния централизъм" означава, че правилата на вътрешнопартийния живот се определят от върха, че високостоящият винаги има право. Опонентите са обвинявани в антипартийна дейност, връзки с класовия враг и чуждите сили. След процеса на срамежливата десталинизация стилът се променя – недисциплинираните другари вече са обвинявани във фракционна дейност, кариеризъм или нездрави настроения. Тодор Живков загърбва открито деспотичния характер на управлението и успешно прилага политиката на моркова и тоягата. Целта му е не да смаже опонентите си, а да ги обезличи и подчини, предлагайки им в замяна възможност да запазят част от ползваните привилегии. Изключването от партията става равносилно на политическо и социално маргинализиране. След като поема пълния контрол над партията, не са известни случаи на физическа разправа с опонентите му, въпреки непрекъснатите боричкания за власт. Ще илюстрирам тази ситуация с два примера за справяне с вътрешнопартийни конкуренти, които, както ще видим, са трудно сравними по сериозността на прегрешенията. Работата е, че няма пряка връзка между сериозността на прегрешението и сериозността на заплахата за властта на лидера.

Първият случай до известна степен изглежда рутинен от гледна точка на нормалната процедура на вътрешнопартийна дискусия. Така наречената „група на Куфарджиев", състояща се от 7 стари комунисти със стаж отпреди 9 септември 1944 г., които не заемат отговорни постове, отправят писмо до ЦК на БКП с критика към икономическото развитие на страната и деформациите в партията, близка по дух до тезата на Джилас за „новата класа", и призовават критично да се обсъди дейността на Тодор Живков. Реакцията на усетилия се лично запла-

шен Живков е изключително силова. Авторите на писмото са изключени от партията, загубват работата си и заедно със семействата си са интернирани в провинцията. И преценката, че те не биха имали кураж за своята акция, без съгласуването ѝ с членове от висшето ръководство на партията, готови да се възползват лично от ситуацията, е повод случаят да се използва за разправа със заподозрените съучастници (члена на Политбюро Георги Терпешев и генерал Йонко Панов). На посветения на този случай пленум на ЦК (3 март 1961 г.) Живков обявява присъдите: „Той (Йонко Панов – б. а.) е опасен елемент и тяхното място не е в София... Тези няколко десетки другари трябва да се пратят на работа, да им се отнемат големите пенсии, ордени и звания и да отидат в провинцията на работа. Не може да търпим в столицата, в сърцето на нашата страна, такива разложили се елементи, които са против или са стъпили на техния път."[261]

Вторият случай е заговорът на „групата на Горуня", бивш партизански командир и член на ЦК, обвинен в подготовка на въоръжен държавен преврат и стремеж за промяна на политическата линия на партията, която заговорниците определят като ревизионистична. В случая става дума за създаване на истинска конспиративна мрежа от партийни функционери и кадрови военни с позиции в Министерството на отбраната и Софийския гарнизон. Заговорът е разкрит благодарение на вътрешно предателство и главният организатор според официалната версия се самоубива. Но при обсъждането на случая позицията на Живков изненадва със своята умереност: „Не бива да се увличаме и да извършваме масови арести. Трябва да се извършват арести само на такива лица, за които има достатъчно данни, че са се занимавали със заговорническа дейност. Дори и по отношение на тях трябва да подхождаме конкретно и диференцирано и да преценяваме кои от заговорниците трябва да се арестуват и към кои от тях трябва да се приложат други партийни и административни мерки. Трябва да се опитаме да превъзпитаме част от тези хора и да ги поставим на здрави партийни позиции."[262] И този път Живков не пропуска случая, за да удари политическите си конкуренти, които са разпознати като истинските вдъхновители: Вълко Червенков, Антон Югов и Георги Чанков.

И в двата случая Живков играе в центъра – ако приемем условно, че в първия случай критиката срещу него идва „от дясно" (ревизионизъм), а във втория случай „от ляво" (догматизъм, вдъхновен от „китайските разколници"), – позиция, която запазва през цялото време на властването си. В първия, нагледен безобиден случай, влага повече страст и безком-

[261] ЦДА, ф. 1б, оп. 5, а. е. 446, л. 50. В цитирането се придържам към точния текст на стенограмата.

[262] ЦДА, ф. 1, оп. 34, а. е. 6, л. 18.

промисност, което е лесно обяснимо с вътрешнопартийния контекст – все още много силни играчи от партийния връх дишат във врата му. През 1965 г. Живков е вече много по-уверен в своята власт и основната му грижа е консолидиране на партийния апарат около неговата политика.

С утихването на революционния порив в битовото всекидневие много по-ясно се открояват и причините за недоволството и бунта в партийните редици. Врагът с партиен билет е заменен от недоволния и изтласкан в периферията функционер, който има чувството, че е загубил нещо полагащо му се, което други са присвоили. И тъй като очакванията и действителността все повече се разминават, а привилегиите на номенклатурата стават все по-видими, основен проблем пред партийното ръководство се явява как да се парират нарастващите апетити. Така към основната точка от дневния ред на Пленума на ЦК от 14 април 1965 г. се прибавя втора, незапланувана. Тя е формулирана по следния начин: „За по-нататъшно сплотяване на нашите кадри около ядрото на партията." Намира и битово принизен израз – превръщане „грижата за кадрите" в постоянна политическа линия на партията. Вътрешнопартийните борби на базата на незадоволени очаквания или амбиции, почиващи на ясното съзнание, че тези на върха не са нито по-заслужили, нито по-кадърни, а получават много повече, могат да се тушират само посредством разширяване кръга на привилегированите. В тази посока се търсят и определят и мотивите на заговорниците. Коментирайки високия им ранг, Тодор Живков с цинична откровеност признава: „Да станеш генерал, академик и професор в нашата действителност не е много трудно."[263] Друг участник в пленума, генерал Чернов, доразвивайки тази логика, коментира издигането на генерал Анев, един от заговорниците, по следния начин: „Той е прост, ограничен човек. За двадесет години народна власт почти никакво развитие не получи. Нашата партия го направи генерал (...) Ако беше старата царска армия, с неговата култура и подготовка и фелдфебел не биха го направили." А за друг от групата, полковник Велчев, добавя: „Той е човек, ако му кажат, че го правят днес министър, той ще каже – малко е."[264] В хода на дебатите на пленума се посочват като основен мотив за недоволство ниските добавки към пенсиите на старите заслужили другари и се препоръчва да им се оказва повече ритуално внимание, канейки ги в президиумите на тържествените заседания и т. н. Но очевидно само със символични жестове не може да се мине. Така се стига до една дълга пледоария на Тодор Живков, в която в типично неговия полусериозен, полушеговит тон назовава целия корупционен механизъм:

---

[263] ЦДА, ф. 1, оп. 34, а. е. 6, л. 1–108.

[264] Пак там, л. 56–57.

„Не знам другари, вероятно има и други партии, но може да се каже, че ако не на първо място, ние сме на едно от първите места по грижа за кадрите. Не зная дали в други партии такова нещо има каквото ние направихме (...) Но ние сме малка държава, малка партия, не може да задоволим амбицията на всички. Не може. Централният комитет е 100 и няколко души с кандидатите. Може да се реши след конгреса да бъде 150, но едва ли конгресът ще реши да бъдат повече. Правителството е 20 и няколко души. Не може повече. Имаме 30 окръга и 30 първи секретари. Какво да правим! Нашата партия има много и много кадри. Какво да правим, кажете! На нас ни се чудят много другари от други страни как държим за директори на предприятия хора, които не са специалисти. И това е вярно. Няма друга европейска социалистическа страна, която да държи неспециалисти за ръководители на промишлени предприятия. Болшинството у нас са неспециалисти, наши стари кадри. Ние съзнателно правим това и ще го поддържаме, защото държим сметка за нашите стари кадри, които са минали през огъня. Но това трябва да се оценява по достойнство, а не да създават трудности на ЦК някои от тези кадри. В Съветския съюз, Чехословакия, Румъния, Унгария, ГДР по изключение може да има директори неспециалисти. А у нас до миналата година бяха изключение специалистите директори на предприятия. Питам се тогава: какво друго да правим, какво още да направи ЦК, Политбюро, за тези хора?“ [265]

Това, което предстои да стане, е постепенното раздуване на щатовете на партийния апарат и на държавната администрация на всички нива. В много случаи се създават измислени постове за определени хора. У мнозина в активна възраст това засилва чувството за споделяне в някаква степен на властта. Но големият проблем се оказват старите заслужили кадри, които са вече вън от играта и не спират да мрънкат за загубените идеали на борбата. Решението на този проблем се търси с поемането на курс към разширяване кръга на хората, получаващи званието „заслужил борец против фашизма и капитализма“ и свързаните с това привилегии. Процедурата за удостоверяване на това се опростява до писмени декларации на няколко свидетели. През 60-те години 80 000 души подават заявления за придобиване на такъв статут. Така в тази категория попадат, наред с хората с действителни заслуги в Съпротивата, и такива с минимално, а често и фиктивно участие. „Преувеличението е (...) до такава степен, че изплащаха пенсии на много повече борци против фашизма, отколкото действително е имало.“[266] Така на голямо число хора, инвестирали емоционално или биографично в режима, са

[265] Пак там, л. 90.

[266] Ричард Крамптън, Британски учен за българското партизанско движение (интервю), *Радио Би Би Си*, 11 октомври 1992.

им подхвърлени дребни компенсации, които трябва да маркират тяхното по-почетно място в обществото и да тушират чувството за увеличаващата се пропаст между бившите съмишленици.

Идеалите и принципите, доколкото ги е имало в началото, постепенно са изтласкани и напред минават интересите, които се прикриват от идеали и принципи. А начинът на туширане на социалните напрежения в партийните редици се превръща в модел на регулиране на отношенията и в другите сектори на обществото: очите на всички са обърнати към центъра, разпределящ благата съобразно собствения си интерес за постигане на такова равновесие, което би му гарантирало трайна подкрепа. Разбира се, не липсват индивиди, среди или професионални кръгове, поне частично дистанцирани от корупционната схема. Не става въпрос за опозиционно поведение, а по-скоро за резервирано настроена интелектуална позиция, която с времето постепенно ще се засилва и през втората половина на 80-те ще доведе до възникването на неформалните движения.

Управлението на Живков запазва непроменена вертикалната сталинистка схема за вземане на решения и тоталния контрол върху системата, както и несменяемостта на тези, които са „ядрото на партията", но постепенно осъзнава, че само с посредствени хора не може да се осъществява успешна политика. Техническата революция на Запада, нуждите на съвременното стопанство и усложняващото се общество все по-настойчиво открояват проблема за кадровото обновяване. Опитите за разширяване на интелектуалната база на режима обаче не стават посредством демократизирането му, а, както казваше Николай Генчев, с инцидентни акции за „пазаруване" на души от интелектуалните кръгове (университета, Академията на науките, творческите съюзи). Самите „напазарувани" нямат илюзии относно качеството и морала на партийната върхушка, но най-често намират вътрешно оправдание за присъединяването си към структурите на властта (партийни или административни) с възможността, която биха получили за променяне на нещата отвътре, за „облагородяване" на режима. Първоначалните добри намерения обаче бързо се изпаряваха с въвличането им в безсмислените битки на апаратните играчи, в които основното правило е да не позволиш да станеш уязвим. На новото си място привлечените интелектуалци не тежат особено, макар да заемат важни позиции (министри, завеждащи отдели на ЦК, секретари на ЦК или съветници на големия шеф), тъй като не притежават никаква опора в партийната база, която е структурирана на кланове въз основа на стари връзки и обща съдба. Статутът им е като този на мениджъри на предприятия, които във всеки момент могат да бъдат уволнени от големите акционери на властта. И често съдбата им е точно такава. Но все пак този процес променя донякъде типа функционер от средния ешелон, което с годините ще се отрази и на партията като цяло, нещо, намерило край-

ния си израз в дворцовия преврат от 10 ноември 1989 г., отстранил Тодор Живков.

През цялото време гледната точка на режима и към „некомформистите", подкрепена от успеха му в привличането на редица от тях в структурите на властта, остава открито цинична – като към индивиди, които могат да бъдат купени. Режимът така тълкува редките прояви на изразено недоволство или другомислие – не са задоволени нечии апетити, някой не е получил достатъчно. Но както и в случая с партийните кадри, и тук няма как да се задоволят всички претенции. Симпатиите, изразени към Пражката пролет 68-ма, ядосват Тодор Живков и му дават основание на една голяма среща със студенти в зала Универсиада да нарече получилата толкова облаги българска интелигенция, „дрисня."[267] Отношението към интелектуалците като към не особено търсена стока за продан се запазва до самия край на режима, когато дори малцината осмелили се да протестират вече не са за продан. На заседание на Секретариата на ЦК на БКП от 6 януари 1989 г., на което се обсъждат мерките срещу наскоро учредения дисидентски „Клуб за гласност и преустройство", се констатира неефективността на предприеманите дотогава репресивни мерки в границите на закона. Така се стига до обсъждането на идеята, изразена от министъра на вътрешните работи Георги Танев, да се приеме индивидуален подход към членовете на Клуба, да се привлекат един по един, като по този начин се изолират основните организатори, квалифицирани като „непоправими":

„Един отговорен другар да се натовари и да извика всички главни редактори, всички ръководители на творчески колективи един по един и с тях да беседва – какви мерки на доверие трябва да се предприемат към тези дейци, които членуват в този клуб. Не към всички, не към организаторите, а към другите, да ги отклоним. На един да се пусне произведение (...) Друг да се изпрати в командировка в чужбина или ако трябва, на работа в чужбина. Малко да се разсее това нещо и не само с организационни усилия, а чрез показване, че се уважава това нещо, което е в интерес на народа и на партията. Но това трябва да стане не с мероприятия, не с гласност. Това трябва за всеки поотделно и всеки по един човек да хване или двама и тихомълком." [268]

До самия край на режима принципите на кадровата му политика не се променят – политиката на корумпиране на кадрите и тоталната им зависимост се практикуват като ефикасна алтернатива на откритата репресия.

---

[267] Николай Генчев, *Спомени*, Избрани произведения т. V, с. 185.

[268] ЦДА, ф. 1-Б, Секретариат на ЦК на БКП, 6 януари 1989.

Общество на генерализирана корупция

Корумпирането притежава и един по-широк аспект, засягащ цялото общество. Лишавайки хората от правото на индивидуална инициатива и игнорирайки категорията интерес (общественият интерес изцяло е погълнал частния), режимът не само стимулира допълването на стандарта по „не трудов" начин, но променя и цялостната нагласа по отношение на труда. От сфера на престиж (какъвто е искала да му придаде комунистическата пропаганда в годините на следвоенното възстановяване и лансирането на стахановското движение) той се превръща в бреме и едва ли не в повинност, в маркер за нисък статут [269], в абсолютна опозиция на свободното време. Хората, ненамиращи истинска реализация в труда, незаинтересовани и загърбили отговорността за резултатите от труда си, концентрират вниманието си върху свободното време. Борис Гройс обръща внимание върху двойствения смисъл на понятието *свобода.* На Запад хората са изключително активни и през цялото си време работят и се утвърждават в труда. Доколкото изграждането и проявата на човешката индивидуалност са свързани именно с външните принуди, които трябва да се преодоляват в творческата реализация, хората при комунизма са лишени от истинска индивидуалност или притежават много малко отличаваща ги индивидуалност. „Какво означава да си свободен? Да имаш свободно време! Просто да не правиш нищо. Днес често се казва: хората от Източна Европа бяха освободени от комунизма. Но по време на комунизма те имаха много повече свободно време и следователно много повече свобода. Никой не правеше особено усилие. Поради тази причина самото начинание не беше особено ефикасно, но това няма нищо общо със свободата. Точно обратното: на Запад хората са много повече подчинени на външни принуди. Оттук идва и по-голямата ефикасност на Запада."[270]

Хората, на които е отнета отговорността за хода на нещата в обществото, както и за собствената им реализация, стават невзискателни към себе си и към другите. Техният интерес се насочва към единствено възможната форма на свобода, тази на свободното време и към това, с което може да бъде запълнено – материални придобивки, удоволствия, консумация. Социолозите от 60-те и 70-те години изписаха томове за консумативното общество на Запад, имащо за база свръхпроизводството и свръхпредлагането на стоки от пазара, но парадокс е, че най-злокачественият консумативен манталитет се развива на Изток, в комунистическите общества на некачествено производство на стоки

---

[269] Виж отправяните от Тодор Живков заплахи към Йонко Панов и другите от „групата на Горуня", че ще ги изпрати „да работят".

[270] Boris Groys, *Politique de l'immortalité*, p. 141.

за бита и на перманентен дефицит. С времето хората все повече овладяват различни способи за избягване на идеологическите принуди на режима, съжителството с тях се превръща в някаква рутина, затварят се в себе си, в приятелски или професионални кръгове и се задоволяват с един не особено привлекателен, но лесен живот. Чували са се не малко мнения по време на различните напъни на режима да се „реформира", че всяка промяна е за по-лошо. И в много от случаите действително е така. Развива се една вътрешна незаинтересованост от промяна, която е особено изгодна за режима, но води до провала му.

Днес възникват съблазни тази ситуация да бъде обяснена посредством историко-културни реконструкции, доколкото една конкретна ситуация по-трудно може да бъде разбрана сама по себе си. За да бъде осмислена в своята комплексност, тя се нуждае от контекста на традицията, от вписването ѝ в процесите на longue durée. Това според Николай Генчев разкрива един дълбок исторически дефект на българския характер. Той го определя с понятие, заимствано от Захари Стоянов – „бижирдисване". Поради векове на робство, на безпросветност, поради липсата на реална перспектива за нормално развитие българинът си е изработил едно поведение, твърде константно и типично за него в променящото се време. „Той не се интересува от общото, от общественото или в най-добрия случай участва в живота на обществото привидно, само от благоприличие. Българинът гледа личния си интерес, авантата: да се подреди в живота, да има хубава къща, добра жена, здрави деца, да печели и да трупа за „черни дни", да не противоречи на силните на деня (...) да бъде лоялен, и ако може и близък с властта, защото, както в Турско, така и при комунистите, тя дава служба, пари, сигурност, „дръжи и хляба, и ножа" (...) Така историческата житейска философия на българина като че ли го беше подготвила за комунистическата действителност и след като нашата и още една-две от следващите генерации нарушиха правилото, т. е. тичаха подир революцията, подир „светлите идеали на комунизма", изведнъж нещата легнаха на своето място. Стана ясно, че комунизмът е измама, че е глупост да гониш химери, че идеалите са мъртвородени, че остава само практическото ежедневие, което не може без дом, хляб и нормални човешки общувания."[271] В тази горестна констатация се съдържа безспорна доза истина, но самата тя предполага и интерпретации извън ключа народопсихология. Не е трудно, стъпвайки върху други факти, други събития и други личности, да бъдат обосновани и изведени напред други черти на народопсихологията. Но по-важен от този спор с неясен изход ми се струва фактът, че редица други народи от Централна и Източна Европа, без да споделят „бижирдисването" с българите или споделяйки го поне частично,

[271] Николай Генчев, *Спомени*, с. 292.

тъй като феноменът на приспособяването към силния не е напълно чужд на никой народ (нека припомня масовия колаборационизъм по време на нацистката окупация на Европа), достигат по същество до подобен на българския базисен консенсус около принципите на режима. Ето защо би трябвало да обърнем каузалността: не народопсихологията подготвя за комунизма, което би означавало, че поведението ни е изцяло детерминирано от миналото, че сме негови затворници, а че комунизмът поощрява, изважда на преден план точно тези негативни, асоциални черти от народопсихологията на българина, които потенциално присъстват в историческото му битие, без винаги да са били доминиращи и без да са се превърнали в обща норма.

Има различни форми на корумпиране – най-видимото и най-осъдителното е активното корумпиране, чиито субекти и идеолози лесно могат да бъдат идентифицирани. То до такава степен се е вписало в природата на тези субекти, че те не осъзнават факта на неговото афиширане и дори официализиране. Основен източник на генериране на корупция в обществото е задаващият модела партиен връх [272], което далеч не означава, че всички останали нямат нищо общо с явлението. Консенсусът около принципите на комунистическия режим, придаващ видимост на неговата стабилност, не се обляга на идеологическата убеденост на масите или, още по-странно, на висшата партийна бюрокрация, а на една генерализирана форма на корупция, която покрива цялото общество. Тя в някаква степен засяга без изключение всеки отделен индивид, доколкото житейската му стратегия за оцеляване и реализация предполага да се приспособява, да се вписва в рамките, зададени от режима. Независимо от мненията си или възраженията си към политиката и инициативите на властта, хората се стремят на базата на непрекъснати компромиси да осъществяват своите малки, индивидуални битови цели, осигуряващи им относителна сигурност и професионална реализация, но в същото време неутрализиращи ги не само политически, но и морално. Подобно състояние на масите се определя с понятието „пасивна корупция". Но тя, както показа крахът на комунизма, не е особено ненадеждна основа на постигнатия консенсус.

[272] Кирил Лазаров, Валерия Велева, *Власт, пари, комунизъм*, Книгоиздателска къща „Труд", София, 2007. В книгата се изброява дълъг списък, макар и далеч непълен, на формите на обсебване и злоупотреби с обществената собственост от страна на семейство Живкови и хората от обкръжението му.

Природата на политическите режими и характерът на социалната политика

Да се върнем към поставения по-горе въпрос за характера на връзката между политическата природа и социалната политика (респективно социалните придобивки) на комунистическия режим. Приехме, че социалните придобивки притежават някаква степен на автономност, тъй като в известен смисъл с течение на времето не са могли да не бъдат осъществени. Същите или подобни придобивки, с по-голям или по-малък успех, с по-голямо или по-малко закъснение, се реализират в страни с различни политически системи: Съветска Русия, фашистка Италия, нацистка Германия, социалната държава в Западна Европа след войната. Но не може да се пренебрегне и фактът, че политическата природа на режима налага свой отпечатък, не толкова върху формите на социалната политика, а по-скоро върху характера на практикуване на социалните права и мястото им в комплекса на човешките права изобщо. Съществената разлика между либералнодемократичния режим и комунистическия режим е в това, че в последния социалните права, в качеството им на колективни права, са противопоставени на индивидуалните права и свободи, и нещо повече, могат да съществуват само ако ги ограничават. Ето защо в края на краищата и самите социални права в една или друга степен се оказаха ограничени и не оправдаха събудените очаквания. Вече отбелязах, че премахването на безработицата бе пряко следствие от конституционното провъзгласяване на труда не само за право, но и за задължение. Произтичащите от това политики имат за резултат две съществени деформации. От една страна – до изкуствено раздуване на щатовете на стопанските единици (скрита безработица); от друга – до нарастваща незаинтересованост от резултатите от труда, отчуждаване от труда, а в края на краищата и до социално равнодушие, което прави неефикасно и неконкурентоспособно самото производство. Голяма част от младите специалисти, често най-талантливите, по силата на задължителното разпределение след университета са изпращани на работа без съгласието им там, където се преценява, че държавата има нужда, обикновено в затънтени краища на страната. По този начин липсата на свободен пазар на труда и на конкурентно заемане на местата превръща труда в принуда, като в същото време за дълги години спъва научното развитие на специалистите и лишава обществото от високо подготвени кадри.

Нека разгледаме образованието, което, както отбелязах по-горе, е заявено като основен приоритет за новата власт, сфера, в която не може да не се отчете постигнатото. Успех е всеобщото, безплатно и задължително до определено ниво образование, както и силното стимулиране на стремежа за реализация в научната или културна сфера. Но ко-

гато се поставя акцентът върху изкореняването на неграмотността, трябва да се има предвид и различното съдържание, което днес, в съвременните условия, се влага в това понятие. Лексикалното значение на понятието насочва към фактическата неграмотност, засягаща хората, които не могат да четат и пишат, подписват се с кръст, с отпечатъка на палеца и т. н. Контекстуалното значение на понятието неграмотност е определяно от социологията като „вторична неграмотност" и тя засяга хората, които формално могат да четат и пишат, а нерядко са и притежатели на дипломи за висше образование. Тази неграмотност е свързана не с количеството познание, а с неговото качество, с ценностите, които човек усвоява по време на обучението си, култивирането на чувствата, нравственото формиране, придобиването на гражданска и политическа култура. Именно по тези показатели се преценява образователната система в развитите страни. И точно на тази плоскост се очертават големите дефекти на образователната система в България от времето на комунизма, даващи основание да се говори за процес на развиване на масова вторична неграмотност, за културно и нравствено неподготвени за живот в демократични условия хора. Комунистическото огрaмотяване на населението вървеше успоредно с усвояването на ненужни, а и направо вредни познания, в чиято основа от най-ранна възраст до края на университетското образование лежи грубото натрапване на идеологията, усвояването на света и обществото единствено през нейната призма. Непробиваемите идеологически филтри поставят своя отпечатък върху усвояването на историята, литературата, изкуствата, икономиката, морала и дори природни науки като биологията или кибернетиката. Университетските програми са задръстени със задължителни за обучението псевдодисциплини, за които са разкрити многолюдни катедри: История на Българската комунистическа партия, История на комунистическата партия на Съветския съюз, Основи на марксизма-ленинизма, Политикономия на социализма, Исторически материализъм и т. н. И в същото време цялата съвременна световна социална и хуманитарна наука беше извън програмите, нещо повече – бе забранена, а контактът с нея бе криминализиран. Стотици псевдоучени бяха ангажирани точно в това – да наливат в главите на ученици, студенти и възрастни, обхванати от различните форми на партийна и ОФ-просвета, постулатите на задължителната идеология. Главната грижа на режима се свеждаше преди всичко до това, хората да бъдат толкова грамотни, колкото до тях да може да достига пълноценно гласът на Партията и истината на марксизма-ленинизма. Този факт минимализира ефекта от целия образователен процес. Образователната система не произвеждаше мислещи граждани, а преди всичко бълваше послушни поданици. 50-е и 60-те години бележат рязко снижаване на културното ниво във всички сфери, едно тотално опростяване

на обществото. В следващите десетилетия идеологическата рамка на образованието се запазва непроменена, но известно отваряне на системата позволява на търсещи и активни индивиди да надхвърлят границите на официално регламентираните стандарти. На базата на формалните образователни придобивки множина успяха да развият различни индивидуални стратегии, които все по-трудно се поддаваха на пряк контрол, макар сферата на приложение на натрупаните паралелни познания да не бе особено широка. Но така или иначе, за лишените от икономическа и политическа активност комунистически поданици науката и културата постепенно се превърнаха в компенсаторна област на относително свободен индивидуален избор и личностно свръхинвестиране. Книгите от национални или преводни автори, които казваха нещо малко по-различно, достигаха многохилядни тиражи. Добрата книга, тоест тази, която е избегнала налаганата пропагандна роля, се превръщаше в дефицитна стока. След падането на режима на този факт се дължи и констатацията на чуждестранните наблюдатели за високата обща култура на хората и квалифицираната работна ръка. Но има нещо, което не бе възможно да се компенсира само с индивидуалното любопитство и усилие. Дефектите в нравственото и социалното изграждане на личността можахме болезнено да усетим едва по-късно в инфантилните представи на хората и преди всичко на новите политически елити за свободата, демокрацията и икономическата инициатива. Неблагополучията на българския преход са следствие най-вече на неблагополучията с „човешкия фактор". Въпреки новите перспективи промените в доминиращия манталитет остават сравнително скромни, увреждането на няколко поколения, израсли при комунизма, е в дълбочина и не може да се преодолее с формалния жест на отхвърляне на директната идеологическа индоктринация.

Нещата не стоят по-различно и в областта на културата. И тук особено потискащи са първите две десетилетия на режима, през които изкуствата постепенно са поставени под пълен идеологически контрол и им се определя стриктно пропагандна функция под зоркото наставничество на теорията за „социалистическия реализъм". Изискванията относно съдържанието на културните продукти са строго регламентирани, постоянно се актуализират списъците на забранен достъп до автори от областта на литературата, киното, живописта или музиката. Цели области на съвременната западна култура попадат под ударите на дребнавата цензура и остават бяло поле в познанията на хората. Този процес засяга и широки сфери от българската, така наречена буржоазна, култура от периода преди 9 септември 1944 г., която е анатемосвана отначало като фашистка, а след това като упадъчна. Подкрепяните от държавата културни сфери действително стават общодостъпни, институции като операта, театъра или концертната зала се

десакрализират, но в същото време наложеният културен стандарт е свързан със силно ограничен репертоар. Творците от отделните изкуства са организирани по съветски образец в казионни творчески съюзи, истински министерства със своя бюрокрация. Достъпът до тях е ограничен и само членството може да придаде на човека социално признат статут на творец. Социалната функция на тези съюзи е да подкрепят „нашите" кадри и да играят открито предохранителна функция срещу всяко евентуално отклонение от партийната културна политика. За целта на разположение е отглежданата в парникови условия културна номенклатура, която копира йерархичните отношения, установени в комунистическата партия, и често е интегрирана в един или друг ръководен партиен орган.

И все пак процесът на десталинизация позволява да се очертаят плахите контури и на едно неофициално, ограничено публично пространство, в което търси опора, за да изрази определени критични настроения, неконформистката интелигенция. В СССР се появяват литературата и изкуството на н. нар. „размразяване" (по превърналия се в метафора израз на Иля Еренбург), които имат своите върхове в повестта на Александър Солженицин „Един ден на Иван Денисович", филма на Анатолий Чухрай „Чисто небе" и дейността на списание „Новый мир". Те намират отзвук и в България: филмът на Бинка Желязкова и Христо Ганев „Животът си тече тихо", филмът на Бинка Желязкова „Привързаният балон", пиесата на Георги Джагаров „Прокурорът" и едноименната ѝ екранизация с режисьор Любомир Шарланджиев, филмът на режисьорите Ирина Акташева и Христо Писков „Понеделник сутрин", романът на Блага Димитрова „Лицето" и пр. Те звучат по-приглушено от ранната творба на Солженицин, но съдбата им е дори по-тежка – попадат под ударите на суровата партийна критика и цензурата. Нерадостната съдба на подобни произведения бележи не само границите, но и края на временното отваряне на режима от 60-те години. От този момент нататък интелектуалците, които не са се отказали от стремежа си към макар и ограничена творческа автономност, ще напредват с по-предпазливи стъпки. Критиката на обществените практики е позволена само като градивна, т. е. призоваваща към очистване на партията от допуснатите дребни грешки с оглед продължаване на победния ѝ ход. Но глътката свобода, въпреки известно стъписване пред подновения партиен натиск, оставя следи. Увеличават се творците с неконформистко, макар и не открито конфронтационно поведение и често застраховащо се с позоваването на потъпканите идеали на комунизма. Стига се до една комична ситуация: на Маркс се позовават както догматиците, така и тези, които се стремят към либерализиране на режима. Разгръща се борба за тълкуването на Маркс и марксизма, за монопола над интерпретацията на свещената книга. Тази ситуация има своите осно-

вания, докато двата лагера се позовават на различни страни от наследството на Маркс. За догматиците той пръв беше издигнал знамето на диктатурата на пролетариата; мислещите хора отвъд строгия икономически детерминизъм съзираха програма за интелектуална емансипация и призив за автентичност на съществуването. Така Маркс се явяваше едновременно отрова и противоотрова.

През 70-те години като отзвук на културната дискусия, разгърнала се на Запад, и в България възникна въпросът има ли в комунистическото общество „масова култура". Официозната партийна критика даде категорично отрицателен отговор, аргументирайки се с факта, че комунистическата културна политика отказва достъп точно на тези, идващи от Запад развлекателни масови продукти. Основната цел на комунистическата културна политика се определя като свързване на изкуството с „проблемите на живота" и на „комунистическото строителство". Но повече от ясно е, че спорът бе по-скоро схоластичен: на фона на отликите в чисто съдържателен план се откроиха сходни социални функции – охранителна и ескейпистка. Официално харесваната и поощрявана култура, определяна като „национална по форма и социалистическа по съдържание", беше по същество си масова култура. Разбира се, от общото ниво се открояваха отделни творби, които достигаха качество и поставяха сериозни проблеми, но на тях режимът гледаше не като на постижения, а като на нежелани инциденти, по-скоро на бъдещи съжаление идеологически отклонения. Успоредно с появяването на търсещи творци в киното, литературата, живописта или театъра се очертава и една неофициална сфера на признание, формирана от публичното мнение – открояваща автори, които не са партийни фаворити, но са любимци на публиката. Така се появяват две паралелни скали за оценка, ефект, който властта всячески се стреми да минимализира, в редица случаи не без успех, чрез ухажване и купуване на творците. Но по-категорични успехи и дори международен престиж постигат някои артисти в тези жанрове, които не са свързани директно с идеологията – операта, музиката, балета. Ограниченията в областта на третираната проблематика и естетическите търсения остават до края на режима. На изкуството се гледа с нарастваща подозрителност, като на сфера, подриваща идеологическите устои на режима.

В областта на бита, наред със статистиките, отчитащи значителен ръст в сферата на жилищното строителство, налице е безспорен упадък на околната среда и снижаване на урбанистичните стандарти. В предишната глава мимоходом назовах част от проблемите, които поставят новите панелни градски квартали. Поддържането на градската инфраструктура – улици, тротоари, зелени площи и междублокови пространства – се превръща във все по-непосилна задача, което бавно доведе до днешния колапс на най-големия град, столицата. Жилищното

строителство извън големите държавни или общински комплекси също е регламентирано от строго ограничителен режим – не е приемливо къщите или сградите да се отличават по размер или външен вид от останалите, блокира се качественото жилищно строителство и индивидуалните предпочитания. Създават се типови проекти и общ стандарт на базата на минималното задоволяване на нуждите – на човек се полагат 15 квадратни метра площ, въз основа на което се проектират и жилищните сгради. Принципът на комунистическото равенство в сферата на архитектурата намира своя точен израз в панелните комплекси. Както никой друг, освен партийните шефове, не може да се извисява над масите, така и никоя друга къща, освен тези на номенклатурата, не може да се отличава с размер и стил. Подобни нормативи се разработват и в областта на храненето, но не толкова за качеството на препоръчителните режими за здравословно хранене, а на планова калкулация за количеството, за което държавата трябва да се погрижи да осигури на пазара, така че да има за всички: толкова грама месо на седмица на човек, толкова грама млечни продукти, толкова грама хлебни изделия и т. н. В късното комунистическо общество няма безработица и глад, въпреки че то познава периоди на сериозни продоволствени кризи. Но социалната сигурност на хората се дължеше отчасти и на компенсиращия неразвитостта на пазара рециклиран традиционен модел на допълваща домашна икономика, получила определението „икономика на буркана".

Според официалните статистики от периода минималната и средната за страната работна заплата през 1980 г. е съответно 100 и 182 лв., а през 1989 г. – 140 и 274 лв. Дори да приемем като реалистичен определения от Българската народна банка курс на лева към долара (два лева за един долар), тези показатели са изключително ниски. Принципът на комунистическото равенство се реализира като равенство в бедността, като равенство в ограничените възможности. Изграденото общество е общество на ниските социални пластове, отличаващи се с модели на живот и поведение, базирани на ограничени потребности и ниски изисквания към личността.

Социалните придобивки от времето на комунизма в изпитанието на прехода

Съществен индикатор за липсата на строга корелация между характера на политическия режим и социалните права е съдбата на социалните придобивки от времето на комунизма в условията на демократични промени и установяването на пазарно стопанство. За съжале-

ние някои от тях не успяха да бъдат запазени и предефинирани с демократична аргументация. Огънаха се под натиска на новите реалности и вместо да актуализират съдържанието си, те се изпразниха от съдържание. Причината не е нито в характера им, нито в съвместимостта им с новата политическа система, а във факта, че основата, върху която бяха построени, не се оказа стабилна. Най-ярък в това отношение е примерът с пенсионната система, която бе заварена фактически в състояние на фалит, но изкуствено поддържана с държавни дотации. Оттеглянето на държавата и възстановяването на системата на пенсионните фондове и индивидуалното осигуряване постави два милиона пенсионери в ситуацията на социално бедствие. Следващите поколения ще трябва да се пенсионират при значително повишаване на изисквания трудов стаж и на възрастовата граница, без достатъчно гаранции, че ще дочакат достойни старини. Тук трябва да прибавим и тенденцията за неимоверното покачване на цените на битовите услуги (централно отопление, вода, телефон, електроенергия), които стават все по-несъизмерими с реалните доходи на хората. Държавата буквално дезертира от задължението да регулира съотношението между различните сфери. Имаме едно обръщане на ситуацията на сто и осемдесет градуса: при комунизма социалната целесъобразност елиминираше икономическата, след демократичната промяна икономическата целесъобразност налага тенденция за игнориране на социалната.

От друга страна, част от наследените от комунизма трудови права се огънаха под натиска на резкия курс към либерална икономическа политика. Причината за тяхното ерозиране трябва да се търси и във факта, че не бяха извоювани, а бяха подаяние от страна на режима, плод на политиката на социално инженерство и компенсации за политическото послушание. Новата икономическа рационалност довежда до предефиниране на понятието „право на труд" – то вече не се схваща като задължение на държавата да осигури работни места, нито като задължение на индивида да се „труди". Гражданите придобиват правото да влизат свободно в трудоводоговорни отношения на базата на взаимната изгода и да ползват правото на социална помощ, в случай че временно загубят работата си. Закриването или фалитите на нерентабилните предприятия доведоха в началото до появяването на значителна безработица (особено висока в някои региони на страната), обявявани от комунистическата пропаганда за основен бич на капитализма, което психологически допълнително засили настроенията на социална фрустрация. Практиката на прохождащия български бизнес наложи ниско заплащане на труда, системно отклоняване от вноските за социално осигуряване на работниците, нарушаване на нормирания работен ден, използване на детски труд, неспазване мерките за трудова безопасност и т. н. В криза изпадна и изградената система за детски

ясли и домове, повечето от ведомствените почивни станции бяха приватизирани и загубиха предназначението си... Тези негативни процеси са двойно детерминирани: от факта, че не бяха естествено следствие от логиката на икономическия ръст, както и от това, че въвеждането на пазарните механизми в стопанския живот попадна в контекста на експанзията на икономическия либерализъм в световен мащаб и процесите на глобализация. Именно в този момент пролича, че обществото не притежава достатъчен капацитет, за да подкрепи съзнателно промяната, нито съпротивителни сили, за да се противопостави на съпътстващите я деформации и да отстои правата си. Липсват му изградена синдикална култура и навици за организирани общи действия. Комунизмът остави в наследство пасивно и дълбоко атомизирано общество. Именно това е причината да не е в състояние да се възползва пълноценно от новопридобитото право на стачни действия или на участие в колективното договаряне на условията на труд и заплащане.

Могат да се чуят възражения, че обедняването на определени социални прослойки и загубването на отделни социални придобивки (например държавната субсидия в битовата сфера – централното отопление, детските заведения и т. н.) се дължи на разграбването на националното богатство от страна на партийно-мафиотски кръгове. Тези сценарии са в публично обращение от началото на промените и се оказаха трудни за доказване, но и да са сто процента достоверни, това не освобождава от отговорност всички останали, пред чиито очи станалото е ставало. Това отново ни насочва към проблема за състоянието на обществото по време на комунизма – общество, възпрепятствано да изгради истинска политическа и икономическа култура и в резултат на това превърнато при новите условия в лесна плячка.

На същото основание можем да търсим причините за днешните кризисни процеси в образованието в устойчивостта на принципите, на които беше подчинено при предишния режим. Като всички останали социални услуги, и то беше евтина услуга, нещо повече – безплатна, което означава, че тези, които я извършват, трябва да бъдат слабо платени в името на общото благо. Днес логиката в останалите сфери на обществено обслужване е друга, но за образованието остана непроменена. И точно поради това, че тези, които през последните две десетилетия определяха политиката в сферата на образованието, бяха формирани в идейната среда на комунизма. Те не можаха да осъзнаят важността на образованието и останаха в плен на марксисткия икономически детерминизъм. Тоест за тях основното си остава икономическото развитие, растежът на производството, а когато това се случи, обществото щяло да има възможност да отдели повече инвестиции за образованието. В съвременния свят такава позиция е равносилна на впрягане на каруцата пред коня, тъй като именно инвестициите в образованието и на-

уката са тези, които в най-голяма степен се възвръщат. Най-общо казано, и днес не бихме могли уверено да кажем, че социалните права като обществено достояние са извоювани и отстоявани с общи действия и рационална аргументация. Българите и днес не правят почти нищо, за да отстоява правата си, те продължават да чакат властта да реши великодушно проблемите им. Но съвременните условия на живот, както и новата икономическа система не предлагат база, на която да се възкреси някаква мутирала форма на социалния консенсус от комунистическата епоха.

Нека се върнем отново към въпроса за консенсуса, смятан за основен успех на комунистическия режим и гаранция за трайността му. Ще отбележа, че този консенсус съдържа нещо повече от влаганото от стратезите на режима съдържание. Ефектът от установяването му има трайни странични последици. Като фактор и едновременно резултат от „нормализацията" на живота той се явява повратен момент в самото съществуване на режима, доколкото бележи края на радикалната му фаза и поставя проблема за функционирането му в новите условия. Това довежда до важни структурни промени в самото общество. През 70-те години се набелязва значително процентно увеличаване на работещите в сферата на услугите: транспорта, съобщенията, битовото обслужване, образованието, културата, туризма и т. н. Променя се и социалният състав на обществото, решаваща маса от хората се реализират вече извън сферите на промишлеността и селското стопанство и придобиват съответстващо на новия им статут образование. Режимът вижда в това успех при създаването на собствена „социалистическа интелигенция", предназначена да обезпечи нуждите му от квалифицирани кадри, необходими, за да отговорят на предизвикателствата на започващото в световен план технологично обновяване. И в общи линии тази интелигенция оправдава очакванията на режима, но в същото време човекът с по-висок образователен ценз става по-труден за манипулиране, не приема безропотно да регламентират границите на интересите и целите му. За режима става все по-трудно да си осигури началния пълен управленски комфорт. Намаленият натиск върху частната сфера окуражава творческите и научните кръгове да развиват некомформистки практики и стил на живот. Тези процеси засягат донякъде и останалите слоеве от населението. Печелещите все по-голямо място хедонизъм и консумативен манталитет са вдъхновени от западните консумативни стандарти и са основа на нарастващ снобизъм и имитации. Резултатът от всичко това е окончателното разцепване на живота и поведението на поданиците на комунистическия режим на две паралелно съществуващи вселени. Публичната сфера и частният живот все по-рядко се пресичат. Очертава се и нараства едно основно вътрешно противоречие: от една страна, постепенната хомогенизация на

обществото и стремежите за въвеждане на нови технологии го насочват по пътя на развитие, характерен за съвременните масови индустриални общества, които са все по-комплексни и трудни за силово управление; от друга – политически и идеологически режимът продължава да бъде прекалено силов и доктринерски. Това води до появяването на тенденции на скрит плурализъм на интересите в различни сфери на производството и на администрацията, които имат своите проекции и в самата партия.

Установеният консенсус в перспектива ще се окаже пагубен за самия режим, тъй като постепенно води до изтръгване на обществената опора изпод краката му. „Наблюдавал съм как генерация след генерация хората се променяха, ставаха по-практични, по-обиграни, как сменяха лозунги и дела, как напускаха общественото поприще и се връщаха към затворени семейни, родови или приятелски кръгове, сред които осъществяваха цикъла на своя живот.“[273] Тази тенденция за раздробяване и приватизиране на публичността прави донякъде поносима реалността на режима, пресъздавайки една архаична форма на органична общност, в която индивидът търси убежище от враждебната реалност. Тук човек се чувства по-сигурен, все по-труден за мобилизация, но и загубен за обществен живот. Консенсусът провокира един страничен, скрит ефект, който се оказва и една от причините за стагнацията на режима, характеризирайки го от гледна точка на статута на личността и формите на публичен живот като предмодерен. Така режимът загубва шансове да отговори адекватно на технологичните предизвикателства на съвременния свят и жизнеността му бавно ще изтече през отворените пролуки на системата.

[273] Николай Генчев, *Спомени*, с. 292.

XI

ПОСЛАНИЯТА НА ПОНЯТИЕТО „РЕАЛЕН СОЦИАЛИЗЪМ“

Понятието „реален социализъм“ е трудно за разбиране, тъй като съдържа голяма доза двусмисленост. Напразно ще го търсим в най-представителните речници и енциклопедии по научен комунизъм, партийна просвета или социални науки от комунистическата епоха. И въпреки това в текущата идеологическа работа много често се позовават на него. Думата „реален“ се среща в десетки доклади и речи, но и в тях напразно ще търсим някаква теоретична обосновка, понятието се декларира и декламира като нещо очевидно, ясно за всички. Като част от деловото говорене то придобива един неофициален статут. Изясняването на това, как възниква и какво се казва с употребата му, би ни дало възможност по-добре да разберем характера на обществото и на режима, който назовава. Какво е искал да каже режимът на своите поданици, а и на останалия свят с неговото лансиране? Това шифровано идеологическо послание, което малцина са разбрали, загубило ли е смисъла си в лавината от идеологически клишета, които партийният апарат произвежда и на които постепенно хората бяха престанали да обръщат внимание, причислявайки ги към празното говорене?

Археология на понятието

Археологията на понятието „реален социализъм“ ни отвежда към началото на 70-те години, когато в международен план се наслагват един върху друг два типа феномени. Първият от тях е завършването на прехода от капитализъм към социализъм в страните от Източна Европа, т. е. окончателното утвърждаване на комунистическата власт и на наложените от нея обществени отношения, форма на собственост и натрапен консенсус. Вторият е свързан с прерастването на антиколониалните борби за независимост в редица страни от Третия свят, не без окуражаването и военната помощ на Съветския съюз, в борба за „социалистическа ориентация“. [274] Марксистката фразеология и анти-

[274] Александър Яковлев описва как антиколониалните движения в третия свят и антиамериканската реторика въодушевявали съветското ръководство, което изсипвало милиони долари, за да поддържа режимите на „първите марксисти в Африка“ – императора канибал Бокаса, угандийския сатрап Иди Амин Дада и кървавия етиопски диктатор Менгисто Х. Мариам. „Вижте – възкликвал в тесен кръг Брежнев, – и в джунглата искат да живеят по ленински!“ *Здрач*, И. К. „Христо Ботев“, София, 2005, с. 278.

империалистическата реторика се разгръщат на фона на крайна социална и икономическа изостаналост и политически структури, отличаващи се с архаични форми на обществен живот, което близа в елементарно противоречие с базисни марксистки догми. Комунистическата терминология се преплита с национализъм, религиозни вярвания (будизъм или ислям), примитивни вярвания на африканските племена, родово-племенни отношения и т. н. [275] Желанието на Москва да въвлече в орбитата си тези страни налага едно инструментално разбиране на социализма. Зад високопарните изявления, с които се провъзгласява възникването на „световната система на социализма", една отдавнашна мечта, която обаче се осъществява в географски ширини, много различни от тези, мержелеещи се в утопиите на основателите, се крият не малки идеологически притеснения. Появява се въпросът, как може да се избегне дискредитирането на самата комунистическа идея от страна на новите практики и в същото време да се предотврати в страни от Третия свят разочароването от прекалено натрапващите се на вниманието отклонения от класическия съветски модел. С тази задача трябва да се справи свиканото в Москва през 1969 г. „Международно съвещание на комунистическите и работнически партии".

И така понятието „реален социализъм" се появява, за да регламентира съществуващите различия. То трябва да покаже, че наред с общите фундаментални закономерности на изграждането и функционирането на социалистическото общество (употребявано в ортодоксалния марксистки смисъл на първи стадий на комунизма), съществуват различни пътища и средства за постигането му, че строителството на социализма в различни условия неизбежно води към различни форми на организация на икономическия, политическия и духовния живот. Разлики, свързани с националните особености, степента на развитие и различната социална структура. Тоест идеологическият център официално регламентира възможността формите на „изграждане" на социализма да не бъдат затваряни в една догматично застинала представа поради необходимостта да бъдат съобразени със съществуващите реалности. Понятието възниква като опит да се постигне единство на очевидно трудно съвместими реалности, да се открие общото в различието. От тази гледна точка понятието „реален социализъм" се оказва напълно нефункционално, тъй като по същество трудно би могло да се говори за „общи фундаментални закономерности", характеризиращи т. нар. съветска система, и на практика в повечето случаи извън антиимпериалистическата реторика различията са повече от очевидни. Нещо, което беше потвърдено от развитието на нещата във въпросните страни от „третия свят", както и от усложнените отношения между Москва и установените с нейната подкрепа режими.

[275] Философская энциклопедия, т. V, Москва, 1970, с. 67–71.

Понятието „реален социализъм“ обаче се оказва по-устойчиво от самата „световна социалистическа общност“, която го бе вдъхновила. Употребата му някак неусетно, неофициално се пренася в идеологическия дискурс на властващите в Източна Европа комунистически партии за назоваване на процесите в собствените им страни. Тоест, ако в началото понятието е целяло не толкова да обясни, колкото да намали конфузията между съветския модел и практиките в нововъзникващите и ориентирани към „социализъм“ (политическа форма, която трябва да маркира разрива с капиталистическите метрополии) държави, по-късно то идва на помощ да оправдае нарастващите различия между съветския модел и марксистко-ленинското учение за изграждане на комунистическото общество, между собствените им практики и теорията, в името на която са разгърнати тези практики, между реалността и събудените илюзорни очаквания. За тази цел се извършва едно смислово изместване, негласна пресемантизация на самото понятие. То продължава да функционира не в първоначалното си лексикално значение, а винаги с някаква контекстуална натовареност.

Понятието не загубва напълно връзките със своя произход, за което говори фактът, че в употребата му се запазва първоначалната глорифицираща интонация, но съчетавана с известен реализъм, присъщ на понятие за вътрешна употреба, дискурс за изговаряне на собствената реалност. В това си качество понятието „реален социализъм“ се явява приземена версия на синонимите „зрял социализъм“, „развит социализъм“, „развито социалистическо общество“ и накрая „късен стадий на развитото социалистическо общество“. Така че във всеки конкретен случай се изважда удобното понятие. Всички те трябва да ни насочат към идеята за победилия социализъм. Но и във вътрешната си употреба, независимо дали назовава реалностите в Съветския съюз, в България или в някоя друга страна, понятието не загубва своята двусмисленост.

От честотата на употребата му в контекстите, в които се употребява, можем да съдим за процесите в комунистическото общество и за характера на нарастващите противоречия в него.

Прочити „отгоре“ и „отдолу“ на понятието „реален социализъм“

Нека разгледаме по-внимателно конотациите в употребата на понятието „реален социализъм“, които се влагат съзнателно от партийната пропаганда или непредвидено възникват в контекстовата му употреба в траекторията, очертана от момента на стабилизирането през втората половина на 60-те години до появяването на недвусмислени

признаци за структурната криза, в която режимът навлиза през 80-те години. Пред нас се разкрива многофункционално, с вариращо съдържание понятие. Въвеждането му в идеологическия репертоар на комунистическата партия се свързва със стратегията ѝ легитимността на режима да бъде дефинирана на нова основа. „Присъстваме на изместване на акцентите в репертоара на легитимиране на системата. Революционната легитимност посредством идеологията като такава бива изместена на втори план за сметка на подчертаване на успехите и ефективността на системата, преди всичко в сферата на икономиката – ефикасна и бърза модернизация, но също така и в социалната сфера – изтласкване на дефаворизираните слоеве, или посредством всеобщото образование."[276] Терминът „реален социализъм" придобива смисъла на едно съобщение – той идва открито да заяви, че социализмът, за който толкова се е говорило и мечтало, не е вече утопия или някаква далечна неясна перспектива, а е реалност. Той е придобил предсказваните от теорията контури. Реалният социализъм е едно изпълнено обещание, той дава ясна представа за социализма такъв, какъвто е. Можем да приемем, че това тълкуване възниква на базата на еднопосочната социална комуникация, представлява поглед „отгоре" върху понятието.

Александър Зиновиев в една от по-късните си книги от периода на изгнание ни представя това, което условно можем да наречем поглед „отдолу" върху понятието, тоест възприемане на системата от гледна точка на обикновения гражданин, на масата доминирани. Социализмът не е повече натрапена норма, а се е превърнал в реалност, тъй като хората са го приели и свързват с него реалните перспективи на своето развитие. Това е изведено в самото заглавие на книгата – *Le communisme comme réalité*. [277] И Зиновиев се заема да опише реалния социализъм по един обективен начин, „без разобличаване и апология", като добре изкристализирала обществена форма между всички останали форми. Той не се явява вече под формата на абстрактна идея и щедри обещания, а за милиони хора представлява начин на живот, постепенно наложил се като трайна перспектива. Комунизмът се е превърнал в психологическа реалност на обикновеното им всекидневие. Тази реалност е закрепена във факта, че многолюдните дефаворизирани маси намират в него социална сигурност, която носи поддръжката за режима „отдолу". Това прави според Зиновиев невъзможно връщането назад, т. е. гарантира реалната трайност на установения режим. „Ако хората искат да се върнат към благата на западната цивилизация, би трябвало да ги

[276] Andrzej Paczkowski, „Le parti communiste, machine de pouvoir. Du totalitarisme à la démocratie: le cas polonais", in *Le jour se lève. L'héritage du totalitarisme en Europe 1953–2005*, dir. Stéphane Courtois, Ed. Rocher, Paris, 2006, p. 231–232.

[277] Alexandre Zinoviev, *Le communisme comme réalité*, Julliard / L'Age d'Homme, Paris, 1981.

завоюват наново върху изцяло нова база и вследствие на това да изминат един нов исторически цикъл, предполагащ няколко века и неизчислимо множество жертви. Без при това успехът да бъде гарантиран."[278] И книгата завършва с един кратък параграф, озаглавен многозначително: „Необратимостта на социалната еволюция" Тук той отново подчертава факта, че комунизмът е предизвикал толкова дълбоки модификации в обществото, сам превръщайки се във фундаментална социална структура, че е много трудно, ако не и невъзможно, да бъде съборен и заменен с друг режим. Още повече че „комунизмът е произвел гражданите, от които има нужда, т. е. хора, способни да живеят единствено в общество от този тип."[279]

Би трябвало да се запитаме каква е причината само десетина години преди разпадането на Съветския съюз и краха на комунизма един от най-известните съветски дисиденти да прояви такова политическо късогледство и да се провали напълно в своите прогнози. Очевидно неговата позиция споделя някои от заблудите на част от западните съветолози (надценяващи устойчивостта на режима на базата на постигнатия през 60-те години консенсус), но не това е решаващото. Въпреки цялата му критика на съветския режим [280], дълбоко в неговото съзнание не са изживени илюзиите на комунистическия социален проект. Една от последните му книги, написана след като разпадането на Съветския съюз прави възможно завръщането му в Русия, хвърля светлината, необходима за намиране на подходящото обяснение. Книгата очертава характера и границите на определен тип дисидентска идеология – нейният бунт не е насочен срещу принципите на комунистическия социален проект, а срещу формите на осъществяването и деформациите му. В постсъветска Русия, тръгнала по пътя на дивия капитализъм, завърналият се от изгнание Зиновиев се оказва по-близък до комунистическата партия, отколкото до прозападните реформатори, и се заема с изработването на политически проект, модифициращ старата идея за конвергенцията на системите, определяйки я като алтернативна идеология. Идеология, алтернативна на „западничеството" (под което очевидно разбира западната идеология на индивидуалния успех и материалното преуспяване). Според него след краха на съветския режим на дневен ред отново застава проблемът за социалния идеал, който, обективно погледнато, е възможен само като комунистически. „Реалният социализъм съдържа в себе си само условията, необходими за движението по посока на идеала и възможността за по-успешна борба за този идеал. В СССР такава борба едва се зараждаше. Но тя бе осъзната не като бор-

[278] Пак там, с. 8–9.

[279] Пак там, с. 328–329.

[280] Alexandre Zinoviev, *Les Hauteurs béantes*, l'Age d'Homme, Paris, 1990. (Първо издание на немски език 1976.)

ба в рамките на комунизма, а като борба против комунизма."[281] Настъпилите промени в Русия са дело на определени елити, дело на реформи, по традиция спуснати отгоре, докато масите са запазили привързаността си към комунистическия социален идеал. Това се потвърждава и от факта, че когато в страната се поставя въпросът за приватизация на държавната собственост, огромна част от работниците се обявяват против, което на практика означава, че се обявяват против частната собственост. Но според него новият социален идеал трябва да се отличава от домарксовия и марксисткия комунизъм – той трябва да бъде не плод на въображението и субективните желания на угнетените маси, а резултат на научно изследване на колосалния опит на реалния социализъм и отделянето на това, което се явява в него универсално и непреходно. „Ориентирането към този опит коренно променя самия тип на социалния идеал, неговото конкретно текстуално съдържание (...) механизмите на неговото въздействие и изобщо целия комплекс, свързан с процесите с еволюционен характер."[282] Другият източник на тази алтернативна идеология трябва да стане научното изследване на самото „западничество", в което по силата на обективните социални закони се развиват антизападнически тенденции, подобно на комунистическите тенденции, зародили се навремето в рамките на западно-европейската цивилизация.

Тези разсъждения на Зиновиев ни насочват към други конотирани значения в употребата на понятието „реален социализъм", които до голяма степен очертават изходната му позиция в търсене на база за новия социален идеал, с който ще се въоръжи призоваваната от него „партия на бъдещето". Но това, което липсва в тезата на Александър Зиновиев и което представлява истинския проблем, е как да се разграничи социалният идеал от утопията, как да се преодолее изкушението въпросната партия на бъдещето да не посегне за целите на обичайната политическа прагматика към огромния мобилизиращ потенциал, съдържащ се в утопията.

Контекстуални значения на понятието „реален социализъм"

В самото въвеждане на понятието „реален социализъм" от официално овластените идеолози може да се види и една тактическа операция по отрезвяване, изразяваща в някаква степен обръщането към принци-

[281] Александр Зиновьев, *Идеология партии будущего*, Алгоритм, Москва, 2003, с. 156.

[282] Пак там, с. 232.

па на реалността. [283] Все повече се осъзнава необходимостта от спешно отделяне на принципите, върху които реално се е изградил режимът, от утопията, в чието име е дошъл на власт. С процесите на постепенно „нормализиране" на живота утопичното измерение на политическия проект се оказва все по-голямо бреме. Бреме, с което самият режим лекомислено се е натоварил. Разграничението, правено от марксистката теория между първи и втори стадий при построяването на комунистическото общество, в началото е предлагало голямо удобство. То е позволявало да се каже, че строителството на комунизма едва е започнало и за проекта като такъв не трябва да се съди по това, което се случва в момента. Всички трудности, недостатъци и изкривявания се приписват на преходния период, а очакванията се насочват към близкото бъдеще. В периода на завоюването на властта и нейното консолидиране спекулациите с утопията никак не са случайни – в нея е концентриран голям потенциал за организиране на масите. Но оказалата се на първо време изключително ефикасна стратегия на мобилизиране и съблазняване на масите, позволила стабилизирането на режима и постигането на консенсус около неговите ценности, предопределя и вграждането на утопията като естествен елемент в наложения консенсус. С умиротворяването на режима и навлизането му в коловоза на всекидневието напред излизат реалните проблеми на обществото, естествените нужди и очаквания на хората. От този момент нататък утопичният идеал се обръща фактически срещу своите бивши жреци. Обществеият комфорт, който им е осигурявал до този момент, ще трябва скъпо да бъде платен.

Появява се реална опасност социалната утопия да се обърне срещу режима. Тази опасност е забелязана от реформаторски настроените партийни идеолози още в края на 60-те години и намира място в редица полуофициални текстове. „В рамките на обсъждането на положението на развития социализъм се срещат също така и твърдения за това, че последният представлява не кратък преходен етап, а относително самостоятелна обществено-политическа формация (фаза, стадий) в историческата епоха на преход от капитализъм към комунизъм (...) Очевидно е, че социалистическата фаза на развитие на обществото се оказва значително по-дълга от това, което се е смятало по времето на Маркс и Ленин."[284] Самото съчетаване на една безлично условна форма на изразяване („се срещат също така и съждения") с неутралната форма на обективно констатиране („очевидно е, че...") показва колко трудно, ако не и невъзможно е изглеждало да се експонира обществено операцията

[283] Хрушчовият „комунизъм" по израза на Александър Яковлев е разжалван в Брежневия „реален социализъм".

[284] Философская энциклопедия, т. V, Москва, 1970, с. 69.

по отделяне на режима от социалната утопия. Теоретичната работа по осмисляне на ситуацията се ограничава на терминологично ниво – понятието „реален социализъм" идва да назове периода от историята на режима, когато комунизмът започва да губи месианския си импулс, когато утопичното измерение постепенно е изчерпило мобилизиращия си и ентусиазиращ характер и под напора на всекидневните нужди започва да се надига като въпросителна. Въпросителна относно това, кога ще се решават реалните проблеми, които дългосрочните програми за развитие не са в състояние повече да скриват под широката си мантия. Обещаваното от Георги Димитров чудо, че за 10 години „народната" власт в България ще постигне това, което други народи са постигнали за 100 години, не се случва и все повече няма изгледи да се случи.

В тази ситуация можем да видим основното вътрешно противоречие на комунистическата система – тя влиза в конфликт със собствените си идеологически основания. Така идеологията, в чието име се установява тоталитарната власт, в един момент не само става бреме, но и придобива значението на възможен критичен метаезик, който може да послужи за опора както на възникващите опозиционни настроения, така и на вътрешнопартийната критика отляво и отдясно. [285] Утопията по своята природа представлява радикална форма на критика, която поради откъснатостта си от реалността позволява изместване прицела на критическия потенциал, който я е породил. Нейният истински обект става не дадена фиксирана реалност, а разликата между каквато и да е реалност и носената от самата нея визия за това, което тази реалност трябва да представлява. В такъв смисъл комунистическата социална утопия като някакъв Франкенщайн заплашва да се обърне срещу своя създател, ако своевременно не бъде неутрализирана. Режимът се оказва пред сложната дилема как да принизи хоризонта на очакванията, без да подмени идеологическата си основа. Неговият окончателен крах в известен смисъл може да бъде определен и като резултат от нежеланието или невъзможността да бъде извършена тази операция. Което означава и неуспех да се напълни с реално и отчетливо изречено идеологическо съдържание самото понятие „реален социализъм". Скритият смисъл за малко необичайното за идеологическата реторика на режима понятие „реален социализъм" не достига до масите, тъй като не се вписва в обичайните пропагандни стереотипи. То най-неочаквано не съдържа в себе си нито призив към нещо, нито обещание за нещо. За първи път един пропаганден продукт не задължава масите към нищо, но не е в състояние и да им каже това, което е предназначен да им каже, тъй като не е снабден с капацитет да го артикулира. Понятието сякаш

[285] Ivaylo Znepolski, „A propos du *Passé d'une illusion.* Utopie et idéologie dans la pratique du socialisme réel", in *Les Temps Modernes*, № 589, Paris, 1996.

срамежливо подсказва това, което не бива да се каже направо. Определението „реален" иска да обозначи нещо действително съществуващо, а не е идеална конструкция, фикция; назованото е тук, на място, установено на практика и нямащо нужда от допълнително разкрасяване и оправдаване. Тоест скритото съобщение е: „Дотук с мечтите!" Оттук нататък трябва конкретна работа върху така сложилата се система. Но тази двусмисленост на посланието остава двойно неразбрана – и от масите, към които е адресирана, и от неговите създатели, уплашени от това, което са искали да изрекат. А именно, че „би могло да има и други форми на социализъм, тоест по-добри, но съобразно фактите това е единствената, която функционира." [286]

Хората подминават понятието, тъй като отказват да приемат установената реалност поради простия факт, че това би санкционирало натрупалото се разминаване между идеологическото говорене и политическото поведение. И би означавало легитимиране не само на новите социални различия, но и примиряване със загубилия идеологическите си основания наложен политически монопол. Официално „реалният социализъм" е построен върху принципа „Всекиму според заслугите", но в обществото все повече се чуват мнения, че някои вече са си построили комунизма, тоест живеят според принципа „Всекиму според потребностите". Но кой определя характера на потребностите на индивидите или на социалните групи? Единственият видим критерий произтича от включването на индивида в някой от списъците на номенклатурата, от мястото в партийната или държавната йерархия. Отминава времето, предоставящо големи възможности пред социалните низини, приказката за бързото изкачване по социалната стълба е приключила. Със стабилизиране на социалната структура на комунистическото общество се създават предпоставки за възникването на нови недоволства, произвеждани този път вътре в самата система, в слоевете, които са се явявали нейна първоначална база. Режимът постепенно се бюрократизира, а с това помръкват до голяма степен и обещанията, които е излъчвал.

Операцията за връщане към принципа на реалността напълно се проваля, във всеки случай тя не е по силите на тези, които сами са пуснали в политическа експлоатация социалната утопия. Неспособността за разделяне с утопичното измерение, на което продължава да се гледа като на универсално легитимиращо режима средство, е една от причините за краха на режима. А според Александър Зиновиев събудените от идеологическите спекулации свръхочаквания у хората дори е основната причина за подкопаването на основите му. Тези очаквания не им били позволявали да видят „това в обществото, което е осъществе-

[286] Eric J. Hobsbawm, *L'Âge des extrêmes...*, p. 485.

но, а е осъществено най-важното."[287] За Зиновиев изграденото в Съветския съюз и другите социалистически страни общество е напълно реално въплъщение на това, което са изповядвали всички класици на марксизма. И ако в реалността на историята се е оказало, че въплъщението на светлите идеали се придружава неизбежно с мрачни последствия, налага се нещата да се погледнат право в лицето. „Както обичат да казват философите марксисти, всяка придобивка е свързана с някаква загуба. Класиците на марксизма (...) не са могли да предвидят, че страдащото човечество ще открие ада по пътя към обещания рай. Най-малкото защото не са искали да го предвидят."[288] Тоест реалният социализъм е трябвало да бъде приет такъв, какъвто е, без разкрасяване, в качеството му на един добре дефиниран тип политически режим. Но научно осмисляне на практиките на реалния социализъм, както отбелязва и Зиновиев, не съществува – режимът продължава да се ситуира в две измерения: във въображаемото измерение на идеологическата утопия и в качеството си на емпирично съществуващ феномен, процепът между които става все по-очебиен и непреодолим. Посланието, съдържащо се в понятието „реален социализъм", от този момент нататък ще отпраща към реалността, а не към измисления свят на социалната утопия, оставайки, от една страна, до края неартикулирано, а от друга – неприемливо за тези, за които е предназначено. Хората отказват да приемат реалността такава, каквато е, и имат за това достатъчно основания. Техният отказ има стойността на отказ от реалността, което по същество е отказ от реалността на „реалния социализъм".

Краят на комунистическото мечтаене

Вацлав Хавел формулира отказа да се приеме житейската рамка, предлагана от „реалния социализъм", почти под формата на манифест. Той предприема една схематична реконструкция на пътя, извървян от комунистическия режим от установяването му до края на 80-те години. Според него 50-те години могат да бъдат приети до някаква степен, най-малкото в сравнение с онова, което идва след тях. Те продължават да наподобяват донякъде правенето на История! През това време многобройните концентрационни лагери са изпълнени с хиляди невинни граждани, но едновременно младежките строежи гъмжат от десетки хиляди ентусиасти на новото време, пеещи песни за изграждането на комунизма. Измъчваха и екзекутираха и заедно с това пишеха стихове във

[287] Alexandre Zinoviev, *Le communisme comme réalité*..., p. 232.
[288] Пак там, с. 16–17.

възхвала на диктатора. В края на 80-те песните на ентусиастите и виковете на изтезаваните заглъхват. Времето на идеалистите и фанатиците, на злодеянията на престъпните политици и изпитанията за героите отминава в историята. Революционният етос и терорът са наследени от ограничен консерватизъм, предпазливост в постоянното търсене на алиби и бюрократична анонимност. За режима идеологията представлява формализиран ритуал, позволяващ му да се легитимира пред обществото, и език за вътрешна консумация. Правителството, така да се каже, национализира времето, благодарение на което последното е сполетяно от тъжната съдба на толкова други национализирани неща: то започна да залинява. [289] Това описание е метафоричен еквивалент на отдавна утвърдения израз „Брежневото безвремие". Но Хавел му дава и друго име – напреднала и стабилизирана тоталитарна система. „Късната тоталитарна система – обобщава той – се опира на инструменти за манипулация, така рафинирани, така комплексни и така могъщи, че тя няма защо да произвежда убийци и убити. Още по-малко пък ревностни строители на утопии, които предизвикват объркване със своите мечти за едно по-добро бъдеще. Понятието *реален социализъм*, изобретено от тази епоха за самата себе си, посочва добре тези, за които няма място в нея: мечтателите."[290]

„Реалният социализъм" според него отбелязва изчезването на историческия хоризонт, което е равно на лишаване на живота от смисъл. Хавел едва ли е искал да изрази съжаление за отминалото време на това, което назовава „революционен етос". Сравнението между установяващия се и късния, уморен тоталитаризъм е призовано, за да се подчертае, че режимът е загубил идеологическите си основания. Социалната утопия, от една страна, е била оръжие за съблазняване на масите, а от друга – вътрешно убеждение и кредо на мнозина образовани и съзнателно ангажирани в движението идеалисти. Постепенно, превръщайки се в партия на властта, загрижена основно за запазване на своя монопол (който се свежда до монопола на определена тясна група), комунистическата партия се отчуждава все повече не само от масите, но и от непригодните за новата реалност спътници „мечтатели". Краят на комунистическото мечтание е провъзгласен не от кого да е, а от самия субект, първоначален генератор на това мечтание. И от един момент нататък режимът не само ще направи неуместни „мечтателите", но ще ги спечели за свои опоненти. Ето защо е важно да разберем кого Хавел визира с понятието „мечтатели". Дали има предвид само идеалистите комунисти, които заедно с проекта за „нов свят" са станали неудобни

[289] Vaclav Havel, „Histoire et totalitarisme", in *Essais critiques*, Calmann–Lévy, Paris, 1989, pp. 164–169.

[290] Пак там, с. 165.

за режима, или също така и самия себе си, тоест дисидентите, голяма част от които критикуват системата от позицията на разочарование от провала или изопачаване на проекта. Тук се кръстосват пътищата на „мечтателите“ и дисидентите, мнозина от които са бивши мечтатели или все още продължават да са такива. Отстраняването на утопичното измерение на режима позволява на дисидентството да построи част от стратегията си върху изобличаването на нарастващата пропаст между идеала и практическото състояние на нещата в обществото (това до известна степен е продиктувано и от съображения за избягване на репресиите). Точно тези „мечтатели“ има предвид Хавел, мнозина от тях са и негови сподвижници от Харта 77. Това е един вид признание, ако ли не и амнистиране, на заблудите от тяхното минало на ентусиазирани фанатици. Оттук впрочем идва и самият термин дисидентство – дисидентът е човек, който се е отделил, не принадлежи повече към кръга на господстващия възглед. Един вид консолидиране на целия антитоталитарен фронт, който не се отказва от използването на критичния потенциал, съдържащ се в утопията.

Но трябва ли да се оплаква загубването или потъпкването на утопичното измерение на комунистическия проект? Едва ли, тъй като той не би могъл и да има друга съдба, поне в контекста, в който има амбицията да се реализира. Становището на Хавел от 1987 г., когато е публикувано есето му „История и тоталитаризъм“, само потвърждава факта, че дисидентството се е позовавало имплицитно на утопичния проект като на една критична по отношение на установената реалност инстанция, но без да ограничава своята позиция до това, както показва и дейността на самия Хавел. В изоставянето на теологичния аспект от комунистическата идея Хавел все пак вижда само негативния момент – загубването на перспективата, безвремието, свиването и издребняването на комунистическото всекидневие. Той обаче не вижда или подценява в това ново състояние на обществото важния повратен момент в еволюцията му. Никак не е за пренебрегване разликата между методите на софистицирано манипулиране (а и ходът на събитията показа, че те не се оказаха толкова ефикасни, доколкото не спасиха режима) и физическото унищожаване на опонента от възходящия тоталитаризъм. Точно отстраняването на комунистическото мечтание и на „мечтателите“ направи възможна еволюцията на режима, която в края на краищата направи възможно и мирното демонтиране на системата. И в други текстове срещаме подобни оценки за „мечтателите“ от автори, разглеждащи в силно критична светлина комунистическия режим: заклеймявайки късните бюрократично-корупционни практики на режима, те заявяват предпочитанията си към честните комунисти-идеалисти. От една абстрактно морална гледна точка тази преценка е основателна, но не можем да не забележим, че кариеристът-циник и ко-

румпираният бюрократ допринесоха много повече за краха на режима. Донякъде косвено, но във финалните епизоди на оттеглянето му – и директно. „Реалният социализъм“ сам породи собствените си гробокопачи – ако използваме един любим израз от марксистката лексика – и всеки от тях по свой начин ще допринесе за свалянето му от историческата сцена. В този момент рамо до рамо ще се окажат кариеристът-циник и дисидентът, а „мечтателят“ отново ще заеме традиционната си роля на носталгичен апостроф на ставащото.

XII

СОЦИАЛНАТА СТРУКТУРА НА „РЕАЛНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ“

Въпреки някои национални особености социалната структура на комунистическите страни от Източна Европа се оформя и подчинява на един общ модел, императивно зададен от марксистката теория за класите и класовата борба и от нейното пилотно реализиране след Октомврийската революция. Ако говорим за разликите, те не се проявяват на нивото на общата социална структура, а по-скоро в изходните позиции, от които започва преструктурирането на старото общество, и в начина, по който се интериоризира промяната в индивидите, в преобладаващата психологическа нагласа. Тези различия дават отражение върху интензивността и дълбочината на деструктивните процеси, на които е подложена заварената социална структура. Установеното в България комунистическо обществото е белязано и от спецификата на българското историческо развитие. Не може да се пренебрегне фактът, че налагането на комунистическия режим става в една страна с кратка, едва от пет-шест десетилетия буржоазна история, с преобладаващо дребно и средно селско население, на фона на липсата на потомствена аристокрация и на установена съсловна култура, способна да очертае легитимна йерархия в обществото. Градската култура на свой ред, макар и да прекрачва стадия на външната подражателност, няма особено дълбоки корени. Липсват също така добре структурирани политически, икономически и интелектуални елити. Успоредно с това налице са многократно коментираните от историците и народопсихолозите егалитарни нагласи на застиналото в продължение на петвековното турско господство традиционно общество. Историческото формиране на българския характер и отношение към света е извършено в границите на малката общност и трудно се проектира в цели, несъвпадащи с непосредствените интереси на тази общност. Тази национална особеност има за следствие един двойствен ефект: способства за сравнително бързото и безпрепятствено утвърждаване на наложените от комунистическия режим социални структури и в същото време работи пасивно за вътрешното разпадане на същите тези структури. Нещо, което ще проличи в процесите на задълбочаващата се криза в края на 80-те години.

Работниците и селяните – „две дружески класи“

Марксистката концепция за класовата структура на обществото е достатъчно известна и обект на множество изследвания, коментари и дебати, за да не трябва да я излагам тук подробно. Ще припомня само основните ѝ положения, доколкото са необходими като изходна точка за обсъждането на това, което се определя като „творческо развитие на марксизма“ в постановката за класите в условията на победилата революция. Маркс разглежда класите като човешки групи, обединени от общи черти, между които определящи са мястото в производствения процес и характерът на собствеността върху средствата за производство. Интересите на различните класи са противоположни и несъвместими, така че не е възможно да бъде постигнат компромис между тях. По-ранните исторически формации оставят впечатление за усложненост на социалната структура на обществото: в робовладелския строй – наличие на патриции, конници, плебеи, роби...; във феодалния – феодали, васали, градски занаятчии, калфи, крепостни селяни..., но буржоазната епоха оголва социалните отношения и помага да се открои отчетливо биполярната класова структура на всички тези общества – свободни и роби, феодали и крепостни, буржоа и пролетарии. С други думи, разделението между потисници и потиснати остава константно. Перспективата е неизбежният сблъсък между тях в момента, когато „класата в себе си“ се превърне в „класа за себе си“, т. е. когато придобие класово съзнание и се организира за защита на правата си. Този неизбежен класов антагонизъм Маркс определя с понятието класова борба. „Историята на всички досегашни общества е история на класовата борба“ – така започва първата глава на „Комунистическия манифест.“[291]

С победата на революцията и установяването на диктатура на пролетариата нещата се променят, но това съвсем не означава, че класовата борба се прекратява. Тя продължава в нови условия, с нови средства и форми. Огромната разлика е в това, че вече пролетариатът е станал доминиращата, тоест господстващата класа. В негови ръце са механизмите на държавната репресивна машина, които, както проследихме в първата част на книгата, са използвани за смазване съпротивата на свалената от власт буржоазия и на всички, които са враждебно настроени към промяната. Партийната пропаганда ще функционира така, сякаш нищо не се е променило и старото противопоставяне между експлоататорска класа и трудов народ продължава, тъй като това твърдение притежава силно мобилизиращ привържениците ефект. Твър-

[291] Карл Маркс, Фридрих Енгелс, *Комунистически манифест*, ГАЛ-ИКО, София, 1999.

ди се, че в преходния период от капитализъм към социализъм класовата борба не само не отмира, а се засилва с „все по-големите успехи на социалистическото строителство". Програмно обявената цел на диктатурата на пролетариата е премахване на класовите различия, но на първо време задачата се свежда до премахване на техния антагонистичен характер. И така с процеса на десталинизация в Съветския съюз и укрепването на властта на партийната бюрокрация тезата за класовата борба постепенно изчезва от партийния речник и в България. Самото понятие класи обаче остава.

Комунизмът, дошъл на власт в името на работническата класа, не може да не запази понятието класи, тъй като би се появил вакуум в самата формула на властта, би изчезнал субектът на властта. Така се появява едно очевидно вътрешно противоречие в самата идеология. От една страна, диктатурата на пролетариата е установена в името на премахването на класовите различия и в някаква степен успява (по отношение собствеността върху средствата за производство и провъзгласяването на общи права и задължения), но от друга страна, новата социална структура очевидно продължава да бъде хетерогенна. Не е възможно, особено на първо време, да бъдат прикрити съществуващите различия между двете най-големи социални групи – работниците и селяните. Тяхното припознаване позволява да се запази понятието класа, но то не функционира вече върху традиционната социална плоскост. Марксизмът-ленинизмът говори за наличието на две дружески класи и произхождащата от тях интелигенция. Разбира се, класите са дружески, но диктатурата е пролетарска, а работническата класа е не само авангард, но и класа модел. Самото комунистическо общество е описвано като хоризонт, в който ще изчезнат различията между работниците и селяните, между града и селото. Което означава, че селото е обречено, тъй като от гледна точка на комунистическата идеология то носи негативите на традиционното общество. [292] Предвижда се разликата между града и селото да се запази само през първия етап от изграждането на комунистическото общество. В него ще са налице и класови противоречия, които произтичат от все още съществуващите социални различия, но тези противоречия се определят като „неантагонистични", доколкото са продукт по-скоро на професионални особености, начин на живот, културен статут.

Но въпреки усилията на теоретиците на „реалния социализъм" да поддържат тезата за двете дружески класи, тя постепенно загубва убедителността си. Социалният статут не може да бъде определян единствено на базата на икономически фактори – наличието или, както е в

[292] Маркс говори за „идиотизма на селския живот", а Ленин определя селяните като най-консервативната част от обществото.

случая, липсата на собственост. Самата Марксова постановка отчита този факт: процесът на възникване на класово съзнание превръща класата в класа за себе си, тоест в класа с осъзнати общи интереси. Равнището на материалния живот е в основата на проявяването на класово съзнание, но както показа Морис Албвакс, начинът на живот не зависи единствено от него. След 9 септември 1944 г. лишаването на всички в еднаква степен от собственост би трябвало да изравни начина им на живот, но на практика това не става. Нещо повече, не се потвърждава и предположението за тясна корелация между начина на живот и политическия избор. Не всички бедни се оказаха на едната страна и не всички богати на другата. В периода на диктатура на пролетариата не бяха редки изключения случаите, когато работници или дребни селяни биваха обявявани за контрареволюционери, а градски чиновници и специалисти се поставяха в услуга на комунистическата власт. Тоест и в двата случая е налице отклонение от теоретично постулираната дефиниция за класово съзнание и класова солидарност. Следователно основен проблем се явява определянето на базата, върху която се проявява чувството за класова принадлежност. Точно в това е и проблемът на комунистическото общество в периода между 60-те и 80-те години. Постулираните две дружески класи започват прогресивно да губят характера си на социални съвкупности, обединени в процеса на самопознание, тъй като в обществото не съществуват други общности, в отношение към които да се определят, откроявайки своята специфика. [293] Парадоксално, ако в буржоазния етап от развитието на страната съществуват достатъчно доказателства, че и работниците, и селяните са били *класи за себе си*, то с идването им на власт, с превръщането им в доминиращи класи те извървяват обратния път, превърнати са в *класи в себе си* в един процес на вторично отчуждаване.

Да си работник или селянин престава да означава каквото и да било относно мястото в социалната структура на обществото. Понятието *работник* се обезличава, тъй като в качеството му на универсален етикет, удостоверяващ причастността към режима, то започва да се прикачва към различни категории дейности. Изключително разпространено е понятието „партиен работник", натоварено с двойната конотация за човек, работещ в апарата на комунистическата партия,

---

[293] „Аз разбирам под класа един исторически феномен, унифициращ разнородни събития без видима връзка както в обективността на опита, така и на съзнанието. Наблягам върху историческия характер на феномена. Не схващам класите нито като една *структура*, нито даже като една *категория*, а като нещо, което се случва по същество – и което, може да го кажем, се е случило в човешките отношения." E. P. Thomson, *La Formation de la classe ouvrière anglaise*, Gallimard/Seuil, Paris, 1988, p. 13. (Първо издание: *The Making of the English Working Class*, New York, 1963).

и за партийния апарат като част от работническата класа. Подобни семантични стратегии са заложени и в понятията „работник на културния фронт", „работник на фронта на образованието", „работник на фронта на международните отношения", „работник на тихия фронт" и т. н. Презумпцията е, че всяка от тези области на човешка активност е фронт, на който се защитават интересите на работническата класа. Дори селяните са наричани работници на селскостопанския фронт. Понятието работник постепенно се изпразва от традиционния си смисъл и се свежда до някой, който извършва някаква работа, тоест не е рентиер или тунеядец, ако използваме речника на епохата. Така стругарят, чиновникът, художникът, партийният функционер, дипломатът, агентът и т. н. изчезват, претопени в лоното на класата авангард.

В същото време работници и селяни съвсем реално съществуват, само че на въпроса дали в своята съвкупност имат еднакъв начин на живот, едни и същи убеждения и чувство за обща съдба, трябва да дадем отрицателен отговор. Това са хора с различен начин на живот, с различни традиции, различен престиж и най-накрая – с различна култура... Между тях не наблюдаваме прояви на солидарност, не само в класата като цяло, но и в един отделно взет бранш на общественото производство. Самата субстанция, на която се позовават класите, се изпразва от съдържание, тъй като и работниците, и селяните са лишени от саморепрезентиране. Символният им капитал е иззет и прехвърлен върху комунистическата партия, която е поела изцяло ролята на защитник и говорител на техните общи интереси, единствен носител и изразител на класовото им съзнание. Тя управлява от тяхно име, но работниците не са в състояние да изразят различно становище от силата, която е събудила и изразила класовото им съзнание. Този факт изцяло потвърждава застъпената от Зиновиев теза, че в обществото на реалния социализъм работническата класа и селячеството са мъртва, инертна маса, от която нищо не зависи. Толкова дълго време се е управлявало от тяхно име, че те са се превърнали във формално алиби на режима, върху което не съвсем справедливо е прехвърлена и голяма част от вините, които той е натрупал.

В понятието работническа класа са се приютили онези 18 милиона „управленци" в Съветския съюз, за които говори Горбачов по време на опитите му да реформира партийния апарат. [294] С други думи, тази бюрокрация представлява 90% от числеността на гражданската администрация и 15% от активното население. В България, отчитайки всички пропорции, нещата не стоят по-различно. Партийната бюрокрация е група, която статистически значително нараства и става видима в

[294] „Вечна дружба. Секретни стенограми от Фонд за социални и политически изследвания" (Москва), сп. *Факел*, № 3, София, 2005, с. 357.

социалната структура на комунистическото общество, но която все по-усърдно се стреми да избегне собственото си идентифициране, идентифицирането на мястото ѝ в реалната, а не имагинерната (идеологически постулирана) структура на обществото. В тази имагинерна структура ще попълне и интелигенцията, която е определяна не по нещо друго, а по произхода ѝ: работническо-селска интелигенция. Понятие, също достатъчно неясно и безсмислено. Можем ли да приемем, че тази част от нея, която произхожда от работническата среда, става „работническа интелигенция", а другите си остават „селска интелигенция"? Този въпрос мълчаливо се е подминавал за сметка на обединяващата ги характеристика – „социалистическа интелигенция". Една значителна, нарастваща армия остава неидентифицирана, почти нелегално съществуваща за официалните социални класификации и статистики, тъй като превърнатото в празна черупка понятие класа по идеологически съображения не знае какво да прави с нея.

Междувременно ролята на интелигенцията е нараствала и тя започва да има все по-малко общо с класовия си произход, съответно с работниците и селяните. В известната си статия „Великото време на интелигенцията"[295] Желю Желев разви тезата, че главното съдържание на Горбачовата перестройка е борбата на интелигенцията срещу партийната бюрокрация. Отчитайки това, реформаторското крило в комунистическата партия се опира на интелигенцията, за да осъществи набелязаните реформи в обществото. От така формулираната теза може да се получи превратното впечатление, че интелигенцията най-накрая официално е получила полагащото ѝ се самостоятелно място в социалната структура на комунистическото общество. Статут, който с еднаква основание може да бъде даден и на партийната бюрокрация. Но какво в тази схема е мястото на стратегическия съюзник на интелигенцията – „реформаторското крило на партията"? При партийната бюрокрация или при интелигенцията, или по-скоро има аргументи и за двете? С времето партийната бюрокрация и държавната администрация все по-тясно се свързват и до голяма степен се припокриват като социални групи със „социалистическата интелигенция", не само поради еднаквия образователен ценз, но и поради реалния процес на дифузия, тоест поради нарастващо рекрутиране на партийни и административни кадри от академичните и творческите среди. Все повече са интелектуалците по високите етажи на властта. И все пак, въпреки цялата приблизителност на тезата му, в статията на Желев със закъснение от няколко десетилетия се констатира социалното отсъствие на класите на работниците и селяните и имплицитно се поставя въпро-

[295] Желю Желев, „Великото време на интелигенцията", в. *Народна култура*, 22 юни 1988.

съм за партийната бюрокрация (в нейните две фракции) като истински субект на господството.

Номенклатурата – една нова класа?

Само няколко години след Октомврийската революция все по-видима става една нова прослойка, в която влизат хора от партийното ръководство, от държавния апарат и от органите за сигурност, която съсредоточава в ръцете си огромна власт. Появяват се редица изказвания в този дух [296], но за първи път това мнение е концептуализирано и аргументирано изложено едва през 60-те години в книгата на Милован Джилас „Новата ръководна класа". Тя е публикувана почти едновременно в Европа и Америка и привлича вниманието на широката общественост и на изследователите на комунизма върху феномена, тъй като излиза изпод перото на висш член на югославската комунистическа партия, която претендира, че отстояваният от нея самоуправленски модел на социализъм е алтернатива на съветската система. Поради тази причина книгата придобива едновременно статут на автентично свидетелство и на самокритика, доколкото критиката не идва от някой обиден маргинализиран партиен другар, а от високопоставен действащ член на партийното ръководство. Самокритиката му обаче не става нещо повече от индивидуален жест с тежки последствия за автора. В тезата на Джилас може да открием отзвук на троцкистката критика на съветската система, изразена в идеята, че партийната бюрокрация е подменила идеята за властта на пролетариата и я е монополизирала. На официално отстоявания догма за безкласовото общество Джилас противопоставя класическата марксическа парадигма за двете антагонистични класи – привилегировани и онеправдани. Дошлите на власт в името на свободата се превръщат в потисници на свободата. Партийната бюрокрация се явява в ролята на една нова класа, притежаваща „привилегии в пари и услуги, произтичащи от изключителните права – осигурени от монопола на партията – да осигурява разпределението на националния доход, да определя заплатите, да ръководи икономиката и да разполага с националното богатство". Тази нова класа „извлича своята власт, своя престиж, своята идеология и своите навици от една специфична форма на собственост – която не притежава в каче-

[296] Михаил Восленски, *Номенклатурата. Господстващата класа в СССР*, Издателска къща „Христо Ботев", София, 1993. Първо издание: Mikhail S. Voslenski, *Nomenklatura, der herrschende Klasse der Sowjetunion*, Wien, Molden, 1980. Първа глава от том I на книгата предлага богата панорама на текстове и изказвания, трасиращи пътя на осъзнаване на този факт.

ството ѝ на лична собственост, но която ръководи и която разпределя в името на народа и обществото."[297]

По-късно ръководната класа в комунистическото общество получава името номенклатура. То се налага в обществената комуникация по два различни канала: служебен, протичащ на нивото на вътрешнопартийната комуникация, и неофициално-публичен – на нивото на рецепцията на повече или по-малко отчетливо формирани определени обществени мнения и настроения. В зависимост от канала семантичното значение на понятието номенклатура значително варира. В партийния речник то функционира като техническо понятие, свързано с определена организационна технология, тоест аксеологично неутрално. Докато във всекидневните си неофициални употреби то функционира в етично-оценъчен ключ и конотира пейоративно отношение. С увеличаването на вътрешната стагнация на комунистическия режим определен превес взима публично-неофициалната употреба на понятието, факт, подчертаващ нарастващия градус на обществена фрустрация. Понятието номенклатура фокусира вниманието върху все по-отчетливо проявяващото се неравенство и върху оценяваните като незаслужени привилегии в едно общество на несигурност и дефицит. Много бързо след периода на догматичния егалитаризъм и в България, както и в другите комунистически страни от Източна Европа, започва ново разслоение на обществото и от илюзията за изграждането на общество на социалната справедливост не остава почти нищо. В мирните години, последвали насилственото установяване на режима, става все по-ясно, че премахвайки един вид неравенство, той създава нови форми на зависимост, които идеологическата реторика за ново общество и нов човек все по-трудно прикриват. За това свидетелства и преобладаващата мотивация на участниците в първите големи митинги на зараждащата се демократична опозиция в България след 10 ноември 1989 г., както и тематичната насоченост на речите на нейните утвърждаващи се лидери, качили се на вълната на социалното недоволство на възникналите нови дефаворизирани слоеве. Първите лозунги не са лозунги за свобода, а са насочени срещу привилегиите и са израз на повишени социални очаквания. Една популярна песен от първите спонтанни митинги на раждащата се политическа опозиция олицетворява раздялата с комунизма с раздялата с панелния апартамент и трабанта... Подобни масови нагласи са артикулирани в обемния труд на Михаил Восленски „Номенклатурата. Господстващата класа в СССР".

Както и при Джилас, позицията на Восленски може да бъде определена като критика отвътре на системата, критика от гледна точка на потъпкания идеал, като протест срещу узкористяването на смисъ-

[297] Milovan Djilas, *La nouvelle Classe dirigeante*, Plon, Paris, 1957, pp. 45–83.

ла на социалните промени след революцията. „В управленския слой на обществото комунистите по убеждение бяха заменени от комунисти по име."[298] В основата на тази трансформация са посочени хората с „продажна съвест", изместили старата Ленинова гвардия. Позицията му може да бъде определена като на разочарован марксист-ленинец, останал верен на първоначалния социален проект. Восленски се обляга на Марксовата теория за класите, но основния си аргумент намира до голяма степен в прагматизираната и битовизирана интерпретация, която Ленин дава на Марксовата постановка: „Класите са такива групи от хора, едните от които може да си присвояват труда на другите благодарение на разликата в местата, които заемат в определен строй на общественото стопанство."[299] В тази дефиниция акцентът е поставен върху процеса на *присвояване* (кражба), което извиква представата за непосредствено овеществяване на отношенията. Процесът на присвояване от страна на номенклатурата не е резултат, както отбелязва и Джилас, на непосредствената собственост върху средствата за производство, а произтича от ръководната позиция в обществото. „Историята доказва: всяка управляваща класа винаги е била и експлоататорска."[300] Да управляваш, значи да господстваш. Разликата между властта на буржоазията и властта на номенклатурата донякъде е формална. Буржоазията управлява преди всичко икономически, имайки контрол върху непосредственото материално производство, а оттам играе роля и в политиката. Историческият път на номенклатурата минава от превземането на властта към господство в производствената сфера. „Буржоазията е класа от хора, които имат и затова властват. Номенклатурата е класа от хора, които властват и затова имат."[301]

Какви са границите на новата класа, или с други думи, какви са критериите за принадлежност към нея? Очевидно едва ли може директно да бъде използван критерият, издигнат от марксизма при анализа на предхождащите обществени формации – собствеността. Джилас поставя този въпрос на няколко пъти, но както справедливо отбелязва Восленски, не му намира отговор. Но и самият Восленски също е силно зат-

---

[298] Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 199. Ето какво казва по този повод и един от сътрудниците на Тодор Живков: „Беше ли Тодор Живков убеден в комунистическите идеи? Такъв въпрос може да се стори странен, но аз смятам, че той никога не е бил убеден комунист. По-скоро той използваше създадената от партията машина и комунистическата идеология за съхраняване на властта." Константин Чакъров, *Вторият етаж*, Издателска компания К&К ООД, София, 1990, с. 98–99.

[299] М. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 39, с. 15. Цитат по Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 11.

[300] Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, с. 127.

[301] Пак там, с. 127.

руднен. В книгата му са предложени няколко допълващи се или по-скоро пресичащи се критерия, нито един от които не е в състояние да се превърне в задоволителна база за теоретичното решаване на проблема. Преди всичко Восленски подчертава факта, че принадлежността към новата класа се определя от мястото в системата на управлението. „Управленците – това е номенклатурата."[302] И още: „Политическото ръководство е всъщност най-висшата функция на номенклатурата."[303] Тези дефиниции не ни помагат много да разберем същността на новата класа. Те по същество са тавтологични: излиза, че управляващите са номенклатура, тъй като управляват. Но позицията в управлението не е сигурен белег на класова характеристика. В комунистическия режим длъжностите формално са изборни и понякога във висшите етажи на партийното ръководство или държавната администрация попадат с чисто репрезентативни функции, за да се отговори на идеологическите предубеждения за народния характер на властта, челни работници, селяни, артисти, ветерани от съпротивителната борба... Всяка прослойка има своята квота, колкото и скромна да е тя. Техните представители намират място например в ЦК на Партията, но нямат никакво влияние върху решенията му. Тоест те формално са част от управлението, но не управляват. И още нещо: след един мандат на тяхно място попада друг работник, селянин или артист, което означава, че след четири години всеки от тях губи ефимерно притежаваната за този срок класова принадлежност към номенклатурата, което прави границите на „новата класа" неуловими. Те не се очертават от някаква съвкупност от реално съществуващи индивиди, а по-скоро от една функция.

Държавният апарат никога не е независим от социалната класа, но не може изцяло да се обясни и сведе до класата, тъй като има и общи функции, които правят възможно поддържането на живота в обществото. Анализът на политическите системи показва наличието на феномена олигархия във всичките им форми, наблюдавани в съвременното общество. „Какъвто и да е начинът на рекрутиране на правителствата, каквото и да е функционирането, на теория или на практика, на Държавата, един режим е винаги в ръцете на малка група хора. От тази гледна точка режимите, наричани демократични, не се различават от режимите, наричани тиранични или авторитарни. Формите се променят, тоест идеалите и принципите, в името на които малинствата властват, но олигархията е постоянно налице."[304] Специфична черта на съвременните общества е разделението на социалните сили и полити-

[302] Пак там, с. 125.

[303] Пак там, с. 126.

[304] Raymond Aron, „Classe social, classe politique, classe dirigeante", in *Archives européennes de sociologie*, Paris, 1960, pp. 260–281.

ческите авторитети и в частност обособяването на политическите функции. Във връзка с това Раймон Арон предлага разграничаване между две основни понятия – *политическа класа* и *управляваща класа* (съвпадаща с доминиращата социална класа), което би улеснило анализа на структурата на обществото. Управляващата или доминиращата социална класа не изпълнява собствено политически функции, но е привилегирована и с различни средства упражнява влияние върху тези, които управляват от нейно име. В системата на либерална демокрация това може да става поради морален авторитет или поради икономическа или финансова мощ. В системата на комунистическо управление по силата на идеологическата догма работническата класа е управляваща и като такава е носител на символен капитал, който легитимира властта и поради това се ползва с привилегии, които изтласканата буржоазна класа не притежава. Политическата класа на свой ред се състои от тесен кръг хора, който изпълнява политическите функции на управлението. Всички режими притежават политическа класа – една малобройна управляваща група, доколкото съвременната държава е административна държава. Михаил Восленски се позовава на една мисъл на Енгелс, но я интерпретира неправилно. „В основата на делението на класите – пише Енгелс – лежи законът за разделението на труда. Но класите не бива да се смесват с професиите (...) Делението между класите става по социален, а не по професионален признак."[305] Характеристиката „управленци", която Восленски дава на номенклатурата, насочва точно към една професионална характеристика. Разликата между демократичната и тоталитарната система следователно не трябва да се търси в това, доколкото всяка система на управление носи някакъв вид облаги, а на първо място в начина на селекция и организиране на елитите, в начина, по който се упражнява авторитетът. Раймон Арон посочва пет разграничителни критерия: социален произход на елитите, начин на набиране на политиците (висши функционери, интелектуалци), качества, осигуряващи успех в кариерата, форми на кариера и степен на съзнанието за солидарност между членовете на дадена категория. И на второ място, но не по значение, Раймон Арон посочва характера на отношенията, които се установяват между ръководните малцинства и социалната класа. Между върха и базата се разполагат социални групи, всяка дефинирана от участието си в процеса на производството, от свой начин на живот, от свой начин на мислене и от своя ценностна система; а след това и от отношението на тези групи помежду им, както и от отношението им към масите... Различни категории принадлежат към ръководната класа, тъй като притежават: политическа власт, администт-

[305] Фридрих Енгелс, в К. Маркс и Ф. Енгельс, *Сочинения*, 2-е изд., т. 20, Москва, с. 293. Цитат по М. Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 11.

ративна власт, военна власт, икономическа власт, символен капитал (интелектуалци, артисти, спортисти, дисиденти) и т. н. Тези категории са представени във всяко общество, само че в съветския тип система има по-малко разграничения и преди всичко няма свобода на диалога и противопоставянето между тях. [306] Всички в известна степен са превърнати в държавни функционери и обединени от партийната дисциплина, изглеждат като монолитна група. Но конкуренцията между тях не бива да се омаловажава, тъй като, както показва историята на режима, в един момент тя не може повече да се прикрива. Тезата на Восленски за „управленците" като класа произлиза пряко от комунистическата утопия, която постулира определена идея за равенство. Това не е буржоазното юридическо равенство пред закона, а социалното равенство, което в определен аспект се тълкува и като равенство не само в благата, но и във взимането на решения, нещо свързано с постулатите на колективизма.

Както вече отбелязах, тезата на Восленски се развива и в друг аспект – номенклатурата използва позициите си на управляваща класа, за да си присвои общонародната собственост. Но той си дава сметка, че конкретният партиен функционер, на каквото и място в йерархията на режима да се намира, формално не притежава нищо свое, макар да се разпорежда било с отделно предприятие, било да отговаря за развитието и функционирането на цял сектор от народната икономика или да изготвя държавния бюджет. Историята и практиката на комунистическия режим ни предлагат множество примери за това, че когато хората от високите етажи на властта загубят поста си, заедно с това загубват и всичко останало, а по времето на Сталин най-често и живота си. Нелогично е да се приеме обаче, че класовата принадлежност е нещо, от което в резултат на субективно хрумване във всеки един момент могат да те извадят. Как тогава Восленски примирява това положение с убедеността си, че именно собствеността се явява белег на новата господстваща класа? Той трябва да е осъзнавал наличието на подобен тип възражения и без директно да ги назове или да спори с тях, в текста си дава косвен отговор – заимствайки от Маркс понятието „съвкупен капиталист", което визира цялата капиталистическа класа, владееща средствата за производство. По аналогия с това и номенклатурата в комунистическата държава се явявала „колективен собственик". „В социалистическата собственост дяловете не се продават и купуват. Те стават достъпни с влизането в номенклатурната класа, увеличават се или намаляват в зависимост от положението в йерархичната структура, а изпъждането от номенклатурата означава прокуденият да се лиши от дял. Номенклатуршчикът никога не може да получи

[306] Raymond Aron, „Classe sociale, classe politique, classe dirigeante", пак там.

реално своя дялов капитал. Но той редовно получава известна сума материални блага, която доста точно може да бъде изчислена и може да бъде сравнена с изплащането на дивиденти в капиталистическия свят."[307] Но ние знаем от практиката на съвременния капитализъм, че акционери често стават и работниците в крупните индустриални предприятия и че мениджърите, без да са собственици, получават голям дял от печалбата, често по-голям и от самите собственици. Комунистическият „управленец" също е един вид мениджър, но неговият дивидент е оспорван от уравниловъчния манталитет. Този дивидент се явява разликата между теоретичната формула за равното разпределение на благата при комунизма и реално по-високите доходи на хората от управлението. Това от гледна точка на капиталистическата пазарна икономика изглежда справедливо, но от гледна точка на комунистическия човек не е, тъй като разликата в заплащането не отразява реално постигнатите стопански резултати, нито компетентността, качествата и реалния принос на индивида. Този дивидент идва от само себе си, от политическото положение, и се присъжда автоматично и при успешна работа, и при работа с тежки негативни последствия за народното стопанство и обществото като цяло.

Нека се върнем към тезата на Восленски (а по същество и на Джилас) автоматично възпроизвеждаща марксистката догма от XIX век, че държавата е инструмент за експлоатация в служба на господстващата класа. А всяка експлоатация по логиката на същата догма представлява кражба, кражба от тези, които произвеждат благата. В тази теза се смесват две понятия, които са в отношение помежду си, но не са тъждествени – господство и експлоатация. Очевидно номенклатурата разполага с националното богатство, в смисъл че взима решенията как да се стопанисва, как да се развива и най-вече как да се разпределя. Тя упражнява пълен контрол върху него под формата на изготвяне на държавния бюджет (бди за спазването му или сама свободно го нарушава), взима решенията за инвестициите и определя принципите на формиране на доходите. Планирането и инвестициите могат да бъдат неуспешни, а разпределението да се оценява като несправедливо и т. н., но и едното, и другото не се явяват форми на експлоатация, въпреки наличието на нерегламентирано присвояване на материални блага. На практика вината за неудачите в някаква степен е „споделена". В българския случай върхът взима важните стратегически решения за реформи в икономическата сфера, но надолу по веригата в процеса на тяхното практическо реализиране голяма част от първоначалния импулс се загубва поради увеличаващата се пропаст между върха и базата на режима и намаляващото доверие в компетентността на управление-

[307] Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 198–199.

то. С годините става все по-трудно да се контролира изпълнението, тъй като е отминало времето на класическия сталинизъм в Съветския съюз, когато, за да приучат служителите към трудова дисциплина, са разстрелвали машиниста на влака за произволни отклонения от разписанието. Стенограмите от заседанията на Политбюро и Секретариата на БКП през 70-те и 80-те г. показват зачестили оплаквания, че години наред там се взимат едни и същи решения, които не се изпълняват. [308] В същото време на различни нива в йерархията на сцената се появяват нови играчи, които не принадлежат към номенклатурния елит и най-често остават анонимни, но увеличават обществената си тежест.

Комунистическата собственост – ничия собственост

Самият статут на собствеността в съветския тип система е различен от тази, която описва Маркс. Индустриалното предприятие, жилищната или обществената сграда, магазинът за хранителни стоки и т. н. по дефиниция са обществена собственост, тоест принадлежат на цялото общество, но на практика, тъй като самата идея за един толкова абстрактен субект на собствеността е абсурдна, тя се явява по същество ничия. И както още в първите години на перестройката беше отбелязал директорът на Института по икономика на АН на СССР академик Абалкин, [309] в действителност от икономическа гледна точка комунистическата собственост е собственост на онези, които имат право да се разпореждат с нея. И това право на разпореждане е в основата на собственическото отношение, било то нелегитимно или неконтролируемо. Върхът на властовата пирамида се разпорежда на нивото на планирането – тук той може да разпредели неоправдано големи средства за сфери, които лично го ползват, насочени към облагите от управлението, но той няма реален контрол върху реалната икономика там, където се произвеждат и усвояват благата от всички останали членове на обществото – производствени предприятия, търговски обекти, обекти от сферата на услугите и т. н. На тези нива се появяват по-дребните подизпълнители и подразпоредители със собствеността,

---

[308] Процес, описан детайлно от Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989*, Изд. Институт за изследване на близкото минало / Сиела, София, 2008.

[309] Л. Абалкин, Интервю в сп. *Огоньок*, № 13, Москва, 1989. Цитат по Иво Можни, *Защо така лесно... Някои семейни основания за нежната революция*, Изток–Запад, София, с. 46.

които на своето ниво се явяват основни стопани. Тук се осъществява обсебването на обществената собственост на ниско ниво, явление, проникновено анализирано от чешкия социолог Иво Можни. В крайна сметка стотици хиляди дребни държавни служители в сферата на производството, търговията и услугите, следвайки модела, зададен от върха, успяват успешно да „колонизират държавата“[310], тоест да извлекат лични облаги от изпълнението на една поверена им от обществото функция.

„Всъщност без колебание може да се каже, че ако и първоначално (в годините непосредствено след установяването на комунистическата власт – И. З.) държавата да успяваше в реинтерпретацията на семейството и в ограничаването на неговите икономически и властови източници, ситуацията обаче се променя бързо (...) От гледна точка на семействата цялата държавна мрежа на търговията и услугите може да бъде разглеждана като икономическа основа на автономията на стопанисващите я семейства. Наред с печалбите и загубите за семейството под формата на предоставяне на услуги в замяна, преместване понапред в списъка на чакащите, осигуряване на дефицитна стока... Това са безпарични печалби. Но често има и парични постъпления – от повисоките цени, измамите, разграбването, подкупите (...) Семействата придобиват чиста печалба, а всички режийни поема държавата. Също и загубите. И обеднява. Плаща отоплението, електричеството и наема, а семействата правят бизнес. И забогатяват (...) Семействеността се превърна в много влиятелна философия на жизнения свят, а с това и в значителна социална сила.“[311] Иво Можни говори за семейството и семействеността в смисъл на субекти на частен интерес, опериращи на различни нива, които се кооперират с оглед защитата на реципрочните си интереси в противовес на идеологията на колективизма, която полага личния интерес върху олтара на обществения. Тук трябва да причислим и зарзаватчията на Вацлав Хавел от есето му „Силата на безсилните“, който робува на пропагандните ритуали на режима не заради друго, а за да запази позицията си на присвояване. Той живее не само в лъжата, но и от лъжата.

От всичко казано можем да направим извода, че принципът на присвояването в процеса на разпределянето (тъй като и един търговски магазин също е пункт на разпределянето, особено важен в икономиката на дефицит) не е приоритет само на номенклатурата, той се е превърнал в принцип на цялото общество, превърнал се е в негласно санкционирана норма или по-скоро в нормализирана повсеместна корупция. Следователно става въпрос за всеобщо, официално нерегламентирано разпореждане-

[310] Иво Можни, *Защо така лесно...*, с. 48.
[311] Пак там, с. 46–48.

присвояване с обществена собственост. В разликата между собственост/разпределение и собственост/притежание редица изследователи на прехода след 1989 г. видяха причината, тласнала важна част от номенклатурата да подкрепи разпадането на комунистическата система. Съществуващата форма на собственост вече не удовлетворява номенклатурата, тъй като ограничава икономическата ѝ власт, която започва да играе все по-голяма роля в живота на обществото. Промяната, неочаквана за обществото, но не и за нея самата, трябва да направи нейните членове реални собственици. И някои от тях стават такива, но не обезателно тези на самия връх, тъй като те все повече влизат в ролята на символни разпределители на благата; истинските разпоредители стоят на по-ниски нива и по-близко до реалния сектор на икономиката. Самият развой на събитията след падането на комунизма доставя най-силните аргументи срещу тезата на Восленски за отъждествяването на господството и собствеността.

Но ако няма достатъчно теоретични основания да се открие характеристиката на „новата господстваща класа" в присвояването на общонародна собственост, то тогава не трябва ли да ги търсим в нещо друго, което изглежда очевидно и не се оспорва от никого – привилегиите в едно общество на ограничен битов стандарт, на хроничен дефицит и ниско ниво на обществени услуги. Номенклатурата си изгражда паралелна битова реалност: специални магазини, специално снабдяване, достъп до конвертируема валута, собствена почивна база и собствено здравеопазване, свободно пътуване на Запад, собствен жилищен стандарт, правителствени и партийни резиденции и т. н. За Тодор Живков са построени около 30 резиденции, разпръснати из най-привлекателните места на страната. Докато повечето българи са обречени никога да не преминат „желязната завеса", децата на номенклатурата учат в западни университети, а един министър дори изпраща любовницата си да роди детето им в Съединените щати.

Но и тук възникват няколко въпроса, на които нямаме очевиден отговор. Първият е за количеството на привилегированите. Не е трудно да се установи, че няма съвпадение между хората, които ръководят, т. е. взимат важните решения, и тези, които имат достъп до едни или други привилегии. В известен смисъл тенденцията на процесите в обществото е обратно пропорционална: броят на хората, ползващи едни или други привилегии нараства, докато кръгът на хората, взимащи важните решения, остава непроменен или дори става все по-тесен. Той се свежда до няколко десетки души. Има не малко въпроси, които Живков решава еднолично – проблемите на външния дълг, на стратегическите инвестиции, кадровата политика на върха на партията и държавата... Както вече отбелязах, разширяването на кръга на хората, ползващи една или друга форма на привилегии, е част от стратегията на властва-

не – така се неутрализират (и корумпират) редица недоволни елементи вътре в партията и се създава фасада на демократичност и споделяне на облагите (напр. чистачките или телефонистките от апарата на ЦК ползват същите почивни станции и същите ведомствени столове като апаратчиците от средния ешелон). Колкото по-надолу се отива в партийната йерархия, толкова по-ограничен е достъпът до решения от общ интерес. Редовият наменклатурчик се ситуира в сферата на изпълнение на спуснатите решения и контрола, неговата функция е по-скоро предохранителна, отколкото разпределителна, което не означава, че не се включва в „колонизирането" на отредената му малка територия. От гледна точка на формите и размера на привилегиите се наблюдават големи различия, което насочва по-скоро към идеята за нехомогенния характер на номенклатурата. [312]

Разбира се, не може да се отрече, че между тези, които се причисляват към номенклатурата, и обикновените граждани съществува принципна разлика. Привилегиите ни казват безспорно много за потъпкания принцип на справедливостта и за задълбочаващото се социално неравенство, но не ни казват много за класовата структура на обществото, доколкото, както посочих по-горе, всяка форма на управление е свързана с ползването на определени облаги. Днес, години след демократичната промяна, в контекста на деформациите на криминализирания преход, белезите на див капитализъм и арогантно демонстрирано социално разслоение, чиито основания не са легитимни в очите на широката общественост, може да се направи по-трезвата оценка, че в комунистическия режим догматизираната идеология отчасти е действала като фактор, ограничаващ социалното неравенство до форми, които нямат прекалена обществена видимост. Това, което най-много е дразнело хората, не е фактът, че номенклатурата ползва едни или други привилегии, а принципният отказ за достъп на всички останали до подобен вид блага; истинското неравенство се схваща като неравенство не толкова в доходите, а в достъпа до определени стоки и услуги на фона на продължаващата по инерция реторика за равенство и социална справедливост. Днешната политическа класа ползва всички привилегии, които имаше комунистическата номенклатура, дори ги увеличи (резиденции, почивни станции, мерцедеси, пътувания на държавна сметка и т. н. екстри), но този факт постепенно започва да не дразни толкова обществеността, тъй като изчезна дефицитът на стоки и спектърът на услугите се разшири и демократизира, а достъпът до чужбина стана рутинно право. Хората не осъзнават вече неравенството като неравенство на пра-

[312] За съжаление все още липсват сериозни изследвания върху формите на ползваните привилегии, което би хвърлило допълнителна светлина върху структурата на комунистическата власт.

възможността да се разпореждат с общата собственост, макар чувството за неефикасни и корумпирани ръководители да се е запазило. Сферата на социалните различия се разгръща на друга база – частната собственост. Това неравенство е доста по-голямо от предишното, но макар и все още поставяно от мнозина под въпрос, то изглежда по-легално и поради това – по-поносимо.

На фона на казаното дотук може да се направи изводът, че социалното неравенство в комунистическия режим на базата на присвояващо разпределение и привилегии, не се изразява само или главно в придобиването на материална собственост, а и в обсебването на символни капитали и произтичащото от това неравенство пред закона, направен така, че да гарантира на номенклатурата нейната доминираща роля. Основното, което номенклатурата е присвоила, това е правото на решения по въпроси от общ интерес, в това число и насилствено налагане на ценностите и начина на живот, с други думи – обсебване на свободата на личността и произтичащите от нея права. Що се отнася до икономическата сфера, главната ѝ вина не е присвояването на част от общонародната собственост, а твърде често некомпетентното разпореждане с тази собственост, без какъвто и да е риск за заеманата позиция и при пълна липса на контрол и отговорност за нанесените щети.

„Номенклатурата – списък от най-важните длъжности, кандидатите за които предварително се разглеждат, препоръчват и утвърждават от дадения партиен комитет (райком, горком, обком на партията и т. н.). Номенклатурните лица в партийния комитет се освобождават от заеманите длъжности също единствено с неговото съгласие."[313] От тази дефиниция на номенклатурата се вижда съвършено ясно, че тя не е списък от конкретни хора, а списък на постове, които могат да се заемат от определени хора, подлежащи на специална селекция и контрол от партийното ръководство на съответното ниво. Или по-скоро става въпрос за два списъка: единият е на номенклатурните постове, другият на хората, заемащи в определен момент тези постове. Първият списък е постоянен, вторият – променлив. Със загубването на поста, както вече казах, човекът отпада и от втория номенклатурен списък, макар нерядко да запазва едни или други привилегии. Предохранителна мярка, за да не се превърне в политически враг и критик на системата на привилегии, която добре познава.

Системата на номенклатурата има и друг аспект: списъкът на длъжностите, които се водят на строг отчет, се допълва от списъка на компетентностите. От приведената дефиниция на понятието се

---

[313] *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материаллам прессы и литературы 60-ых годов*, Москва, 1971, с. 320. Цитат по М. Восленски, *Номенклатура...*, т. I, с. 7.

вижда, че всяко ниво от партийната йерархия има конкретни правомощия. „Така номенклатурата означава както съвкупност от длъжности, които се назначават от даден орган, така и съвкупността от въпросите, по които даден орган взима решения."[314] Номенклатурата не е само хора (те се сменят), а преди всичко организация на властовите структури на комунистическия режим, система за управление и поддържане на политически контрол на всички нива на обществения живот: област, град, район, квартал и т. н. Контрол не само върху номенклатурните списъци или икономиката – установяването на икономически монопол и разпореждането със собствеността е преди всичко един от механизмите за доминиране и контрол над обществото. Така че проблемът за номенклатурата непосредствено и неизбежно отпраща към въпроса за политическия характер на режима. Всичко друго е производно от него.

Остава, разбира се, и въпросът за хората, които за по-продължително или по-кратко попадат в номенклатурните списъци. Те изграждат една специфична социална прослойка, която развива, както отбелязва Рой Медведев, определени правила и навици, придобива своя специфична професионална психология, но това не дава достатъчно основания да бъде определена като социална класа. Тази „нова класа", ако приемем за момент това определение, не притежава ясно очертан контур, тъй като самата комунистическа партия представлява многоетажна йерархична структура, в която ниските етажи трябва да се задоволяват с минимални и често символични привилегии. Дребният партиен функционер е почти толкова безправен, колкото и повечето безпартийни. Но безправен може да се чувства и един член на Политбюро, чиято реална тежест не отговаря на тежестта, предполагана от заеманото място. [315]

При всичките верни и силно въздействащи страни на книгата на Восленски, критериите, които издига за определяне статута на номенклатурата като новата класа на собствениците, не са в състояние да уловят и обяснят дълбоките процеси, които протичат под повърхността на привидно непроменения живот в комунистическото общество. През двете последни десетилетия от мирното съществуване на режима социалната структура на обществото значително се усложнява и го изправя пред сериозни изпитания, доколкото той е привикнал на лес-

---

[314] Александър Везенков, *Властовите структури на Българската комунистическа партия 1944–1989*, Изд. Институт за изследване на близкото минало/ Сиела, София, 2008, с. 13.

[315] Показателни в това отношение са оплакванията на Петър Младенов в срещата му с Михаил Горбачов от 5 декември 1989 г., след заемане мястото на Тодор Живков като Председател на Държавния съвет на Народна Република България. Към това ще се върна в XIV глава на книгата.

нотата на тоталитарното господство и продължава да се мисли в понятието на монолитността.

Нека повторя, основната слабост на теорията за номенклатурата като нова господстваща класа е ситуирането ѝ в класическата марксическа парадигма за класите и класовата борба. „Марксизмът – отбелязва Раймон Арон – по този начин се явява една интерпретация на обществото на **Ancien régime** в светлината на модерното общество и на модерното общество в светлината на **Ancien régime.**"[316] Старите класи, за които говори Маркс, са до голяма степен наследствени, не всички поданици имат еднакви права, юридическият им статут е определен по рождение и т. н. Това означава, че Маркс интерпретира две съвършено различни общества – предреволюционното и следреволюционното, през една и съща схема, която не отчита разликите между тях. По същество Джилас и Восленски правят точно това, провъзгласяват номенклатурата за новата експлоататорска класа по аналогия с класовата структура на капитализма, тъй като е безспорно новата господстваща класа. Търсейки аналогии назад в историята, Восленски стига до извода, че характерът на комунистическия режим най-точно отговаря на феодализма, разпознавайки в съветската система неговата актуализирана класова структура. Но малко преди това, изглежда погрешка, е назовал номенклатурата „колективен капиталист", така че от гледна точка на концепцията му по-точно би било да я определи като колективен феодал. Впрочем терминът „държавен капитализъм", заел толкова голямо място в западните анализи на комунизма, не влиза в теоретичното му полезрение вероятно и поради това, че би поставил под въпрос тезите му за хомогенност на номенклатурата и за тъждественост между господство и експлоатация. Но на практика нещата не изглеждат така: от една страна, налице са процеси на разслоение в самата номенклатура, от друга – вместо класова борба и антагонизъм режимът среща ако не пълно одобрение, то поне примиреност и пасивно сътрудничество, които са в основата и на установения консенсус. Докато марксисткото разбиране за класовата борба предполага пълна липса на примирение между двете антагонистични класи. Следователно тезата за двуполюсната класова структура на комунистическото общество се изправя пред следния въпрос: ако на единия полюс е разположена номенклатурата (малобройна), то какво има на другия полюс? Всички извън номенклатурата не се ли третират като огромна аморфна маса, с чийто анализ привържениците на теорията за „новата класа" не смятат за необходимо да се занимават. Но в такъв случай те се оказват и извън теоретичното разискване на проблема за социалната структура на комунистическото общество или поне на неговата късна версия, защото точно в тези „всички останали" е основният проблем.

[316] Raymond Aron, „Classes sociales, classe politique, classe dirigeante...", пак там.

Социални страти или социални роли

И в развитите западни общества понятието класи също постепенно е подронено, лишено от адекватно съдържание, като причините за това, макар в началото да носят и идеологически привкус (свързани са със стремежа за оспорване на класовия антагонизъм, определен като разрушителен, и със стратегията, заложена в концепцията за социалната държава), са обективни. Наистина конфликтите между работниците и работодателите са реални, но за либералите те са второстепенни, доколкото интересите и на двете страни подлежат на съгласуване с оглед не само на оцеляването, но и на развитието на обществото. От една страна, налице е класова борба, а от друга – има класово сътрудничество, което се превръща в основна мишена на марксистката критика на опортюнизма, обвиняван в класово предателство. [317] „Това е може би най-добрият начин да се опише сблъсъкът между социалдемократи и комунисти. Според първите обществото, независимо от всички конфликти, които го раздират, остава жива неделимост, органично цяло, а историята на всяко общество е не само (...) история на класовата борба; тук е също и история на класовите компромиси в обществото. Обратното, комунистите смятат, че индустриално-капиталистическата революция бележи историята на обществото с едно „преди" и едно „след това"; разривът между пролетариата и буржоазията е окончателен; че центробежното движение, което отдалечава всеки един от тези два блока, е необратимо."[318] Но по-съществената причина е, че понятието класи вече не отговаря на социалните реалности, тъй като процесите на бурната икономическа експанзия на индустриалното общество и общото повишаване на жизнения стандарт довеждат до усложняване на социалната структура, до възникването на изключително комплексни общества, които традиционно използваните класификации не са в състояние да опишат. Марксизмът дава много тясно определение на понятието социална класа. Докато днес социалният статус се определя не само от частната собственост и мястото в производството, но също така и от мястото в политическата система, юридическия статут, образователния ценз, културните преимущества и т. н. Така променената социална структура се нуждае от назоваване и за целта се търсят нови термини, чиито критерии да отразяват икономическата и социалната еволюция на обществата. Макар че, ще отбележа в

[317] Жак Жулиар отбелязва, че като отделя напълно на базата на противоположните им интереси работници и работодатели, Маркс загърбва тяхната обща история.

[318] Жак Жулиар, „Народът", в *Места на памет*, т. II, Дом на науките за човека и обществото, София, 2005, с. 71.

скоби, е загубило смисъла си, строгостта и яснотата на употребата си, понятието класа все още може да бъде срещнато както в текущото политическо говорене, така и в социалните анализи – използването му притежава мобилизираща призивност, която по-трудно може да бъде постигната с други средства.

Макс Вебер в „Икономика и общество", макар по въпроса за класовата структура на обществото да се ситуира близко до марксистката парадигма, обръща внимание върху недостатъчността на изработеното въз основа на отношението към средствата за производство понятие класа и годността му да определи статута на индивида или групата. Той предлага разграничаване на понятията „ситуация на класата" и „позиция на класата", първото – притежаващо технически аспект (дефинира се от дейността, отношението към обекта на труда, използваните инструменти, ползваните блага и услуги); второто – притежаващо социален аспект (позицията на индивида в социалната структура, дефинира се чрез материални или символни преимущества). [319] Предложеният подход позволява да се отчете множествеността на критериите и вариантността на ситуациите, в които са въвлечени различните индивиди и групи. (Номенклатурата от тази гледна точка може да бъде определена като принадлежаща към работническата класа по „ситуация" и като обособена ръководна прослойка като „позиция".) След Втората световна война подобни аргументации се разгръщат отначало в американската, а след това и в западноевропейската социология, които изоставят понятието класа и предлагат заменянето му с редица сходни понятия: прослойки, групи, страти, среди и т. н. Всички те насочват към едно и също – определяне на социалния статут посредством измерването му с различни взаимнодопълващи се критерии. Според тези критерии обществената структура се състои от висока, средна и ниска социални прослойка. Но с времето дори това деление се оказва прекалено схематично, поради което се допълва с под-структуриране на всяка една от посочените по-горе прослойки. В САЩ според анкетата върху „MIDDLETOWN", проведена през 60-те години, се прави разграничение между шест слоя: горен-висок, горен-нисък, среден-горен, средендолен, нисък-горен и нисък-нисък. Това деление отразява в по-голяма степен нарастващата социална мобилност. Бариерите между социалните прослойки изтъняват, стават по-пропускливи, което до голяма степен се дължи и на процесите на културната хомогенизация под знака на нарастващите доходи, възхода на медиите и културните индустрии.

Подобен вид усложнения на социалната структура наблюдаваме и в обществото на „реалния социализъм", макар този факт, както много други, да е игнориран от официалната идеология. Арон поставя умест-

[319] Max Weber, *Economie et société* v. II, Plon – Poket, Paris, 1995, pp. 391–394.

ния въпрос, какво става с пролетария, след като един ден му бъде поверена ролята на ръководител на завод, преди това изпълнявана от буржоата-собственик, или на един тръст, на едно министерство. „Буржоата на власт си е буржоа. Пролетарият на власт вече не е пролетарий."[320] Александър Зиновиев на свой ред отбелязва, че провъзгласеният от комунизма принцип, че всеки получава съобразно своя труд, има много тясна сфера на приложение и фактически действащ принцип за възнаграждение на труда се явява принципът „На всеки според социалното му положение".[321] Равното лишаване от собственост върху средствата за производство, както видяхме, не отменя неравенството в разпределението на жизнените блага. Развиват се процеси на социално диференциране по сходни на западните принципи, но на друга база. Тук собствеността (без напълно да е загубила значение – налице са все по-очевидни имуществени различия на нивото на собственост за лично ползване) не се явява основен критерий, нейното място е заето от различни статусови и символни преимущества. Благодарение на техническия прогрес и установяването на широко споделени стандарти в културата и образованието, а не на последно място и на стабилизирането на бита на определено невисоко, но все пак белязано от духа на индустриалната епоха ниво настъпват значими промени в стратифицирането на обществото. Ето защо Александър Зиновиев приема като много по-адекватна база за класификацията и на гражданите в комунистическото общество техния социален статус. Той се определя от много различни и допълващи се параметри: място в йерархията, размер на заплащането, престиж на професията, наличие или липса на привилегии, характер на привилегиите, възможност за използване на служебното положение, равнище на образованието, достъп до културни блага, битови условия на живот, принадлежност към една или друга мрежа, перспективи за развитие и т. н. И така според него по социалния си статус населението в комунистическото общество се разделя на три слоя – висш, среден и нисък. При това разделението е териториално и многостепенно – слоевете не образуват нещо единно за цялата страна. [322] С последната забележка Зиновиев има предвид съществуването на големите географски и етнически разлики в Съветския съюз, които не играят роля в малка страна като България.

Зиновиев приема наложилата се на Запад класификация, но примерите, с които илюстрира различните слоеве в комунистическото общество, отпращат към съществени разлики. Според него представители на висшия слой са: партийната и правителствена върхушка, на разпо-

[320] Raymond Aron, „Classes sociales, classe politique, classe dirigeante...", пак там.
[321] Александр Зиновиев, *Идеология партии будущего...*, с. 151–152.
[322] Пак там, с. 153.

ложение на които са всички блага в страната, те имат всичко без пари или срещу символично заплащане и съставляват един строго затворен кръг. Средният слой е съставен от ръководители от средния ешелон, партийни идеолози и пропагандатори, директори на големи предприятия, преподаватели във висши учебни заведения, културни и научни дейци, хора от сферата на големия спорт, от силовите структури на властта и от други непроизводителни сфери. Този слой е най-разнообразен по състав и с най-висок културен и образователен ценз. От него идват иновациите и по същество влизащите тук групи са основна база и крепители на властта, но също така и генератори на опозиционни настроения. Към ниския слой принадлежат всички видове хора на физическия труд, хора от обслужващата сфера, но незаемащи ръководни постове в нея, ниско поставени чиновници, учители, милиционери, обикновени военни... Тяхната социална активност според Зиновиев клони към нулата. Те са атомизирани и притежават най-ниското образование, лесно се поддават на манипулациите на властта. [323]

Предложеното описание изглежда до голяма степен правдоподобно, но в същото време не може да не си дадем сметка, че основната типология е донякъде външно привнесена и поради това изглежда статична и формална. Пътят на изследователя не тръгва от анализа на обществото към извличане на структуриращия го модел, а точно обратното – социалното разнообразие се подрежда съобразно приетия теоретичен модел. Много от показателите за социалния статус в комунистическото общество не могат да бъдат уловени и отчетени поради пълната липса на адекватни статистически изследвания. Например един обикновен работник, водопроводчик или автомонтьор по общественото си положение би трябвало да принадлежи към ниския слой, докато в същото време поради нерегламентираната си частна практика по материален статус е по-скоро част от средния слой. След Пражката пролет от 68-а много чешки интелектуалци бяха лишени от професионалните си права и принудени да се препитават като общи работници или шофьори на такси. (Тази съдба не отмина и множество българи през 50-те и 60-те години.) Така по характера на труда си те се ситуират в ниския слой, но по ниво на култура и образование мястото им е в средния слой. В същото време по влиянието си в обществото, тоест по притежавания символен капитал, те по-скоро трябва да бъдат ситуирани във висшия слой. Александър Зиновиев поставя работниците от всички видове в нисшия слой и поради тяхната социална пасивност, но работниците от Гданската корабостроителница и профсъюзът „Солидарност“ напълно опровергават подобна генерализация в границите на съветския блок като цяло. Всички „селскостопански работници“, макар и неназовани пря-

[323] Пак там, с. 153–154.

ко, според неговата класификация очевидно попадат в ниския слой. Но един селски стопанин, развиващ успешно земеделие в предоставения му за частно ползване парцел, е в състояние да постигне много по-висок материален статус от среден чиновник, дребен партиен функционер или университетски преподавател. Така стоят нещата и с председателя на богато ТКЗС, което притежава винарска изба. Освен значим материален статус този председател получава възможност за установяване на контакти, които могат да го изведат високо нагоре. От друга страна, редица членове на Политбюро по културния си статус и по нивото на образованието си би трябвало да попаднат в нисшия слой, където ги изпраща и общественото мнение, доколкото е възможно безпрепятствено да се формира.

И накрая, описаният от Зиновиев среден слой навява реминисценции за класическите характеристики, с които се определя „средната класа" (средната или дребна буржоазия), хетерогенна по природата си, ситуирана между върха и низините, носителка на основните добродетели и на неизчерпаем кадрови потенциал.

Впрочем и някои днешни български коментатори на комунистическия период отделят специално внимание на проблема за средната класа в социалната му структура. Това става на фона на описание на процесите на социална маргинализация на значителни части от населението през годините на прехода и се вписва в разпространената тенденция на носталгичен прочит на миналото под знака на всеобщата социална сигурност. Неотдавна в една вестникарска публикация Андрей Райчев без особени статистически доказателства обяви, че 80 на сто от населението по времето на комунизма е принадлежало към средната класа. Белег за това открива в три основни характеристики: собствено жилище, кола и социални права (работа, социална и здравна осигуреност). За него средната класа се състои от хора с уеднаквен жизнен стандарт. По-късно същата теза бе доразвита в книга, публикувана съвместно с Кънчо Стойчев. „Особено важно е да се отбележи, че на обитателите на тази „средна класа" е присъщо естественото чувство на равенство. Поточно, те масово схващат социалното равенство като „природно качество" на света, в който живеят. При това толкова дълбоко, че то се разполага не на нивото на „ценностите", а на нивото на „очевидността."[324] От това логично следва, че мнозинството от хората са били изцяло интериоризирали ценностите на комунистическата система. Но също и още нещо, излиза, че Райчев и Кънчев, използвайки езика на социалната стратификация, отъждествяват уеднаквяването на стандарта под знака на егалитаризма с понятието „средна класа".

---

[324] Андрей Райчев, Кънчо Стойчев, *Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004*, Изток–Запад, София, 2004, с. 63.

Средната класа е двусмислено понятие, нещо, за което социалните науки имат ясно съзнание. То се явява едновременно статистическа и аналитична категория. Райчев и Кънчев боравят с нея като с чиста статистическа категория в границите на бедно общество, притежаващо критерии за ниво и качество на живота, близки до идеята за социално оцеляване. Ето защо при позоваването на тези 80 на сто от населението, притежаващи собствено жилище, не ги интересува характера на жилището (неговата цена, големина, месторазположение) – необуржоазната вила в полите на Витоша, панелната гарсониера и старата селска кирпичена къща попадат в категорията осигурен покрив над главата. Същите критерии се използват и при притежанието на кола – не е от значение разликата между новия Мерцедес и стария Трабант, важна е възможността да се придвижваш. Изобщо не се обсъжда качеството на здравеопазването и т. н. В подобен тип псевдосоциологичен дискурс 80 на сто средна класа означава, че принципите на комунизма са реализирани на 80 на сто, доколкото, нека повторя, за тях средната класа е въплъщение на самата идея за равенство. В този смисъл понятието средна класа придобива и принадения характер на аналитична категория, тъй като отхвърля двуполюсния модел на обществото. Но в същото време така, както е характеризирана, тя не казва по същество нищо за самата себе си. По критериите, с които се оценяват социалните статуси в съвременния свят, по-голяма част от индивидите, причислявани към тези 80 процента, очевидно биха били определени като принадлежащи към горния-нисък слой. При Александър Зиновиев средната класа като аналитична категория има по-определен профил. Към нея принадлежат техници и инженери, административни и икономически кадри, военни специалисти, хора на науката и културата, известни спортисти... – категории, придобиващи все по-голяма тежест в обществото, без управляващата върхушка да си дава ясна сметка за това, и поставящи под въпрос установената статична партийна йерархия. Но и тази характеристика на средната класа при комунизма не е адекватна на съдържанието, което влага в нея въвелата я в употреба либерално-демократична теория. При Зиновиев става въпрос по-скоро за усложняване и разслояване на средните етажи на номенклатурата, официално изживяваща се като хомогенна. Поради своята нехомогенност средният слой безспорно е труден за дефиниране, но най-общо можем да кажем, че той се опира на собствен бизнес или е носител на признати символни капитали, притежава определена икономическа независимост и е силно мобилен – той е носител на ценностите на индивидуализма и по принцип не споделя особено общи аспирации – все характеристики, които трудно могат да бъдат прикрепени към описания от Зиновиев среден слой в комунистическото общество.

Това е само един пример, илюстриращ принципните различия на социалната стратификация на развитите капиталистически страни и страните на реалния социализъм. Както определя социологическата наука, социалният слой е статистическо построение – за да се превърне в реална величина, трябва да развие съзнание за собственото си положение в обществото. Това обикновено става на базата на осъзнаване на собствените си корпоративни интереси и издигането на стратегии за тяхното отстояване, което прави индивидите и групите, влизащи в този слой, способни на общи действия. Нищо подобно не може да бъде открито в комунистическото общество. Това е общество, в което е налице силен елемент на вменяване на социални роли. Единствената прослойка, която си е запазила привилегията на осъзнати общи интереси и общо действие, е партийната бюрокрация от всички етажи, но дори и в този случай би било по-точно да се говори за цементиращата роля на партийната дисциплина, изкуствено поддържана във високата ѝ дефиниция от революционния период, а по-късно и от отстояване на личния интерес, отколкото за осъзнати и прегърнати общи цели. Целите се спускат под формата на директиви и като такива остават малко или много външни. Групирането на всяка друга основа е криминализирано. По тази причина, дори ако приемем условно например наличието на среден слой, няма да бъде трудно да се установи, че между различните категории, посочени от Александър Зиновиев, няма никаква връзка, а често съществуват скрити или открити антагонизми. Университетските преподаватели, директорите на големите предприятия, културните дейци или известните спортисти не само че нямат общи възгледи и интереси, но и много често манипулативно са изправяни един срещу друг. Тъй като статусът им не е тяхно лично достижение, а до голяма степен е получена или разрешена привилегия.

Обществото на реалния социализъм не предполага големи възможности за вертикална мобилност. Тодор Живков е начело на партията и държавата 35 години. Голяма част от членовете на Политбюро са над седемдесетте. При избирането му на поста генерален секретар на КПСС Горбачов заварва в състава на Централния комитет на партията 125 пенсионери в доста напреднала възраст. [325] Това е едно затворено общество на добре очертаните привилегировани кръгове, в което пропускливостта между нивата е много слаба. Например избирането на университетски професор трябва последователно да получи одобрение от съответните отдели на районния, градския и централния комитет на партията. До началото на 80-те години младият човек можеше да стане студент единствено след кадрова проверка и разрешение от кварталната ОФ-организация, в която по същество основна роля играе местната

[325] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", сп. *Факел*, № 3, 2005, с. 329.

низова партийна организация. На големи части от населението, произлизащи от слоевете, „засегнати от мероприятията на народната власт", е отказана възможността за желаната или адекватна на качествата им професионална и обществена реализация. Хората притежават ясното усещане за таван на възможностите.

И все пак, макар и в качеството на изключения, тук се забелязват и главоломни кариери с трудно разбираеми за широката общественост причини. Често пъти дребен функционер или дребна функционерка от провинцията неочаквано се озовава на високо място в партийната йерархия или държавния апарат, както и обратното – доскоро всесилен човек от централния апарат загубва без причини своя пост и потъва в анонимността на партийната маса, ако междувременно не е изхвърлен и от партията. В комунистическото общество има един-единствен канал за признаване и за социално авансиране – това е партийната кариера. Но и тук издигането не е въпрос на лични качества, а по-скоро е резултат от апаратни игри, случайни лични контакти, търсен баланс на влиянията и интересите на различните кланове. Личната преданост към партийния лидер и безрезервното служене са различителните маркери на придобития социален статус. Следвайки модела на комунистическата партия, на свой ред и творческите съюзи се превръщат в затворени клубове. Приемането на нови членове в тях по комплицираност на процедурата (разрешение от съответния отдел на Централния комитет, спечелване на доверието и подкрепата на влиятелни членове на съответния творчески съюз, преодоляване на предубежденията към различни жанрове или стилове) наподобява приемането в таен религиозен орден.

Всички тези примери илюстрират една базисна несигурност в комунистическото общество. Подобни феномени не са присъщи единствено на него, те имат място и в демократичните общества, разбира се, на съвършено друг принцип, свързан със социалната мобилност, и това е изследвано и описано от американската социология още през 60-те години на XX век. Ето защо наред с основната социална стратификация на висш, среден и нисък слой се предлага и допълнителен критерий при оценката на мястото на индивида или групата в социалната стълба – това е степента на осъзнаване, която той има за характера на своя статут. На тази база се определят два типа: индивиди или групи със съзнанието за устойчивост на статута си и индивиди или групи със съзнанието за неустойчивост на статута си. [326] От това произлизат както различни мотивации, така и различни стратегии за действие, с оглед защитаване на статуса или променянето му. Не винаги съзнание-

[326] G. Lenski, Status Crystallization: „A Non–Vertical Dimension of Social Status", in *American Sociological Review*, № 19, 1954, pp. 405–413.

то за несигурен статус е нещо отрицателно. От друга страна, изглежда логично да приемем, че съзнанието за устойчив социален статус е в основата на изграждането на съзнание за принадлежност към определен слой и споделянето на определени възгледи и стремежи.

Точно това трудно се случва в реалния социализъм (както ще видим, в последните години от съществуването му се забелязват начеткн на отклонение от принципа). Особеност на режима е, че в индивидите и групите по принцип липсва съзнание за устойчивост на социалния статус. Той им се предоставя и във всеки момент може да им бъде отнет, или поне така се смята. Известен е случаят с един от секретарите на Централния комитет на БКП, отговарящ за идеологическите въпроси, който след изразено от началството недоволство от работата му си подава оставката. Реакцията на Тодор Живков била: „Кой си ти, че ще си подаваш оставката! Аз съм те назначил, аз ще те уволня." Липсва увереността, че социалният статус е твое собствено достояние. Върху тази основа е построена цялата стратегия за властване на Сталин – тотална несигурност на всички нива на социалната стълба. До това се свежда и троцкистката идея за перманентна революция – несигурността трябва да попречи на държавната и партийната бюрокрация да се капсулират и да придобият съсловно съзнание. Обществото, както и партийният апарат подлежат на контрол и са послушни само ако пребивават в постоянна несигурност. Напълно реално е за 24 часа някой да се сгромоляса от върха на пирамидата до социалното дъно, а нерядко да загуби и живота си. След преодоляването на сталинизма физическата смърт отстъпва място на символната смърт – със загубването на властовата си позиция апаратчикът загубва и всичко това, което тя символно му е придавала. За разлика от демократичното общество, в комунистическото общество мястото на индивида в социалната йерархия не е подкрепено от материална независимост, от неутрални и неконтролируеми централно канали за издигане. В реалния социализъм социалният статус зависи от фактори, които не само най-често не са от компетентността на индивида, но и трудно могат да се предвидят.

Комунистическото общество – аморфен агрегат от индивиди

Нека се върнем отново към книгата на А. Райчев и К. Стойчев „Какво се случи?". Наред с разсъжденията за средната класа, в нея при описанието на социалната структура на комунистическото общество се използва и още едно понятие, също идващо от западната социология – „мре-

жа" (Network analysis). [327] В това понятие, изглежда се таи и отговорът на открития въпрос, който констатирах в позицията на М. Восленски, а именно: извън номенклатурата как се структурира обществото? Понятието „мрежа" е концептуализирано в качеството му на своеобразен коректив на централизираното, бюрократизирано и административно общество, установено от ранния комунизъм. „Мрежевото общество" се явява нещо като синоним на средната класа или по-скоро на класовата усредненост при комунизма. Защото, ако номенклатурата изгражда йерархично построена мрежа, то всичко останало не остава безформено, а изгражда една втора, своя си мрежа. Отношенията вътре в тази втора мрежа не са на базата на собствеността, а на „самоналожилата се система на обмен": на вещи срещу вещи, на вещи срещу статус, на статус срещу статус...[328] Но статус (в това число и символен статус), както е известно, може да дава само този, който контролира и запълва с конкретни имена номенклатурните списъци. Затова те не са обособени като затворена каста. „Социалистическият социум почива върху идеята за липсата на социална стратификация. Много страти по дефиниция не трябва да има, защото би имало различни езици (...) Типичната социалистическа обмяна е разположена вертикално-хоризонтално – в мрежата има хора с високи позиции, със средни и ниски и съвсем ниски."[329] Тоест можем да направим извода, че в мрежите се участва като равни с равни извън официално установената йерархия. Например висш кадър – министър или член на ЦК на комунистическата партия – урежда личният му шофьор да получи добро държавно жилище, срещу което получава неговата гарантирана лоялност. Или директорът на търговска фирма за автомобили разполага с дефицитна стока за размяна (за която обикновеният гражданин чака реда си 5–6 години) срещу записване на сина му в университета без конкурсен изпит или назначаване на дъщеря му на работа в престижно учреждение. На по-ниско ниво – учителка дава уроци по математика на сина на кварталния месар, срещу което той ѝ доставя евтино дефицитни месни продукти. Много са примерите, в които популярен актьор приема да изиграе на екрана или на театралната сцена ролята на герой-партизанин или партиен секретар на голям комунистически строеж, за което е възнаграден с назначаването му в Националния театър или дори с издигането му за член на Централния комитет на комунистическата партия. Вероятно от подобен тип примери двамата автори правят извода, че втората мрежа е феномен на

[327] Вижте също така: Деян Деянов, *Докладът на Броуди*, гл. „Третата мрежа", Институт за социална критика, София, 1992; „Обществото на мрежите като проблем на социализацията", сп. *Социологически преглед*, № 1/2, София, 2002.

[328] Андрей Райчев, Кънчо Стойчев, *Какво се случи?...*, с. 124.

[329] Пак там, с. 49–52.

колектив и израз на своеобразно еманципиране от вертикално наложената властова структура. Нещо повече, „втората мрежа" е дефинирана като самото „общество при социализма."[330] Не е наречена директно гражданско общество, но до голяма степен влаганият в понятието смисъл насочва в тази посока.

Реалната ситуация обаче изглежда малко по-различна. Безспорно мрежовият феномен може да бъде забелязан на всички нива на социалната структура и много често той е възможен единствено като транс-структурен и трансйерархичен, но обикновено след постигането на своята цел мрежата се разпада, за да отстъпи място на други мрежи. Тя представлява временно, конюнктурно, ситуационно групиране на ограничен брой индивиди (можем да си представим, че огромната част от населението остава извън мрежите, тъй като няма какво да разменя), функциониращо по-скоро на принципа на архаичния модел на дара. След 1989 г. една част от съществуващите мрежи се разпадна под действието на пазарната икономика, а друга част от мрежите се трансформира в мафиотски структури – и двата случая потвърждават антиструктурния характер на мрежите. Те се явяват не толкова израз на безкласовия характер на комунистическото общество, колкото на неговата принципна аморфност.

По същество бихме могли да приемем, че програмата на комунистическата партия за унищожаване на класите е осъществена успешно. Едно социално изравнено, т. е. деструктурирано население, казва Хана Аренд, е готово за тоталитаризма. Това състояние предполага липсата на непреодолими бариери при преминаването от една социална ситуация в друга. Комунистическото общество е едновременно отворено и затворено, трудно пропускливо във вертикална посока и в същото време лишено от съсловни и манталитетни бариери, които да възпрепятстват преминаването от едно състояние в друго. Налице е двойна обратимост. Привилегиите се пазят ревниво, но в същото време липсва чувството за класово съзнание, високото и ниското се преплитат, вписани в масовия комунистически вкус. Докато в Испания или Швеция бракът на престолонаследника с жена извън династичните или аристократични кръгове е ако не скандал, то поне дълго коментирана сензация, то бракът на дъщерята на Генералния секретар на партията със спортист от крайните квартали изглежда като нещо рутинно. Такива са повечето връзки на децата на висшата номенклатура, рядко има династични бракове. „Тъй като става дума не за социологическа схема, а за реалния обществен живот, границите между обществените постройки винаги донякъде се размиват поради многообразието на конкретните случаи. В тези условия съзнателният стремеж на „управляващите" да

[330] Пак там, с. 45.

се скрият сред масата на служителите прави почти неоткриваеми границите на тази класа."[331] Восленски вижда в подобно поведение стремеж за социална мимикрия, но не е прав. Описаното състояние е израз на аморфността на социалната структура при комунизма. За това свидетелстват и тенденции в самата номенклатура: стремеж за получаване на признание извън системата на партийния статус, придобиване на академични позиции, чувство за малоценност по отношение на старите градски кръгове, поддаване на съблазните на западния начин на живот и т. н.

Съчетанието между непропускливо общество със слаби възможности за вертикална мобилност и преобладаващото съзнание за неустойчив социален статус правят до голяма степен условно или направо безсмислено пренасянето върху „реалния социализъм" на традиционните критерии за социална стратификация, изработени на базата на практиката в съвременните западни общества. И не защото подобни критерии са по-малко приемливи от използваното от марксизма класово деление на обществото. Както реално съществуват работници и селяни, така лесно могат да бъдат разпознати и индивиди или групи, притежаващи черти на висшия, средния или ниския слой. Само че реалността им е проблематична в степента, в която са проблематични самите класи на работниците и селяните. Структурата на комунистическото общество си остава атомизирана и аморфна. Въз основа на множество по-прецизно формулирани критерии (партийна принадлежност, размер на доходите, място в йерархията, ниво на образование, достъп до културни блага, отношение към производството и т. н.) социалната структура се разкрива като трудна за обхващане множественост от индивидуални социални статуси на базата на сътрудничество или съперничество (често придобиващо окраската на социалдарвинизъм), разкрива се като безформен агрегат от индивиди. Този безформен агрегат от индивиди се удържа в някаква социална цялост благодарение на факта, че властовите структури на комунистическата партия прекосяват вертикално цялото общество. (Когато след 10 ноември 1989 г. структурите на партията бяха демонтирани, обществото се разпадна и започна процесът на мъчителното му ново социално структуриране.) Тук принципите и идеите много рядко играят някаква решаваща роля. Социалният статус се явява до голяма степен трудно постигната и добре охранявана индивидуална придобивка – всеки е сам за себе си, ето защо вместо социални страти откриваме социални роли, които се възлагат, изпълняват или отказват. Можем да говорим за процес на лумпенизиране на обществото, обхващащ всички нива. До това закъсняло прозрение достига и Андрей Луканов (кандидат-член на Политбюро на ЦК на

[331] Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 124.

БКП до 10 ноември 1989 г. и министър-председател след това) в разговор с Горбачов на 26 септември 1990 г.: „За съжаление доста прави са критиците на нашето доскорошно развитие, които стигат до извода, че тоталитарният социализъм поражда масова лумпенизация."[332] Погледнато в тази перспектива, на фона на едно общество, не толкова безкласово, колкото с разрушени класи (слоеве), се появяват ембрионите на ново стратифициране, които остават неразвити, но придобиват персонализирани символизации в един или друг индивид или група. В същото време сходните или близки индивидуални статуси не се артикулират в добре осъзнали връзките и интересите си общности, доколкото стратите (класите) са психологически конструкции, които се създават чрез култивирането на съзнание за солидарност и споделен начин на живот.

Атрофията на социалната тъкан, пълната победа на частния интерес над солидарността и способността за действие от общ интерес е резултат от парадоксалното съчетаване на импулси, идващи от два противоположни и сякаш взаимно изключващи се източника. От една страна, това е репресивната тоталитарна система, която се стреми към пълен контрол, към превръщането на всички в един, последователно насаждаща страх и несигурност, чрез органите на Държавната сигурност брутално нахлуваща във всекидневния живот и приучила хората в стремежа им за оцеляване или за успех да бъдат притворни, недоверчиви, двулични, подозрителни към всеки и всичко. От друга страна е завоювалата все по-големи пространства метис-култура, носена от наводнилите града, но неадаптирани напълно мигриращи селски маси с тяхната затвореност, с невъзприемчивостта към другото и нетърпимостта към различното, със завистта и дребнавото съперничество, характерни за малките общности. Така причината и следствието се сливат, установеното родство по избор е резултат и на факта, че голяма част от стратезите на репресията имат дълбоките си корени в същата тази култура. В добавка целият този процес протича на фон, все по-упорито наподобяващ съвременен урбанистичен декор. Предстои резултатът неприятно да изненада конструкторите – атомизираното общество в комунистическия си вариант изглежда лесно за доминиране, но става все по-трудно за организиране.

---

[332] „Вечна дружба. Секретни стенограми", Разговори на М. С. Горбачов с председателя на Министерския съвет на Народна република България А. Луканов, сп. *Факел*, № 3, София, 2005, с. 355.

XIII

МАСОВИЗИРАНЕ И БЮРОКРАТИЗИРАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ТОВА

От съществено значение е да проследим процесите в комунистическата партия в периода след постигнатата консолидация на властта ѝ. Триумфираща и уверена, натрупала известен опит в ръководене на обществените дела, тя постепенно загубва първоначалния си динамизъм, градусът на фанатизма и екзалтацията пада, магията на сугестивността ѝ секва. Постепенно се превръща в консервативна охранителна сила, непроизвеждаща нови идеи и концепции, неразвиваща теоретичната си база. Затваря дейността си в ограничен брой шаблонизирани лозунги, които целят пропагандно натиск, но не постигат убедителност. Идеологията все повече се формализира и се превръща във фасада на партийната бюрокрация, която се сраства с властта.

Вече отбелязах в първата част на книгата как след 9 септември 1944 г. ръководството на партията отчита, че „за да може да осъществява и укрепва своята ръководна роля при новите условия, БРП (к) трябва преди всичко да се масовизира и укрепва организационно. Със своите 25 000 члена, макар и закалени и опитни революционни дейци (...) тя не може да изпълнява тази своя ръководна роля."[333] Липсата на автентично масово движение, което да я изведе във властта, се компенсира с процес на форсирана организация и национализация на масите. Кампанията за набиране на нови партийни членове приема формата на изпълнение на бойна мисия. „На някои места приемането ставаше по списък, без предварително обсъждане на всеки кандидат поотделно, без необходимите препоръки."[334] Границата между ядрото на партията и масовото движение се размива. При засилващата се сталинизация след 1948 г. курсът към масовизиране се отчита като погрешен и е приписан от Вълко Червенков на „предателя" Трайчо Костов, който се е осмелил дори да оспорва мненията на другаря Георги Димитров. Тезата за „врага с партиен билет" води до процеса на „прочистването", като от набъбващата партия са изключени над 100 000 души. Осъществява се обрат към концепцията за сталински тип партия, съставена от сравнително малоброен, добре организиран и боеспособен елит. Според Сталин болшевишката партия трябва да бъде организирано цяло, подчинено на же-

---

[333] *История на българската комунистическа партия*, Партиздат, София, 1984, с. 220–221.

[334] Пак там, с. 221.

лязна дисциплина и единство на волята, пълно и безусловно единство на действията на всички партийни членове. В нея няма място за дискусии или собствено мнение. [335] Подобна бе и концепцията на Хитлер за национал-социалистическата партия – той я изгражда върху идеята за ясното разграничение между партия и масово движение. Колкото по-масово е движението, толкова по-малобройна трябва да е партията, толкова по-тесен да е кръгът на посветените – за да се създава и поддържа аурата на тайнственост и своеобразна партийна мистика. Но в България духът от бутилката веднъж е изпуснат и партията вече трудно, въпреки нарастващия градус на догматизъм и сектантство, може да се върне към формулата от конспиративните си години. Това става съвсем очевидно с промените, наложени от XX конгрес на КПСС, и критиката на култа към личността на Сталин, който се разгръща под знака на демократизиране на самата партия. Демонстративните жестове за изправяне на деформациите, допуснати през предшестващия период, водят до реабилитация на мнозина изключени членове и повторно отваряне на вратите. Процесът на втория етап от масовизирането на българската комунистическа партия стартира с тезата на Хрушчов за „всенародната партия", което по същество означава окончателен отказ от концепцията за авангард от тесен кръг елитни кадри. И все пак тази втора вълна на масовизиране не е толкова интензивна, колкото първата. Темповете на нарастване на членската маса са значително по-бавни, а критериите по-балансирани, осигуряващи известно равновесие между установените „квоти" за различните прослойки на обществото, при запазен приоритет на „работническата класа". Числеността на партията се удвоява плавно в границите на следващите три десетилетия. VII конгрес отчита през юни 1958 г., че в нея вече членуват 476 546 души. Четири години по-късно данните от VIII конгрес на БКП посочват, че бариерата от половин милион членове е прескочена – партията наброява 528 674 членове и 22 413 кандидат-членове. IX конгрес през 1966 г. отчита 571 005 членове и 40 174 кандидат-членове. В момента на слиза-

[335] „Меншевиките, които още през 1903 година възразяваха против такава формулировка, предлагаха да се възприеме вместо нея „системата" на самозачисляване в партията (...) Едва ли е нужно да се доказва, че ако в организацията на нашата партия бе се укрепила тази оригинална „система", тя неминуемо щеше да доведе до препълване на партията с професори и гимназисти и до израждането ѝ в неопределено, безформено, дезорганизирано „тяло", което затъва в едно море от „съчувственици", заличава границата между партия и класа и премахва задачата на партията да организира неорганизираните маси до равнището на предния отряд." И. Сталин, *Основите на ленинизма*, Издателство на Българската работническа партия (комунисти), София, 1945, с. 121–122.

нето си от власт партията наброява почти един милион души от общо 4 365 034 заети в националната икономика според Годишника на Националния статистически институт. Една истинска „всенародна партия".

Синдромът „Галилео Галилей"

Любопитно е да надзърнем зад кулисите на този лавинообразен процес и да проследим водещите аргументи и от двете страни: на самата комунистическа партия, или по-точно на нейното ръководство, и на вливащите се в партийните редици хора до самия непредизвестен край на режима. За тези, които бяха приети за партийни членове на 9 ноември 1989 г., после иронично се подмяташе, че актът им е равносилен на това, да си купиш фабрика на 8 септември 1944 г. В отключения процес на нормализиране на обществения живот под знака на установяващия се консенсус функциите на партийното членство се променят. Целта на партийното ръководство вече не е да получи обществена тежест чрез числеността, то се чувства достатъчно сигурно във властта. Новият курс към масовизация цели не толкова мобилизация на активни поддръжници, а по-скоро социално неутрализиране на максимален брой потенциално активни граждани. Аналогична тактика използва и Държавна сигурност, вербуването на колкото може повече нещатни сътрудници се превръща в нещо като трудова норма за оперативните работници, разделеното на квоти население е обект на истинско социалистическо съревнование. Анализите на архивите на ЩАЗИ позволиха да се направи изводът, че впечатляващото количество на картотекираните „сътрудници" от всички прослойки, професии и възрасти е целяло не толкова осигуряването на достоверна и полезна оперативна информация (често пъти „доносите" са пълни с незначителни и неинтересни факти, с извъртания и симулирана отзивчивост), колкото обвързването на максимален брой хора, възпрепятстването на тяхното развитие в нежелана посока, създаването на психоза за тотално наблюдение и контрол. [338] Активността на картотекираните е блокирана в своеобразно дело на подлежащите на изнудване. Има сходство между този принцип и начините и процедурите, по които комунистическата партия набира част от новите си членове.

Свръхиндустрията за производство на партийни членове е начин за справяне с обществото, за предотвратяване на възможността от възникването на други, алтернативни форми на организиране и дейст-

[338] Тази теза детайлно е разгърната в: Sonia Combe, *Une société sous surveillance. Les intellectuels et la STASI*, Albin Michel, Paris, 1999.

вие. Единствено възможният път за овладяване на все по-усложняващото се съвременно, от индустриален тип общество, е „привличането" на тези прослойки и индивиди, които могат да играят решаваща роля. Всеки, който от определена гледна точка представлява някаква ценност, е обект на „оглеждане". Кадровата политика на партията все повече се конкретизира в стремежа да бъдат обвързани специалистите и авторитетите от всички области. Амбицията ѝ е да съсредоточи в редовете си интелектуалния елит на нацията. Друг е въпросът за начина, по който се реализира този потенциал. На практика се получава така, че тя блокира творческите енергии, не толкова ги използва, колкото ги неутрализира. Това е част от механизма ѝ за контрол. Това я превръща в абсолютен монополист и в същото време постепенно я тласка към ситуацията на колос на глинени крака. В един момент основен проблем за комунистическата партия ще се превърне овладяването на собствената ѝ членска маса, властването над партийните членове.

Може да говорим за разгръщането на истинска *стратегия на пожелаването.* Човек все по-рядко е приеман в Партията по собствено желание. Той бива забелязван, наблюдаван, отделен – с една дума, *пожелан.* Той се проявява като обект на социално въжделение и идеологическо обладаване. По същата логика безпартийният се разкрива като човек, който не е бил социално пожелан по различни причини, най-често срещаната от които е, че не е необходим от гледна точка на стратегията на властването, той е оставен „отвън". В зависимост от политическата конюнктура може да се каже, че в единия случай му е провървяло, в другия – не! Стратегията на пожелаването е съставна част от механизма на неравенството.

Но ако мотивите за пожелаването са ясни, то какви са мотивите за приемането? Поканеният да стане член би поел голям риск, ако откаже оказаното му „доверие". Постъпката му рискува да бъде разтълкувана като враждебен жест с всички следващи от това последствия. Но обикновено отказите не се приемат и поканата се подновява. За мнозина тези настойчиви покани се превръщат в истински кошмар, партийната принадлежност се възприема като посегателство на тоталитаризма върху личността. Перверзността на ситуацията не се изчерпва с това. Уставът на партията нарежда пожеланият да отправи пламенна молба за членство и да изтърпи цялата процедура на разглеждането и удовлетворяването ѝ. Хората са принуждавани да представят ситуацията си на пожелан обект като свободен избор, направен от пълноценен субект. В молбата безпартийният, който загубва своята политическа невинност, трябва да посочи мотивите на желанието си. Утвърденият стереотип обикновено изисква той да заяви, че изгаря от нетърпение час по-скоро да се включи в авангарда на обществото и да посвети силите си за окончателната победа на най-прогресивния строй

и т. н. (Днес една такава „молба" успешно би могла да бъде използвана като автодонос.) Никой, разбира се, отдавна не вярва на тези общи приказки. И въпреки това уставно изискваното лицемерие не бе излишно: инсценирайки пара-религиозна ритуалност, теоретиците на партийното строителство още от самото начало обливат човека със светената вода на компромиса, неискреността, доброволната обвързаност с практиката на притежание. [337]

В поколенията през 40-те и 50-те години е имало немалко хора, които съзнателно и с плам са се включвали в редовете на компартията, искрено са вярвали в социалната утопия и са се надявали, че ще донесат благодат и щастие за всички. Драмата на техния неуспех и разочарование е голяма тема. Но от поколенията през последните две десетилетия на режима едва ли има някой, който да е „влязъл" в партията с подобни съображения. Утопията бе престанала да се възпроизвежда и да упражнява влияние върху съзнанията, отстъпвайки на лични страсти и интереси. Хората приемаха да *влязат*, защото това е условието да ги оставят на мира, да могат да работят и да опитат да се реализират професионално и житейски при липсата на всякаква друга „нормална" алтернатива за същото. Така че стратегията на тяхното „членуване" беше стратегията на хитруването и изплъзването. В самата логика на организиране на обществото те получаваха (или не) едни или други дребни облаги.

Стратегията на пожелаването и притежанието е в сила и по отношение „придвижването" в по-висшите етажи на партийната и държавната йерархия. Тя изразява самата същност на механизмите на „издигане" и „сваляне" на номенклатурните кадри. Подобно на влизането в партията, издигането, поест заемането на определен пост в партията или държавната администрация, не става чрез състезание, в което се включваш по собствено желание. Принципът на демократичния централизъм блокира възможността за издигане от долу и негласно порицава самопредлагането и плединането в своя полза (това се тълкува като израз на нескромност и следователно на пренебрегване на общите интереси). Кандидатът за всеки пост бива посочван „от горе", понякога без самият той да подозира – решението му се поднася. Впрочем всички номенклатурни кадри чрез своето принципно послушание и готовност да се подчинят на дисциплината предварително са заявили кандидатурата си за всички възможни постове. Така че пожелаването на един или друг само конкретизира тази обща заявка.

Но масовизацията на партията не постига изцяло желаните резултати, дългосрочните последици за режима от нея са по-скоро небла-

[337] По-подробно по този въпрос виж: Ivaylo Znepolski, „La mythologie post-totalitaire de l'adhérent et du non-adhérent au parti communiste", *Les Temps Modernes*, № 586, Paris, 1996.

гоприятни, доколкото процесът излиза от контрол. Проблемът е в това, че мотивите на партийните стратези и мотивите на партийните членове все повече съществено се разминават. Не е случаен фактът, че основни фигури на другомислието в българските интелектуални среди като Радой Ралин, Николай Генчев, Христо Ганев, Асен Игнатов, Иван Радоев и т. н. не само са членували в комунистическата партия, но в определени моменти са били и идейно свързани с комунистическата идея. Малцина бивши партийни членове обаче са признавали открито това, което Желю Желев, първият демократично избран президент след 1989 г., споделя в книгата си „Въпреки всичко. Моята политическа биография". Но той безспорно го прави, защото като изявена публична личност се чувства задължен да хвърли светлина върху своята политическа предистория. Два пъти неуспешно се явява на конкурс за аспирант във Философския институт на БАН. Изпитващата съчувствие и симпатия към неговата упоритост началничка на отдел „Кадри" му казва, че за да бъде приет, трябва да стане член на партията, въпреки че това условие не се обявява официално. „Българската комунистическа партия беше една от най-еничарските комунистически партии в Европа както по времето на Коминтерна, така и впоследствие. С такива мисли и с такова настроение подадох документи за членство в Българската комунистическа партия. Нямах никакви угризения, че ще вляза в БКП като убеден антикомунист. Тя беше изградила по съветски образец такава затворена система, че само с партиен билет можеше да се отиде там, където искаш да отидеш да работиш."[338] Годината е 1960-а. Партийното членство му помага да влезе в професията, която смята за свое призвание, но оттук нататък то не е в състояние да му спести нищо от чакащите го изпитания. Той нарушава обета за вярност, който е дал с получаването на партийната книжка, но статутът му вече се е променил – неговото отклонение от правия път не се тълкува като поведение на „чужд", на враг, а на загубил вярната посока другар. Точно около тази предпоставка ще бъдат разгърнати от колегите и приятелите му бъдещите стратегии за неговата защита в конфликтите му с партийните инквизитори във философската сфера и интелектуалното му оцеляване. Впрочем в това отношение той не е единственият случай. Колкото и парадоксално да звучи, не са малко случаите, когато хора стават партийни членове, за да избегнат част от принудите, на които са подлагани. Членството им гарантира по-голяма свобода на действие, във всеки случай по-голяма, отколкото на тези извън партията.

В политическата биография на Желю Желев намираме и една друга интересна равносметка: „Аз влязох в комунистическата партия като убеден антикомунист. Моят опит да се боря с идеологията на комуниз-

[338] Желю Желев, *Въпреки всичко...*, с. 86.

ма вътре в самата комунистическа партия, с нейната собствена идеология и философски оръжия, смятам, че общо взето беше успешна."[339] В този пасаж привлича вниманието фактът, че в борбата си с партийната бюрокрация, в отстояването на научната си позиция и изследователска независимост той е използвал, за да се защити, „нейните собствени идеологически и философски оръжия". Желев има предвид наличието в автентичния марксизъм (не в ортодоксалната марксистко-ленинска или в битовизираната му българска комунистическа версия) на определен критичен потенциал [340], който не е трудно теоретично да се обърне срещу догматичното мислене на обсебилата властовите позиции партийна върхушка, за което Желев е притежавал достатъчно кураж. Впрочем практиката на социалистическите страни от тези години познава не един случай на цензуриране на текстове на самия Маркс, за да не бъдат зле изтълкувани от широката публика в съществуващия политически контекст. Ето защо дисидентството често намяташе мантията на творческия марксизъм или на еврокомунизма. Това ми позволява да предположа, че първата част на горното изявление някак не се връзва със ситуацията през 60-те години. Желев едва ли е влязъл в партията със съзнанието да се бори с комунизма, в твърдението му можем да видим по-скоро пренасяне на по-късни нагласи в мотивирането на постъпки от ранната младост. Но членството му в партията, краткотрайно и богато на сблъсъци, безспорно му е помогнало не само да оцелее, но и да избистри своята политическа позиция, отхвърляща съществуващия комунистически режим.

В лоното на партията от началото на 80-те се забелязва своеобразен синдром, който можем да наречем „синдром Галилео Галилей" – колкото по-близо до центъра се намира човек, толкова по-защитен се чувства, толкова по-безнаказано може да си позволи да изрази по-различно мнение по един или друг въпрос. И в същото време една вътрешна спирачка не му позволява да отиде докрай, да се превърне в реален опонент на системата. В центъра, под носа на светата партийна инквизиция, като че е възможно повече волнодумство и еретизъм, отколкото в периферията на системата или извън нея, тъй като и информацията за истинското състояние на нещата е по-пълна, и илюзиите са по-малко. Осъзнаването на този факт е една от уловките за интелектуалците, които предприемаха стъпки към заемането на един или друг партиен или административен пост. Те влизаха във властта с идеята, че това ще им осигури по-голяма ефикасност на стремежа да се противопоставят на закостенелия партиен догматизъм в собствената им професио-

---

[339] Пак там, с. 135.

[340] Ivaylo Znepolski, „A propos du *Passé d'une illusion.* Utopie et idéologie dans la pratique du socialisme réel", *Les Temps Modernes*, № 589, Paris, 1996.

нална сфера. Но и техните намерения, подобно на намеренията на партийните стратези на масовизирането, се оказват нереалистични. Влизайки в партията, те стават част от една система, която в най-добрия случай могат частично да омекотят, но не и да променят. Подобно на Галилей, и те в края на краищата доброволно ще се откажат от прозренията си за негодността на системата и ще останат затворници на вътрешнопартийните боричкания, ангажиращи ги максимално с това, да доказват своята лоялност.

Най-баналният, но от днешна гледна точка изглеждащ най-реалистичен, аргумент за членство в комунистическата партия с времето започва да изглежда по следния начин. В годините непосредствено след 9 септември влизането в компартията е означавало и споделяне на отговорността за масовите репресии, за най-мрачните епизоди в историята ѝ. През 70-те това вече не е необходимо, началото е забулено в мълчание, над него витае само митът за „народната победа", за големия обрат. Режимът е достатъчно стабилен и животът се „нормализира", внушавайки, че в тази страна всичко, и добро, и лошо, може да се случи само в партията и чрез партията. Така че ако обществено активният човек иска да постигне нещо, мястото му е точно там. Комунистическата партия се трансформира все повече в партия на властта, в която по същество идеологията играе все по-малка роля. Основното е не какво изповядваш, а какво място заемаш в структурите на властта, в какви вътрешнопартийни групировки участваш и пр. „В края на краищата притежаването на партийна членска карта престава да бъде свидетелство за взимане на идеологическа позиция и се превръща в една диплома, улесняваща придвижването в обществото."[341] В последното едно-две десетилетия самата употреба на понятието комунист силно намалява, изтласкано в парадно-официалния начин на говорене. В чисто битов план понятието „партиец" става доминиращо. Обикновено се пита не „Комунист ли си?", а „Член на партията ли си?". Процес, довел до неимоверно нарастване на кариеризма и конформизма в обществото. Някогашната идейна формация постепенно се превръща в клиентелистка структура. Ценностите се релативизират, всичко се свежда до покупко-продажба.

[341] Andrzej Paczkowski, „Le parti communiste, machine de pouvoir. Du totalitarisme a la démocratie: le cas polonais", in *Le jour se lève. L'héritage du totalitarisme en Europe 1953–2005*, p. 232.

Разцепване на партийните елити. Увеличаваща се пропаст между ръководния апарат и партийната база

В първите години след 10 ноември 1989 г. често можеше да се чуе репликата, целяща преди всичко да уязви пораждащата се демократична опозиция, че Българската комунистическа партия се е разцепила на две – на БСП и на СДС. Тази реплика, макар и не съвсем справедлива, не беше лишена от известни основания, тъй като по същество извършената промяна беше предшествана от процеса на вътрешно разцепване на комунистическата партия и интелектуалния елит и участието на части от тях в учредяването на демократичната опозиция. Тоест промяната, наред с редица други съпътстващи фактори, бе следствие и от назряващите конфликти в самата партия. Това обяснява и наглед парадоксалното разгръщане на два напълно противоположни по логика процеса – увеличаване на партийната членска маса и същевременно засилване сред същата членска маса на разграничаването от официалната политика, на прогресиращата загуба на идеологически илюзии. В това, изглежда, трябва да търсим и отговора на един справедливо възникващ въпрос: защо при нарастващото число разочаровани или критично настроени членове на партията няма хора, демонстративно захвърлили членската си книжка. Причините са в нежеланието да се предадат завоювани позиции, в страха от последствията, ако се остави партията в ръцете на догматичното крило. В тогавашните български условия статутът вътре-вън стратегически изглежда по-прагматичен и по-перспективен, макар и днес преценяван като морално уязвим.

Комунистите-идеалисти, доколкото са останали такива, от т. нар. стара гвардия страдат искрено от превръщането на партията в партия на властта, от задълбочаващото се разминаване между убежденията им и налагащата се пред очите им реалност. Те се оказват малцинство, залято от вълната на новопокръстилите се, непригодни и неуместни в новото време, изтласкани, въпреки формално отдаваната им почит. Тяхното пасивно присъствие, независимо от съпътстващото го недоволно мърморене, е преценявано като полезно, доколкото поддържа жива социалната утопия. Но истински полезни и успяващи са точно новоприетите хора, имащи малко общо с идеите, но разбиращи езика на властта. Те се оказват най-пригодни за системата, тъй като, както казва Хана Арент, хората без собствени идеи са най-удобните за тоталитарния режим. Партийната кариера се превръща в основен ресурс за успех и въвличането на голямо количество хора в партията не може да не доведе до разпалването на масови амбиции за споделяне, макар и частично, на облагите от властта. Това довежда до лавинообразно нараст-

ване на партийната и държавната бюрокрация, от една страна, необходими, за да се организира и контролира вътрешнопартийният живот, а от друга – за да се задоволяват апетитите и да се изпуска напрежението, което заплашва статуквото. Изгражда се една система, която се самовъзпроизвежда и все повече се откъсва от реалния живот на обществото. Още през 1923 г. Троцки отбелязва: „Партията живее на два етажа: на горния се решава, на долния само се научава за решението."[342] В следващите десетилетия, въпреки някои плахи опити за разтоварване на системата, тази структура на твърдо ядро и набъбваща, безформена и все по-трудна за контролиране партийна периферия се превръща в нещо повече от практика – в правило. Един от стратезите на съветската перестройка, Александър Яковлев, затваря скобата, отворена от Троцки, открито говорейки за „две партии в партията". Това разцепване, от една страна, е идеологическо, на базата на сериозните противоречия в оценката на сталинизма и визията за бъдещо развитие, и засяга в еднаква степен както ръководния елит, така и широките партийни маси, доколкото се разгръща хоризонтално. Но по-съществената разцепване е във вертикална посока, между ръководния апарат и партийната база. Така според Яковлев се появяват две партии – вътрешна и външна. Цялата власт и привилегии са обсебени от вътрешната партия. [343]

Според личното свидетелстване на Михаил Горбачов през септември 1990 г. в Съветския съюз е имало 18 млн. „управленци" при 127 млн. работещи във всички сфери. [344] За сравнение, по времето, когато Троцки прави своето наблюдение за „партията на два етажа", броят на работещите в партийния апарат за цялата страна е бил 15 325 души, от които само 325 в Москва. [345] Налице е перверзно детайлизирана бюрокрация, покриваща буквално цялата обществена дейност. Така например в ЦК на КПСС е съществувал отдел „Химия", а в този отдел – дори сектор „Силициево-органични съединения". Човек може да си помисли, че е попаднал в някакъв специализиран научноизследователски институт. В България нещата не са по-различни. В докладна записка до Политбюро от юни 1976 г. Тодор Живков определя броя на българските „управленци" на 500 000 души (при приблизително 4,5 млн. трудово заето население), обосновавайки необходимостта 155 000 от тях да бъдат съкратени, с оглед икономии и повишаване ефективността на стопанството. Мярка, която до самия край на режима се обсъжда, но така и не се стига до

---

[342] Л. Троцкий, „Новый курс", Москва, 1923, с. 12. Цитат по М. Восленски, *Номенклатурата...*, с. 100.

[343] Александър Яковлев, *Здрач*, ИК „Христо Ботев", София, 2005.

[344] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", сп. *Факел*, № 3, София, 2005, с. 357.

[345] Михаил Восленски, *Номенклатурата...*, т. I, с. 101.

осъществяването ѝ. [346] Тази огромна непроизводителна бюрократична прослойка отчасти е израз и на нарастващото отчуждение на хората от труда, поведение, постепенно превърнало се в модел и за останалите части от обществото, където се наблюдават различни, често доста изобретателни форми на отклоняване от непосредствено производителния труд и заемането на синекурни длъжности. Хората загубват не само мотивацията си, но и убеждението си, че трудът е средство за обществен успех, за издигане в живота. Твърди се, че в Албания на Енвер Ходжа стремежът за отклоняване от физическия труд бил толкова силен, че едва ли не половината население се включило в многобройните фолклорни състави, щедро окуражавани в качеството им на инструменти за отстояване и съхраняване на националната самобитност. България също се беше устремила към превръщане в „република на художествената самодейност" и тази опасност като че ли още не е отминала... Във всичко това би могло да се види и някаква интуитивна, и пасивна форма на отклоняване от системата, ако не сме свидетели на дълбоките и трайни увреждания, наследени от тази практика.

Апаратчици и технократи. Кадровите рокади и социалните им последици

Под желязната идеологическа фасада на компартията, издигаща във фетиш „идейно-политическото си единство", прозират неясните силуети на неформални групирания на базата на временно съвпадение на интересите или на базата на неудовлетворени властови аспирации. Поне в два случая това води до важни кадрови промени, които, без да променят „генералната линия", имат за резултат промени в стила на управление. Първият епизод е от края на 50-те и началото на 60-те години и е свързан с неафишираното официално, но набиращо сила противоречие между т. нар. „червена аристокрация" и местните партийни кадри. Партийната емиграция, завърнала се от Съветския съюз, притежава университетски дипломи, известен опит в администрацията и организирания партиен живот, както и в „строителството на социализма", а някои от тях носят и ореола на функционери на Комунистическия интернационал, овладели културните навици и стил на живот, присъщ на съветската номенклатура. Тяхната културираност се демонстрира в

[346] По-подробно за това виж Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989*, Институт за изследване на близкото минало / Сиела, София, 2008.

покровителственото отношение на Георги Димитров към културните дейци и ерудитските демонстрации на Вълко Червенков на полето на литературния живот. Местните партийни кадри – партизани и политзатворници, – повечето от които недоучени, често без образование, но живели опасно и в мизерия, са жилави и с дълбок „народен" корен, без дистанция от реалността, познават хората и са близки до тях. Те са свършили черната работа при установяването на властта, а другите наготово поемат управлението. Георги Димитров ще отбележи в дневника си във връзка с местните кадри: „Ръководството на партията е много слабо, макар да се състои от предани хора."[347] Но вътрешните дейци едва ли са готови така лесно да отстъпят място. На 9 септември 1944 г. те организират държавния преврат и кабинетът на Отечествения фронт е сформиран без знанието на Димитров, което го кара още на другия ден да изпрати спешна шифрограма: „Съобщете бързо за всеки член на новия кабинет към коя политическа група принадлежи и кои точно са нашите министри и техния партиен стаж."[348] Този факт показва, че „вътрешните" комунисти не са били склонни да изчакват пасивно, съзнателно са вървели срещу събитията, което им носи известна инициатива. Това се проектира и в официалния статут на втория човек в партията и държавния апарат, който Трайчо Костов заема със самочувствие, позволяващо му дори да критикува поведението на Георги Димитров. В. „Работническо дело", официалният орган на компартията, публикува уводна статия със заглавие „Да осъществим директивите на др. Трайчо Костов!". Във връзка с това Георги Димитров му отправя критика, че се самоизтъква, но подтекстът на тази критика се чете ясно – само един човек може да дава директиви в партията. Процесът срещу Трайчо Костов може да бъде разглеждан и като епизод от борбата между „външни" и „вътрешни" кадри в партията. Вълко Червенков е започнал да прави интриги срещу него още преди това, информирайки лекуващия се в Барвиха Георги Димитров, че Костов подронва авторитета му и се стреми да се утвърди като самостоятелен фактор. Сталин подкрепя „външните", тъй като след епизода с Тито се страхува, че „вътрешните" могат да проявят по-голям стремеж към независимост. Страховете му са напразни, в партията няма такъв потенциал, но той изгражда сговор със собствените си пратеници в България. Много от „вътрешните" кадри са изтласкани, други са гледани с подозрение, но тази промяна не е продиктувана от съображения, свързани с различни разбирания за *генералната линия*. И едните, и другите ревностно провеждат политиката на терор и на разчистване на терена, просто Сталин повече вярва на хората, които са израсли и са се оформили около

[347] Георги Димитров, *Дневник...*, с. 432.
[348] Пак там, с. 455.

него. Процесът срещу Трайчо Костов трябва да покаже, че не заслугите в борбата, а верността и послушанието определят статута на апаратчика в партията и обществото. Урок, който ще бъде добре запомнен.

Процесът на десталинизация е формалният повод за кадровата промяна в обратна посока, тъй като „московчаните" са се изживявали като преки говорители на волята на Сталин, макар по същество и едните, и другите да са готови послушно да изпълняват новите директиви на Москва и бързо забравят стария „учител". Но дори за монополната партия изглежда неудобно едни и същи фигури да провеждат и сталинизацията, и десталинизацията. Старите коминтерновски кадри постепенно са изтласкани от върха. Местните комунисти не са забравили думите на Вълко Червенков в доклада му пред пленума на ЦК на БКП на 16 януари 1950 г. и ще побързат да превърнат инсинуациите и обвиненията към тях в предимство. В доклада си пред извънредния пленум на ЦК на БКП от 3 март 1961 г. във връзка с продължаващия процес на „десталинизация" Тодор Живков заявява: „Другарят Червенков като организатор е безпомощен. Той няма необходимия опит, необходимата практическа подготовка, навици и подход. Нашата партия отблизо и непосредствено той не познава. Не е участвал в класовата борба в нашата страна. Той не е минал през грубата, но полезна школа на живия живот... Вярно е, че другарят Червенков е културен човек, човек със знания... Въпреки това другарят Червенков не може да бъде теоретик. Защо? Обстоятелството, че той си е запълнил главата със знания и формули, с цитати от произведения на класиците на марксизма-ленинизма, далеч не е главна предпоставка и главно условие за успешното разработване на теоретичните проблеми на нашето развитие по пътя на социализма и комунизма... Теорията в никакъв случай не може да се разработва кабинетно, откъснато от практиката, без да се познава действителността." [349] Кадровата промяна се отразява на стила на упражняването на властта: той става по-популистки, по-конюнктурен, непредвидим в кадрово отношение, по-гъвкав, в някои отношения направо циничен и отваря пътя към битово уреждане на партийните активисти, усилва процесите на корупция и вътрешно ерозиране. Процепът между думите и делата се задълбочава. Ако единственото, което е интересувало Сталин, е била властта, то неговите наследници и техните български послушници се проявяват като индивиди, на които „нищо човешко не им е чуждо", най-вече собствеността и удобния живот.

Така се очертава дълбоко скритият дефект на консенсуса, по-късно сполучливо характеризиран с определението „години на застой". Отлагането или направо страхът от кадрови и всякакви други промени, страхът от конкуренция, страхът от сравнението с други идеи, други

[349] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 446, л. 44. Цитат по Искра Баева, *Тодор Живков*, с. 39–40.

практики, други решения, затварянето в себе си в един все по-глобализиращ се свят имат за неизбежен резултат процес на банализация не само на живота в комунистическото общество, банализация на понятието комунист, но и на самата комунистическа идея в безконечното препотвърждаване на липсата на връзка между реалността на идеята и реалността на живота. Точно това банализиране на живота и на идеологията на режима прави за известно време по-поносим живота, тъй като идеологическият натиск все повече е сведен до контекст, който по един досаден начин непрекъснато напомня за себе си, но който не заплашва истински разгръщането на индивидуалните демагогски стратегии. Стратегията на банализираната идеология е все по-малко настъпателна и все повече отбранителна. Тя е загубила импулса за разширяване, реагира само на непосредствени заплахи.

В този контекст наблюдаваме втория значим епизод на промени в кадровата политика на комунистическата партия. Той е свързан с курса към известно вътрешно отваряне на партийния апарат, тоест допускането до ръководни позиции на хора, неучаствали в нелегалната борба и в пряката установяване на властта. Това отваряне е продиктувано от спешната необходимост от повишаване ефективността на „социалистическото стопанство", чиято кадрова основа не отговаря на императивите на взетия курс към стопанска модернизация и съревнование с капитализма на фона на разширяване на икономическите контакти в епохата на мирното съвместно съществуване. Към края на 70-те години в партията започва да навлиза, в процес, грижливо контролиран от Тодор Живков, ново поколение функционери, чиято основна характеристика може да бъде наречена условно „технократи". Те идват от научните институти и университета, както и от партийните школи в Москва и София. Тези нови функционери, за разлика от своите предшественици, не прокламират гръмко своята безпрекословна вяра в комунистическите идеи. Те притежават вкус към властта, но рядко поемат сами политически ангажименти, произвеждат идеологически дискурс само в случаите на крайна необходимост и предпочитат да имат статута на експерти, решаващи конкретни проблеми. На партийната сцена циниците постепенно изместват догматиците. Частният интерес взема превес над политическата целесъобразност. Конструира се една все по-безлична власт. Но в същото време тези функционери-технократи нямат здрава опора в партийните недра, поради което се чувстват лесно уязвими и принудени да гравитират около един или друг от старите партийни барони, които продължават да контролират партията. Поради това те не изпитват особен ангажимент към партията и режима (техният ангажимент е към определена личност от партийната върхушка), имат съзнанието на добре поставени наемни работници. И все пак тяхното навлизане във властовите структури до-

някъде подрива статута на некомпетентната стара върхушка, нарушава пълния ѝ монопол. От един момент нататък партийните кадри ще се делят на две ясно очертани категории: партийни идеолози (пазители на догмата) и партийни технократи (върху които лягат все повече отговорности за състоянието на икономиката или формите на всекидневен живот), на некомпетентни и компетентни. Това довежда до развиването на вече споменатия вътрешнопартиен плурализъм, който някои съветолози наричат „институционален плурализъм" (за разлика от политическия). В структурата на партията по-ясно се очертават различни групи за натиск и лобиране, отразяващи гилдийни или регионални интереси. В края на краищата този процес ще доведе до задълбочаване на разцеплението във властващия елит, ще се окаже дестабилизиращ фактор, но това ще проличи открито едва в събитията около дворцовия преврат през ноември 1989 г. Генерацията на технократите, която в двете предшестващи десетилетия по-скоро ще помага на Тодор Живков да запази статута си на важен арбитър при сблъсъците между „реформатори" и „догматици", ще усети собствената си сила и ще му обърне гръб. Тя разбира, че той я използва като заплаха, създавайки илюзии и в двата лагера, че е гарант на политическото им бъдеще, размествайки фигурите така, както му е угодно. Това ново поколение партийни лидери ясно ще види дълбочината на кризата на системата и дистанцирайки се постепенно от установения от Живков личен режим, ще изиграе определена роля при поемането на курса към радикална промяна.

XIV

ГРАНИЦИ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА МОДЕРНИЗАЦИЯ

Част от изследователите на икономиката и политиката на комунистическата система приемат, че комунизмът е модернизационен проект, доколкото предлага глобална визия за света и програма за нейното осъществяване. Тази програма цели индустриализирането на изостанали в развитието си предимно аграрни страни, каквато е била и България. И както вече посочих в главата, посветена на „форсираната индустриализация", създадените политически предпоставки за тотална обществена мобилизация на човешки и материални ресурси водят през 30-те години в Съветския съюз до резултати, които, на фона на голямата капиталистическа депресия, впечатляват западните наблюдатели. Точно по това време Сталин издига и бойния призив: „Да догоним, а след това и да надминем Америка!" Съветският съюз и новите му сателити от Източна Европа в кратки срокове се справят сравнително успешно с щетите от Втората световна война – разчистване на разрушените градове и организиране на снабдяването. За втори път съветската система постига впечатляващ прираст и трудова заетост. Така възниква и теоретичният проблем за вариантите на съвременното индустриално общество. Наред с класическия капиталистически път на индустриализация се заговоря и за „социалистически" път, доколкото и процесите на трансформиране на икономиките на страните, тръгнали по комунистически път, реално се опират на въвеждане на машини и технологии, на увеличаване на производството и на производителността – все неща, определяни като основни структурни характеристики на съвременното общество. А сравнителното изследване на икономиките на двата типа общества, обвързващо ги в общия термин „индустриално общество", през 60-те години подхрани теорията за конвергенцията.

На надценяването на приликите в развитието на двете системи се поддава дори един толкова проникновен наблюдател като Раймон Арон. „Предпочитам да вярвам, че режимът на единствената партия или на задължителната ортодоксалност принадлежи на фазата на индустриалното изграждане и ще изчезне, когато растежът достигне задоволителна степен (...) Става дума да се разпределят по друг, различен от днешния начин колективните ресурси. Когато двата типа общества ще имат еднакво ниво на живот, еднакъв тип на разпределение, тези две общества, живеещи по еднакъв начин, ще имат почти идентична организация."[350] Арон вижда хоризонта на това приближаване в граници-

[350] Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle...*, p. 246.

те на десет години. Тридесет години по-късно нивото на живот в комунистическата система не само не се е изравнило с това на Запада, но на практика пропастта между двете системи се увеличава драматично и съветският модел е обхванат от дълбока стагнация. По-късно Раймон Арон е упрекван за слабостите, допуснати в сравнителния анализ на системите, и за неправилната прогноза. Самият той признава, че е допринесъл за погрешното интерпретиране на процесите и е подхранил теорията за конвергенцията, но отказва да е бил някога неин застъпник. „Да, допринесох за тази погрешна интерпретация (...) Но никога не съм мислил, че двата типа общества ще конвергират към една-единствена форма, мисля, Дюверже твърдеше, че това ще бъде либералният социализъм."[351] Арон частично има право, тъй като, ако се вгледаме по същество в това, което казва, ще видим, че предположението му не е, че двете системи ще се срещнат някъде по средата между „либералното" и „социалното", а по-скоро, че съветският тип система ще еволюира по посока на западния тип либерално общество. Нещо, потвърдило се след падането на Берлинската стена, с тази разлика, че до „идентична организация" се стигна не в резултат на постигането на еднакъв растеж и ниво на живот, а след вътрешното разпадане на комунистическата система, която не бе в състояние да разреши икономическата дилема, пред която се оказа.

Разминаване на процесите на индустриализация и модернизация

Ако можем да говорим за грешка на Арон, тя е в надценяването на приликите между двата типа индустриализация, при ясното съзнание за разликата между тях. Той си дава сметка, че форсираната индустриализация и свързаната с нея формула на растеж водят до „индустриално общество от особен тип", където развитието на военно-промишления комплекс е несравнимо с равнището на живот на населението и с това, което можем да наречем основна структура на индустриалната цивилизация. „Една огромна индустрия, понякога качествено равна или по-добра от западната индустрия, която обаче е имплантирана, така да се каже, върху една основа на традиционно общество."[352] Проблемът се състои както в това, да се разбере какъв е този „особен" тип индустриализация, изградена върху основата на едно традиционно общество, така и в това, да се обясни защо комунистическата индустриализация

[351] Raymond Aron, *Le spectateur engagé*, Editions de Falois, Paris, 2004, p. 321.
[352] Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle...*, p. 240.

не успява да прерасне в индустриална цивилизация. С други думи, сравнителният анализ на двата типа индустриално общество не отчита значението на разликите между процеса на индустриализация и процеса на модернизация на обществото. Това са два свързани и преплитащи се, но несъвпадащи процеса. Индустриализацията безспорно е основата, базата на модернизирането на обществото, но дейностите, свързани с нея, не са достатъчни, за да се идентифицира характерът на обществото, в което тя се разгръща и от което зависи формата, в която се осъществява. Модернизацията на обществото се изразява в постигане качество в процесите на индустриална експанзия. Точно това не се случва в България (и в другите комунистически страни, в това число и в Съветския съюз). Анализите на модернизацията в Западна Европа показват, че тя се характеризира като процес на мобилност, диференциация и лаицизация на обществото. [353]

Процесите на „мобилност" се изразяват в миграция на населението от селото към индустриалните предприятия и градовете, урбанизиране, бързина на информацията, формиране на свободен пазар, разрушаване на традиционната семейна йерархия и налагане на нуклеарното семейство, еманципиране на жената и на младите хора... Тоест модернизацията се развива и обляга на ценностите на индивидуализма.

Процесите на „диференциация" определят ролята и статута на индивида на базата не на правила, наложени от свещени авторитети, а според изискванията, свързани с доброто функциониране на обществото. Отликата между традиционното и модерното общество не е в липсата на диференциация, а в принципите на осъществяване на процесите на диференциация. Статутът в традиционното общество се получава на базата на фамилни и кланови връзки, а в модерното общество – на базата на компетентността и конкуренцията между претендентите. Дюркем нарича солидарността в традиционното общество механична, а в индустриалното общество – органична или функционална. На свой ред Вебер свързва модернизацията с процесите на рационализация на производството.

„Лаицизирането" на обществото на свой ред не означава, че вярата в Бога е изчезнала във всички, а че не е институционално принудителна. Процесът на лаицизиране не е свързан с отсъствието на каквото и да е вярване, а с осъществяване на разделението между Църквата и Държавата, а така също и между Държавата и институциите на научното изследване и образованието. „Реалните условия за функционирането на модерните общества очевидно са доста отдалечени от идеалните условия. Но постоянното позоваване на посочените по-горе три принципа и тяхното въплъщаване, дори карикатурно, в институциите, които са

[353] Raymond Boudon, François Bourricaud, *Dictionnaire critique de la sociologie*, PUF, Paris, 1986.

мотивирани да ги провеждат или най-малкото да ги съблюдават, изграждат една от характеристиките на модерното общество."[354] Вижда се, че модернизацията представлява ансамбъл от промени, в някаква степен засягащи всички общества, но по много неравномерен начин и посредством много вариращи механизми, в зависимост от институционалната рамка, в която се осъществяват.

Комунистическият режим в България в края на 60-те и началото на 70-те години стъпва на пътя на модернизацията, но процесът се развива частично и далеч от очакваните резултати. Някои от изброените по-горе елементи на социална промяна са налице, а други не само липсват, но и по дефиницията на самата система появяването им е отказано. Нека да вземем за пример мобилността на индивидите. Вече установихме, че процесите на миграция са ярко изразени и водят до съществени промени в социалната структура на стопанството и на обществото и до развиване на урбанизацията. Режимът разрушава съсловните прегради и създава едно масово общество, но не постига качество на живота. В същото време в обществото не се наблюдава мобилност по вертикалата, социалното издигане е строго регламентирано и контролирано, зависимо от кланови и партийни връзки; свободното преместване както извън, така и вътре в страната (съществува разрешителен режим на местоживеене) е силно ограничено. Традиционната семейна йерархия е разрушена и е постигната правно уредена еманципация на жената и младите хора, но в същото време патриархалността се завръща под други форми – под шапката на Партията и партийните шефове на различни нива. Старото традиционно общество е разбито, но ценностите му са възпроизведени, доколкото цялото общество се превръща – като в изкривена комуникационна фикция в ключ Маршал Маклуън – в голямо село, в което всяка стъпка на индивида е следена и известна. Процесът на лаицизиране на комунистическото общество е свързан с агресивното отхвърляне на религиозната вяра, но заменен от обожествяването на партията-държава и превръщането на идеологията в сублимирана религия. Процес, съпроводен с пълен контрол върху науката и изследванията и с изключителна нетърпимост към различните възгледи и смазващ конформизъм.

Съвършено очевидно е, че капиталистическото и комунистическото развитие се облягат на различни принципи и резултатите от тях не може също да не са различни. Комунистическото развитие по същество загърбва голяма част от принципите, които могат да изведат към успешна модернизация: създаване на свободен пазар, развиване на производителността, освобождаване на конкуренцията и използване на цените като инструмент на регулация, повишаване на консумацията и

[354] Пак там, с. 400.

нивото на живот, но най-вече определени промени в манталитета на хората, свързани с утвърждаването на ценностите на индивидуализма. Изобщо модернизацията като процес (посредством въплъщаване принципите на мобилността, диференциацията и лаицизма) може да бъде определена като плод на свободата и едновременно с това като инструмент на нейното задълбочаване. [355]

Комунистическият проект, обратно, свързва модернизацията с революционното преобразуване на обществото. Той методично загърбва принципа на рационалността в името на волунтаристичното и строго контролирано форсиране на процесите. Ето защо най-точното определение на комунистическата модернизация е *политическа модернизация*. Тази модернизация не е характерна само за комунистическите системи, а за всяка система, която прибягва до революционни промени, до радикално късане и обръщане гръб на еволюционното развитие. [356] Същността на политическата модернизация е подчиняване на индивида от държавата. Стремейки се към разгръщането на производителните сили, тя има претенциите да се изгради като алтернатива на рационалната и либерална модернизация, облягаща се на икономическата свобода на индивидите, водени от своите частни интереси, доколкото последните не противоречат на съгласуване с общите интереси. Въпреки огромното волево усилие и многобройните жертви, принесени на олтара на политическата модернизация, отключените от нея процеси се сблъскват с определена граница, която не са в състояние да прекрачат. И тази граница се усеща сравнително рано от стратезите на комунистическата модернизация. Напред излиза цивилизационно-имитативният план, външното наподобяване на формите на западната модернизация, но по същество неподплатени с качеството, което те предполагат. Новопостроената магистрала след месеци се покрива с дупки, панелните жилищни комплекси са вдъхновени от концепциите на Корбюзие, но веднага след реализацията си се превръщат в бидонвили на етажи, модерните заводи, закупени от Запада, произвеждат некачествени и неконкурентни стоки и т. н.

Имитативната модернизация

В „Основи на ленинизма“ Сталин поставя въпроса за стила на работа на болшевишките функционери. „Не става дума за литературен

[355] Пак там, с. 403.

[356] Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*, Gallimard–Folio histoire, Paris, 2004, p. 16.

стил – пояснява той. – Имам предвид стила в работата, онова особено и своеобразно в практиката на ленинизма, което създава особен тип ленинец. Ленинизмът е теоретическа и практическа школа, която създава особен ленински стил в работата (...) Тези особености са две: а) руският революционен размах и б) американската деловитост. Стилът на ленинизма е в съединяването на тези две особености в партийната и държавна работа."[357] По-нататък Сталин характеризира руския революционен размах. Той вижда в него противоборство на застоя, на рутината, на консерватизма, на заварената традиция, тоест един своеобразен политически витализъм, „жизнена сила, която буди мисълта, движи напред, руши миналото, открива перспектива". Но съществува опасност размахът да се изроди в революционен формализъм – „проектомания" и „декретомания", в убеждението, че думите, лозунгите са в състояние да променят нещата. На помощ може да дойде американската деловитост, която е „онази неукротима сила, която не знае и не признава прегради, която с деловитост и настойчивост разрушава и повлича всички препятствия, каквито и да са те"... На свой ред и американската деловитост рискува да се изроди в „безпринципен практицизъм", който може да доведе дори до отдръпване от делото на революцията.

Ако се вгледаме внимателно в начина, по който Сталин описва „американската деловитост", не ще бъде трудно да забележим в нея белезите на истински революционен размах в рушенето на закостенели традиции, в преодоляването на всякакви трудности. Размах, който обаче трябва да намери вдъхновението си в други водещи принципи. Следователно произвеждащата деловитост трябва да получи мотиви, идващи от революционната идея. В лабораторията на сталинизма се проектира един странен хибрид, който най-точно характеризира идеята за комунистическата политическа модернизация.

Постановката на Сталин разкрива много рано съзнанието за вътрешното противоречие в комунистическия проект, съзнанието за недостатъчността на революционния устрем. Но само на хартия може да се съчетаят революционният волунтаризъм и рационалният практицизъм. По същество процесът на изграждане на социализма в Съветския съюз показва, че революционният устрем не успя да оплоди американската деловитост, а се случи точно противоположното – революционният устрем се сдоби с прагматична програма, чието изпълнение, подражавайки на американската деловитост, не признава никакви прегради и разрушава всякакви препятствия, „каквито е да са те", но на базата на съвършено противоположни принципи. Тук стигаме до същественото: на американския тип субект на деловитостта, изразител на радикалния индивидуализъм, ще бъде противопоставен радикалният ко-

[357] Йосиф Сталин, *Основите на ленинизма*, Издание на БРП (k), София, 1945, с. 135–137.

лективизъм. И така основен мотор на деловитостта стават фанатизмът, ентусиазмът, готовността за саможертва, фабрикуването на модели на „трудов героизъм“ – все неща, които трябва да увлекат инертната и неосъзнатата маса. Деловитостта е сведена до капацитет за мобилизация, мобилизация на всяка цена. Тук Сталин сякаш търси оправдание в аналогията с деликатно обрисуваната американска безскрупулност („разрушава и повлича всички препятствия, каквито и да са те“). Това е евфемистично изграденият образ на необходимата революционна принуда.

Постигнатото с форсираната комунистическа индустриализация показва и тавана на политическия тип модернизация. Въпреки специализацията и кооперирането в границите на Съюза за икономическа взаимопомощ (СИВ) стопанството на България остава затворено, с до голяма степен самозадоволяващ се вътрешен пазар. Произвеждат се все по-голям брой стоки, но те са с ниско качество и често свързани с нарушаване на екологичните норми. За неконкурентността на комунистическата икономика най-добре свидетелства сривът в националното производство след промяната от 1989 г., при отварянето на пазара за външни стоки – в кратък срок по-голямата част от производствата, особено тези от сектора на стоки за широко потребление, буквално фалираха. Ето защо в годините на размразяване започва усилено да се говори за необходимостта от икономически реформи. Това по същество ни връща към дилемата за освобождаването на „стила на работа“ от революционния размах и преосмислянето на принципите на американската деловитост, в качеството на емблема на западната икономическа рационалност.

Съзнанието за стагнация и за пораждането на нов тип противоречия в общественото развитие на комунистическата система се засилва и намира израз в не малко официални партийни документи. Както обикновено, тук нещата не се назовават директно и въпрос на интерпретация е как да се разбира обявеното основно противоречие на новия етап от развитието на комунизма, определено като „противоречие между изградените социални отношения и производствената база“. Всъщност зад този евфемизъм се крие ясното съзнание за несъответствието между идеологическия проект и неразвитата материално-техническа база, незадоволителната производителност на труда и ниския жизнен стандарт. Странна формулировка в контекста на властващия марксизъм, който постулира точно обратното – а именно, че развитието на производителните сили влиза в противоречие с остарелите, задържащи размаха им производствени отношения и изисква промяната им. В случая далеч „изпреварилите“ производствената си база социални отношения са призовани да приведат в съответствие със себе си изоставащата, остаряла и задържаща развитието им производствена база.

В самата критика на сталинизма тържествува волунтаристичната логика на сталиновото социално инженерство.

Още XXII конгрес на КПСС през 1961 г. формулира новите задачи пред икономиката на комунистическата общност, обявявайки се срещу произвола и субективизма в строителството на комунизма. От високия форум тържествено се заявява, че на партията са чужди „фантазьорството, прибързаните изводи и откъснатите от реалността решения и действия, самохвалството и празнословието, увлечението по администрирането". [358] Този цветист речник цели преди всичко да разграничи новото съветско ръководство от предшествениците му, но също така показва осъзнаването на необходимостта от промени в стила на ръководство и промени в икономическия модел. Набелязва се и известна ориентация към интензивен път на развитие и въвеждането в икономическия живот на дотогава пренебрегвани категории като цена, кредит, печалба, заинтересованост и т. н., които постепенно ще увеличават ролята си. Така на преден план е поставен проблемът за качеството и необходимостта от технологично обновление. С политическото размразяване съветският блок излиза от икономическата си изолация и както отбелязва Хобсбаум, след 70-те години търговията се превръща във функция на политическите отношения. [359] Засилват се признаците на интеграция на икономиките на комунистическите страни в световната икономика, което постепенно води до значителна обвързаност с икономиката на Запада и до увеличаване на технологичната им зависимост. Необходимостта от инвестиции в новите производства, както и грижата за поддържане на известно ниво на живота, целяща да избегне сериозни социални сътресения, довежда до прогресиращата зависимост на България от различни международни финансови центрове. Техническото сътрудничество и финансовите заеми на свой ред са обвързани с редица условия, между които все по-голямо място заема спазването на човешките права.

От 60-те години до самия край на комунистическия режим почти три десетилетия минават под знака на опити системата да бъде реформирана, да бъде направена икономически по-ефикасна. Трескаво се търси спасителната формула, която да доведе до преодоляване както на сталинския волунтаризъм, така и на инертността, незаинтересоваността, а най-често и безотговорността на работниците и стопанските ръководители, и да гарантира обещания голям скок. Дълъг е списъкът на изгиганите от Българската комунистическа партия новаторски почини: оптимизиране на инвестиционния процес, концентрация на

---

[358] Философская энциклопедия, т. III, Изд. Советская энциклопедия, Москва, 1964, с. 28.

[359] Eric J. Hobsbawm, *L'Âge des extrêmes...*, p. 487.

производството, централизиране на производството, мултипликационен подход, технологично обновление, въвеждане на комплексна механизация, фирмена организация на производството, научно-техническа революция и т. н. Амалрик още в началото на 70-те години съзира факта, че „реформизмът се е превърнал в истинската официална идеология в СССР."[360]

„Реалният социализъм" е време, в което непрекъснато се говори за реформи, живее се под знака на двойственото чувство за необходимостта от промени и на страх от промени. Страхове не без основание, както по-късно ще покаже неуспехът на съветската перестройка. На почти всеки пленум на ЦК на БКП, на всеки партиен конгрес се набелязват нови почини, обсъждат се реформи, издигат се проекти и се разработват съответните програми за действие, но до истинско действие рядко се стига и нищо съществено не се променя. Нищо не е в състояние да раздвижи застиналото в апатия общество, никаква критика и кадрови кадрили не са в състояние да направят по-ефикасна потъналата в самодоволство и рутина партийна бюрокрация. Стига се точно до обратното на преследвания резултат: честите неподготвени промени и липсата на опит и приемственост довеждат до структурен хаос в системата. През последните години преди събитията от 10 ноември 1989 г. въпреки всички усилия икономическият растеж не само чувствително се забавя, но и е направо отрицателен. Неуспехът на всички тези реформаторски почини постепенно довежда до убеждението, че режимът въобще не подлежи на реформиране. Цялата пропагандна индустрия, развита около реформите, не може да прикрие факта, че те остават по-скоро на чисто вербално ниво.

Нека проследим накратко причините за неуспеха на комунистическото реформаторство, на неуспялото модернизиране на комунистическата система. По същество всички реформаторски почини не напускат формулата на Сталин за опложданe на революционния устрем с „американската деловитост". Те се свеждат до призиви хората да работят по-ангажирано, по-съзнателно, да бъдат професионално по-подготвени и способни да въведат нови технологии... Но това предполагаемо „ново" икономическо поведение трябва да се разгърне в старата рамка, игнорираща закона за стойността и пазара, непредлагаща материални стимули и непоощряваща индивидуалната инициативност. Всички визирани мерки са половинчати, тъй като истинското реформиране на икономиката би поставило под въпрос партийния монопол върху решенията, както и идеологическата догматика, която легитимира властта ѝ. Режимът налива дотации в губещите предприятия, за да поддържа митовете за индустриална нация и за социална политика. Феноме-

[360] A. Amalrik, „Un essai d'interprétation idéologique", in *Problèmes politique et sociaux*, № 315, Série URSS, La Documentation français, Paris, 1977.

нът скрита безработица се превръща във все по-голямо бреме за „народното“ стопанство. Едновременно с това се очертава и сериозно технологическо изоставане, увеличаването на производството не е съпроводено с увеличаване на производителността.

С времето мобилизацията на ресурси за инвестиране неизбежно се ограничава, но изчерпването на екстензивното развитие не е единствената причина за спада на растежа. Една от съществените причини за стагнацията са решенията, които режимът взима, а това е личната политика, налагана от Живков, за насоките на икономическото развитие. Всъщност до самия край се търси спасение от икономическия застой в една видоизменена формула на форсираната индустриализация, която в новите условия ще бъде наречена „ускорен икономически растеж“. Има се предвид не повишаване ефективността на вече съществуващите индустриални мощности, а свръхинвестиране в нови модерни производства (електроника, химия, машиностроене, енергийни мощности). Непрекъснато се инвестира в нови сектори – за сметка на увеличаване на външния дълг, – без да се постигне очакваният икономически ефект от това. Точно обратното – новите мощности се превръщат в ново финансово бреме за свръхнатоварената икономика. Така една от причините за неуспеха на комунистическата модернизация се явява лошото, субективно, без необходимото проучване и аргументиране разпределение на ресурсите и лошият избор за инвестиране. Западните анализатори на процесите в съветския блок отбелязват ирационалните и твърде разпръснати инвестиции. Краят на комунистическия режим в България заварва страната със стотици незавършени индустриални обекти, в някои от които остават погребани огромни обществени средства. През 1989 г. незавършеното строителство надхвърля 14 милиарда лева. [361]

Едновременно с тази политика на свръхинвестиране комунистическото ръководство се стреми да запази достигнатото ниво на вътрешното потребление, тъй като много добре отчита, че населението не е готово да продължи да заплаща цената на ускорения растеж, а и режимът вече не е в състояние да се легитимира, без да успее да поддържа частично ангажиментите, които са го извели във властта. „Дефицитът на бюджета в не малка степен се дължи и на значителния размер на средствата, отделяни за осъществяване на социални мероприятия. Тези разходи невинаги са съобразени с реалните финансови ресурси и с възможностите на икономиката на страната. Още от 1972 г. се оформя тенденция на изпреварващо нарастване на разходите за социални мероприятия в сравнение с темповете на нарастване на националния доход.“[362] Ниската възвръщаемост на вложените средства в гигантски-

[361] *От девети до десети...*, с. 169.
[362] Пак там, с. 200.

те сектори на електрониката, металургията и тежкото машиностроене, съчетана с потребителския натиск, се покрива от увеличаващата се и все по-тревожна външна задлъжнялост на страната. Вместо очаквания разцвет, 80-те години донасят болезненото чувство за задълбочаваща се стагнация и липса на перспектива. Комунистическото общество е достигнало границите на възможностите си за развитие на следвания дотогава модел и се оказва изправено пред проблемите на модернизацията на основата на интензивното развитие и качеството на производството. Но макар да осъзнава ситуацията, то не е в състояние да осъществи необходимата промяна до самия си край. Свидетелство за това намираме и в стенограмата от един неофициален разговор между Тодор Живков и Горбачов в Кремъл през май 1987 г., в чийто център са проблемите на съветския блок и необходимите икономически реформи. В хода на разговорите Живков констатира: „Трудности ще има, тъй като икономиката на нашите страни се намира на екстензивна основа."[363] Комунизмът от съветски тип не се оказва нещо повече от опит за наваксване на изостаналостта, за трансформиране на изостанали страни по посока тенденциите на индустриалната епоха. Тази трансформация не е достатъчна, за да ги направи конкурентни в модерния свят, но в замяна на това с времето прави обществата им по-сложни и по-трудни за тотално доминиране.

За степента на банкрута на комунистическия режим никой не би могъл да се произнесе по-компетентно и убедително от тези, които са в основата на този банкрут. От тази гледна точка изключителен интерес представляват стенограмите от личните срещи и разговори на последния генерален секретар на КПСС Михаил Горбачов с български партийни и държавни ръководители през периода 1987–1990 г. Предисторията, разбира се, е далеч преди това. Още на 6 април 1978 г. Катушев, по-късно помощник на Горбачов по международните въпроси, е записал в дневника си част от разговор с Живков: „Живков отправя драматичен призив България да бъде спасена от финансов банкрут. За да си плащат дълговете на Запад българите, видите ли, трябвало да увеличат износа си за там с 33%."[364] Десет години по-късно (4 юли 1987 г.) в разговор с министър-председателя Георги Атанасов Горбачов изразява тревогата си от нарастващия външен дълг на България – над 5 милиарда долара. [365] Междувременно намалява стопанското покритие на лева, налице са типичните белези на икономика на дефицита. И веднага след промяната от 10 ноември 1989 г. министър-председателят на първото демократично избрано правителство Андрей Луканов по навик бърза с молба за спа-

[363] „Вечна дружба. Секретни стенограми..., сп. *Факел*, № 3, 2005, с. 321.
[364] Пак там, с. 301.
[365] Пак там, с. 310.

сение към Москва, напразно разчитайки на старата „пролетарска" солидарност. Отправя известния драматичен призив, че страната не е в състояние да обслужва възлизащия вече на над 10 милиарда долара външен дълг: „Ние фактически сме изпаднали в икономическа зависимост."[366]

Ако реформите в България са на думи, опасност, която все повече се осъзнава в ръководните кръгове на партията, то предприетите от Горбачов реални промени не се оказват функционални. Консервативният партиен апарат се съпротивлява срещу отделянето на партията от държавата, отбранява с всички средства отслабените си позиции под лозунга „Комунизмът е в опасност!". Но това е само част от картината на блокираното общество. Докато командно-административната система е отслабена и в процес на демонтаж, нова структура на управлението не е създадена и не защото не се правят усилия за това. „Преживяваните днес трудности са предизвикани от факта, че партията предаде и предава своите функции, а съветите (т. е. изборните местни органи на властта, но така също и работническите съвети в предприятията – И. З.) още не са ги поели или за сега още не са в състояние да ги поемат. Цялата страна е разлюляна. Започнаха да проклинат преустройството (...) Сега общественото съзнание е втренчено главно в преразпределението."[367] Страната е изправена пред реална опасност от безвластие.

Но ако искаме да разберем зад тази картина истинската природа на проблема, трябва да се обърнем към дълбоката структурна криза, в която е изпаднала комунистическата система. Социалната комуникация е тотално нарушена не само между върха и базата, но и между различните етажи на властта. Това го е усетил и изразил в разговорите Живков: „Какво ставаше преди? Ние провъзгласявахме различни реорганизации, хората ги одобряваха, съгласяваха се с нас, но не усещаха че ги засягат непосредствено. Това е страшното, това поражда апатия и равнодушие."[368] По-късно на Съвещанието на ръководителите на „брат-

---

[366] Пак там, с. 338. Трите дългови кризи в историята на комунистическия режим в България и балансирането на ръба на финансовия банкрут са описани от Христо Христов в документалното му изследване *Тайните фалити на комунизма*, Сиела, София, 2007. Книгата се позовава на секретния архив за Дело № 4/1990, в което Тодор Живков и висшите партийни и държавни функционери на комунистическия режим са призовани да отговарят за икономическата катастрофа на страната. От показанията в съдебната зала и приведените документи става ясно, че страната е живяла на кредит, че постигнатите социални придобивки и стандарт не са почивали на здрава икономическа основа, а са поддържани благодарение на натрупването на огромен за мащабите на страната външен и вътрешен дълг.

[367] Пак там, с. 342.

[368] Пак там, с. 318.

ските партии" от страните членки на Варшавския договор в Букурещ на 8 юли 1989 г. Тодор Живков се пояснява допълнително: „Едно нещо е да се определи концепция, друго – концепцията да се превърне в съответна политика и съвсем различно – всичко да се превърне в практика. Ние се сблъскваме със своеобразен синдром на очакванията (...) Не спечелихме доверието на негово величество народа. Всички от горе до долу очакват: ами по-нататък? Тук се препънахме."[369] Системата работи на празни обороти. Изработваните от върха концепции не се превръщат в политика, тъй като средният ешелон в партията не я подкрепя или не е в състояние да я провежда. Но дори и формално подеманите почини не намират никакъв отзвук в населението, резигнирало, корумпирано и придобило манталитета на незадоволен консуматор. Режимът е загубил мобилизиращия си капацитет. Сериозно се е пропукал и контролът върху основната му опора – изградения всемогъщ полицейски апарат. Опитите за закъсняло реформиране на комунизма предварително са обречени на неуспех. В изявленията на Горбачов се прокрадва точно това чувство за обреченост: „Ако по-рано бяхме започнали тази работа, проблемите щяха да са значително по-малко. Обаче всичко се протакаше. И ако това преустройство също угасне, ще понесем непоправим удар."[370]

Липсващият субект на реформите

Една от основните причини за неуспеха на комунистическото реформаторство е в това, че режимът не бе в състояние да създаде необходимия субект на реформите, субект на рационално и ефикасно икономическо действие – автономен, предприемчив и лично мотивиран индивид. Такъв субект системата не позволява да се появи, тъй като го смята опасен за нея самата. Когато страната внася високи технологии и инвестира милиарди долари в тях, липсват кадри на нивото, което те предполагат, ето защо новите предприятия постепенно са завладявани от рутината на средностатистическото комунистическо предприятие, задушавани от царящото безразличие и безотговорност, от липсата на финансова и производствена дисциплина. Нещо повече, комунизмът не само не създаде необходимия субект на ефикасна икономическа дейност, но направи всичко необходимо, за да го унищожи, да го направи невъзможен в момент, когато вече са налице социални и психологически предпоставки за появяването му. Още в началото на съветската перестройка Татяна Заславская обърна внимание върху нарастващото не-

[369] Пак там, с. 324.
[370] Пак там, с. 319.

равновесие между институциите и манталитетите, между административните структури за управление и реалната икономика и преди всичко между управленските структури и социалната стратификация. Докато едно нарастващо количество от кадри достигат до професионално високо ниво на компетентност, социалното издигане остава тясно затворено за номенклатурата. Критериите за издигане в редовете на ръководната класа не са подчинени на критериите на професионализма и на индивидуалната отговорност. *„Системата на централизирано администриране на икономиката отговаря почти на нивото на развитието на производителните сили в СССР от 1930 година (...) Задълбочаването на регионалните, браншовите и икономическите неравновесия в националната икономика през последните петгодишни планове свидетелства за изчерпването на възможностите на централизираното, административно ръководене на икономиката и за необходимостта от по-активно прибягване към инструменти по-пригодни за регулация, свързана с развитието на механизма на пазари (...) Нивото на образование, на култура, на информация и на социално и на юридическо съзнание се увеличава. Нуждите и интересите на днешните работници са много по-големи и по-широки от тези на работниците през 1930, те не са вече само икономически, но също така социални и духовни (...) увеличили са се субективните фактори за развитие на икономиката.“*[371] В България, следваща отблизо съветския модел, управляващите много късно ще си дадат сметка за тази съществена промяна в обществените нагласи, много късно ще направят опит да се обърнат с лице към реалния човек, а не към идеологическия конструкт „социалистически труженик“, ще се изправят пред пренебрегвания от десетилетия проблем за *интереса*. На 22 октомври 1989 г., тоест 20 дни преди да се срине режимът, Политбюро на Българската комунистическа партия взима решение № 218, озаглавено „За качествено усъвършенстване на изучаването и използването на общественото мнение в условията на преустройство.“[372] Това решение е изключително показателно за ситуацията, в която се намира обществото, и за трескавото търсене на изход от безизходицата, в която е попаднал режимът. С огромно закъснение се признава нещо очебийно: че отдавна съществува обществено мнение, което се формира вън и независимо от партийните инструкции и пропагандната машина. До този момент в партийните документи винаги се е говорило за „формиране на общественото мнение“. Признанието, че в обществото се е появил един нов играч – независимото обществено мнение, е равносилно на признаването, че вече не е възможно да се управлява със стари-

[371] T. Zaslavskaïa, „Le rapport de Novossibirsk“, in *Vingtième siècle*, avril-juin, Paris, 1993, pp. 90–104.

[372] ЦДА, ф. 1б, оп. 66, а. е. 3783, а. 1–13.

те средства, че старите манипулативни инструменти са изчерпили капацитета си. Правейки констатацията, че са настъпили промени във всички сфери (икономиката, политическата система, международния живот), партийните стратези са принудени открито да признаят нещо, което не е имало как да не са виждали отдавна – че ставащото пряко засяга личните интереси на хората и „често пъти предизвиква противоречиви мнения и оценки, отзиви и коментари, идеи и предложения по назрели проблеми. Това активизиране на мислите и чувствата на народа, на неговите инициативи и творчество за разрешаване на възникналите проблеми не остава в рамките на индивидуалните и групови мнения, а води до формирането на общонародно обществено мнение."[373] Партийното ръководство изразява убеждението, че е необходимо да се изучава общественото мнение от специализирано професионално звено, а не както дотогава от партийните комитети, които не разбират тази необходимост и са отчуждени от истинските проблеми на обществения живот. Така се стига до решението за създаване на „Национален център за изучаване на общественото мнение". Още едно решение, което, като много други, ще остане на хартия, тъй като радикалната промяна вече чука на вратата.

Общият интерес е нещо, в което повече никой не вярва, а общата собственост е ничия. Консенсусът около ценностите на „социалистическия начин на живот" се оказва консенсус на базата на споделеното безразличие към общите норми и цели. Той се превръща в носител на инерцията на режима. Хората, примирени и привикнали със своята пасивност, нещо повече, чувствайки се добре защитени в нея (дълги години репресията е достигала тъкмо притежаващите собствено мнение, инициативните, носителите на нетрадиционни идеи), отказват да следват реформите. Може масите да бъдат принудени да работят насила, но е много трудно да се накарат да работят качествено или да бъдат изобретатели. Чрез еволюцията на социалните категории можем да реконструираме еволюцията на морала на населението от времето на комунизма. А тя на практика се свежда до това, че постепенно всички се дезинтересират от работата, не проявяват инициатива, свикват, че се получават блага и привилегии за послушание, за партийна кариера. В обществото се развива консумативен фетишизъм на фона на дефицита, стремеж за реализация чрез това, което си успял да придобиеш и което те отличава от другите, придава ти определен статут. Колкото повече се отдалечава времето на открития терор, мнозинството от хората се вписват в рамките на режима, очаквайки социални компенсации за своята пасивност и безразличие, но без да поемат реални идеологически ангажименти. Лоялността в определени граници се впис-

[373] Пак там.

ва в логиката на покупко-продажбата. Така политиката на консенсус по същество се обръща както срещу режима, така и срещу самите хора. Те придобиват психологическата травма на пасивни съучастници; режимът се проваля, тъй като претърпява възможно най-голямата загуба за един режим – истинската подкрепа на човешкия фактор. Нито една от реформаторските инициативи на режима не дава плод, както затова, че бяха половинчати, така и поради безразличието и незаинтересоваността на хората, на пълната липса на вяра, че нещо съществено може да се промени.

След Юлския (1987 г.) пленум на ЦК усилено се заговори за необходимостта от Закон за социалистическите предприятия, за премахване на партийното администриране в стопанския сектор и избора на ръководители на промишлените предприятия, за самоиздръжка и самофинансиране на предприятията, за повишаване ролята на банките и дори се обсъжда възможността за изцяло пазарно стопанство... Т. нар. „Юлска концепция" на партията предвижда подготовка за ограничен политически и икономически плурализъм. Модно става да се говори и за необходимостта от децентрализация, обсъждат се принципите на местното самоуправление... На срещата си с Горбачов в Москва на 11 май 1987 г. Тодор Живков рапортува със самочувствието на ученик, изпреварил учителя си: „Народното събрание прие декларация за предаването на социалистическата собственост на трудовите колективи за ползване и управление (...) Сега предстои да проведем голяма работа за реализацията му в живота."[374] Всичко това остава на думи, на практика не става нищо. Промените се маркират и манкират, бродира се около проблемите с призивна словесна еквилибристика. Би могло да се каже, че реформаторската реторика остана не само монопол, но и основно оръжие на притиснатия от възрастта Тодор Живков – да държи в напрежение висшите етажи на партийния апарат и да брани позициите си на основен генератор на нови идеи от напиращите по-млади конкуренти. Всяко предложение за промени, дошло от друг, би могло да бъде използвано срещу него в изостриле се апаратни игри.

От тази гледна точка особено любопитно четиво представляват стенограмите от заседанията на Политбюро на партията от последните години на режима. Така например на заседанието от 24 март 1988 г., посветено на обсъждане на мерките, които трябва да се предприемат срещу възникването на първото независимо гражданско сдружение – „Обществен комитет за екологична защита на град Русе", Тодор Живков изненадва събеседниците си с неочаквана самокритика на партийната политика и предлага промени, които никога преди това не са обсъждани. „Трябва да ни бъде съвършено ясно и да не си правим илюзии, че в

[374] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", с. 317.

осъществяването на преустройството ние трябва да отидем към самокритика. Въпросът не е само в самокритиката, а да видим действителността такава, каквато е. Ние сега даваме власт на социалните общности, които работят в материалното производство, в общините. Власт ще дадем и на другите общности, които работят в духовната сфера, в народното здраве и т. н. Власт, власт и само власт и нищо друго! Огромна власт! 70–80 на сто от властта минава там. Ето това е проблемът (...) Няма друг начин да се изгради социализмът, защото в края на краищата основното при социализма, дето се казва, 50 на сто, това е буржоазното право. Иначе не може да бъде, това е положението – стоково производство, парични отношения."[375] Живков издига все нови и нови концепции, пише все нови и нови тезиси, чието появяване, дори в партийния апарат, се превръща в нарицателно за бездействие.

По-късно, непосредствено след свалянето му от власт, в спешна среща с Горбачов (5 декември 1989 г.) наследилият го Петър Младенов заявява: „Пред Политбюро най-често се излагаха все нови и нови концепции, тезиси, а разговор по практическите въпроси не се водеше (...) Централният комитет се е превърнал в говорилня, на заседанията хвалеха главния ръководител, говореха колко е умен, мъдър, подкрепяха всяко негово изказване, гласуваха задружно. Но истински сериозните, насъщните проблеми още дори не са се обсъждали (...) Не беше колективен орган и Политбюро. Аз общо 15 години съм член на Политбюро, но там ние не обсъждахме, а още по-малко решавахме най-сериозните проблеми. Например нито веднъж не беше поставен въпросът за външния ни дълг. Върху него беше наложено строго табу."[376]

През януари 1989 г. е приет прословутият Указ 56, създаващ нормативна рамка за преструктуриране на българската икономика. Той предвижда увеличаване самостоятелността на държавните стопански субекти, лансира формулата за разделение на функциите на собственика (държавата) и стопанина (работническия и мениджърския колектив), набелязва се и възможността за изграждането на частни стопански сдружения. Обсъжда се дори възможността работниците да придобият акции от предприятията, в които работят. Всичко това са крайно закъснели идеи, които в голямата си част също остават на хартия. Икономическите анализатори на късния комунизъм подчертават, че предприетите стъпки целят вече не толкова реформиране на системата, нещо, в което не вярва никой, а подготвят почвата номенклатурата да заеме привилегирована изходна позиция в предстоящото разпределение на общонародната собственост. Сред малкото реално предприети стъпки е преобразуването на социалистическите предприятия в търговски

[375] ЦДА, ф. 1-Б, Заседание на Политбюро на ЦК на БКП – 27 март 1989.
[376] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", с. 325.

дружества и разрастването на процеса, започнал още през 60-те години, по изграждането на мрежа от задгранични фирми с държавни средства, ръководени от подставени лица, целящи придобиването на нови технологии и валутни постъпления. [377] Мероприятия, в които по-късно мнозина не без основание видяха подготовка на партийната номенклатура и тайните служби за криминализираната приватизация на държавната собственост. Един от механизмите на това обсебване бе и приложената по-късно т. нар. работническо-мениджърска приватизация, в която „работническите колективи" се използваха за параван на собственото им обезправяване. От друга страна, създадените в чужбина и неподлежащи на ефективен контрол държавни фирми се оказваха подходящите пролуки, през които изтичат части от нарастващия външен дълг на страната. Краят на режима прилича на добре подготвено тактическо отстъпление, което трябваше да донесе в бъдеще сериозни икономически и политически дивиденти. Премахнат е неясният статут на общонародната собственост и истинска изненада за наивниците е особеният вкус, който идеологическите стратези на комунистическото равенство проявяват към частната собственост. Бъдещата практика ще покаже, че комунистите, трансформирани в „нови собственици", се отнасят към новите наемни работници по същия начин, по-ест инструментално, както се отнасяха към строителите на комунистическата утопия. Отново говорят за необходимостта от усилия, за да се навакса изоставането от развитите страни, прегръщайки политиката на ниско заплатен и по същество не особено синдикално защитен труд в името на конкурентоспособността и привличането на чуждестранни инвестиции. Фалитът на социалната идея е истинският край на комунизма, това е и основният мотив, който кара наблюдателите да се запитат дали скоро след установяването си през 1944 г. режимът не се превръща във фасада на зле прикрит социален реваншизъм.

[377] На тази тема на базата на задълбочени архивни проучвания е посветена новата документална книга на Христо Христов *Империята на задграничните фирми*, която предстои да излезе в поредицата „Минало несвършено" на Института за изследване на близкото минало. Части от книгата бяха публикувани през февруари 2008 г. във в. *Дневник*.

Епилог

ЕДИН ПРЕДИЗВЕСТЕН КРАЙ: КОМУНИЗМЪТ ПРЕД НЕРАЗРЕШИМА ДИЛЕМА

„Реалният социализъм" се проявява като хибридна политическа система, проточило се прекалено дълго преходно състояние – от края на 60-те години до края на комунистическия режим. Но той е преходен не в смисъла на марксистката доктрина в качеството си на първи етап от едно постъпателно развитие, което трябва да изведе към по-висшия стадий, към автентичното комунистическо общество, а в смисъла, че е разположен между две потенциално еднакво възможни посоки на развитие, които в еднаква степен изглеждат неприемливи, а в известен смисъл и безперспективни. Едната перспектива е връщането към класическия сталинизъм, по възможност без съпровождащите го масови кръвопролития; другата перспектива е свързана със задълбочаване логиката на критиката на постсталинизма и разгръщане на процесите на либерализация на режима. Въпреки различните колебания избор между тези две алтернативи до самия край не е направен. Ето защо „реалният социализъм" може да бъде определен като състояние на застой – нищо съществено не се случва, не се тръгва в определена посока, отстоява се статуквото. В основата на политиката на Горбачовата перестройка – чрез „революция отгоре" (плод на алианса между части от партийния връх, службите по сигурността, интелектуалци и технократи) – е стремежът да се излезе от това състояние. „Всички ние – ще каже той – усетихме колко тежко е да се разплащаш за всички пропуски и провали, трупани десетилетия. Преустройството трябваше да започне най-малко преди 20 години."[378] В това може да се види закъсняла критика на позицията на Москва към Пражката пролет от 1968 г.

Стенограмите от разговорите на Горбачов с българските комунистически водачи от края на 80-те и началото на 90-те години са изключително ценен исторически документ, свидетелстващ за това, как двете посочени алтернативи съществуват до последния час на режима. Самият Горбачов се опитва да балансира между тях, заемайки центристка позиция и опитвайки се по демократичен начин да неутрализира едната и да засили другата, без да позволи разрушителен сблъсък. Това му отнема много ценно време и по същество обрича начинанието му на

[378] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", с. 338.

неуспех. „Едни стигнаха дотам – споделя той в разговор с новия държавен ръководител Петър Младенов – да твърдят, че е нужна всеобща капитализация, че социализмът и болшевизмът у нас са били изначално порочни. Други започнаха да настояват за *желязна ръка.*"[379] И още: „Какво се предлага и се предлагаше от нашите радикални критици? Едни искат всъщност връщане към командно-административната система (...) Трябва да видим и стремежа на радикалните сили да преразгледат напълно сценария на нашето обществено развитие и с тази цел да свалят цялото ръководство на страната."[380] По-добро доказателство от тези му страхове за актуалността на алтернативата за връщане към режима на „твърдата ръка" не може да има и то намери потвърждение в извършения срещу него преврат... Същата ситуация като ехо се възпроизвежда и в България. За сериозни намерения на влиятелни кръгове в партийната върхушка за „затягане на гайките" свидетелства текстът на Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 1 юни 1989 г., набелязващо извънредни мерки за справяне с набиращите сила неформални сдружения в страната и спасяването на „социалистическите завоевания", като за целта се предвижда формирането на цивилни партийни милиции от добре обучени в бойните изкуства спортисти и млади хора. Решение, чието осъществяване би върнало страната в началната точка на масовия терор. [381]

И все пак, въпреки предразположеността на определени кръгове от комунистическата партия, връщането към някакъв неосталинистки вариант на командно-административната система изглежда обречен на неуспех. Всъщност неосталинисткият манталитет никога не е преставал да съществува, нещо повече, той умело е вплитан във властовите стратегии за частична либерализация, като напомняне за средствата и ресурсите на неограничената власт на партията. Но връщането назад изглежда нереалистично не защото липсват привърженици на „силната ръка", а защото е лишено от социална перспектива. Този път осигурява безрезервен монопол на властта, но не води доникъде, по-скоро води до ново международно изолиране, до икономическа и социална стагнация, до задълбочаване на и без това значителното икономическо и технологично изоставане. Както Горбачов, така и привържениците на перестройката по върховете на българската комунистическа партия добре осъзнават, че връщането назад е задънена улица, че „назад просто няма отговор на въпросите, които животът поставя."[382] И на второ място, връщането към неосталинисткия модел на господство изглежда

---

[379] Пак там, с. 329.

[380] Пак там, с. 358.

[381] ЦДА, ф. 1-Б, Секретариат, 1.IV.1989 г., Решение „Б", № 320.

[382] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", с. 348.

все по-неприемливо за все по-широки слоеве от обществото, в това число и за голяма част от партийните членове. Режимът прогресивно е загубил масовата си база. Значително се е променил социалният състав на населението – населението през 80-те години не е вече същото население, което утвърди комунистическата партия във властта. Старата форма на господство се изплъзва на режима в степента, в която е разпилявал символния си капитал – способността да убеждава и мобилизира. Режимът бе загубил легитимността си на успешен разпоредител с общонародната собственост.

В същото време и задълбочаването на процесите на либерализиране на режима изглежда не по-малко проблематично, въпреки че цялата логика на мирното развитие на режима след смъртта на Сталин предполага промени, които да освободят продуктивните сили на обществото. Съветският блок след Хрушчовото „размразяване" съсредоточава вниманието си върху икономиката и стопанството, което по същество означава, че тръгва по Западния път на икономическа рационализация. Комунистическото общество „все повече изпитва върху себе си влиянието на социалната, икономическата и духовна матрица на западния капитализъм и на консумативното общество (...) Всъщност „западничеството" става имплицитната идея, а комунистическата идея е на повърхността, само средство за господство и манипулиране на масите."[383] Но въпреки всички усилия постсталинската икономика не е в състояние да бъде достатъчно функционална. Комунистическите страни постепенно се превръщат в неефикасни индустриални страни – редица политолози и икономисти определят реалния социализъм като държавен капитализъм, на когото идеологически предубеждения пречат да бъде ефективен. Предизвикателно провъзгласеното от Хрушчов мирно съревнование между системите се оказва изцяло в ущърб на съветския блок. Най-прозорливите анализатори търсят началото на края точно в този момент: „С размразяването добре се вижда, че за реалния социализъм това ще бъде краят."[384]

Теоретично нещата като че биха могли да протекат и по друг начин при едно задълбочаване на либерализацията на системата. Но самото понятие „либерализация" (сборна величина от императивите на икономическото развитие и обществения натиск от долу) в разбирането на партийните идеолози съдържа идеята за собствените си граници. В изградения му семантичен профил то се явява своеобразна опозиция на понятията демократизация и демокрация, които са изключени от речника на комунистическата партия (независимо че формално режи-

---

[383] Сергей Кара-Мурза, *Европоцентризъм – здипов комплекс интелигенции*, Алгоритм, Москва, 2002, с. 6.

[384] Eric J. Hobsbawm, *L'Âge des extrêmes...*, p. 487.

мът се рекламира като най-висшата форма на демокрация – народна демокрация), тъй като съдържат подривни конотации. Либерализацията тук означава просто разхлабване на режима, отпускане на строгия контрол, смекчаване на цензурата, меки форми на репресия – тя е един вид доброжелателен жест на режима към послушните граждани, вариации на властови стратегии в рамката на режима. Самата комунистическа система след 60-те години действа изключително на принципа на отпускането и затягането, ритмичен процес, който поддържа едновременно обществената дисциплина и надеждите за промени, като всеки път примката по малко се разхлабва, но не прекалено видимо. Един повтарящ се цикъл, който очертава едновременно границите на възможната еволюция (без да се накърнят принципите на режима) и същевременно границите на възможната репресия (без връщане към сталинизма). В България очакваните промени най-често са симулирани, чрез отключването на надежди за смекчаване посредством сигналите, изпращани към обществото с отстраняването от властта на висши партийни функционери, фокусирали силно обществено недоволство и персонална неприязън. В този ритуален жест на симулирано пречистване комунистическата партия се разделя последователно с поредица от възлови, силни фигури на твърдата политика и догматичното мислене: Вълко Червенков, Антон Югов, Георги Чанков, Митко Григоров, Венелин Коцев, Борис Велчев, Чудомир Александров и т. н.

В границите на съветския блок най-ярките прояви на стремежа към политическо и идеологическо гражданско еманципиране бяха Унгарската революция от 1956 г. и Пражката пролет през 1968 г. Тяхното задушаване от съветската партийна бюрокрация и военната ѝ машина очертаха задълго страха на комунистическия режим от напускане на статуквото. Така като основна пречка пред процеса на задълбочаваща се либерализация се разкрива партийната бюрокрация, загрижена да запази привилегиите си и пълния контрол над обществото. Коментирайки пречките, които среща перестройката, Горбачов споделя, че най-трудни и мъчителни са процесите на промяна в самата партия. „Пречи ни твърде мощната инерция, която влече към старите методи на работа, към старите похвати, към старите навици."[385] В подобни реплики се чете целият безнадежден трагизъм на половинчатите действия, на невъзможния избор.

И до ден-днешен Горбачов твърди, че неблагоприятното развитие на събитията в Съветския съюз е попречило да се разгърне един велик експеримент, продължавайки да разграничава провала на перестройката и провала на комунистическата система. Истината е друга – перестройката просто направи възможно прикриваната и изкуствено за-

[385] „Вечна дружба. Секретни стенограми...", с. 329.

държана дълбока криза на режима да приеме реалните си очертания. Режимът падна, тъй като налице беше споделената оценка за неговия неуспех и непригодност, което обедини широки маси от населението и големи влиятелни части от номенклатурата. В тази ситуация всеки идваше със своите собствени аргументи. През последните две десетилетия на режима косвен резултат от политическата модернизация е появяването на индивиди със силни тежнения към автономност и стремеж за реализация, на които системата отказва възможност за придвижване. Тази съпротива на статуквото не идва от „някакво предсъветско същество, което е оцеляло в колектива, а е плод на собствената еволюция на същия този колектив. „Дипломираният специалист с висше образование, снабден с една добра обща култура, живеещ в града, произхождащ от първата генерация на урбанистичното общество, се превръща в автономен съветски индивид. Той търси да утвърди своята социална позиция, да подсили социалните си козове, но също така да обясни своето дълбоко вътрешно неразположение, резултат на трудността да се определи като социално същество. Излизането на повърхността на частното се извършва чрез едно прогресивно отхвърляне на колектива, който го рамкира и задължава."[386] Поради репресивния характер на режима и по-конформисткия характер на населението с дълбок корен в селото, дисидентското движение в България остава слабо, свежда се до отделни актове на несъгласие или предизвикателство, но в замяна на това се разширява мълчаливият отказът от сътрудничество с режима и се очертават редица неконформистки практики. От друга страна, дългото царуване на Тодор Живков (почти четири десетилетия) блокира системата, прави невъзможно обращението и подновяването на елитите, превръща младите технократи в партията в съучастници на една некомпетентна политика, която те не приемат и отговорностите за която не искат повече да носят. Приглушеният бунт на технократите срещу апаратчиците почива и на една по-различна визия за мястото на стопанската инициатива и собствеността в бъдещата ориентация на обществото.

Отвращението на Горбачов към кръвопролитията, с които е богата историята на комунизма, и принципното му решение за отказ от насилие във вътрешен и международен план, позволи и в България през последните години на режима на Живков да възникнат центробежни сили, за първи път дръзнали да издигнат алтернативни проекти за развитие на обществото. Разцепването на комунистическия елит, толкова дълго време прикривано, само по себе си се оказва важно условие за про-

[386] Jean-Robert Raviot, Talin Ter Minassian. *De l'URSS à la Russie. La civilisation soviétique: genèse, histoire et métamorphoses de 1917 à nos jours*, Ellipses, Paris, 2006, p. 73.

мяната. Стига се до отстраняването на Живков в дворцовия преврат от 10 ноември 1989 г. – тъй като той, в желанието си да се задържи на власт, бе станал опасен не само за непосредственото си обкръжение, но и за страната. Така „реалният социализъм“ в България слиза от историческата сцена, макар сянката на един имагинерен комунизъм да продължава да броди из посткомунистическото пространство. Без да е в състояние, поне засега, да изправи ръста на смущаващия призрак от някога.

Ivaylo Znepolski

BULGARIAN COMMUNISM
Socio-cultural Traits and Power Trajectory

SUMMARY

Drawing on the concepts proposed by Max Weber, each of the East or Central European communist regimes can be viewed in two ways: as an exponent of an ideal type, and as a historical individual, a concrete variant of the species with its own specific features. In the first case, its evaluation would depend entirely upon the characteristics and history of the phenomenon as such, therefore each of the national communist regimes is in principle responsible for all the crimes committed in the name of its ideology from the victory of the Bolshevik revolution to the disappearance of communism from the contemporary historical scene. The second approach presupposes that the study of each particular communist regime must complement the analysis based on the latter's ideological platform by inquiring into the specific national context and taking into account the specific historical, social, cultural and even ethnopsychological premises. This approach, being more concrete, enriches our knowledge of the general phenomenon even though it seems to restrict the research field. Similarly to fascism, communism is presented as a constellation of movements and regimes organized around the paradigmatic communism form: Bolshevism. It is surrounded by numerous minor communisms conceived as anticipations, imitations or illegitimate derivatives (which we may call proto-communism, communistoid movements and regimes). The panorama outlined by the regimes in the countries of East and Central Europe, China, Cambodia, North Korea, Vietnam, Cuba, Congo, Mozambique, Chile, Angola, Nicaragua and elsewhere, is an illustration of this.

The first approach has been dominant in literature to date. Volumes and volumes have been published in the West about communist totalitarianism but, almost without exception, they focus on the referent model, i.e. on the Bolshevik party and the history of the Soviet regime, and especially on the latter's most radical period, Stalinism. With few exceptions, the same approach has also been applied in the study of the so-called European „people's democracies". Despite the conclusion drawn in this book that Bulgarian communism was an imported, imitative phenomenon to which the international promotion of the figure of a prominent communist leader (Georgi Dimitrov) tried to lend some authenticity, its history demonstrates specific features and moments of development which can help us come closer to answering some essential questions that still remain open: How exactly was the communist regime established in Bulgaria? Why did many actively support it while others cowardly

resigned themselves to it? Why did the experiment last so long although it soon became clear that it was a failure? And so on. This book aims to offer answers to these questions, starting from the conviction that otherwise the past will remain veiled in silence, continuing to irradiate with illusions and demagoguery the inevitably difficult post-communist everyday life and threatening to distort the unravelling process of reforming society.

Bulgarian communism and the communist regime in Bulgaria, albeit closely interconnected, are treated as different subjects of study. This book is not intended as a history of Bulgarian communism (or of the Bulgarian Communist Party as its organizational form) in its entire historical trajectory from the moment of its emergence at the beginning of the twentieth century to its collapse in 1989. Communism in Bulgaria has a longer history than that of the regime established in its name (it preceded the rise and has continued to exist after the fall of the communist regime in the country). Although the impulses that gave birth to communism seem to have been exhausted, they have not died down completely. Apart from programmatic intentions and visions about society, communism also includes in itself ideals, motives, hopes, delusions, disillusionments, hesitations – all of which are things associated with concrete individuals and groups. The facticity of facts, as Gadamer notes, can never compare in importance to the facticity which each one of us recognizes as one's own facticity, as well as which all members of a given group recognize as their own facticity. Thus, the complete image of Bulgarian communism may be reconstructed by uniting, in one study, the two extremes – of the real flow of events and of its receptions which depend on the individual motives for integration or dissociation from the social utopia. Although this is an important research goal, raising the big methodological question about the ways to articulate macro- and micro-history, the purpose of this book is different. It aims at studying Bulgarian communism from the moment it merged with the political regime it had established, i.e. the communist idea as it takes form in concrete political, administrative, social, economic, cultural and other practices.

Despite our efforts to keep sight of the events and available archival resources relevant for this study, someone might object that we have failed to take one thing or another into consideration. Such objections would be unjustified because, although the subject of this book is the communist regime in Bulgaria which partly overlaps with and partly differs from the communist idea, it is not a history of the communist regime in Bulgaria, because it does not examine the phenomenon chronologically and does not exhaust the facts. Accumulation of new, hitherto unknown facts and data does not, in itself, guarantee the success of a historiographical study. Even now we have a certain amount of data that are still to be processed or explored. While new facts may corroborate or contest already constructed narratives, they cannot substitute the lack of instruments suitable for their interpretation. No narrative of events, no matter how exhaustive it claims to be, is capable of conveying what really

happened. Yet we are confronted not with one but with constantly multiplying narratives. One narrative puts to question another, which makes the question of choice of narrative increasingly relevant. That is why I have been guided in my work by the conviction that there is an urgent need to diversify the research perspectives, to connect the achievements of the hitherto dominant positivist historiography to a methodology that conceptualizes facts. Thus, drawing on the growing flow of studies on various aspects of the communist regime in Bulgaria, this book is a superstructural attempt at a theoretical reconstruction of some of the major themes that form the skeleton of the history of communism that remains unwritten. It is our firm belief that unless there is a methodological renewal of Bulgarian historical science that will connect the latter with the social sciences, it will be difficult to find our bearings in the web of empirical facts, and there is a great risk that we will remain confined within the realm of the history of events, which is invariably reducible only to that upon which the writer decides to focus his or her attention.

This book offers a series of problem fields derived from the specific social and historical context and examined in the light of a series of concepts essential for the subject of study. The first and main one among them, totalitarianism, is associated with the typology of political regimes in contemporary political science. Totalitarianism is placed at the centre of a grid of other concepts which precede or follow from it, and through which the regime thinks of itself or is thought of. The two parts of the book coincide roughly with the two major, albeit not strictly distinct and divided, periods constituting the development of the communist regime: the period of classical Stalinism and the period of post-Stalinism, each of which evolved through several different stages and had its own dynamics. This dynamics is reflected in the concepts which will help me achieve a historical reconstruction of the main moments and themes of the communist age in Bulgaria. In the first period, the focus is on the ideas of resistance, fascism, uprising, revolution, occupation, Fatherland Front, wild justice, People's Court, nationalization, political parties, concentration camps... In the second period the focus is on the notion of forced industrialization, migration, social classes, social gains, real socialism, reform, corruption, economic crisis...

The first period is characterized by the dynamics of the establishment of the communist regime. It covers the time between 1944 and 1956, but had late relapses at least until 1962, i.e. until the final closure of concentration camps and the end of the practice of administrative arrests, and is full of highly dramatic events. Soviet military occupation, an armed coup, seizure of towns and villages in the country by partisan units, acts of mass violence and of radical destruction of the existing social order, massification of the Communist Party, suppression of the resistance of opposition forces, nationalization, change of the form of ownership and rearrangement of social strata, disruption of the lives of hundreds of thousands, formation of a new political elite in charge with

gradually conducting Bulgaria's Sovietization and guaranteeing its loyalty to the Kremlin, creation of concentration camps... Parallel with all the violence and arbitrary acts in this period, we must also note an immediate result of the radical change which ensured a social base for the regime and made possible the dynamics described above. The change activated the wide rural and urban poor strata of the still traditional Bulgarian society and involved them directly in social and political life. For some time, this sense of „inclusion" would impart legitimacy to events and justify their brutality. But in less than a decade this sense of „inclusion" would fade away, becoming ritualized and formalized. Awakened to activity by the „revolution", the proletarianized strata would gradually turn into a vast, inert and passive, obedient mass. The period ended with the imposition of total control over society and the establishment of a classical totalitarian system. All this was visible, publicly well displayed, a result of physically tangible conflicts, and is arranged in distinct historical narratives.

In the second period of the development of the communist regime in Bulgaria, which may provisionally be defined as „peaceful", violence and pressure on individuals did not disappear, nor did the principle of total mobilization of society become weaker – however, they were modified, becoming more perfidious and establishing themselves as a constant background of life, maintained by memories of the recent reign of terror and transformed into a psychological reality. Their external dramatic force declined: the camps were closed down, there were no longer any show trials, there still were political prisoners but they were not many and were no longer forced on the attention of society but, rather, remained hidden. But even this „bloodless violence" was sufficiently effective and it marked the internal dramatic conflict of people, who were forced to don the mask of loyalty. There was even an apparent transition from a mobilized to an administered society. Something like social consensus (called in the official documents of the regime „unity between [communist] party and people"), albeit a forced one, was established around the principles and goals of the regime. This consensus was related to a sense of predetermination in a society with obviously not particularly strong capacities for resistance. After de-Stalinization, and with the gradual emergence from the Cold War period and deepening of the process called „peaceful coexistence" of the two systems, the last hopes for a possible change imposed from outside faded. Unlike the 1950s, no one believed any longer that „the Americans will come". The brutal suppression of the 1956 Hungarian Revolution and of the 1968 Prague Spring conclusively affirmed the conviction that the regime was viable, invincible and eternal, insofar as it constituted a communicating vessel with the „mighty Soviet Union". All this crystallized in the widely promoted slogan „Friendship for Centuries Past and to Come!" And people, who were clearly aware that they would live their lives under this regime, began to look for different strategies for integrating into the framework imposed by it. This was almost an imperative for the younger generations, whose conscious lives were formed entirely in

the conditions of communist reality. They had no other experience or criteria for judgment – the closed society and censorship had taken care of that. Over the years, the number of subjects of the purely present form of the regime grew progressively.

In this period the regime looked internally static. Distinctly structured and confident, the society established in Bulgaria was a society without events, at least in the sociological sense of the term event, i.e. something unexpected, unpredictable, departing from the normal course of things, changing the perspective of positions and of interests. Both sides – the power-holders and a large part of the subjects – were truly afraid of anything that might qualify as an event (treated as a synonym of scandal), doing everything possible to prevent or cover up its occurrence. The main political actors of the regime survived for a long time; despite the constant routine reshuffling, they rotated but seldom dropped out of the game. The list of the nomenklatura was firmly established, and any change in it was carefully weighed. All processes developed in the shadow of Todor Zhivkov, who controlled the Communist Party and the State for thirty-five years and became an emblem of the regime. Internal party life and politics were formalized and ritualized (congresses, official celebrations, festive parades...). The Communist Party itself was openly transformed from an ideological community into a party of power. Meanwhile, communist everyday life fell in line with the party's prescriptions, becoming monotonous and repetitive and acquiring a certain life routine. Society became increasingly closed, activity and advance in one's professional career or the administration (i.e. a change of one's status) being dependent exclusively on a career in the Communist Party. People not only adjusted to the established conditions of existence but also learned how to outwit the system and defend their own intentions and interests without risking open confrontation. This occurred under the sign of ever more widespread corruption. The only real event in this period was the physical movement of large flows of people caused by the undertaken course of forced industrialization. This process was distinctly painful, its dramatic character stemming also from the mass acculturation that accompanied the ambitions of building an industrial-type society. The migration processes slowed down in the mid-1970s, although they left a lasting imprint on the character of Bulgarian society until its very end and, as a matter of fact, after that too.

That is why the research task in the second part of the book is different. The key question here is the following: What is the character of a society that was equidistant both from the society which preceded it and which it destroyed (Bulgarian undeveloped capitalism), and from the society in the communist ideal found not only in the works of Marx but also in the propaganda cliches from the years of forced establishment of power and officially labeled as „real socialism"? The stabilized communist regime can be understood less through the narrative of events than through observation and analysis of everyday life

and the motives guiding people in this everyday life. But also, and above all, through the way in which the regime itself thematized and theorized its rule and its practices: socialist industrialization, social rights, an egalitarian society of the working classes (workers and peasants), economic reforms, etc. In the style of the exposition, the narrative of events gives way to a theorizing discourse which offers an opportunity for dispelling the ideological fog. The result of this theoretical reconstruction constitutes an attempt to build a theoretical model of the historical trajectory of the communist regime in Bulgaria.

The last two chapters of the book trace how after Gorbachev's perestroika, and especially around 1987-1988, the outlines of the crisis of the regime gradually became clearer. This was an economic crisis but also a structural one, an institutional crisis and a crisis of legitimacy, to the extent that the potential of General Secretary Todor Zhivkov's personal power was exhausted and it was now very difficult to separate the questioning of his rule not only from the questioning of the status quo but also from the questioning of the regime itself. This crisis, which was increasingly difficult to hide, rehabilitated events once again and involved an activation of the civic sector and the emergence of informal movements, but also a split at the top of the Communist Party and the formation of an internal party opposition. This also raises a number of questions which this book seeks to answer: What happened in the last decade of communism in Bulgaria? What had changed and what needed to be changed? What were the prospects before the regime and before society? The study offered here follows the thus described logic in the development of the communist regime in Bulgaria, seeking the necessary synchrony between the changing character of the subject of study and the necessary methods for its study.

But even though it aims to provide a structural reconstruction of the trajectory of the communist regime, this book is not a purely theoretical study either. My purpose was to keep close to the facts, to draw my theses from and support them with archive documents, eyewitness accounts, statistical data and other texts. But I also relied upon the accumulated experience, upon what Koselleck calls „listening and speaking". The examples used here, the specific cases, do not claim to be exhaustive but to be representative. They cannot substitute – nor do they aim to – the ongoing work in archives or the maximum coverage of existing accounts, as this is not only impossible to achieve in a single book but would also have deviated me from the profile of the undertaken study. I am interested in the communist regime in Bulgaria as a political phenomenon but also as a civilizational phenomenon, the fruit of a particular social context and political culture. Thus, the genre of this book should be sought in the connection between political history and political theory, supported by approaches borrowed from anthropology, sociology, social psychology, hermeneutics, language practices...

This undertaking also contains a risk of which I was clearly aware in the course of my work: every conceptualization transcends the specificity of the

past which it seeks to understand, as it superimposes interpretations upon it. „The factual character of events established ex post facto is never identical with the totality of past phenomena thought of as real. Every established and historically presented event lives on the fiction of its factuality." That is why, Koselleck goes on to say, the researcher is faced with a choice between two types of fiction. „Negatively, the historian is tied to that which testifies to a past reality. Positively – when, while interpreting, he extracts an event from the sources, he becomes more like a literary narrator who will not hesitate to resort to fiction if he can thereby make his story more convincing." On the one hand is the fiction of factuality – reduction of the historical truth to the facts which have been selected or which have simply been constructed. On the other hand is the sui generis theoretical fiction through which the facts are selected and arranged. The history of the Bulgarian Communist Party and of the communist regime in the 1944-1989 period was canonized by the official interpretations which initially constructed facts suitable for the purpose and then superimposed theoretical fictions upon them. This book is an attempt to do the opposite: to shake free events and facts from the interpretations attached to them and, at the same time, to propose suitable theoretical instruments for their reinterpretation. Difficult as it may be, I have tired to avoid falling into the traps of the fiction of factuality and to control the theoretical reconstruction by multiplying the points of view and diversifying the interpretative approaches, which would prevent the interpretation itself from becoming a fiction.

Ivaylo Znepolski

LE COMMUNISME BULGARE
Traits socioculturels et trajectoire de pouvoir

Résumé

Dans la lumière des notions proposées par Max Weber, tout régime communiste de l'Europe de l'Est ou de l'Europe centrale pourrait être considéré dans deux optiques: comme expression du type idéal et comme individu historique, variante concrète de l'espèce, avec ses propres particularités spécifiques. Dans le premier cas, son appréciation dépendrait entièrement de la caractéristique et de l'histoire du phénomène en tant que tel, ce qui explique pourquoi chaque communisme national porte en principe la responsabilité de tous les crimes commis au nom de son idéologie, depuis la victoire de la révolution bolchevique jusqu'à la sortie du communisme de la scène historique contemporaine. La deuxième approche suppose que l'examen de chaque régime communiste complète l'analyse de sa plate-forme idéologique avec une connaissance de son contexte spécifiquement national et une prise en compte des conditions historiques, sociales, culturelles et même socio-psychologiques. Étant plus concrète, cette approche enrichit la connaissance du phénomène général, bien qu'elle représente en apparence un rétrécissement du champ d'exploration. Tout comme le fascisme, le communisme se présente comme une constellation de mouvements et de régimes, au centre de laquelle se trouve le communisme paradigmatique – le bolchevisme. Il est entouré d'une multitude de communismes mineurs conçus comme des anticipations, des imitations ou des dérives illégitimes (que nous pouvons appeler protocommunisme, ou mouvements et régimes communistoïdes). Le panorama dessiné par les régimes dans les pays de l'Europe centrale et orientale, en Chine, au Cambodge, en Corée du Nord, au Vietnam, au Cuba, au Congo, au Mozambique, au Chili, en Angola, au Nicaragua etc., en est une bonne illustration.

Jusqu'à présent, c'est la première approche qui prédomine dans les études. En Occident, ont été publiés des volumes entiers sur le totalitarisme communiste, presque tous sans exception centrés sur le modèle de référence – le parti bolchevique et l'histoire du régime soviétique, et mettant l'accent sur sa période la plus radicale – le stalinisme. À de rares exceptions près, cette approche sous-tendait également l'étude de ce qu'on appelle «les démocraties populaires» européennes. Malgré la constatation formulée dans le livre et d'après laquelle le communisme bulgare représente un phénomène importé, imitatif, auquel l'exposition internationale d'un personnage d'illustre dirigeant communiste (Georgi Dimitrov) tentait de donner une cer-

taine authenticité, son histoire montre des traits et des moments spécifiques de son développement qui pourraient nous aider à approcher la réponse à des questions de principe qui restent toujours pendantes: Comment s'est établi plus concrètement le régime communiste en Bulgarie? Pourquoi a-t-il été fermement soutenu par certains, alors que d'autres s'y sont lâchement résignés ? Pourquoi l'expérience a-t-elle duré si longtemps, puisqu'il est apparu bien vite qu'elle était ratée ? Et d'autres encore. Le livre se propose d'offrir une réponse à ces questions en partant de la conviction que sans réponse, le passé restera toujours drapé dans le silence, contaminant par ses illusions et sa démagogie le quotidien post-communiste inévitablement difficile, et menaçant de déformer le processus mis en oeuvre de changement de la société.

Le communisme bulgare et le régime communiste en Bulgarie, bien qu'étroitement liés, sont traités comme deux objets d'étude distincts. De par son caractère, ce livre n'a pas l'ambition et ne devrait pas être considéré comme une histoire du communisme bulgare (ou du parti communiste bulgare en tant que sa forme organisationnelle) sur tout son trajectoire historique, depuis le moment de son apparition au début du XXe siècle jusqu'à sa chute en 1989. Le communisme en Bulgarie a une histoire plus longue que celle du régime venu au pouvoir en son nom (il précède sa mise en place et il continue d'exister après son échec). Bien que les impulsions qui l'ont créé semblent épuisées, elles ne sont pas complètement mortes. Il comprend, au-delà des intentions programmatiques et des visions sur la société, des idéaux, des impulsions, des espoirs, des aveuglements, des déceptions, des hésitations...-tous liés à des individus et à des groupes. La factualité du fait, comme le note Gadamer, ne pourra jamais être comparée dans son importance avec la factualité que chacun d'entre nous connaît comme sa propre factualité, et que tous ceux qui font partie d'un groupe connaissent comme leur propre factualité. Ainsi l'image complète du communisme bulgare pourra-elle être reconstruite en reliant dans le cadre d'une étude les deux pôles – celui du cours réel des événements et celui de ses réceptions dépendant des motifs individuels pour accéder à l'utopie sociale ou pour s'en affranchir. C'est une tâche de recherche importante qui pose la grande question méthodologique des manières d'articuler la macrohistoire et la microhistoire ; or, l'objet du livre est autre. L'objet du livre est le communisme bulgare depuis le moment où il se fond avec le régime politique établi par lui, c'est-à-dire, l'idée communiste dans le cours de son incarnation réelle dans des pratiques concrètes politiques, administratives, sociales, économiques, culturelles et autres.

Malgré mes efforts à prendre en considération les événements et les sources pertinentes pour l'étude, on pourrait peut-être me reprocher de ne pas avoir pris en compte ceci ou cela. Ces reproches ne seraient pas fondés car, bien que l'objet du livre soit le régime communiste en Bulgarie, qui se superpose partiellement et s'écarte partiellement de l'idée communiste, le

présent livre n'est pas son histoire, en ce sens qu'il il ne conçoit pas ce phénomène du point de vue chronologique, ni dans son exhaustivité factuelle et relative. L'accumulation de faits et de données nouveaux et inconnus en elle-même ne représente pas une garantie probante du succès de l'étude historiographique. Aujourd'hui encore, nous disposons de beaucoup de matériel factuel accumulé, qui reste toujours dans une certaine mesure non traité ou inutilisé de manière intégrale. Les nouveaux faits vont confirmer ou contester les récits déjà construits, mais ils ne sauront remplacer le manque d'instruments adéquats pour leur interprétation. Pas un seul récit des événements, aussi exhaustif qu'il se prétende, ne saurait transmettre ce qui s'est passé. Or, nous sommes confrontés non pas à un seul récit, mais à une pluralité croissante de récit. Ils se confrontent entre eux, si bien que la question du choix dans cette situation de confrontation et de conflits se pose avec toujours plus d'actualité. Voilà pourquoi dans mon travail je me laisse guider par la conviction du besoin impérieux d'enrichir les perspectives de recherche, de relier les résultats de l'historiographie positiviste prédominante jusqu'aujourd'hui avec une méthodologie qui conceptualise les faits. Ainsi ce livre, qui se base sur le flux croissant d'études sur différents aspects du régime communiste en Bulgarie, représente-t-il une tentative superstructurante de reconstruction théorique de certains des grands sujets qui forment la charpente de son histoire pas encore écrite. Il déclare une prise de conscience bien nette : sans une rénovation méthodologique de notre science historique qui aille vers sa mise en relation avec les sciences sociales, il serait difficile de se retrouver dans la toile d'araignée des faits empiriques, ce qui accroît les risques de se confiner dans l'histoire événementielle qui se réduit toujours à ce sur quoi son rédacteur décide d'arrêter son regard.

Le livre propose une suite de champs problématiques tirés du contexte social et historique spécifique et examinés dans la lumière d'une série de notions fondamentales pour son objet. La première et la plus importante parmi celles-ci – le totalitarisme, est lié à la typologie des régimes politiques, telle qu'elle a été établie par la science politique contemporaine. Cette notion est située au centre d'une grille d'autres notions qui la précèdent ou qui en découlent et par lesquelles le régime se conçoit ou se fait concevoir. Les deux parties du livre recouvrent approximativement, sans qu'on puisse évoquer une frontière nettement tracée, les deux grandes périodes du développement du régime communiste : la période du stalinisme classique et la période du post-stalinisme, chacune à son tour décomposée en plusieurs étapes et possédant son dynamisme propre. Ce dynamisme est reflété dans les notions à l'aide desquelles je tâche de procéder à une reconstruction historique des moments et des thèmes principales de l'époque communiste en Bulgarie. Pendant la première période, des notions comme la résistance, le fascisme, l'insurrection, la révolution, l'occupation, le Front de la patrie, la justice sauvage, le Tribunal du peuple, la nationalisation, les partis politiques, les camps

de concentration, sont au centre de l'attention... Pendant la deuxième période, l'attention est portée sur les notions d'industrialisation forcée, de migration, de classes sociales, d'acquis sociaux, de socialisme réel, de réforme, de corruption, de crise économique...

La première période est marquée par le dynamisme de la mise en place du régime communiste. Elle comprend les années entre 1944 et 1956, mais on observe des récidives tardives au moins jusqu'à 1962, c'est-à-dire, jusqu'à la fermeture définitive des camps et le renoncement à la pratique des arrestations administratives ; c'est une période riche en événements dramatiques. Occupation militaire soviétique, coup d'Etat armé, prise des localités dans le pays par des groupements de maquisards, actes de violence massive et d'anéantissement radical de l'ordre public existant, massification du parti communiste, écrasement de la résistance des forces d'opposition, nationalisation, changement de la forme de la propriété et déplacement des couches sociales, bouleversement de centaines de milliers de destins individuels, formation d'une nouvelle élite politique progressivement chargée de réaliser la soviétisation du pays et de garantir la fidélité au Kremlin, création des camps de concentration... Parallèlement à la violence et à l'arbitraire qui règnent, il est nécessaire de noter aussi un résultat direct du changement radical, qui assure le fondement social du régime et rend possible le dynamisme décrit. Le changement met en branle les larges couches pauvres des populations rurales et urbaines de la société bulgare encore très traditionnelle, et les implique directement dans la vie sociale et politique. Le sentiment d'implication donnera pendant un certain temps de la légitimité à ce qui arrive et justifiera sa brutalité. Mais en moins d'une décennie ce sentiment d'application s'estompera, se retrouvera ridiculisé et formalisé. Les couches prolétarisées, réveillées à l'activité par la « révolution », deviendront peu à peu une masse énorme, inerte, passive et soumise. La période se termine par l'établissement d'un contrôle total sur la société et la mise en place d'un système totalitaire de type classique. Tout cela est visible, bien mis en valeur publiquement, résultat de confrontations physiquement perceptibles, et s'articule en récits historiques nets.

Pendant la deuxième période du développement du régime communiste que nous pourrons appeler conventionnellement la période « pacifique », la violence et la pression sur l'individu ne disparaissent pas, encore moins le principe de la mobilisation totale de la société ne faiblit-il, mais il change d'aspect, devenant plus perfide, s'installant comme un arrière-fond constant de la vie, soutenu par le souvenir de la terreur récente et transformé en réalité psychologique. Le dramatisme extérieur décroît – les camps sont fermés, il n'y a plus de procès exemplaires, il y a toujours des prisonniers politiques, mais ceux-ci ne sont pas nombreux et on ne les impose plus à l'attention de la société, ils restent plutôt cachés. Or, même cette « violence sans verser du sang » est suffisamment efficace, indiquant le dramatisme inté-

rieur des gens obligés de se cacher derrière le masque de bons sujets. Il est créé même une apparence de passage d'une société mobilisée vers une société administrée. Une sorte de consensus, quoique forcé, s'établit dans la société (nommé dans les documents officiels du régime « unité entre le parti et le peuple ») autour des principes et des objectifs du régime. Ce consensus est lié au sentiment de prédestination dans une société qui de toute apparence n'a pas de très grandes capacités de résistance. Après la déstalinisation et la sortie progressive de la période de la guerre froide, après l'approfondissement du processus appelé « coexistence pacifique » entre les systèmes politiques, s'éteignent les derniers espoirs d'un changement possible imposé du dehors. Personne ne croit plus, comme on croyait aux années 50, que « les Américains viendront ». La répression de la révolution hongroise en 1956 et du Printemps de Prague en 1968 conforte définitivement la conviction de vivacité, d'invincibilité et d'éternité du régime représentant un vase communicant avec « la puissante Union soviétique ». Tout cela cristallise dans le slogan largement répandu : « Une amitié venue des siècles, et qui durera des siècles ! ». Alors les gens commencent à avoir la conscience très nette qu'ils passeront leur vie dans ce régime, et se mettent à chercher différentes stratégies pour s'inscrire dans les cadres imposés par lui. C'est un état des choses pratiquement impératif pour les plus jeunes générations, dont la vie consciente prend forme entièrement dans les conditions de la réalité communiste. Ils n'ont pas d'autres expériences ni d'autres critères de jugement, la société fermée et la censure en ayant bien pris soin. Avec les ans, le nombre des sujets du présent pur du régime s'accroît progressivement.

Pendant cette période, le régime semble immobile à l'intérieur. La société construite, clairement structurée et sûre d'elle-même, est une société sans événements, du moins dans le sens sociologique de l'événement – quelque chose d'inattendu, d'imprévisible, qui se détache du cours habituel des choses, qui change la perspective des positions et des intérêts. Des deux côtés – aussi bien dans le pouvoir que parmi une grande partie de ses sujets – existe une véritable peur de l'événement (conçu comme synonyme du scandale) et tout est entrepris pour que l'événement n'arrive pas, pour qu'il soit caché. Les principaux acteurs politiques du régime restent longtemps sur la scène malgré les changements constants et routiniers de poste, ils sont déplacés, mais ne sortent que rarement du jeu. La liste de la nomenklatura est établie et tout changement à y apporter est apprécié avec beaucoup de discernement. Le processus se développe sous l'égide de Todor Jivkov, qui a contrôlé pendant 35 ans le parti communiste et l'État, devenant l'emblème du régime. La vie interne du parti et la politique sont formalisées et ritualisées (des congrès, des commémorations solennelles, des défilés de fête...). Le parti communiste lui-même se transforme ouvertement d'une communauté idéologique en un parti du pouvoir. En même temps, le quotidien commu-

niste est bien rentré dans les ornières qui lui ont été désignées, il devient monotone et répétitif et acquiert une certaine routine de vie. La société devient toujours plus fermée, l'activité et l'avancement professionnel ou administratif (en d'autres termes, le changement du statut) sont canalisés exclusivement à travers la carrière au sein du parti. Les gens, bien plus que de s'adapter aux conditions d'existence établies, apprennent aussi à tricher, à défendre leurs propres intentions et intérêts sans s'exposer à une confrontation ouverte. Ceci se passe sous le signe d'une corruption toujours plus répandue. Le seul événement réel pendant cette période est le déplacement physique de grands groupes de personnes causé par l'orientation adoptée vers une industrialisation forcée. Le processus est très douloureux, son dramatisme est déjà lié aussi à l'acculturation massive accompagnant les ambitions de création d'une société de type industriel. Les processus migratoires s'apaisent vers le milieu des années 70, en laissant cependant une empreinte durable sur le caractère de la société jusqu'à la fin de la période et bien après.

Voilà pourquoi dans la deuxième partie du livre la tâche de la recherche change d'aspect. L'accent est mis sur la question suivante : quel est le caractère de la société située à une distance également grande de la société qui la précède et qu'elle a détruite (le capitalisme bulgare non développé), et de la société de l'idéal communiste, tel que nous le retrouvons non seulement dans les ouvrages de Marx, mais aussi dans les clichés de la propagande des années de son imposition forcée dans le pouvoir sous l'étiquette officielle de « socialisme réel ». Plutôt que par le récit événementiel, le régime communiste stabilisé pourra être conçu à travers l'observation et l'analyse de la vie quotidienne et des motifs sous-tendant l'activité des gens dans leur quotidien. Mais aussi et surtout, par la manière dont le régime lui-même thématise et théorise sa gouvernance et ses pratiques : industrialisation socialiste, droits sociaux, société égalitaire des classes ouvrières (les travailleurs et les paysans), réformes économiques, etc. Le style de l'exposition remplace la narration événementielle par le discours théorisant, qui ouvre une perspective de dissipation du brouillard idéologique. Cette reconstruction théorique aboutit à une entreprise de construction d'un modèle théorique de la trajectoire historique du régime communiste en Bulgarie.

Les deux derniers chapitres du livre retracent la manière dont, après la perestroïka de Gorbatchev et surtout vers 1987–1988, se profilent de plus en plus nettement les contours de la crise dans laquelle s'enfonce le régime. Une crise aussi bien économique que structurelle, une crise institutionnelle et de la légitimité, puisque le potentiel du pouvoir personnel du secrétaire général Todor Jivkov s'est épuisé et qu'il est devenu très difficile de séparer la mise en question de son règne non seulement de la mise en question du *status quo,* mais aussi, de celle du régime lui-même. Cette crise toujours plus difficile à cacher réhabilite de nouveau l'événement et se rattache à la

mise en mouvement du secteur civique et à l'apparition de mouvements informels, mais aussi, à la désunion au sommet communiste et à la formation d'une opposition à l'intérieur du parti. Ainsi surgissent les questions dont on cherche la réponse : Qu'est-ce qui se passe pendant la dernière décennie ? Qu'est-ce qui a changé et qu'est-ce qui doit changer ? Quelles sont les perspectives pour le régime et pour la société ? L'étude proposée retrace la logique ainsi décrite au cours du développement du régime communiste en Bulgarie, à la recherche du synchronisme nécessaire entre le caractère changeant de l'objet et les méthodes nécessaires à son étude.

Cependant, bien qu'il se pose pour objectif une reconstruction structurelle de la trajectoire du régime communiste, le livre ne représente pas une étude purement théorique. Mon intention est de rester proche de la factualité, formulant mes thèses et les étoffant par des documents des archives, des témoignages, des données statistiques, ainsi que par l'intermédiaire d'autres textes. Or, je comptais aussi sur l'expérience accumulée, sur ce que Koselleck appelait « l'écoute et la parole ». Les exemples évoqués, les cas particuliers ne prétendent pas à l'exhaustivité, mais à la représentativité. Ils ne pourraient pas remplacer – mais ils n'ont nullement l'ambition de le faire – le travail continu dans les archives ou la prise en considération la plus globale possible des témoignages existants, car non seulement cela est impossible à faire dans un livre, mais de plus, cela m'aurait écarté du propos de l'étude entreprise. Le régime communiste en Bulgarie m'intéresse en tant que phénomène politique, mais aussi, en tant que phénomène civilisationnel, fruit d'un milieu social et d'une culture politique spécifiques. Ainsi ne devra-t-on pas chercher à cerner le genre du livre dans le rapport entre l'histoire politique et la théorie politique étoffée par des approches venant de l'anthropologie, de la sociologie, de la psychologie sociale, de l'herméneutique, des pratiques linguistiques...

Cette entreprise cache aussi un danger dont je me rendais bien compte au cours de mon travail : toute conceptualisation dépasse la particularité du passé qu'elle essaye de comprendre, car elle s'y superpose dans un plan interprétatif. « Le caractère actuel d'événements établis *ex post* n'est jamais identique à la totalité des phénomènes pensés comme réels. Tout événement établi et présenté historiquement vit la fiction de sa factualité. » Voilà pourquoi, continue Koselleck, le chercheur est confronté à un choix entre deux types de fiction. «Négativement, l'historien reste donc assujetti à ce qui porte un témoigne de la réalité passée. Positivement – et lorsqu il extraite un événement des sources, il se rapproche du narrateur littéraire qui n'hésite pas à recourir à la fiction, s'il peut par là rendre plus crédible son histoire.» D'un côté, il y a la fiction de la factualité – réduire la vérité historique aux faits sélectionnés ou tout simplement construits. D'autre côté, il y a une fiction théorique particulière grâce à laquelle les faits sont sélectionnés et articu-

lés. L'histoire du parti communiste bulgare et du régime communiste pendant la période 1944-1989 a été canonisée par les interprétations officielles qui ont commencé par construire des faits à cette fin, pour ensuite y superposer des fictions théoriques. Le livre se propose d'emprunter la voie inverse – secouer les événements et les faits des interprétations qui y adhèrent et en même temps, proposer des instruments théoriques adéquats aux fins de leur réinterprétation. Bien que cela m'ait été fort difficile, je me suis efforcé de ne pas tomber dans les pièges de la fiction de la factualité, mais de contrôler la reconstruction théorique par une multiplication des points de vue et une diversification des approches interprétatives qui auraient prévenu la transformation de l'interprétation elle-même en fiction.

Институт за изследване на близкото минало

1000 София, пл. Славейков №11
тел. /факс (2) 981 49 88
e-mail: minaloto@qmail.com
www.minaloto.org

Борд на института:

Ивайло Знеполски (председател)
Димитър Паница
Ленко Ленков

Експертен съвет:

Цветан Тодоров
Румен Даскалов
Иван Еленков
Георги Господинов
Румен Аврамов
Даниел Вачков
Александър Везенков
Михаил Груев
Момчил Методиев
Ивайло Знеполски

Ивайло Знеполски
БЪЛГАРСКИЯТ КОМУНИЗЪМ
Социокултурни черти и властова траектория

Първо издание

Албена Димитрова, редактор
Мая Халачева, коректор
www.nasko-1701.com, предпечат

Институт за изследване на близкото минало
Институт „Отворено общество"
Формат 70/100/16

Сиела софт енд паблишинг АД
1463 София, бул. „Патриарх Евтимий" 80А
тел./факс (02) 954 10 30
www.ciela.net e-mail: booksales@ciela.net
Книгите на СИЕЛА могат да бъдат купени
от интернет-книжарницата www.mobilis.bg,
от книжарница СИЕЛА Книгомания,
Mall of Sofia, бул. „Ал. Стамболийски" № 101 София,
както и от всички добри книжарници в страната.

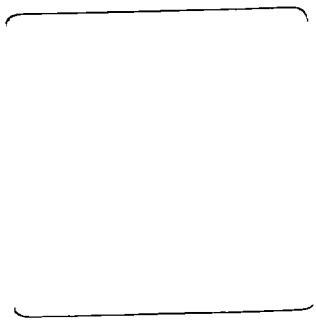

Ивайло Знеполски
Професор в Софийския университет, гост-професор в EHESS (Париж), Директор на Института за изследване на близкото минало, основател и ръководител на форума „Софийски диалози".
Последни публикации: Новата преса и преходът (1997), Езикът на имагинерния преход (1998), Les intellectuels et l'education des institutions démocratiques et de la société civile. L'exemple bulgare, *NATO Academic papers* (1998), Вебер и Бурдийо – подходът към интелектуалците (2003), Le communisme face à la loi et à la mémoire, in: *Le jour se lève. L'héritage du totalitarisme en Europe, Paris, Ed. Rocher (2005).*

Публикувани книги в поредицата:

- **Даниела Колева (съставител)**
  ВЪРХУ ХРАСТИТЕ НЕ ПАДАТ МЪЛНИИ
  Комунизмът – житейски съдби
- **Александър Везенков**
  ВЛАСТОВИТЕ СТРУКТУРИ НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ 1944-1989г.
- **Мартин Иванов**
  РЕФОРМАТОРСТВО БЕЗ РЕФОРМИ
  Политическата икономия на българския комунизъм
- **Момчил Методиев**
  МАШИНА ЗА ЛЕГИТИМНОСТ
  Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава

Създаден през есента на 2005г., **Институтът за изследване на близкото минало** идва да запълни една все по-осезаема липса в академичния и в обществения ни живот. Комунистическото минало е загърбено, но не е осмислено и преодоляно, не е изживяно като манталитет и продължава да се възпроизвежда под различни форми. На фона на общественото мълчание за комунизма и сблъсъка на различни частни памети и стратегии за манипулирането им се появяват поколения без историческа памет. Ще бъде жалко, ако преминат през историята или по-точно историята премине през тях, без да разберат какво точно им се е случило. Институтът си поставя за цел насърчаването и подпомагането на изследванията в областта на съвременната българска история, както и методологическото обновяване и обогатяване на тези изследвания. Стремежът ни е да помогнем на младите хора в България и на всеки четящ и любознателен гражданин да получат адекватно познание за отминалия период. Поредицата **МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО**, осъществявана съвместно с Институт „Отворено общество", ще предлага резултатите от извършваните изследвания.

Интернет книжарница
www.mobilis.bg
9 789542 802365
Цена 15 лв.

ИНСТИТУТ ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО СОФИЯ